

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Тоқсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2017
№ 4
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.Қ. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ

Алиясова В.Н., Ильясова А.С. История создания и деятельность Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества (1902-1910 гг.).....	5
Альжаппарова Б.К. Политика коллективизации и оседания в Казахстане в исследованиях западных историков.....	10
Ильясова А.С., Алиясова В.Н. Некоторые аспекты научной деятельности Русского географического общества в Казахстане.....	18
Каженова Г.Т., Шапкенов А.А. Солтүстік Қазақстандағы демографиялық ахуалдың ерекшеліктері.....	24
Амрина М.С., Колумбаева З.Е. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ ұлттық кино өнерінің дамуы (1991-2010 жж).....	31
Шабамбаева А.Г., Дукенбаева З.О. Фарабитанудың көшбастаушы ғұлама ғалымы А.Ж. әл-Машани.....	38
Габдулина А.Ж. Особенности повседневной жизни военнопленных в Восточном Казахстане в 1942-1950 гг.....	45
Амрина М.С., Колумбаева З.Е. Қазақстанның далалық облыстарын зерттеген Ф.А. Щербина экспедициясы мәліметтерінің жалпы құрылымы.....	50
Исеналинов А.Р. Вклад казахстанцев в оборону Ленинграда в период с сентября 1941 по январь 1943 года.....	60

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Курманбаев Б.М. Ретроспектива законодательства Республики Казахстан о специальных экономических зонах.....	68
---	----

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Сарсекеев Б.С. Аппарат организации усвоения как инструмент развития способностей и компетенций..	74
Исмаилова А.С., Мелешенко Н.Н. О разработке образовательной программы по специальности «Экономика» на примере проекта SARUD.....	79
Нукешева А.Ж., Исмаилова А.С. Опыт международного сотрудничества аграрных вузов: внедрение немецких программ в Казахстане.....	83
Галиев Т.Т., Исакова Г.О. Болашақ мамандардың кәсіби қызметтегі бағдарлық негіздерін қалыптастыру – кәсіби құзыреттілікті дамыту факторы ретінде.....	88
Оспанова Я.Н., Алисов Е.А. Социализация студентов в период обучения в вузе.....	94
Ахметова К.К., Ныгыманова Н.Т. Реализация программ краткосрочных курсов повышения квалификации педагогов в условиях обновления содержания образования.....	100
Желдыбаева Б.С., Мукушев С.Б. Вопросы организации образовательного процесса в средней школе на основе этнопедагогике.....	105
Есенбаева Ә. Сұраулы сөйлемдерді оқытудағы тиімді тапсырмалар мен жаттығулар жүйесі.....	110
Трубников В.П. Денежные теории и психологические эффекты феномена денег.....	115
Әлімқұлова Ә.Ж., Әшірбекова А.Қ. Студенттерде құзыреттілікті жетілдіру – оқу үдерісін ұйымдастырудағы маңызды құрал.....	122
Нәби Л., Молдабекова С.К., Талпакова М. Көптілді тұлға қалыптастыру – үштілді білім берудің негізгі шарты.....	130
Әлімқұлова Ә.Ж., Райсова Г.Қ. Оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану мәселелері.....	134
Нәби Л., Мукашев Ж.Б. Мектептерде дене мәдениетін қалыптастырудың маңыздылығы.....	142
Хамзина Ш.Ш. Эколого-педагогическая подготовка учителя в системе постдипломного образования...	148
Рахметуллина Ш.Ж. Зарубежный опыт решения экологических проблем в результате индустриализации.....	152
Ботин Д.М. Проблемы внедрения кредитной технологии обучения в систему военного образования.....	157
Акманова Ғ.Р. Поэзиялық шығармалардың түрлері мен оқытылу ерекшеліктері.....	161
Омаров Б.С., Ортаев Б.Т., Саипов А. Оқушының дене тәрбиесі – болашақ педагогтерді даярлау бағдары.....	166
Мұқанова Қ.Қ., Жорокпаева М.Д. Эссе жазу технологиясы.....	172

Никифоров А.В. Исторические предпосылки развития системы физической подготовки в Республике Казахстан.....	177
Абилмажинова А.Б., Ережепова С.Қ. Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар арқылы оқығудың ерекшеліктері.....	184

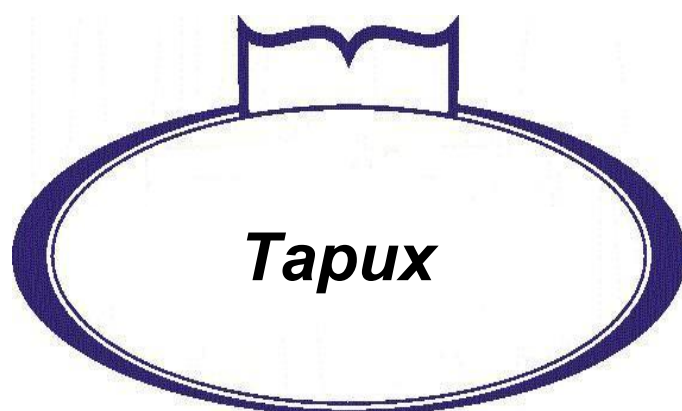
ФИЛОЛОГИЯ

Картаева А.М., Сейпутанова А.Қ. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы шығармашылық психология мәселесі.....	190
Аймұхамбет Ж.Ә., Айтуғанова С.Ш. Әдебиеттану аспектісіндегі метамәтін түсініктемесі.....	195
Шаймердинова Н.Г. Тюркские языки в формировании языковой ситуации в Республике Казахстан (коммуникативные интенции).....	200
Резуанова Ғ.Қ., Шнайдер В.А. Павлодар Ертіс өңірі қаламгерлерінің шығармаларындағы араб-парсы тілдерінен енген сөздер.....	206
Жалмырза А.А. Анализ по анкетированию социолингвистической ситуации каракалпаков, проживающих в Казахстане.....	212
Жиембаева Г., Ибраев Ш. Түркі халықтарының мифтері мен эпостарындағы кеңістік ұғымдарының түзілісі.....	218
Қусаинова Г.И. Немецкие и казахские пословицы концептов «дружба, друг».....	224
Картаева А.М., Нұратаева І. М.Әуезов шығармашылығындағы психологизмнің классикалық үлгілері..	231
Балтабаева Ж.Қ., Резуанова Ғ.Қ. С. Торайғыров қолданысындағы кейіпкер бейнесін беруші тілдік-стильдік тәсіл.....	236
Кажекенова Н.К., Елубаева К.К. Факторы, влияющие на функционирование языков в постсоветском пространстве (на материале русского языка).....	240
Бекжанова Ж.Е. Коммуникативная дистанция как дискурсообразующее измерение.....	243
Аймұхамбет Ж.Ә., Саркенова Қ.Қ. Мәтінаралық байланыс және метамәтіннің лингвистикалық, семиотикалық мәні.....	249

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

УДК 94 (574)

В.Н. Алиясова

Павлодарский государственный педагогический институт,
канд. культурологии

А.С. Ильясова

Павлодарский государственный педагогический институт,
канд. ист. наук, доцент

История создания и деятельность Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества (1902-1910 гг.)

Аннотация

В основе статьи лежит анализ комплекса архивных и литературных источников и исторических материалов, позволивший достоверно изложить историю создания Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества и его деятельность в 1902-1910 гг. как центра концентрации научной и культурно-просветительной деятельности на территории восточного Казахстана. По данным архивных источников показана история становления и развития деятельности общества.

Ключевые слова: Семипалатинская область, Западно-Сибирский отдел Русского географического общества, Семипалатинский подотдел, музей, библиотека.

Большую роль в изучении территории Казахстана в конце XIX - начале XX века сыграло Русское географическое общество. В конце XIX века многим видным представителям общества стало заметно, что отделы на местах не справляются с поставленными задачами по изучению обширных пространств Казахстана, и на повестку дня был поставлен вопрос об открытии подразделений в составе отделов. Так 31 марта 1902 года в Семипалатинске состоялось открытие географического подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества, которое сыграло огромную роль в истории края [1, Л.1].

Впервые вопрос об открытии ученого общества возник в 1898 году. Военный губернатор Семипалатинской области А.Ф.Карпов, признавая необходимым учреждение в Семипалатинске географического отдела, обратился к Вице-Президенту Императорского Русского географического общества, сенатору П.П.Семенову с ходатайством об открытии в Семипалатинске географического подотдела. В феврале 1900 года председатель Западно-Сибирского отдела полковник Шмидт уведомил А.Ф.Карпова,

что вопрос об открытии в Семипалатинске подотдела принципиально решен в утвердительном смысле [2, Л.46].

Открытие подотдела состоялось на общественном собрании в присутствии военного губернатора Семипалатинской области И.Н.Соколовского, проживавших в Семипалатинске лиц, изъявивших желание быть членами подотдела и многих гостей. «Ко дню открытия подотдела быть членами-учредителями его выразили желание 97 человек, в том числе 69 из Семипалатинска и 28 вне Семипалатинска. На собрании секретарь Семипалатинского статистического комитета Н.Я. Коншин изложил историю учреждения подотдела, а член-учредитель Ф.К. Зобнин прочитал свой реферат: «О рабстве в киргизской степи». После этого состоялись выборы членов распорядительного комитета, в состав которого вошли члены-учредители: председателем – Вице губернатор Семипалатинской области Н.Ф.Ницкевич, членами – В.К. Фон-Герн, П.В.Арефьев, Ф.К. Зобнин, И.Ф. Ремезов, Г.А.Сопетов, И.Н. Цетлин и правитель дел Н.Я. Коншин» [3, с.3].

В своей деятельности подотдел руководствовался уставом Императорского Русского географического общества и положением о Западно-Сибирском отделе. Задачи отдела, а вместе с ним и подотдела – изучение «как Западной Сибири, так равно и сопредельных с ней стран Азии и Западного Китая в отношениях: собственно географическом, геологическом, естественно-историческом, этнографическом, статистическом, археографическом». С этой целью отдел: «1) отыскивает и приводит в известность собранные уже и хранящиеся в местных архивах и у частных лиц сведения о Западной Сибири и соседних с нею стран Средней Азии и Западного Китая, оценивает и решает, какой из них может быть употреблено для науки. 2) производит на местах ученые исследования, снаряжая экспедиции для изучения края в отношениях географическом, естественно-историческом, этнографическом и статистическом. 3) оказывает содействие лицам, посещающим Западную Сибирь с ученой целью, а равно и местным жителям, занимающимся изучением этого края, и вообще старается привлечь к исследованию его лиц, могущих быть полезными обществу по своим познаниям. 4) заботятся о собрании и хранении ученых пособий, относящихся к кругу своих занятий, как: книг, рукописей, актов и карт, а также об устройстве и поддержании местного музея, минералогических, естественно-исторических, этнографических и археологических предметов [4, с.33]. Таким образом, уставом подотделу были указаны широкие научные задачи, которые подотдел и старался посильно осуществлять. Подотделу не пришлось прилагать каких-либо новых научных путей. Эти пути были уже проложены другими учеными Сибирского общества, другими отделами, многие годы работающими на пользу науки и края. Подотдел имел богатый опыт других обществ и это обстоятельство значительно облегчило ему выполнение его задач. Делая акцент на научную работу, подотдел в тоже время отзывался на нужды местного края, стараясь осветить их в соответствии с требованиями правды и гуманности, а также отзывался на события современной научной жизни. Делами подотдела руководил распорядительный комитет, который вел протоколы своих заседаний, определявшие характер деятельности подотдела.

Подотдел ежегодно созывал общие собрания, на которых читались доклады, обсуждались текущие дела и производились выборы членов комитета и подотдела. Большинство лиц, изъявивших желание принимать то или иное участие в делах подотдела, состояли действительными членами и лишь незначительное меньшинство – членами-сотрудниками.

С 1902 года по 1910 годы включительно состоялось 74 заседания распорядительного комитета и 21 общее собрание членов подотдела [5, с.8]. Деятельность подотдела на первых порах его существования в значительной степени носила характер организационный, были трудности с подбором подходящего помещения для размещения музея и библиотеки. Помещение было оснащено необходимой мебелью, активизировалась работа по накоплению библиотеки. Была проделана большая работа по приведению в

должный порядок музея, перешедшего в подотдел от общества попечения о начальном образовании.

В связи с активной работой членов деятельность подотдела стала расширяться. За 9 лет деятельность подотдела выразилась в устройстве солидной научной библиотеки, систематизировании и приведении в порядок коллекции музея, издания печатных трудов – Записок, отчетов, каталогов библиотеки, программ для собирания музейных коллекций, организации экспедиций и поездок, чтении научных сообщений и докладов и устройстве общедоступных лекций.

Денежная сторона подотдела всегда была скромна. Средства подотдела составлялись из ежегодного казенного пособия в 500 рублей, членских взносов, взносов от Общества попечения о начальном образовании и других случайных пожертвований [6, с.5]. Но даже и с таким скромным бюджетом подотдел посильно выполнял свои задачи, намеченные уставом. В летние месяцы жизнь подотдела обыкновенно замирала, в виду постоянного выезда из города многих членов распорядительного комитета и действительных членов подотдела.

В 1902 году состоялось 8 заседаний распорядительного комитета и 2 общих собрания членов подотдела. В состав распорядительного комитета входили: председателем Н.Ф. Ницкевич и членами В.К. Фон-Герн (заместитель председателя), П.В. Арефьев (казначей), Ф.К. Зобнин, И.Ф. Ремезов, Г.А. Сопетов, И.Н. Цетлин и правителем дел И.Н. Коншин. К концу года выбыл из членов, из-за выезда из Семипалатинска И.Н. Цетлин. В 1902 году в подотделе состояло членов: почетных 1, действительных 94 и сотрудников 4 [7, Л.308].

Много внимания в деятельности комитета было направлено главным образом к устройству научной библиотеки и областного музея. Хорошим фундаментом для библиотеки было поступление от Семипалатинского Областного Статистического Комитета, который принес в дар подотделу всю свою библиотеку в количестве 2186 томов. К 1-му января 1903 г. в библиотеке подотдела уже числилось 3715 томов профессора Томского университета В.В.Сапожникова, пожертвовавшего подотделу свое сочинение «По Алтаю» [8, с.8]. Библиотекой заведовал правитель дел Н.Я.Коншин, принявший на себя составление каталогов библиотеки.

Совет общества попечения о начальном образовании передал подотделу областной музей с ежегодным пособием в размере 120 рублей, впредь до ассигнования из земских или иных средств необходимой суммы на постройку здания музея, но не дольше 10 лет. Этим пособием возмещались скудные средства подотдела, который, с принятием музея в свое заведение, принимал на себя вместе с тем расходы и по содержанию музея. Передача музея подотделу состоялась 9-14 июля.

Согласно постановлению общего собрания членов Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества названный подотдел принял в свое заведование Семипалатинский областной музей, находившийся до того в заведовании общества попечения о начальном образовании в г. Семипалатинска.

В 1903 году комитету пришлось потратить много труда на устройство музея, как и в 1902 г. продолжалась систематизация коллекции, были составлены описи отделов музея: антропология и зоология, этнография, археология. Отдел археологии весьма обогатился ценными коллекциями каменного и бронзового веков, собранными членами-сотрудниками в окрестностях Семипалатинска.

В 1903 году подотдел напечатал 1 выпуск Записок, в которые вошли две статьи Н.Я. Коншина и по одной статье В.И. Бенкевича и Ф.К. Зобина. Печатаением первого выпуска было положено начало издательской деятельности подотдела.

В 1904 году поднялся вопрос о подготовке материалов для 2-го выпуска Записок подотдела, в который вошли статьи: «Семипалатинские авантюристы» Ф.К. Зобина, «К

истории открытия Кокпектинского округа» с приложениями и «Заметка об одном киргизском джуге» Н.Я. Коншина. В 1905 году он был опубликован. Для формирования следующего сборника Записок, поступили 2 статьи А.Н. Букейханова: «Абай (Ибрагим) Кунанбаев» – некролог киргизского народного поэта в связи с характеристикой его творчества и «Список обам на реке Слеты Коржункульской волости Акмолинского уезда» [9, с.18].

«15-го октября состоялось соединенное торжественное заседание общего собрания членов географического подотдела и общества попечения о начальном образовании и комиссии по устройству народных чтений для чествования Григория Николаевича Потанина, по случаю исполнившегося 21-го сентября 1905 года 70-летия со дня его рождения. Председательствовал представитель подотдела Н.Ф. Ницкевич, который на открытии заседания в краткой речи указал на цель заседания. После этого были прочитаны статьи, характеризующие личность и деятельность Потанина Н.Я. Коншин прочитал биографическую заметку о Григорий Николаевиче. Священник Борис Герасимов в своей статье охарактеризовал взгляды сибиряков-патриотов Потанина, Ядринцева и др. на народное образование; В.А. Морозов прочитал из «Сибирского вестника» статью Потанина об областничестве.

В конце заседания общее собрание единогласно приняло сделанное одним из членов подотдела предложение возбудить соответствующее ходатайство о наименовании одной из улиц г. Семипалатинска улицей Потанина. В заключение всего была послана в «Сибирский вестник» приветственная телеграмма Григорию Николаевичу, подписанная присутствующими на заседании лицами. Заседание посетило свыше 100 человек, в том числе военный губернатор Семипалатинской области А.С. Галкин.» [10, с.20].

В канун этого заседания подотдел приветствовал Потанина следующим адресом: «Глубокоуважаемый Григорий Николаевич, Распорядительный Комитет Семипалатинского географического подотдела приносит Вам искренние поздравления по поводу Вашей 70-летней годовщины с пожеланием долго еще работать на благо родной Сибири, ради которой Вы так много и со славой трудились». Портрет Григория Николаевича помещен в подотдел [11, с.22].

В 1906 г. от подотдела была снаряжена экспедиция, во главе которой стал член Западно-Сибирского отдела А.Н. Седельников, выехавший летом на озеро Зайсан для физико-географических исследований. Участникам экспедиции подотделом была дана возможность на бесплатный проезд на пароходе по Иртышу до озера Зайсан и обратно к Омску. От подотдела А.Н. Седельников получил субсидию в 200 руб. Отчет о поездке Седельников напечатан в IV выпуске Записок Семипалатинского подотдела. Помимо организованной экспедиции был составлен и отпечатан 3-й выпуск записок подотдела, в который вошла статья проф. Шмурло «Русские и киргизы в долине Верхней Бухтармы» [12, с.19].

«1907-й год характеризуется частой сменой председателей. В январе председатель подотдела Н.Ф. Ницкевич, вследствие перевода в Омск, сложил с себя звание председателя, неся эту обязанность со дня открытия подотдела 31 марта 1902 г. по 22 января 1907 г. На общем собрании членов подотдела 24 февраля председателем подотдела был избран В.А. Морозов, который вскоре после того получил служебный перевод в Омск и подотдел опять остался без председателя. Таковым был избран на общем собрании членов 27 октября священник Б. Герасимов. Вместе с тем из состава Распорядительного Комитета в 1907 г. выбыл так же и правитель дел Н.Я. Коншин, избранный членом Государственной Думы от оседлого населения Семипалатинской области. Место его по выборам занял И.Е. Мирошниченко» [13, с.25].

В 1908 г. подотделом в первый раз были организованы научно популярные чтения, прошедшие с полным успехом. Эти лекции явились заметным плюсом в жизни подотдела.

В этом же году было отпечатано и большинство статей, поступивших в подотдел для IV выпуска Записок.

В 1910 году подотделом были поддержаны археологические и геологические исследования, предпринятые в Семипалатинской области по частной инициативе гидротехником переселенческого управления Г.И. Бокием в Чиликтинской долине, командированным академией наук археологом В.И. Каменским и Н.Н. Беляевым, производившим геологические исследования на правом берегу р. Кальджира (гора Ашутас). Кроме того, член-сотрудник подотдела А.Н. Седельников при субсидии от подотдела в 75 руб. занимался физико-географическими исследованиями на озере Зайсан и геологическими на сопке Ашутас [14, с.31].

Деятельность подотдела закончилась общим собранием членов 17 декабря 1910 года, на котором председатель подотдела предложил почтить вставанием память усопшего писателя Льва Николаевича Толстого.

Таким образом, в своей деятельности подотдел руководствовался уставом Императорского Русского географического общества и положением о Западно-Сибирском отделе. По вкладу в дело изучения края, а также своей научно-практической работой Семипалатинский подотдел стал крупнейшим научным учреждением и культурным центром края на востоке Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 ГАОО Гос. архив Омской области. - Ф.86. - Оп.1. - Д.85.- Л.1.
- 2 Там же. - Л.46.
- 3 Записки Семипалатинского Подотдела ИРГО. - Вып.6. - 1914. - С.3.
- 4 Берг Л.С. Всесоюзное Географическое общество за 100 лет. - М.-Л., 1946. - С.33.
- 5 Записки Семипалатинского Подотдела ИРГО. - Вып.6. - 1914. - С.8.
- 6 Семенов В.Ф. Очерк 50-летней деятельности Западно-Сибирского отдела ИРГО // Записки ЗСОИРГО. - Т.39. – Омск, 1927. - С.5.
- 7 ГАОО. - Ф.86. - Оп.1. - Д.14. - Л.308.
- 8 Записки Семипалатинского Подотдела ИРГО. - Вып.6. - 1914. - С.8.
- 9 Там же. С.18.
- 10 Там же. С.20.
- 11 Там же. С.22.
- 12 Калесник С.В. Научно-организационная деятельность географического общества и ее главные формы // Географическое общество за 125 лет. – Л., 1970. - С.19.
- 13 Записки Семипалатинского Подотдела ИРГО. - Вып.6. - 1914. - С.25.
- 14 Там же. - С.31.

ТҮЙІН

Мақалада Шығыс Қазақстан территориясындағы ғылыми және ғылыми-ағартушылықтың шоғырлану орталығы ретінде Орыс Императорлық географиялық ұйымы Батыс-Сібір бөлімі Семипалатинск бөлімшесінің ашылуы және оның 1902–1910 жылдарындағы қызметі, көрсетілген.

RESUME

The article is devoted to the study of the history of the creation of the Semipalatinsk Branch of the West Siberian Division of the Imperial Russian Geographical Society and its activities in 1902-1910 as a center for the concentration of scientific and cultural and educational activities in the territory of eastern Kazakhstan.

Аннотация

В этой статье исследуются труды зарубежных историков, изучавших политику коллективизации и оседания в Казахстане. Излагается структура и содержание этих научных исследований.

Ключевые слова: седентаризация, коллективизация, миграции, откочевки, зарубежная историография, номадизм, регион, региональная история.

Б.К. Альжаппарова

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева,
канд. ист. наук, доцент

Политика коллективизации и оседания в Казахстане в исследованиях западных историков

Политика сталинского режима в Казахстане на рубеже 1920-х-1930-х гг. на форсированную коллективизацию и оседание привела к тяжелым последствиям: пауперизации казахского народа, росту откочевок, негативным социально-демографическим последствиям, которые до сих пор не поддаются точному статистическому измерению. Масштабность казахстанской трагедии побудила отечественных и зарубежных ученых к глубинному исследованию этого вопроса, к написанию монографий, в которых на базе новых рассекреченных документов была воссоздана история оседания и коллективизации.

Следует отметить, что зарубежная историография коллективизации в СССР представлена исследованиями ряда ученых. Среди них самыми крупными являются исследования Андреа Грациози, Роберта Дэвиса, Стивена Уиткрофта, Шейлы Фицпатрик, И. Огайон [1-4]. Несмотря на то, что эти ученые придерживаются различных, порой диаметрально противоположных концептуальных подходов, их объединяет репрезентативная источниковая база, фундаментальность и основательность освещения этого вопроса.

Историю коллективизации в Казахстане зарубежные историки изучали в контексте истории коллективизации в Советском Союзе. В этой связи необходимо провести краткий исторический обзор исследований, посвященных этой теме.

Первые фундаментальные исследования коллективизации на территории СССР появились в странах Западной Европы и Америки в 50-60-е гг. 20 века. Эти исследования основывались на воспоминаниях эмигрантов из СССР, воспоминаниях западных журналистов, работавших в СССР в 1930-е гг., советские и зарубежные средства массовой информации, монографии западных историков по истории СССР. В этой связи необходимо отметить статью Dana Dalrymple «Великий голод на Украине. Голод 1932-1934 гг.», опубликованную в 1964 г. В этой статье автор на примере Украины раскрывает причины и масштабы голода на территории СССР.

Dana Dalrymple задается вопросом, почему советское правительство проводило политику заготовительных кампаний и отказалось от международной иностранной помощи даже в условиях массового голода?

Dalrymple придерживается версии, что сталинское руководство стремилось в короткие сроки построить в стране бастион социализма, создать промышленную базу. Чтобы достичь этой цели, советское правительство проводило политику заготовительных кампаний в сельском хозяйстве, затем экспортировало хлеб и другую продукцию на внешний рынок. На деньги, вырученные от экспорта сельскохозяйственной продукции, в СССР закупали машины, станки и оборудование для промышленности. Dalrymple приводит официальную статистику СССР по производству, импорту и экспорту сельскохозяйственной продукции. Согласно этой статистике, производство сельскохозяйственной продукции в 1931 г. составляло 122.9 млн. тонн, в 1932 г. - 116.2 млн. тонн, в 1933 г. - 128.4 млн., экспорт продовольствия в СССР в 1932 и 1933 годах составлял 24,3 процента и 20 процентов стоимости всего советского экспорта, чистый экспорт хлеба в 1932 году составил 1,70 млн. тонн, а в 1933 году - 1,84 млн. тонн. Советское правительство экспортировало продовольствие даже в 1933 г., когда в стране был беспрецедентный по своим масштабам голод [5].

Необходимо отметить, что Dalrymple не использует архивные материалы, так как в годы «холодной войны» западным историкам, историкам из противоположного капиталистического лагеря официально вход в советские архивы был закрыт.

Необходимо также отметить монографию британского историка R.W. Davies «Коллективизация советского сельского хозяйства, 1929-1930». В этой монографии рассматривается история коллективизации на территории СССР. Монография состоит из ряда разделов, в которых последовательно исследуются взаимоотношения между новой властью и крестьянами (1917-1929), история хлебозаготовительных кампаний в СССР, происходивших в 1927-1928 гг. и в 1928-1929 гг., изучается развертывание коллективизации в июне-сентябре 1929 г., освещаются новые страницы коллективизации, проводившейся в октябре 1929 - январе 1930 г. К сожалению, R. W. Davies, как и другие иностранные ученые, не использовал в монографии архивные материалы, так как не получил разрешения работать с архивными документами [6, с. 16].

Историк в своем труде прослеживает этапы коллективизации в СССР. Утверждает, что начиная с 1927 г. рыночные взаимоотношения между деревней и городом, установившиеся в годы новой экономической политики, стали разрушаться. Начался хлебозаготовительный кризис, который приобрел драматический характер и стал следствием политики Советской власти. Затем, начиная с 1928 г. государство, ликвидировав рыночные отношения с крестьянством, стало проводить сверхфорсированную индустриализацию. Историк придерживается тезиса, что советские коммунисты рассматривали индустриализацию как этап для достижения основной цели - создания в огромной крестьянской стране, изолированной от враждебного капиталистического мира, социалистической экономики и общества. Однако высокие темпы индустриализации, проводившейся в 1929-1936 гг., были несовместимы с практикой рыночных отношений с крестьянством, поэтому государство стало создавать коллективные хозяйства [6, с. 17].

Весьма показательным является исследование Р. Конквеста. Роберт Кóнквест - англо-американский историк и писатель, написавший ряд монографий: «Власть и политика в СССР», «Советские депортации народов», «Промышленные рабочие в СССР», «Правосудие и правовая система в СССР», «Большой террор», «Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом». Монография Р. Конквеста «Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом» была издана в 1986 г. и посвящена коллективизации на Украине. В отдельной главе этой монографии Р. Конквест исследует историю коллективизации и оседания в Казахстане.

Каков был характер коллективизации и оседания в Казахстане, какие методы применялись при проведении этой политики, по мнению Р. Конквеста? По утверждению Р. Конквеста эту политику характеризовали административно-силовые методы реализации и недостаточная материальная база. Как писал Конквест: «Не хватало домов, амбаров, сельскохозяйственного инвентаря, и что еще хуже – мало было пригодных для земледелия земель: многие колхозы находились в пустынных и полупустынных районах, без достаточных источников воды» [7, с. 190].

Конквест не игнорировал и такой фактор, характеризующий коллективизацию в Казахстане, как гигантомания: «В колхозах-гигантах было очень затруднительно вести хозяйство, вести планирование, организацию труда» [7, с. 191]. Как писал Конквест: «Созданные в этот период колхозы обычно охватывали по 10 – 20 аулов, в каждом из которых проживало 10-15 семей; аулы находились на расстоянии в несколько километров друг от друга, и территория одного колхоза доходила порой до 200 квадратных километров» [7, с.191]. Историк в своей монографии придерживался тезиса, что территория Казахстана не была подготовлена к процессам коллективизации и оседания. Кочевые и полукочевые районы Казахстана не были готовы к таким формам коллективного хозяйствования как сельскохозяйственная артель и коммуна, которые были применимы на данном этапе только в условиях земледельческих районов СССР.

Исследуя вопрос о факторах казахстанской трагедии, Конквест акцентировал внимание на таком факторе как психологическая неподготовленность кочевников к процессам оседания. Конквест придерживался мнения, что стремление советского правительства за несколько лет превратить кочевников и полукочевников в оседлых земледельцев (да еще коллективизированных) противоречило исконным устремлениям населения [7, с. 192].

Следующим фактором казахстанской трагедии, по мнению Конквеста, стало то, что советскую модель оседания и коллективизации механически применили к территории Казахстана, при этом не учитывали ни экономической, ни культурной специфики региона. Как писал Р. Конквест: «Катастрофа разразилась из-за экономических и политических просчетов, но корни ее уходили в непонимание человеческих культур. В Казахстане с предельной наглядностью проявилась механистичность и поверхностность партийного мышления» [7, с.192]. Конквест справедливо полагал, что применение теоретических построений партии по отношению к казахскому народу привело к навязыванию казахскому народу новых, чуждых ему стереотипов и имело катастрофические последствия.

Характеризуя природу откочевков, автор не придерживался советской концепции, по которой откочевки провоцировались «феодално-байскими элементами». Конквест считал, что эта миграция была обусловлена полным разрушением общественных и экономических основ жизни [7, с. 193].

Недостатком исследований Р. Конквеста является узость источниковой базы. В качестве источников Р. Конквест использовал изданный сборник документов «Коллективизация сельского хозяйства Казахстана», газетные и журнальные статьи; историография представлена монографиями советских историков, опубликованных в 1960-е гг., исследованиями западных историков начала 1980-х гг. Однако, необходимо

констатировать, что в своих исследованиях Конквест практически не применял архивные документы. Таким образом, можно констатировать, что Р. Конквест ограничивался в своих изысканиях только определённым кругом источников, что, в конечном счёте, не позволяло ему воссоздать и реконструировать более полную и достоверную картину событий.

Вторым крупным недостатком монографии является неточность цифр, что является следствием того, что историк не применял архивные документы. Так, исследуя вопрос об откочевках, Конквест приводит тезис, что в 1930-1931 гг. территорию Казахстана покинули 15-20 процентов казахов: 300 000 переселилось в Узбекистан, остальные – в другие республики советской Средней Азии и в Китай [7, с.194]. Эти цифры не соответствуют историческим реалиям этого времени, что подтверждается архивными материалами и исследованиями современных историков.

Таким образом, Р. Конквест не сумел избежать влияния тоталитарной школы советологии, на которую повлияли установки «холодной войны» и в которой приоритетными категориями были политика, экономика и вооруженные силы. В этой модели советологии социальные и этнические проблемы считались второстепенными и не представляющими научной значимости, мало внимания уделялось традициям и ценностям, формирующим поведение людей. Сторонники тоталитарной модели подходили к СССР как к закрытой системе, как к «империи зла», фундаментально отличающейся от западной. Эту модель советологии представляли Х.Арендт, Р.Такер, З.Бжезинский и другие [8].

Западный историк Ш. Фицпатрик – представитель другого направления - ревизионистской историографии, которая исследует, в первую очередь, не идеологию и политику, а социальную мобильность и социальные отношения. Ревизионисты считали возможным использовать в изучении СССР эмпирические методы и теории, применяемые к западным системам. Ш. Фицпатрик по праву называют классиком ревизионистского направления. В монографии «Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е гг.: деревня» Ш. Фицпатрик на примере Советской России воссоздала опыт коллективизации, и как этот опыт отразился на образе жизни людей, на их ментальности. Объектом исследования в этой монографии являются российские крестьяне, так как, по мнению Фицпатрик, «коллективизация, навязанная государством без учета специфических местных условий, не только придала крестьянству одинаковую организационную структуру, но и породила сходные культурные модели сопротивления и адаптации» [2, с.14].

Фицпатрик прослеживает попытки реформ в сельском хозяйстве, которые предпринимались на протяжении 19-20 вв. Утверждает, что эти попытки предпринимались в 1861 г., когда произошла отмена крепостного права в России, в 1905-1907 гг., в ходе столыпинской аграрной реформы, навязанной крестьянству. Но ни одна из прежних государственных реформ, пишет Фицпатрик, «не проводилась такими насильственными, принудительными мерами, не предполагала такого прямого и всестороннего наступления на вековые крестьянские ценности и не забирала у крестьян так много, давая взамен так мало» [2, с. 15].

Главной целью коллективизации, пишет Фицпатрик, было стремление «увеличить размеры государственных хлебозаготовок». Историк придерживается тезиса, что кампания по проведению коллективизации зимой 1929-1930 гг. стала «кульминационным пунктом в ожесточенной борьбе, которая более двух лет велась между крестьянами и государством из-за заготовительных кампаний» [2, с.14]. В монографии Фицпатрик рассматривает «различные стратегии, взятые на вооружение российскими крестьянами, чтобы справиться с последствиями удара, нанесенного им государством в ходе коллективизации, и те способы, с помощью которых они пытались поставить колхозы на службу собственным интересам, а не только интересам государства» [2, с. 15]. Территория

Казахстана в этой монографии не рассматривается, что, однако, не умаляет значимость этого исследования в контексте этой темы.

Монография французского историка И. Огайон – первое научное исследование в зарубежной историографии, полностью посвященное истории оседания на территории Казахстана. Монография И. Огайон, так же как и монография Ш. Фицпатрик, написана в рамках ревизионистского направления западной историографии.

Какова же структура монографии Огайон? В первом разделе работы рассматривается общественный строй казахского аула накануне седентаризации. Во втором разделе книги исследуются политические и идеологические контексты осуществления советского плана седентаризации и их воплощение в жизнь в Казахстане, излагаются методы проведения седентаризации и методы сопротивления казахского общества, раскрывается начало конфронтации между государством и обществом. Третий раздел работы посвящен анализу голода и массовой эмиграции казахов. В этом разделе Огайон приводит конкретные факты по отдельным регионам, свидетельствующие о масштабах откочевок. Завершающая часть книги посвящена размышлениям о новом казахском аграрном обществе как результате взаимодействия между господствовавшей социально-экономической моделью и казахским пастушеским обществом [9].

Историю оседания в советский период Огайон подразделяет на несколько этапов: начальная стадия - 1928-1929 гг., первый этап седентаризации (1929-1931 гг.), второй этап (1932-1935 гг.) и третий этап (1936-1945 гг.) [9, с. 325].

На начальном этапе в казахском обществе произошли две кампании: дебаизация, т.е. конфискация имущества баев, за которой последовала их ссылка, и создание и укоренение государственного и локального репрессивного аппарата. Историк придерживается тезиса, что «экспроприация экономической элиты и распределение ее имущества между бедняками подготовили коллективизацию, в то время как конфискация семейных нематериальных достояний, т.е. родословных списков уважаемых вождей, подорвала основы их политической легитимности и наследственного права» [9, с. 325].

На первом этапе седентаризации (1929-1931) было осуществлено переселение «наиболее ослабленного пастушеского населения на земли засушливой зоны». Этот процесс сопровождался насильственной коллективизацией, реквизициями и дестабилизацией политической ситуации, потому этот опыт оказался неудачным. Первый этап седентаризации, по мнению Огайон, завершился провалом политики организованных миграций. На втором этапе оседания (истерзанная седентаризация, или репатриация, и организованное расселение) произошли развал производства, политические беспорядки, голод, бегство казахского населения за пределы своих регионов и за пределы Казахстана, исчезновение 80 процентов поголовья скота. На третьем этапе (1936-1945) произошло укрепление колхозного аула или «аккультурация в действии», возникла новая стабильная форма колхозов - колхозный аул [9, с. 325-327].

По мнению историка, основным фактором, который привел казахскую степь к катастрофе, стала политика мясозаготовительных кампаний или реквизиции скота у населения.

Автор исследовала и такой вопрос как формы борьбы и сопротивления, которые применялись казаками на рубеже 1920-1930-х гг., изучила динамику и локализацию крупных восстаний, происходивших на территории Казахстана, выявила их региональную специфику. Так, на территории Тургайской степи, где произошел ряд восстаний, на возникновение мятежа в 1929 г. повлияла политика заготовительных кампаний, нельзя игнорировать и тот фактор, что Тургайский регион являлся одним из центров восстания 1916 г. Таким образом, историк придерживается тезиса, что восстание в Тургайской степи 1929 г. являлось политическим наследием восстания 1916 г.

Исследователь также остановилась на репрессиях, применявшихся против восставших мятежников, утверждала, что на этом этапе произошло усиление

репрессивного аппарата путем создания специальных военных подразделений, отрядов ОГПУ. По мнению историка, эти действия власти были продиктованы опасением дестабилизации ситуации в степи.

Новизна этого исследования заключается в том, что историк применяет обширную источниковую базу: изданные сборники архивных документов по политике оседания, архивные документы ЦГА РК, АПРК, сборники партийных документов, материалы бесед со старожилками, пережившими годы седентаризации. Историография исследования представлена трудами отечественных и западных историков. Новизна этого исследования заключается также в применении современного методологического инструментария: микроистории, биографического метода, повседневной истории, статистического и историко-сопоставительного методов.

Необходимо также отметить монографию современного западного историка Роберта Киндлера, написавшего монографию «Сталинские номады. Власть и голод в Казахстане». Книга посвящена феномену насилия в реализации сталинской политики на территории Казахстана. Прослеживается история оседания и коллективизации, исследуется специфика управленческих отношений между Центром и местными государственными структурами, освещается диктат административных органов как на правительственном, так и на местном уровнях. Основная идея монографии заключается в том, что политика оседания, проводившаяся в Казахстане, усугублялась отсутствием строительных материалов, сельскохозяйственных орудий, нехваткой профессиональных геодезистов, инженеров, агрономов, в точках оседания часто не было воды и пригодных земель. Несмотря на эти трудности, от местных чиновников требовали строжайшего выполнения плана по оседанию [11, с. 81]. Коллективизация, по мнению Киндлера, была частью сталинской культурной революции и была направлена на то, чтобы выкачать ресурсы из сельского хозяйства и сделать сельское население зависимым от государственного производства и распределения продукции. Историк считает, что коллективизация стала трагедией для крестьянства и катастрофой для кочевников, так как потеряв скот, кочевники не имели экономических и культурных средств к существованию, не могли вести кочевой образ жизни.

Голод на территории Казахстана R.Kindler изучает в контексте голода на территории СССР. По мнению историка, в 1932-1933 гг. голод произошел на большей части территории СССР, однако эпицентр голода находился на территории Украины, Поволжья, Северного Кавказа и в Казахстане. Историк приводит статистические цифры по демографическим последствиям голода: на территории СССР в эти годы погибли от 5,5 млн. до 6, 5 млн. людей, из них 3, 5 млн. погибли на территории Украины. Однако ни один регион, считает Kindler, не пострадал так сильно как Казахстан. Был практически полностью уничтожен экономический базис республики. От голода и связанных с ним болезней в Казахстане погибли более 1, 5 млн. человек, примерно одна треть казахского народа или четверть от общей численности населения на территории Казахстана [11].

Необходимо также отметить статью современного западного историка Niccolò Pianciola «Голод в Казахстане в годы коллективизации, 1931-1933». В этой статье автор, ссылаясь на архивные документы и исследования западных историков R.W. Davies, M. Harrison, S.G. Wheatcroft, D.G. Dalrymple, I. Ohayon, исследовал аграрную и политическую историю Казахстана 1920-х - 1930-х гг.: новую экономическую политику, хлебозаготовительную кампанию 1928 г., кампанию по конфискации скота и имущества у «баев-полуфеодалов», историю заготовительных кампаний 1930 и 1931 гг.

Голод на территории Казахстана историк изучает в контексте голода на территории СССР. Применяя опубликованные архивные документы, Niccolò Pianciola отстаивал тезис, что даже в 1923 и 1924 гг., в условиях новой экономической политики, большая часть территории СССР, включая Украину, Поволжье, Сибирь и северо-западный Казахстан,

была охвачена голодом. На территории Казахстана голод 1924 г. особенно свирепствовал в районах Актюбинской и Кустанайской губерний [10, р. 242].

Применяя методы экономической истории, ученый воссоздал историю оседания и коллективизации в Казахстане, последствия этой политики, выразившиеся в откочевках и голоде. Ссылаясь на документы Государственного архива РФ и исследования И. Огайон, Pianciola приводит цифровые данные по откочевкам. Так, по утверждению Niccolò Pianciola 286 тыс. семей покинули территорию Казахстана в 1930-1931 гг., 78 тыс. семей откочевали в 1932 г, 31тыс. семей - в 1933 г. Население откочевывало в пограничные регионы: Китай, Сибирь, Центральную Азию и Урал; 200 тыс. казахов откочевали на территорию Китая [10, р. 242].

В своих исследованиях Niccolò Pianciola подчеркивает, что основным фактором казахстанской трагедии, стала политика хлебозаготовительных кампаний, проводившаяся даже в пастушеских районах. Ссылаясь на стенограмму совещания ЦК ВКП (б) по хлебозаготовкам, приведенную в сборнике документов В.П. Данилова «Трагедия советской деревни», историк утверждает, что «нормы по хлебозаготовкам для казахских пастухов были так же высоки, как и для хлеборобов Поволжья» [12, с. 109]. Высокие нормы хлебозаготовок, по мнению Niccolò Pianciola, объяснялись тем, что Казахстан рассматривался в качестве основного полюса производства хлеба, в отличие, например, от Киргизии - территории, где жили кочевники, которых также переводили к оседлости [12, с. 110]. Борьба за хлеб, за экспорт хлеба, по мнению Niccolò Pianciola, была для Сталина и его сподвижников борьбой за само выживание режима.

Таким образом, политика коллективизации и оседания в Казахстане нашла отражение в ряде монографических исследований зарубежных историков, применявших различные научные методы, придерживавшихся различных, порой противоположных теорий, исследовавших эту проблему в рамках тоталитарного и ревизионистского направлений западной историографии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Линн Виола. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. – М.: Росспэн, 2010. – 368 с.
- 2 Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е гг.: деревня. - М.: Росспэн, 2008. - 196 с.
- 3 Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. - М., Росспэн, 2001.
- 4 Уиткрофт С., Дэвис Р. Годы голода: сельское хозяйство СССР. 1931-1933. - М.: Росспэн, 2011.
- 5 Dalrymple D. The great famine in Ukraine 1932-1933. 1932-34 Great Famine: documented view. [электронный ресурс]
- 6 Davies R.W. The Socialist Offensive. The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929 — 1930. - Cambridge, Mass., 1980. [электронный ресурс]
- 7 Конквест Р. Жартва скорби. Советская коллективизация и террор голодом //Новый мир. - 1989. - № 10. - С. 179-200.
- 8 Меньковский В.И. История и историография: Советский Союз 1930-х гг. в трудах англо-американских историков и политологов. - Минск.: БГУ, 2007. - 358 с.
- 9 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения. (1928-1945 гг.). - Алматы, 2007. - 362 с.
- 10 Pianciola N. The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931–1933 // Harvard Ukrainian Studies, Vol. 25, No. 3/4 (Fall 2001), pp. 237-251. [http://www.jstor.org/stable/41036834]

-
- 11 Kindler, Robert. *Stalins Nomaden. Herrschaft und Hunger in Kasachstan*. Hamburg, 2014. – 331 s.
  - 12 Пианчола Н. Европейская и американская историография о великом голоде в Казахстане // *Отан тарихы*. – 2015. - № 2. - С. 100-126.

ТҮЙІН

Мақалада автор ұжымдастыру және отырықшыландыру саясатының шетелдік тарихнамасын зерттейді, тақырыпты зерттеген шетелдік ғалымдардың еңбектерін зерттейді.

RESUME

This article explores the works of foreign historians who have studied the policy of collectivization and settling in Kazakhstan. The structure and content of the research are presented.

А.С. Ильясова

Павлодарский государственный педагогический институт,
канд. ист. наук, доцент

В.Н. Алиясова

Павлодарский государственный педагогический институт,
канд. культурологии

**Некоторые аспекты
научной деятельности
Русского
географического
общества
в Казахстане****Аннотация**

В основе статьи лежит анализ комплекса исторических материалов, статистических данных, архивных и литературных источников, в которых содержится разнообразный фактический материал, позволивший достоверно изложить исследуемый вопрос. В статье раскрываются аспекты научной деятельности Русского географического общества на территории Казахстана. По данным архивных источников показано изучение членами общества вопросов по исследованию социально-экономического положения казахов, о развитии земледелия, организация и проведение экспедиций, издательская деятельность общества. Отмечена роль Русского географического общества в культурно-просветительской деятельности на территории Казахстана. Русское географическое общество было одним из первых научных учреждений на территории Казахстана, которое заложило основы подлинных научных исследований, что определило затем успешное развитие науки и культуры.

Ключевые слова: русское географическое общество, изучение Казахстана, экспедиции.

Ликвидация ханской власти и дальнейшее втягивание Казахстана в общероссийское общественное устройство оказали существенное влияние на расширение исследований по истории края и его общественно-экономических особенностей русскими учеными и путешественниками. Важное значение имели экспедиции и исследования Г.С. Карелина, Б.Ф. Фон Генса, А.И. Шренка, Н.И. Ханькова, Я.И. Ханькова, П.И. Небольсина, А.И. Левшина, А.Н. Макшеева, М.И. Венюкова, К.П. Семенова-Тян-Шанского, А.Н. Бутакова и других ученых [1, 244 с.]. Результатами данных исследований стала более полная изученность физико-географических свойств Аральского и Каспийского морей, большое количество сведений о полезных ископаемых, обширное

познание в области флоры и фауны, широкое картографирование местности, ознакомление русской общественности с отдельными сторонами хозяйствования и быта казахского народа, использование транспортных коммуникаций, расширение торговых связей.

Во второй половине XIX века, в особенности после открытия Русского географического общества, началось всестороннее изучение районов Казахстана. Развитие естествознания дало возможность пересмотреть методику и содержание экспедиционных работ, что привело к комплексному изучению, как природных ресурсов, так и всех компонентов в целостную связь человека и природы. Труды Н.А. Северцова И.В. Мушкетова, И. Гейера, М. Мейера, М. Красовского и др. обобщали сведения о географии, экономическом и политическом положении Казахстана, обнародовали сведения об истории казахского народа [2, с.11] Специализация разнообразного круга исследований постепенно складывалась с деятельностью научных обществ и исследовательских учреждений. Данная работа проводилась в тесной связи с подчинением Казахстана царской администрации. Вследствие этого исследовательские интересы охватывали значительные районы юго-западного, западного, северного, центрального, северо-восточного, восточного и юго-восточного Казахстана, а отдельные маршруты пролегли в горные системы юга Казахстана.

В конце XIX – начале XX веков в ходе формирования еще более тесных связей Казахстана и России и в результате новых изменений в общественно-политической жизни России, исследование Казахстана проводилось преимущественно на больших пространствах внутренних районов и юга края. Специализация исследований приобретает более узкий и более глубокий характер анализа обширных сведений по отраслям знаний, поэтому в трудах РГО приводится большое количество статистических данных и расчетов, видовая систематизация и классификация по отдельным признакам и в то же самое время и интегрирование отдельных свойств. Основным методическим пособием для изучения общественно-экономического положения казахского народа были инструкции и программы. В этих документах деятели РГО в сжатом виде предлагали вопросы, на которые должны были ответить местные корреспонденты. Как правило, инструкции и программы проходили цензуру и в центре, и у местной администрации. Такому подходу способствовало и то, что представители бюрократии, будучи в нескольких научных обществах и принимая участие в работе административного аппарата, имели в своем распоряжении большое количество фактического материала. Оформление ответов соответствовало предлагаемым формам. В итоге отдельные данные, касающиеся в основном социального положения трудящихся, не в полной мере отражали фактическое положение дел. С другой стороны, представители интеллигенции стремились в своих публикациях на страницах изданий РГО проделать большую аналитическую работу в соответствии с приемами и методами, сложившимися в родственных научных обществах и учреждениях. Таковы, например, сбор и обработка статистических данных по сельскому хозяйству, промышленности, народонаселения. Расширенное внесение в работу РГО самых разных приемов и методов стало для общества одним из решающих условий в продолжительности его работы. Более систематизировано проводится анализ физико-географических и естественнонаучных проблем.

В собственно-географическом смысле в этот период происходит оформление основ физической и экономической географии, гидрографии, климатологии, почвоведения и других дисциплин. На основе большого количества данных, полученных экспедиционной и исследовательской практикой, сформировались новые представления в изучении земной поверхности, которые тесно связывались с практическими задачами освоения края.

Данные по Казахстану способствовали созданию предпосылок общего землеведения и ландшафтоведения [3, с.107]. Получила гражданственность природоохранение, которое впоследствии выросло в экологию. Изучение обширных пространств Казахстана

установило определенные закономерности земной поверхности – это систематизация зон в регионе, проявления во флоре и фауне и т.д. Основным принципом в их изучении были взаимосвязи и взаимодействие, переход от простейших описаний и сведений к выявлению общих закономерностей явлений, а также изучение данного явления в исторической последовательности. Зачастую эти принципы переносились на общество и тем самым, складывалась мозаика жизни края.

Интерес к коренному населению края, его жизни и быту был среди ученых и исследователей РГО одним из главных аспектов их деятельности. Экспедиции и отдельные исследователи края в своих поездках по краю опирались на знание природы казахов. Многие из них были проводниками и содействовали успешному проведению исследований. Они знакомили ученых с топонимикой, с названиями растений и животных, в результате чего эти сведения запечатлевались в картографических и других изданиях. Эти сведения свидетельствуют о представлениях и понятиях казахов об окружающем мире.

Вместе с тем, во второй половине XIX-начале XX веков появились корреспонденты РГО из числа образованных казахов. Выдающийся сын казахского народа Ч.Ч. Валиханов - первый казах, ставший членом РГО. Многогранная деятельность Ч.Ч. Валиханова получила широкое освещение в дореволюционной и советской печати. Вся короткая жизнь ученого проходила в тесной связи с Русским географическим обществом. Влияние РГО на Ч.Ч. Валиханова было огромно, между тем его мысли и деятельность были положены в основу глубокого исследования общественно-экономического положения казахов. Архивные документы неопровержимо свидетельствуют о том, что мысли Ч.Ч. Валиханова о кардинальном изменении всей административно - политической системы в Казахстане, стали убедительным доказательством необходимости изменения политического переустройства края. Ратуя за сохранение прежних ценностей традиционной культуры и демократических институтов обычного права казахов, Валиханов подверг резкой критике колониальную сущность административно-правовой реформы царского правительства. Он писал: «...Тот закон хорош для народа, который более ему известен, закон родной, под которым человек вырос и воспитывался, как бы закон этот ни был несовершенен, должен казаться ему лучше, понятнее и яснее самых мудрых законодательств, взятых извне или навязанных сверху» [4, л.56].

Наряду с этим мысли и деятельность Ч.Ч. Валиханова оказали большое влияние на корреспонденцию близких ему людей, описанных в трудах РГО в изучаемый период. После смерти ученого, его отец Чингиз Валиханов оказывал всяческое содействие последователям РГО, а дядя Ч.Ч. Валиханова – Муса Шорманов опубликовал заметки о казахах [5, с.1].

Другой выдающийся просветитель И. Алтынсарин в 70-ые годы опубликовал этнографические статьи «Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства» и «Очерк обычаев при похоронах и поминках у киргизов Оренбургского ведомства» [6, с.20]. В этих статьях он проследил влияние обычаев на социально-экономические отношения. И. Алтынсарин был членом-сотрудником РГО.

В последующий период в деятельности РГО принимали участие Т. Сейдалин, Б. Даулбаев, М.С. Бабаджанов, С. Джантюрин, М. Карабаев, Д. Беркимбаев, С. Нурмухамедов, А. Букейханов, Ш. Кудайбердыев и другие представители казахской интеллигенции.

В 70-80-е годы XIX века провели значительное изучение общественно-экономической жизни казахского народа: Д. Беркимбаев - по вопросам этносоциального положения казахов, С. Джантюрин - по изучению казахского фольклора, Б. Даулетов - по исследованию социально-экономического положения казахов Николаевского уезда, Т. Сейдалин - о развитии земледелия среди казахов, М.С.Бабаджанов - по этнографии казахов.

В начале XX века многие казахские интеллигенты активно включались в работу местных отделов РГО. Так, материальная поддержка и участие в заседаниях Семипалатинского подотдела была проведена со стороны Ш. Кудайбердыева – видного казахского писателя из окружения Абая [7, Л.10]. В том же подотделе напечатаны труды Я. Акпаева, А. Букейханова. А. Букейханов был одним из активных деятелей Западно-Сибирского отдела РГО и избирался членом Распорядительного комитета [8, Л.150]. С.Н.Нурмухамедов, М. Карабаев участвовали в проведении Всероссийской переписи 1897 года [9, с.45].

Практическая деятельность членов РГО в конце XIX – начале XX веков сочеталась с политической деятельностью. В этот период в большей степени, чем прежде, происходит размежевание реакционного и демократического направлений в деятельности РГО, участие членов из среды интеллигенции в политических партиях, а также использование РГО как трибуны для выражения своих взглядов. В конце XIX века изменился и Казахстан. Он становится многонациональным краем. Переплетение различных социально-экономических укладов, наличие различных сословий и классов породили и многообразие политических воззрений. В годы революции 1905-1907 гг. и после нее значительно активизировалась деятельность членов РГО в политической жизни края. Так в январе 1905 года Н.М. Сизов прочитал доклад, где явственно прозвучали мысли о свободе, а А. Букейханов поддержал общую мысль докладчика. Этот инцидент получил широкую огласку. Необходимо отметить активизацию А. Букейханова и Я. Акпаева в связи с высылкой последнего в Капал. В документах администрации края они обвинялись в сепаратизме. Политические взгляды членов РГО вырисовываются в их научных трудах, переписке, выступлениях.

Некоторые из них, начав с простых наблюдений, стали постоянными корреспондентами РГО, и выдающиеся просветители Ч.Ч. Валиханов, И. Алтынсарин, в свою очередь, оказали большое влияние на практическую деятельность РГО.

Важнейшей частью деятельности Общества была экспедиционная работа. «Мировую известность русской географической науке создали экспедиции, в большом числе организационные и проведенные Географическим Обществом» [10, с.8-7].

В целом, экспедиций по изучению природы Казахстана была снаряжено очень много, как со стороны центрального общества, так и со стороны местных отделов. Одна из крупных экспедиций общества – экспедиция П.И. Игнатьева и А.Н. Краснова на Тянь-Шань в район Хан - Тенгри. В 1884 году П.П. Семенов-Тянь-Шанский обратился к Г.А.Колпаковскому о необходимости изучения именно Хан-Тенгри и прилегающих районов [11, Л.2].

Для исследователей РГО было очень важно хорошо организовать экспедиции, оснастить их необходимыми приборами. Это одно из направлений в организационной деятельности РГО не получила еще должного оснащения в печати. А между тем, имея под руками точные и отлаженные приборы, исследователи могли составить более глубокое представление о происходящих процессах.

Большая работа была проведена экспедицией в составе Л.С. Берга, П.Г. Игнатьева, В.С. Ельпатыевского в 1898 году по изучению озер Западной Сибири и Северного Казахстана [12, с.62-68]. В результате перед географической наукой были поставлены новые вопросы о соотношении пресноводной и соленоводной фауны рачков в зависимости от минерализации, проблемы высыхания озер; прекращение самосадка солей; увеличение некоторых озер в засушливом климате и т.д. В 1899-1902 гг. была проведена знаменитая Аральская экспедиция под руководством Л.С. Берга. Аральская экспедиция была организована Туркестанским отделом РГО. Еще в конце 1897 года на заседании отдела была определена роль Аральского моря и необходимость его изучения. В целом экспедиционная деятельность в конце XIX – начале XX веков носила более или менее планомерный характер, имела свою программу, зачастую экспедиции отправлялись в те

районы, которые были не исследованы, или мало исследованы. В результате этих экспедиций был собран обширный фактический материал, который из фрагментов, т.е. результатов экспедиций, стал превращаться в единое целое по мере накопления фактов и исследовательской деятельности ученых.

Другим важным направлением работы Общества было заслушивание докладов и сообщений на заседаниях, которые предусматривались уставом 1849 года. Краткое изложение доклада, как правило, печаталось в отчетах Общества, а полное содержание – как статья. На заседаниях вместе с устным изложением доклада происходило обсуждение его основных положений. Кроме докладов научного содержания, на заседаниях рассматривались самые различные вопросы внутренней жизни Общества. Как правило, все вопросы проходили тщательное обсуждение, и решение принималось на основе всестороннего рассмотрения. Поэтому многие доклады и сообщения являются ценными историческими источниками. В связи с тем, что доклады и сообщения проходили непосредственное обсуждение, возрастала роль руководителей Общества, отделов, комиссии. В исследуемом вопросе доклады и сообщения о Казахстане получили широкое распространение и интерес, так как они увязывались с освоением края, с ростом его значения. Иллюстрацией данного положения служит доклад В.А. Остафьева о колонизации степных областей, прочитанный в декабре 1892 года на заседании Западно-Сибирского отдела РГО, и его обсуждение, где заметна роль Г.Е. Катанаева как крупного администратора края. «Г.Е. Катанаев, в качестве председательствующего, заявил, что так как настоящее заседание назначено для обмена мнениями по поводу доклада, прочитанного в общем собрании 14 декабря действительным членом В.А. Остафьевым и ввиду желательности важного всестороннего выяснения вопросов, затронутых докладом, им помечены четыре вопроса, которые, по его словам, обнимают все главные положения доклада. Вопросы эти следующие: 1. Так ли шатки и противоречивы, как утверждает докладчик, сведения о Западной Сибири и Киргизской степи, что ими нельзя пользоваться даже для общих соображений с колонизации этих стран. 2. Настолько ли существенно необходимо знание тех географо-экономических деталей, о которых говорит докладчик, что отсутствие их можно было бы считать препятствием для колонизации страны даже в тех скромных размерах, в которых это проводилось до настоящего времени. 3. Насколько в настоящее время важен для колонизации Киргизской степи, в частности, в Западной Сибири вообще вопрос о степени плодородия и большой или меньшей быстроты истощаемости почвы этой страны. 4. Не может ли Западно-Сибирский отдел принять посильное участие в решении этого вопроса и какое именно» [13, Л.29]. В дальнейшем эти вопросы Г.Е. Катанаева получили самое широкое распространение на практике, а сам автор в 1903 г. в Омске выпустил книгу «Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске».

В начале XX века на заседании того же Западно-Сибирского отдела от 24 марта 1911г. был прочитан доклад Д.П. Севастьянова «Некоторые данные о древностях Атбасарского уезда», на обсуждении которого было высказано следующее: «Покровитель отдела спросил и о минеральных богатствах у докладчика, последний сказал: - Край богат особенно медью, для эксплуатации минеральных богатств организуется крупная иностранная кампания». По мнению покровителя отдела, Омск и Степной край имеют блестящее будущее, поэтому необходимо строительство учебных заведений, и т.д. Другим важным условием для развития края является устройство путей сообщения. Правительство решило провести Южную Сибирскую железную дорогу и соединить ее с существующей. В заключении покровитель отдела выразил пожелание, чтобы для эксплуатации этих богатств края пришли русские люди с русскими капиталами» [14, с.32].

Таким образом, доклады и сообщения Русского Географического общества имели очень большое значение для изучения края.

Суммируя вышеизложенное, можно сделать следующие выводы: научно-организационная работа РГО имела большое значение в изучении природы, окружающей среды, истории Казахстана. Являясь доступным для многих интеллигентов на местах, оно способствовало вовлечению их в дело освоения края. Такое положение общества определялось его структурой, организационной и научной деятельностью.

В работе общества проявились демократические и реакционные тенденции, которые были свойственны и характеру общественной жизни края, при этом определенное и благотворное влияние общество оказывало на рост сознания среди казахского населения и подъем его культуры.

Будучи одним из первых научных учреждений на территории Казахстана, РГО заложило основы подлинных научных исследований в крае, что определило затем успешное развитие науки и культуры в годы Советской власти. Разнообразная научная деятельность РГО по изучению Казахстана в конце XIX – начале XX века носила в целом прогрессивный, демократический характер.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бейсенова А.С. Исследования природы Казахстана. – Алма-Ата. – Казахстан, 1979. – 244 с.
- 2 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т.3. – А., 2001.
- 3 Есаков В.А. Теоретические проблемы физической географии в России XIX - начала XX вв. - М., 1987. – С.107.
- 4 ЦГА РК Ф.345. – Оп.1. – Д.1412. – Л.188-189, 236,237; Д. 1579. – Л.56; Д.807. – Л.39.
- 5 Потанин Г.Н., Валиханов Ч.Ч.. Иллюстрированное приложение к газете «Сибирская жизнь». – 1903. - №133. – С.1.
- 6 Ильминский Н. Воспоминания об Алтынсарине. - Казань, 1891. – С.20.
- 7 ЦГА РК Ф.460. – Оп.1. – Д.26. – Л. 10.
- 8 ГАОО Ф.86. – Оп.1. – Д. 115. – Л. 159.
- 9 Записки ЗСОРГО. Кн.1. – Омск.- 1879. – С.45.
- 10 Калесник С.В. Научно-организационная деятельность Географического общества и ее главные формы. // Географическое Общество за 125 лет. - Л., 1970. – С.8-9.
- 11 ЦГА РК Ф.64. – Оп.1. – Д.2871. – Л.2. – 2 об.
- 12 Берг Л.С., Игнатов П.Г. Соленые озера Селеты-Денгиз, Теке и Кызыл-Как Омского уезда // Записки Западно-Сибирского отдела РГО. – Кн. 28. – Омск. - 1901. – С.62-98.
- 13 ГАОО Ф.86. – Оп.1. – Д.29. – Л.29.
- 14 Отчет за 1885-1886 гг. // Записки Западно-Сибирского отдела РГО. – Кн. 8. – Омск, 1886. – С.32.

ТҮЙІН

Мақалада мұрағат және әдебиет көздерін талдау негізінде Қазақстан территориясындағы Орыс Географиялық қоғамының ғылыми қызметінің аспектілері қарастырылған.

RESUME

In the article on the basis of an analysis of a complex of archival and literary sources there are disclosed aspects of the scientific activities of the Russian Geographical Society on the territory of Kazakhstan.

Г.Т. Каженова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

А.А. Шапкенов

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау
мемлекеттік университеті,
гум. ғыл. магистрі

Солтүстік Қазақстандағы демографиялық ахуалдың ерекшеліктері

Аннотация

Мақала Қазақстанның солтүстік облыстарындағы демографиялық ахуалдың ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Статистикалық деректерге сараптама жасай отырып, авторлар ХХ ғасырдың аяғы – ХХІ ғасырдың басындағы Қазақстанның солтүстік өңірлеріндегі халық санының азаюының себептері мен оның әлеуметтік-экономикалық салдарын қарастырған. Қазақстанның солтүстігіндегі демографиялық жағдайды жақсартудың бірқатар жолдары ұсынылған.

Түйін сөздер: демографиялық ахуал, этнос, эмиграция, иммиграция, көші-қон, солтүстік облыстар, этникалық қазақтар.

Қазақстандағы демографиялық жағдай үкіметтік деңгейде бірнеше рет өзекті мәселе ретінде көтерілген болатын. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік демографиялық саясатының тұжырымдамасында» «демографиялық саясат елдің ұлттық қауіпсіздігінің жетекші басымдықтары қатарына шығарылғаны» көрсетілген. Оның алға қойған мақсаты «демографиялық процестердегі жағымсыз тенденцияларды жою, құлдырап азаюды болдырмау, ел дамуының ұзақ мерзімді стратегиясына сәйкес халықтың сандық және сапалық өсуін қамтамасыз ету» [1].

Соңғы жылдары Қазақстанда халық санының өсімі байқалады. БҰҰ-дың жасаған болжамына сәйкес 2050 жылға қарай Қазақстанда халық саны 4 миллионға көбейіп, 21 миллион адамнан асуы тиіс [2]. Дегенмен басқа да болжамдар бар. Бүкіләлемдік Банк мамандарының болжамы бойынша, Қазақстан халқы орта мерзімді және ұзақ мерзімді болашақта азаюы мүмкін: елдегі халық саны 2030 жылға қарай 14,5 млн адамға, ал 2050 жылға қарай 12,6 млн. адамға азаяды деп күтілуде [3, 14-19]. Осылайша, Қазақстандағы демографиялық ахуалға қатысты әртүрлі көзқарастар бар, бірақ Солтүстік Қазақстанның халық саны азайып бара жатқаны жөнінде мамандар бірыңғай пікір ұстануда. Бұл жағдай мемлекеттің ұлттық және экономикалық қауіпсіздігіне кері әсерін тигізеді.

Қазіргі уақытта Солтүстік Қазақстандағы демографиялық ахуалдың өзіндік ерекшеліктері бар. XVIII-XIX ғасырларда басталған славяндар иммиграциясының кеңес дәуірінде жалғасуы нәтижесінде қазақтар өз жерінде азшылыққа айналды. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы репрессиялар, күштеп ұжымдастыру мен аштық халықтың үлкен трагедиясына айналып, соның салдарынан Қазақстандағы 6,2 млн. халықтың 2,1 миллионы ажал құшты, миллионнан астам қазақ Қытайға, Моңғолияға, Үндістанға, Ауғанстанға, Иран мен Түркияға қоныс аударды [4]. 1932-33 жылдары аштықтан Шығыс Қазақстанмен қатар Солтүстік Қазақстан да басқа аймақтармен салыстырғанда қатты зардап шекті. Қазақтардың саны екі еседен астам азайып (52,3%), олар саны жағынан аймақтағы екінші этносқа айналды [5]. Сонымен бірге, РКФСР мен УКСР-дан ішкі миграция есебінен орыс халқының үлесі бірден артып, ол тың игеру кезінде өзінің шарықтау шегіне жетті. 1959 жылы республикада қазақтардың үлес салмағы 30%-ға дейін азайып, 1990-шы жылдарға дейін едәуір төмен деңгейде қалды [6, 396].

1960-шы жылдардың соңында қазақ халқының демографиялық дамуында бетбұрыс кезеңі болып, қазақтардың жалпы санының өсуі басталды. Бірақ, соған қарамастан, 1989 жылғы санақ бойынша республиканың ұлттық құрылымындағы қазақтардың үлесі 39,1%, орыстардікі - 37,8%, украиндардікі - 5,4%, қалғанын басқа ұлттар құрады. Дегенмен, Қазақстанның солтүстік аймақтарында қазақтар айтарлықтай аз қоныстанды. Қазақтардың саны Солтүстік Қазақстан облысында - 18,6%, Шығыс Қазақстан облысында - 27,2%, Көкшетау облысында - 28,9%, Павлодар облысында - 28,5% және Қостанай облысында - 22,9% құрады [7]. Осыған байланысты, кейбір ресейлік саясаткерлердің тарапынан солтүстік өңірлерге қатысты аумақтық көз алартушылық байқалды (А. Солженицын, Э.Лимонов, В. Жириновский) [8].

1991 жылдан бастап Қазақстандағы орыстардың үлес салмағы Ресейге қоныс аудару есебінен қарқынды түрде қысқаруда. Ал қазақтардың үлесі ішкі миграция мен оралмандардың қайта оралуы нәтижесінде арта бастады. 2014 жылғы 1 қаңтардағы санақ бойынша Қазақстанда 17,16 млн халық тұрды. Қазақстанда тұратын қазақтардың жалпы үлесі 65,5% жетті. Осымен қатар, ел ішіндегі орыстардың саны 40,8% дейін төмендеді [7]. Алайда, орыс тілді халықтардың шетелге көптеп кетуін есепке алғанның өзінде, Солтүстік Қазақстанның барлық облыстарында дерлік қазақтардың үлесі халықтың жартысына да жетпейді. Бұл жөнінде солтүстік облыстардың ұлттық құрамы бойынша 2014 жылғы келесі мәліметтер көрсетеді. Ақмола облысында қазақтар – 49,2%, орыстар - 34,5%, украиндар - 4,7% құрады. Сәйкесінше, Павлодар облысында – 49,8%, 37,3%, 4,8%, Қостанай облысында – 38,8%, 42,1%, 8,9%, Солтүстік Қазақстан облысында – 34,2%, 49,9%, 4,5% [7].

Соңғы он жыл ішінде Қазақстанның халқы 14,95 миллионнан 17,28 миллионға дейін өсті. Республика халқының жалпы санының өсуіне қарамастан, Қазақстанның солтүстік облыстардағы халық санының азаюы жалғасуда. Осы он жылда (2014 жылғы мәліметтер) Солтүстік Қазақстан облысы тұрғындарының саны 100 мыңнан астам адамға, ал 1999 жылдан бері - 152 мың адамға азайған. Осыған байланысты, айта кетерлік өткір мәселенің бірі - еліміздің солтүстігінде бала тууды арттыру болып табылады. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, Солтүстік Қазақстан облысында зерттеу жүргізілген 660 отбасының 55%-нда бір ғана баладан болса, 41,2%-да екі баладан бар екен. Белгілі демограф Мақаш Тәтімұлының айтуынша, халық санының шын мәнінде өсуі әр отбасында төрт баладан болған кезде ғана басталмақ. Жанұядағы екі бала ата-анасының орнын басады, үшінші бала әр түрлі ауруларға, жол апаттары мен соғыс жағдайына ұшырауы мүмкін, тек төртінші бала ғана халық өсіміне өз үлесін қосады [7].

Қазақстан өңірлерінің ішінде халық саны ең азы Солтүстік Қазақстан облысы болып отыр. Соңғы статистикалық мәліметтерге сәйкес, Солтүстік Қазақстан облысының халық саны 2014 жылғы қаңтар-маусым аралығында 0,3% азайып, 574 329 адамды құрады. Айта кетерлігі, бұл өңірдегі халық санының азаюы бірнеше жыл қатарынан жалғасуда, осы

уақыт ішінде оны халқы едәуір аз Маңғыстау және Атырау облыстары қуып жетті. Қазақстанның өзге де солтүстік облыстарындағы демографиялық көрсеткіштер көңіл толарлық емес. Мәселен, Ақмола облысының халқы 2004 жылдың басында 748,9 мың адамды құраса, 2014 жылдың ортасында 735,6 мың адамға дейін кеміген. Осы жылдар ішінде Қостанай облысының халқы 913,4 мыңнан 881 мыңға дейін, Шығыс Қазақстан облысының халқы 1,455 млн нан 1,394 млн ға дейін азайды. Павлодар облысының халық саны 2004 жылдан бастап небәрі 8,8 мың адамға көбейіп, 754,1 мың адамға жетті. Айта кетерлігі, орыс тілді халықтың көшіп кету қарқыны 1990-шы жылдармен салыстырғанда айтарлықтай төмендеген, мәселен, 1994 жылы Қазақстаннан жарты миллионнан астам адам көшіп кеткен болатын. Сарапшы мамандар еліміздің солтүстігі біртіндеп бос қалып жатқанын айтып дабыл қағуда [7].

Сарапшылардың айтуынша, Қазақстан әлемдегі халық аз қоныстанған елдердің қатарында қалып отыр. 2009 жылғы 1 қаңтарда республика бойынша халық санының тығыздығы бір шаршы километрге небәрі 5,6 адамды құраған [9]. Осындай кең-байтақ территорияда халық санының азаюы ең алдымен мемлекеттің аумақтық тұтастығына қауіп туғызады, ал келешекте демографиялық жағдайы неғұрлым жақсы көршілес мемлекеттер тарапынан территориялық дау-дамай объектісіне айналуы мүмкін. 1991 жылдан бастап солтүстіктегі жеті облыста орыс халқының сандық жағынан басым болуын, оның ішінде бес облыстың Ресеймен шекаралас жатуын Қазақстан өкіметі мемлекеттің аумақтық тұтастығына қауіп ретінде қабылдай бастады [10]. Осыған жол бермеу мақсатында бірқатар ірі көлемді шаралар атқарылды, атап айтқанда, республиканың астанасы Алматыдан солтүстік өңірге, Астана (бұрынғы Ақмола, Целиноград) қаласына ауыстырылды, солтүстік облыстарының әкімшілік-аумақтық бөлінісі өзгертілді, сондай-ақ ТМД елдері мен алыс шетелдердегі қазақтар осы өңірлерге көшірілді.

1990-шы жылдардың екінші жартысында жүргізілген әкімшілік бөлу реформасының барысында орыс тұрғындары басым облыстар «қазақ» облыстарымен біріктірілген болатын. Атап айтқанда, Шығыс Қазақстан облысы Семей облысымен, Қарағанды облысы Жезқазған облысымен біріктірілді, Көкшетау облысының аумағы Солтүстік Қазақстан және Ақмола облыстарына, ал Торғай облысының аумағы Ақмола мен Қостанай облыстарына бөлініп берілді [11].

Халықтың жалпы санының азаюы жағдайында мемлекеттің қауіпсіздігіне бірқатар басқа да қауіп-қатерлер туындайды. Мәселен, Қорғаныс министрлігінде әскери бөлімдер мен құрамаларды сарбаздармен, оның ішінде сан жағынан ғана емес, сапа жағынан да жасақтауда белгілі бір қиындықтар туындауы мүмкін және ол болашақта елдің қорғаныс қабілеттілігінің әлсіреуіне әкеледі. Көріп отырғанымыздай, мемлекеттің демографиялық қауіпсіздігі – ұлттық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі ретінде өзекті мемлекеттік міндетке айналып отыр.

Демографиялық мәселенің қиындауы елдің экономикалық қауіпсіздігіне де қатер төндіреді. Бала туу көрсеткішінің төмен деңгейі халықтың демографиялық қартаюына әкеп соғады. Бүгінгі күні сарапшылардың есептеуінше, бұл мәселе қазіргі заманның басты сұрақтарының бірі болып отыр. Егер халықтың жалпы саны азаятын болса, онда еңбекке қабілетті жастағы халықтың саны да әлдеқайда жылдам қарқынмен кеме түседі. БҰҰ сарапшыларының топтастыруы бойынша, егер 65 және одан үлкен жастағы адамдардың үлес салмағы ел халқының 4%-ын құрайтын болса, онда мемлекеттің халқы жас, егер 4-тен 7% дейін болса - қартаюдың алдында тұр, ал егер 7% және одан жоғары болса - қартайған деп есептеледі [12, 193]. БҰҰ-дың берген бағасына сәйкес, Қазақстан «қартайған» мемлекеттердің қатарына жатқызылады. Егер 1996 жылы Қазақстандағы 65-69 жастағы тұрғындар саны барлық халықтың 3,1%-ын құраса, 2007 жылғы бұл көрсеткіш 7,8% жетті [13].

Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігінің жұмыспен қамту мәселелері жөніндегі ақпараттық-талдау орталығының мамандары 2018

жылға дейін еңбекке жарамды жастағы халықтың өсу қарқыны алдыңғы жылдармен салыстырғанда едәуір төмен болады деген қорытындыға келді [14]. Мұндай жағдай еңбекке қабілетті тұрғындарға демографиялық салмақты арттырады және әлеуметтік-экономикалық сипаттағы бірқатар жағымсыз құбылыстарды туындатуы мүмкін.

Қазақстандағы демографиялық мәселенің жағымсыз салдарының тағы бір мысалы ретінде білікті мамандардың сыртқа қоныс аударуы мен арнайы кәсіби мамандығы жоқ адамдардың көптеп келуін атауға болады. Соңғы төрт жылдың ішінде жоғары білімді эмигранттардың саны иммигранттардың санынан 65% асып түсті. Сарапшылардың айтуынша, уақыт өте келе Қазақстанда жұмыс қолының жетіспеушілігі арта түспек, өйткені Қазақстан Республикасы дамуы қолайлы және демографиялық жағынан бала саны аз елдердің қатарына жатады [15]. Елімізде бүгінгі күннің өзінде еңбек ресурстары мен кәсіби дайындығы бар мамандардың жетіспеушілігі байқалады. Әсіресе, жас әрі болашағы зор мамандардың Қазақстаннан кетуі қауіпті болып табылады. Бұл көріністің ел экономикасына кері әсері - Қазақстанның өркендеуіне үлес қоса алатын, неғұрлым белсенді және білімді адамдардың азаюына әкеледі. Бұл шығындарға мемлекеттің елден кетуге шешім қабылдаған әр азаматы үшін балабақшада тәрбиелеуден бастап жоғарғы оқу орнында оқытуға дейін жұмсаған қаржысы да жатады.

Демографиялық мәселені шешу кезіндегі маңызды міндет – «ақылдылардың кетуін» тоқтату, өйткені бұл құбылыстың республика экономикасы үшін ұзақ мерзімді жағымсыз салдары бар. «Ақылдылардың кетуі» экономиканың көптеген салаларында білікті мамандардың жетіспеушілігін тудырады. Осыған байланысты, мемлекеттің сыртқа кеткен мамандардың орнына жаңадан мамандар дайындауға, елімізге көшіп келген, мамандығы жоқ адамдарды кәсіби оқыту мен қайта даярлауға жұмсайтын шығыны көбейіп отыр. Көп жылғы зерттеулердің нәтижелері көрсетіп отырғандай, сыртқы миграцияның басты себебі, жоғары жалақысы бар жұмыс орнын іздеу сияқты экономикалық мәселе болып табылады. Жастардың білім алуы, кәсіби деңгейде өсуі мен өзін-өзі танытуы үшін шын мәнінде барлығына бірдей мүмкіндіктер жасалуы тиіс.

1991-2008 жж. аралығында халықаралық көші-қон бойынша республикадан 3 331,1 мың эмигрант қоныс аударған және 1 294,5 мың иммигрант көшіп келген. Халықтың көші-қонының теріс сальдосы осы кезеңде 2 036,6 мың адамды құрады [3]. 1991 жылы тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Қазақстан шетелде тұратын этникалық қазақтарды тарихи отанына қайтару саясатын жүргізе бастады. Этникалық қазақтардың көшіп келуіне көмектесу, олардың тиімді қоныстануы мен бейімделуіне жағдай жасау мемлекеттік көші-қон саясатының негізгі бағытына айналды. Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметтері бойынша, 1991 жылдан бастап Қазақстанға 944 тыңнан астам оралмандар келген, олар жалпы халық санының 5,5%-ын құрайды [7]. Солтүстік аймақтарда ТМД мен алыс шетелдерден келген репатриант қазақтардың басым бөлігі орналастырылды. 1991-1996 жж. 44,7% қазақ отбасылары Қарағанды, Павлодар, Көкшетау және Семей облыстарына қоныстандырылды [16, 42-48]. Алайда, осыған қарамастан, солтүстік өңірдің бос қалуы жалғаса берді. Мұның себебі, оралмандар уақыт өте келе өмір сүруге неғұрлым қолайлы өңірлерге қоныс аударды. Олардың 60%-ға дейін басым бөлігі Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан және Маңғыстау облыстарына, дәл осы өңірлерде еңбек ресурстарының артылып жатуына және халық санының көптігіне қарамастан, осы төрт облысқа шоғырланды. Сонымен бірге, елге келушілердің негізгі ағымы елдің ең ауқатты қалалары - Астана мен Алматы қалаларына көшіп баруға тырысады.

2011 жылы Қазақстан Республикасында «Халықтың көші-қоны туралы» жаңа заң қабылданды, онда оралмандарға төленетін жәрдемақының олардың қоныстану аймағына қарай жіктелген көлемі қарастырылған, базалық жүктемеге қосымша коэффициенттер бекітілген. Атап айтқанда, еліміздің солтүстік өңіріне келген оралман отбасылары оңтүстік аймаққа келгендерге қарағанда жәрдемақыны 2,4 есе көп алуға тиіс болады [17]. Қазақстан үкіметінің 2014 жылғы 15 мамырдағы қаулысына сәйкес этникалық қазақтарды

Ақмола, Атырау, Батыс Қазақстан, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Шығыс Қазақстан облыстарына қоныстандыру туралы шешім қабылданды. 2014 жылғы 6 тамыздағы үкіметтің кеңейтілген отырысының барысында Президент Н. Ә. Назарбаев мемлекеттік көмек тек республиканың солтүстік, батыс, шығыс және орталық аймақтарына тұрақты өмір сүру үшін көшіп келген оралмандарға ғана берілуі тиіс екендігін атап көрсетті [18].

Осыған байланысты, мемлекет, Қазақстанның солтүстігіндегі демографиялық мәселені шешу үшін, қабылданған миграциялық саясатты нақты ұстануы тиіс. Солтүстік аймаққа оралмандардың және ел ішінде қоныс аударушылардың көшіп-қонуын әрдайым басты назарда ұстаған жөн. Қазақстандық жоғары оқу орындарын бітірген жас мамандардың елдің солтүстік өңіріне, әсіресе, ауылдық жерлерге көптеп тартып, оларға материалдық қолдау беретін бағдарламаны қабылдау керек. Сонымен бірге, халқы тығыз орналасқан және еңбек ресурстары жетіп артылатын оңтүстік өңірлерге қарағанда, солтүстік өңірге келетін жас мамандардың айлық жалақысына үстеме ақша қосу арқылы оларды ынталандыруға болады. Мысалы, Маңғыстау облысында Қазақстан бойынша ең жоғары жалақы болса, ал Солтүстік Қазақстанға келушілерді еліміздегі ең төменгі жалақылардың бірі, ұзақ әрі аязды қыс, соған сәйкес қысқы жылы киім мен отынға жұмсалатын қосымша шығындар күтіп тұрады.

Еліміздің халық санын көбейту мәселесін шешудің бір жолы - бала тууды ынталандыру болып табылады. Солтүстік облыстардың көптеген тұрғындары ресейлік телеарналарды көретіндіктен және Ресей азаматтарымен жиі араласып тұратындықтан, олар көрші ел тұрғындарының өмір салтына жақын болып келеді. Олар қазақстандық өкіметтен отбасындағы екінші және үшінші баланы қолдау бойынша Ресейдегі сияқты шараларды, яғни кірістерден тыс, едәуір жоғары мөлшердегі аналық капиталдың төленуін күтуі мүмкін. Ресейде екінші балаға төленетін аналық капитал шамамен 12 мың АҚШ долларын құрайды, оны ипотекаға, білім алуға немесе басқа қажеттіліктер үшін жұмсауға болады. Сонымен бірге, Ресей Федерациясында үшінші бала туылған отбасыларға жеке меншік тұрғын үй салуға 10 сотық жер телімін беру мүмкіндігі бар. Ал Қазақстанда бір реткі жәрдемақы мөлшері тек төртінші бала туылғаннан кейін ғана айтарлықтай өседі. Көріп отырғанымыздай, екінші баланың өмірге келуі мүлдем ынталандырылмайды, ал мемлекет сәбиді күтуге арнап ең төмен мөлшерде жәрдемақы төлейді. Салыстыру үшін сәби үш жасқа толғанға дейін оны күтуге арналған жәрдемақы төленетін Өзбекстанды да атауға болады.

Өз үйінің болмауы немесе баспана жағдайының нашарлығы көптеген отбасылар үшін балаларының санын көбейтуге мүмкіндік бермей, бір бала туумен ғана шектелуге әкеледі. Қазақстандық балабақшаларға орналасу үшін ұзақ уақыт кезекте тұру, жоғары оқу орындарында оқыту ақысының қымбаттығы да бала тууды ынталандырмайтынын атап көрсеткен жөн. Осыған байланысты, ең аз дегенде солтүстік өңірлер үшін, ал ең жақсысы, жалпы ел бойынша, сәби күтіміне арналған жәрдемақы мөлшерін едәуір өсіру қажет деген ұсыныс жасауға болады. Сондай-ақ, солтүстік өңірлерде екінші баладан бастап төленетін жәрдемақы мөлшерін бірнеше есе арттыру керек.

Сонымен бірге, ресейлік сарапшылардың пікіріне де назар аударған жөн, олардың айтуынша, материалдық фактордың маңызы тым асырып көрсетілген және үкіметтің демографиялық саясатының аналық капиталға баса назар аударуы елдің демографиялық әлеуетін көтеруге соншалықты әсер етпейді. Ресейде өмір сүру деңгейі төмен аймақтарда бала туу деңгейінің жоғары екендігі байқалады. Олар бала тууға қоғамның идеялық-рухани жағдайы мен халықтың психологиялық жай-күйі айтарлықтай әсер етеді деп есептейді. Орыс және басқа да православиелік халықтардың идеялық-рухани жағдайының құлдырауын құндылықтар дағдарысы, кеш некелесу, ажырасудың көбеюі, маскүнемдік, нашақорлық және басқа да келеңсіздіктер түрінде көреді. Дегенмен, баланың дүниеге келуіне байланысты отбасының материалдық-тұрмыстық жағдайларын жақсартудың

қажеттілігін теріске шығаруға болмайды. Сондықтан, ел өкіметіне бала туу процесін материалдық ынталандыру өте қажет.

Қарастырылған мәселелер шешімін тапқан жағдайда, алдағы уақытта Қазақстан халқының санының табиғи өсімінің артуына қол жеткізуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасы мемлекеттік демографиялық саясатының тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2000 жылғы 17 тамыздағы № 1272 Қаулысы.
- 2 Демографические перспективы Казахстана // URL: <http://yvision.kz/post/362413/#>
- 3 Шокаманов Ю.К. Оценка демографического развития Казахстана до 2050 года // АльПари. – 2006. - № 1. - С.14-19.
- 4 Абжанов Х.М. Голод начала 30-х годов XX века в Казахстане: Преступление и Наказание // Date Views 20. 09. 2015 // URL: <http://www.tarih-begalinka.kz/ru/timetravel/page3265/>;
- 5 Алексеенко А.Н. Демографические последствия голода в Казахстане начала 1930-х годов (оценка потерь казахского этноса) // <http://demoscope.ru/weekly/2003/0101/analit02.php>
- 6 Масанов Н. Э., Абылхожин Ж. Б., Ерофеева И. В. и др. История Казахстана. Народы и культуры. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 608 с.
- 7 Мамышев Ж. Как обустроить Северный Казахстан // Информационно-правовой портал. 14.08.2014 // URL: <http://www.abiyev.kz/11192-oblast-bezlyudya.html>
- 8 Последует ли за Крымом север Казахстана? // URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/27716/posleduet-li-za-krymom-sever-kazahstana.html>
- 9 Шокаманов Ю.К. Демографическое развитие Казахстана: состояние и перспективы // URL: <http://ia-centr.ru/expert/3879/>
- 10 Мустафаев Н.И. Социально-политическая ситуация в Восточном Казахстане. 19.03.2002 // Казахстанский институт стратегических исследований при президенте РК // URL: <http://kisi.kz/ru/categories/politicheskaya-modernizaciya/posts/social-no-politicheskaya-situaciya-v-vostochnom-kazahst>
- 11 Панарин С. Русскоязычные у внешних границ России // Диаспоры. - 1999. - № 2-3.
- 12 Социальная политика в постсоциалистическом обществе: задачи, противоречия, механизмы / А. В. Кашепов, К. И. Миккульский, В. Матвиенко и др. - Москва: Наука, 2001. – 646 с.
- 13 Жанатаева У.К. Демографическая ситуация в Республике Казахстан: проблемы и пути их решения // URL: http://enu.kz/repository/repository2012/demograficheskaya_situacia.pdf
- 14 В ближайшие годы в Казахстане уменьшится прирост населения трудоспособного возраста // Капитал. 2015. 12 июня.
- 15 Квалифицированные казахстанцы уезжают из страны // Tengri News/ 2014. 12 ноября // URL: http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kvalifitsirovannyie-kazahstantsyi-uezjayut-iz-stranyi-265079/
- 16 Садовская Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы. - Алма-Ата, 2001. – 259 с.
- 17 Ибраева А.С., Есетова С.К. Некоторые теоретические и практические проблемы правового регулирования репатриации в Республике Казахстан // URL: <http://nlib.library.kz/elib/library.kz/journal/Ibraeva%20Esetova0513.pdf>
- 18 Государство должно помогать только тем оралманам, которые едут на север, запад, восток и в центр Казахстана – Назарбаев // Информационно-правовой портал

Abiyev.kz 2014. 7 августа // URL: <http://www.abiyev.kz/11132-gosudarstvo-dolzhno-pomogat-tolko-tem-oralmanam-kotorye-edut-na-sever-zapad-vostok-i-v-centr-kazahstana-nazarbaev.html>

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются особенности демографической ситуации в северных областях Казахстана, а также причины уменьшения численности населения и его социально-экономические последствия в данном регионе страны в конце XX – начале XXI вв.

RESUME

The authors of this article discuss the features of the demographic situation in the Northern regions of Kazakhstan, as well as the causes of the decrease of population and its socio-economic consequences in this region of the country in the late XXth – early XXIst century.

Аннотация

Мақалада авторлар Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан бергі жылдардағы кино өндірісінің даму ерекшеліктеріне талдау жасаған. Сонымен қатар қазақ кинематографиясының дамуы мәселесін посткеңестік кезеңдегі Орталық Азияның бірқатар мемлекеттерімен салыстырмалы тұрғыда зерттеп, әлемдік киноөндірістегі орнын айқындаған. Қазақ кино өнерінің даму ерекшеліктерін талдай келе, оның дамуы – Ресей, Орталық Азия және алыс шетел мемлекеттеріндегі киноөндірісімен байланысты деген қорытындыға келген. Тәуелсіздіктен кейінгі жылдардағы қазақ киносы бірнеше батыл қадамдар жасады және қазіргі таңда дамудың позитивтік жолында деген баға берілген. Соңғы жиырма жыл көлемінде қазақ киносы танымастай өзгерді. Сондықтан да, қазақ кинематографиясының тарихын, қалыптасуын, дамуын зерттеу қазіргі заман талабына сай және оларды тыңғылықты зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі деп көрсетеді. «Жаңа толқын киносы» кезеңін авторлар шебер талдау арқылы оқырманға жеткізеді.

Түйін сөздер: кинематография, фильмдер, қазақ киносы, өнер, мәдениет.

М.С. Амрина

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
тар. ғыл. канд., аға оқытушы

З.Е. Колумбаева

«Тұран-Астана» университеті,
тар. ғыл. канд., профессор

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ ұлттық кино өнерінің дамуы (1991-2010 жж.)

Кеңес үкіметі дәуірінің кезеңі өтіп, жаңа қоғам орнаған тұста кино өнері саласында да жаңа нарықпен қосарлана келген көп жаңалықтың бірі - жеке шығармашылық кино бірлестіктердің құрыла бастауы. Бұл - ұлттық кино өндірісіміздің сапасы мен сандық деңгейіне тікелей әсер етті. 1990 жылдар тұсын ұлттық киномыздың әлемдік деңгейге көтерілген аса бір нәтижелі кезеңі ретінде жоғары бағалауға болады. Бұл жылдары «Жаңа толқын» режиссерлерінің фильмдерінің көпшілігі әлемдік деңгейдегі дәрежелі халықаралық кинофорумдар мен фестивальдарға қатыса бастады. Токио, Сан-Франциско, Турин, Стамбул, Париж, Бонн, София, Пекин, Вена, Брюссель, Будапешт, Карловы Вары, Москва және тағы басқа да бірқатар қалаларда қазақ киносының күндері

өтті. Әлем біздің киномызды таныды. Көріп қана қоймады, аса жоғары бағалап, қазақ киносының өзіндік ерекшеліктерін мойындай бастады. Бельгия, Франция, Австрия, Ұлыбритания сияқты зор қуатты киноиндустриясы бар мемлекеттер ендігі жерде жаңа инвестиция тұрғысынан қазақ киносына бет бұрды. 2001 жылы Нант қаласында (Франция) ұйымдастырылған «Үш континент фестивалінде» қазақ киносының фильмдері бойынша арнайы бағдарлама өтті [1, 95].

Қазақ киносының даму тарихында өндірістік нәтиже (сандық көрсеткіш тұрғысында) және киношығармалардың мазмұндық тереңдігі (сапалық көрсеткіші) жағынан да алып қарар болсақ, өрлеу жылдары мен тоқырау кезеңдері үнемі алмасып отырғаны белгілі. Бұл сипат қазақ киносының аталып отырған казіргі жағдайына да тән құбылыс болып отыр.

1990 жылдар тұсында жеке киностудиялардың саны шамамен 30-ға жетті. Бұл киностудиялар мен кинобірлестіктердің экономикалық мүмкіндіктері әзірге тек шағын бюджеттік авторлық фильмдер өндірісі төңірегінде ғана еді, сол себептен де осы жылдары экранға көптеп шығып жатқан фильмдердің біразы аз да болса мемлекет тарапынан да қосымша қаржыландырылып отырды. Мемлекеттік қаражат және жеке киностудиялар бірлестігі нәтижесінде 1990 жылы 14 көркем туынды экранға шықты (12 фильм жеке киностудиялар үлесінде, ал екі фильм мемлекет тарапынан қаржыландырылды). 1991 жыл көлемінде экранға 18 көркемсуретті фильм шыққан болса, оның тең жартысы жеке киностудиялардың үлесінде. Бұдан былайғы жылдарда да жеке киностудиялар өндірісі мемлекеттік қаржыландырулармен тепе-теңдікте болды, тіпті кей тұстарда басымырақ болды деуге дәлел бар: 1992 жылғы 12 толық метражды көркемсуретті фильмдердің ішінде 10 фильм, ал 1993 жылы экранға шыққан 15 көркемсуретті фильмнің ішінде 13 фильм жеке киностудиялардың үлесінде. Қоғамдағы экономикалық қатынастардың өзгеруі Қазақстан кино өндірісіне тоқырау кезеңін әкелді [2, 152].

1991-1997 жж. тәуелсіздіктің алғашқы жылдары отандық кинематография үшін маңызды жылдар болды. Бұл ең алдымен посткеңестік комплекстер мен постотарлық синдромдарды құрту кезеңі болды.

Бұл кезеңнің картиналарында кеңестік биліктің орнауы туралы шындық айтылған. Көп жылдар бойы ресми кеңестік идеология айтылмаған, ұжымдастыру кезеңіндегі, Ұлы Отан соғысы, сталиндік репрессия жылдарындағы барлық фактілер осы кезеңнің ең жақсы деген тақырыптарында көрініс тапқан. «Суржекей - ангел смерти», «Жизнеописание юного аккордеониста», «Людоед» фильмдерінде Орталық Азия аймағы халықтарының кеңестік замандағы қайғылы жағдайлары бірінші рет көрсетілген [3, 41].

Тарихи әділеттілікті де қайта қалпына келтіруге ерекше көңіл бөлінді. Кеңестік кинематографиялық тарихнаманың жетпісжылдығынан кейін Қазақстанның кинематографистеріне өздерінің елдері мен аймақтарының тарихындағы маңызды деген тарихи тұлғалары туралы айтуға мүмкіндік туды, сонымен қатар тарихтың өзгерісті кезеңдері туралы айтуға үлкен мүмкіндік туындады. Мұндай міндетті «Гибель Отрара», «Батыр Баян», «Юные годы Абая», «Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу», «Юность Жамбыла» және т.б. фильмдерін құрастырушылар алға қойған еді.

Бұл жылдары ұлттық сәйкестілікті іздестіру белсенді түрде жүрді, сондықтан қашу, шексіз жол, Жерұйықты іздеу сарындары көптеп кездесті («Путешествие в никуда», «Айналайын»). Туған үйді сезіну әлі де әлсіз, сондықтан картинаның аты да – «Где твой дом, улитка?», «Квартирант», «Шанхай». Отбасының қалыптасу процесі көрсетілген бірде-бір картина жоқ. Керісінше, әлі де отбасыны бұзу тақырыбы кездеседі. Әсіресе «Голубиный звонарь», «Разлучница», «Сон во сне» фильмдерінде [2, 152].

Фильмдердің бір бөлігінде кеңестік биліктің соңғы жылдарындағы оқиғалар мен көңіл-күй көрініс тапқан, ол жерде тоталитаризмнің алауыздығы, билігі мен құлауы айқын көрінген – «Любовники декабря», «Аллажар», «Последние каникулы».

Әсіресе осы кезеңде кинематографияда ұлтшылдық пен космополитизм, гибридтілік пен түпнұсқалылық идеялары арасындағы шығармашылық даулар анық көрінеді. Режиссерлердің бір бөлігі картиналарда қайта құру рухындағы фильмдерді түсірсе, екінші бөлігі ұлттық түпнұсқалылық ортаны белсенді түрде қалыптастыра бастайды.

Картиналар өз заманының рухы мен көңіл-күйін көрсетеді. Жалпы алғанда, әр кезеңдегі фильмдерде Қазақстанның 1990 жылдар басындағы тәуелсіздік алуы, 1997-1998жж. шешілмеген әлеуметтік және экономикалық мәселелерден туындаған күйзеліске дейін байқалады. Бұл күйзеліс максималды деңгейде Дарежан Өмірбаевтың «Киллер» фильмінде көрініс тапқан, ол 1998 жылы Канн кинофестивалында «Особый взгляд» бағдарламасының бас жүлдесін жеңіп алған [4, 72].

90-жылдардың екінші жартысынан бастап басқа бағыт басталады – әрбір режиссер мәдени өз тағдырын шешудің жеке өзіндік бағдарын қармалап табуға тырысады. 1998 жылдан бастап қазақстандық кинематографияда, киноларда жағымды құндылықтарды орнатуға деген айқын бұрылыс байқалады, жалпы қоғамдағы жағдайдың тұрақтануы және отбасының қалыптасуы көріністері фильмдерде орын ала бастайды. Сірә, бұл неге дәл 1998 жылы біздің еліміздің жанаша тарихындағы өзгерісті кезеңі болғанын түсіндіруге экономистер мен социологтердің алдындағы міндет. Бірақ, кинематографияда бұл Орталық Азия аймағындағы барлық бес елде бір уақытта тегіс орын алды. Бұған куә – заманауи шындықтың оң бағасын теріске өзгертетін белгілі картиналардың пайда болуы. Қазақстанда бұл фильмдер Серік Апрымовтың «Ақсуат» фильмі, Қырғызстанда - Актан Абдыкалыковтың «Бешкемпир» фильмі, Тәжікстанда - Джамшет Усмоновтың «Повет пчелы», Өзбекстанда - Юсуп Разыковтың «Оратор» фильмі. Тек Түркіменстанның киносы ғана мұнда қосылмайды, бұл елде Керим Аннановтың «Роваят» картинасы жарыққа шығады [5, 73], бұл жерде, керісінше, қоғамның басты ұясы ретінде отбасының құлауы көрсетілген.

Жаңаша заманның фильмдерінде айтарлықтай өзгерістер туындалды:

1. Үй мен отбасының жағымды бейнелері қалыптаса бастады. Бір қызығы, барлық негізгі оқиға қаладан дәстүрлі кеңістік – ауыл мен қыстаққа ауысқан. Ғасырлар бойғы халықтың ғұрыптық өмірі мен салт-дәстүріне сүйене отырып, режиссерлер дәстүрлі мәдениеттің ерекше әлемін қайта жаңғырта бастады. Фильмдерде бірнеше ұрпақтардан тұратын – әжелер мен аталар, немерелер мен шөберелер бар үйлесімді отбасылар пайда бола бастады [6, 68]. Мұндай фильмдерді түсініп қабылдай бастады, сонымен бірге, ақыры біздің шынайы өміріміз бен менталитетімізді көрсететін фильмдер түсіріле бастады. Бұған таң қалатын ештеңе жоқ, себебі отбасы қоғамның негізгі әлеуметтік капиталы болған және болып қала береді, әсіресе, бізде, Орталық Азияда.

2. Алайда, толық үйлесімділікке жетуге әлі алыс. Кинематографиядағы көрініс тапқан қоғам өмірінің айқын индикаторы – бақытсыз балалардың бейнелері. Фильмдерде біз тағдыры ауыр балаларды көреміз, әсіресе, қазақ киносында. С.Апрымовтың «Три брата», Р.Кимнің «Подсолнухи», А.Каракуловтың «Жылама!» фильмдерінде балалар қаза болады, бұл режиссерлердің халықтың болашағы жоқтығы ойларын көрсетеді [6, 68]. Әкесіз, анасыз толық емес отбасында өмір сүріп жатқан балалар бейнеленген картиналар әлі де көп. Әсіресе, бұл қарастырылып отырған кезеңдегі өзбек және тәжік киноларында қатты байқалады. Тастандылар мен асырап алынғандар сарыны күштірек. «Шиза», «Охотник» фильмдерінің кейіпкерлері осындай. Бұның бәрі, болашақтың бұлыңғырлығын және болашақты құруға деген ұмтылыстың жоқтығын көрсетеді.

3. Егер 1991-1998 жылдар аралығында қазақстандық, Орталық Азиялық кинематографтан ана бейнесі толық жоғалып кетсе, 1998 жылы өзгерістер кезеңі туады. Экрандарда біздің ділімізде маңызды Отан нышаны ретінде ана бейнесі қайта шыға бастайды. Қазақстанда бұл картина Болат Шәріптің «Заманай», Қырғызстанда - Актан Абдыкалыковтың «Бешкемпир» мен Марат Сарулудың «Мандала», Түркіменстанда - Халмамед К. Жабаевтың «Тоба» картинасы, Өзбекстанда - Юсуп Разыковтың «Танец

мужчин», Тәжікстанда Джамшет Усмоновтың «Ангел на правом плече» картиналары [7, 26].

4. 1998 жылдан басталған қазақстандық кинематографиядағы ең маңызды өзгеріс – әке бейнесінің өзгеруі. Ол да біртіндеп жүзеге асырылады: өгей әкенің жоқтығы, кейін әлсіз әке пайда болады, ақырында, күшті әке. Тәуелсіздік заманындағы картиналарда ескі кеңестік жүйенің өзі ретінде әке әлсіз, сыртқы әсерге қарсы тұра алмайтын, алқаш немесе өгей әке етіп көрсетіледі. Дегенмен, жасөспірім ұлдар өте күшті және бұл – жаңа мемлекеттіліктің құрылуының көрсеткіші. Бұл жағынан алғанда, С.Апрымовтың «Охотник» фильміндегі әкенің бейнесі тұжырымдамалық түрде маңызды. Күшті, бір жағынан атақты, тіпті мифтік әкенің бейнеленуі ұлттың ұлттық сана сезімінің қалыптасуындағы сандық нүктесі деп санауға болады. Бір қызығы, күшті әкенің бейнесі 2004 жылдан кейін ғана шыға бастады, және де қазақ, өзбек фильмдерінде басымырақ болды [8, 48]. 1998-2007 жж. Орталық Азия киносының жаңаша тарихы үшін ең қызықты және ұлттық сана сезімді құрудағы жемісті кезең болды. Алдағы кезеңдер посткеңестік комплекстер мен посттоталитарлық синдромдарды құрту, кең кинокеңістікті меңгеру, өтпелі кезеңді сынаумен сипатталды деп айтуға болады. Тек 1998 жылдан кейін кинематографистер өмір шындығының түрлі қырларына қарсы тұрып қана қоймай, кинематографияда жаңа шынайылықты қалыптастыруға және ол шынайы өмірдің үлгі тұтатын затына айналатындай жасауға тырыса бастаған ұлттық сана сезімді құрудың үрдісін жолға қойды.

Қазақстан кинематографиясын Орталық Азия аймағының басқа елдерімен салыстырар болсақ, бұл елдер бойынша мәліметтерді Г.Абикееваның «Национальное строительство в Казахстане и других странах Центральной Азии, и как этот процесс отражается в кинематографе» еңбегінен көруімізге болады.

Қырғыз киносында соңғы жылдары ұлттың бейнесі шегі кеңейтілген отбасы ретінде қалыптасуда. «Бешкемпир», «Бекет», «Саратан» фильмдеріндегі қоғам моделі осындай. Мұндай модельдің саналы және санасыз құрастырылуының әбден қисыны бар: Қырғызстан – халық аз тұратын, кішкентай территориясы бар ел. Бірақ, мұндай амал ұлттық сәйкестіліктің нығаюы мен қалыптасуына күшті серпін береді: бір тіл, бір салт-дәстүр, бір мәдени кейіпкерлер, бір дүниетаным. Мұнымен қоса, фильмдерде өзіне және өз халқына деген көзқарасқа келгенде белгілі бір халықтық әзіл мен мысқыл байқалады, бұл мүмкін болатын шектен тыс ынтаны алып тастайды [5, 112].

Егер жалпы киноүрдіс туралы айтатын болсақ, онда қырғыз кинематографистерінің арасында Орталық Азияның басқа елдеріне қарағанда ұйымшылдық, елдің кинематографын сапалы басқа деңгейге көтеру ықыластары байқалады.

Қырғызстанда тәуелсіздік жылдары оннан астам толықметражды фильмдер жасалды. Осы картиналардың әрбірі ұлттық қырғыз мәдениетіне айтарлықтай үлес қосып, елдің шетелдерде таныстырылуында маңызды рөл атқарады. Осы жерде кинематографиялық қоғаммен мойындалған кино саласы дамуының бірінші стратегиясы – «Программа 10+» пайда болды [5, 112].

Қырғыз кинематографистері мемлекеттік бюджеттен кино саласын қаржыландырудың жоқтығына қарамастан, кинематографты сақтап қана қоймай, кино әлемінде азиаттық кинематографияның жаңа имиджін құрастырды. Кинематографистердің киноларда жағымды бейнелерді жасауда ғана емес, жалпы кино саласы құрылымының жасалуындағы белсенді қызметтері алдағы уақытта өзінің оң жемісін береді деп ойлаймыз. Қырғызстанның кинематографы посткеңестік кеңістік шеңберіндегі жарқын құбылыс болып қана қоймай, Еуропа мен Азияның арт-хаустық кинематографындағы жарқын құбылысқа айналады.

Тәжік киносы тәуелсіз мемлекет тарихындағы қиын жылдарда – Азаматтық соғыс жылдарында аяғына нық тұра алды. Шындығында, ол эмиграция жағдайында аман қалды. Көптеген кинематографистер елден кетіп қалды, осының арқасында, олардың кейбірі

шетелдік продюссерлердің қаржыларына фильмдер түсіре алды, оның ішінде халықаралық кинофестивальдарда жетістікке жеткендері де бар.

Негізінен екі режиссер - Бахтияр Худойназаров пен Джамшет Усмонов – тәуелсіздік жылдарында тәжік киносының имиджін қалыптастырды.

Бахтияр Худойназаровтың фильмдерінен «Братан» картинасындағы индивид портретінен, «Кош ба кош» лентасындағы жас отбасының қалыптасуынан, «Лунный папа» картинасындағы ұлт пен халықтың ойынан нақты қозғалысты көреміз. Бірінші картинада замандардың құлауы көрсетілген – «қайта құру» кезеңі, екіншісінде – Тәжікстандағы азамат соғысы, ал үшіншісінде – сандырақ пен бейберекетсіздікке толы соғыстан кейінгі кезең [5, 137].

Өтпелі кезеңнің көрінісі болып табылатын Б.Худойназаров пен Д.Усмоновтың фильмдерінде қашу мен тәжік қоғамы өмірінің жетілмеуі сарындары басым келеді. Мұндай көңіл-күй тек елдің ішінде түсірілген жас режиссерлердің фильмдері пайда болған соң ғана кинематографта өзгерді. Мұндай өзгерістер соңғы 2-3 жылда «Статуя любви», «Овора», «Махди» фильмдері шыққаннан соң байқалды, бірақ олар кәсіптік және шеберлік жағынан елден тыс жерде өзінің әріптестері түсірген фильмдерден төмен, оларда ұлттың қайта өркендеуіне деген сенім мен үміт көбірек көрінеді. Бұл картиналардағы басты кейіпкерлер – балалар.

Сонымен бірге Қырғызстанда да, Тәжікстанда да жастардың жоғары белсенділігі байқалады, бірақ жастар мен кинематографистердің аға буын өкілдерімен күшті байланыс жоқ. 2005 жылы Тәжікстан үкіметімен ұлттық кинематографияны қолдау туралы Қаулы қабылданғаны үлкен үміт тудырады. Бірақ, жастардың жобаларын қолдайтын С.Хакдодов пен С.Рахимов жетекшілігіндегі ООО «Киносервис» сияқты ұйымдардың, жеке меншік киностудиялардың, ынталы киномектептер мен бірлестіктердің дамуы маңызды [5, 138].

Егер үкіметтің қаулысынан кейін «Тәжікфильм» киностудиясының материалды-техникалық базасының әрі қарай дамуы жүргізілсе, онда 5-7 жылдан кейін Тәжікстанда тәжік киносының үлкен серпілісін күтуге болады, себебі, елдің жас кинематографистерінің жеткілікті жоғары шығармашылық мүмкіндіктері бар.

Өзбек кинематографиясының даму моделі Орталық Азия елдерінен өзгеше. Бұл жерде кино саласында күшті мемлекеттік саясат жұмыс жасайды, кино саласының техникалық дамуына үлкен қаражаттар бөлінеді, жыл сайын 10-12 толықметражды фильмдер шығарылады. Қазақстандық моделге қарағанда кинопрокат кино өндірісімен тығыз байланыста, сондықтан өзбек фильмдері ешқандай қиындықсыз кинотеатрларда прокатқа шығарылады және көрермендер отандық фильмдерге қызығушылықпен барады. Елдің демографиялық өсім көрсеткіші жоғары, халық санының көптігі, мемлекеттік тілді дамыту облысындағы саясат ұлттық кинематографтың дамуына жақсы жағдай жасайды. 2004 жылы наурызда ӨР Президентінің «Кинематография саласында басқаруды жетілдіру туралы» кезекті Бұйрығы шықты, бұл шығарылатын картиналардың санын өсіруге септігін тигізді [5, 204]. Фильмдердің саны өсуде және ол ішкі нарықта ынтамен қабылдануда, дегенмен, халықаралық фестивальдарда алға ұмтылыс, жетістік байқалмайды. Бұған ең алдымен себеп – басқарушылық қана емес, эстетикалық ескі кинематографиялық жүйенің жігерсіздігі.

Өзбекстанда кинопроцесс ескі кеңес киносы сызбасымен құрылуда деп айтуға болады. Фильмдер көбінесе «Өзбек-фильм» мемлекеттік студиясында түсіріледі, киноөндірісті тақырыптық-жанрлық жоспарлануы және цензура көрінеді. Өзбек фильмдерінде соңғы жылдарда кинематографты шектен тыс идеологиялау тенденциясы анық байқалады. Егер Зулфикар Мусаковтың «Мальчики в небе» диалогиясында бұл тенденция мүлдем байқалмаса – жай ғана заманауи Өзбекстан көрсетіледі, жастар шетелге кетпей өз отандарында тұрғысы келетін патриоттық сезімдері байқалса, ал режиссердың соңғы картинасы «Родинада» идеологиялық асыра сілтеушілік сезіледі [5, 204].

Елдегі жағымды имиджсіз жас мемлекеттің ұлттық құрылысын жасау мүмкін емес. Бұл жағынан келгенде өзбек кинематографистері бұрыннан ешқандай кедергісіз жұмыс істеуде: соңғы жылдардағы фильмдерден Жапония мен Америкада өз кәсіптерін ашқан өзбек кәсіпкерлерін көруге болады, ал екінші бір картинада өзбектер айға қонуда және т.б. Бұл америкалық, голливудтық амал, бізге қазақстандықтарға көршілерімізден үлгі алып, жағымды сюжетті және кейіпкерлі заманауи тақырыптағы фильмдер түсіру қажет сияқты [5, 205].

Жоғарыдағыларды ескере отырып, өзбек киносы прокаттық саясат арқасында кинематография саласында аймақта көшбасшы болуға үлкен мүмкіндіктері бар деп айтуға болады. Олардың фильмдері елде үлкен сұранысқа ие.

Бүгінгі таңда қазақ киносы аймақта көшбасшы. Тәуелсіздіктен кейінгі жылдарда киноны мемлекет қаржыландырды. Қазақстанда «Көшпенділер» атты үлкен жоба жасалынды. Мемлекеттік киностудия «Қазақфильммен» қатар, жеке меншік продюсерлік орталықтар жұмыс істеуде және онда ауқымды кино өнімдер («Тюльпан», «Рэкетир», «Айнур», «Монгол», «Ближний бой», т.б.) шығарылуда [9, 120].

Жаңа толқын режиссерлері арқасында қазіргі уақытта Қазақстан кинематографы кино әлемінде өз орны бар және халықаралық белді кинофестивальдерге қатысып, жүлделі орындар алуда.

Алайда соңғы жылдардағы жеке көзқарасы мен шығармашылықта өз орны бар режиссерлердің кинематографтан кету тенденциясы орын алуда. Серик Апрымов Америкаға кетті, Абай Карпыков, Бахыт Килибаев, Александр Баранов Ресей кинематографының беделін арттырып, Мәскеуде жұмыс істеп және сонда өмір сүруде.

Қазақстан киноөндірісі құбылмалы түрде дамып жатыр деп айтуға болады: ойластырылған тақырыптық жоспар жоқ, тарихи және заманауи фильмдер арақатынасы тепе-тең емес, жоспарлы фестивальдік және көрермендік жетістіктер, жанрлық әртүрлілік және т.б. Сондықтан Қазақстан кинематографының ұлттық құрылыс элементі жоқ, тек «Көшпенділер» фильмі республика имиджі үшін жақсы әсер етті.

Басқа маңызды мәселе – қазақстандық фильмдер көрермендерге жетпейді, себетке немесе есеп үшін түсірілуде. Әрі кетсе, кинофестивальдерге қатысады. Бұл үрдіс киноөндірісті мемлекет қаржыландырады, ал фильмді прокатқа шығару жеке меншік қолда, және бұл үрдістер мемлекеттік деңгейде үйлестірілген. Осылайша, Орталық Азия аймағында қазақ киносы жетекші орынға ие және әлемдік қауымдастықта белгілі қызығушылық тудыруда [10, 254].

Қазақстан кино өндірісінің қалыптасуы мен дамуы, кино өндіріс қайраткерлерінің шығармашылық өсімі белгілі қиындықтармен қатар жүрді. Бұл қиындықтар қазақ киносының бастапқы кезеңінде, ол өзінің дәстүрі, өзіндік жазуы, ал жұмыскерлердің тәжірибесі болмаған кезеңде ерекше байқалды. Сондықтан Қазақстан кинематографистерінің алғашқы қадамдары өте жасық және сенімсіз болды. Оған кино өнерін зерттеп, спецификасын игеруге біраз уақыт, білім қажет болды. Қазақ киносы қайраткерлеріне жұмыста жетістікке жетіп және ұлттық кино өнердің дамуын қамтамасыз ету үшін әрдайым шығармашылық ізденіс жүргізу қажет болды. Қорытынды – сабақ және тәжірибе, бұл екеуінсіз өнерде, одан басқа да жұмыста да, алға жылжу мүмкін емес.

Әрине, жақсы немес жаман болжамдар жасауға болады, бірақ бізді позитивті даму жолы күтіп тұр деген ойдамыз. Алайда ол үшін кинематограф бизнес заңымен, мемлекеттік тапсырыс емес, жұмыс жасап, жас, келешегі мықты кинематографистерге көңіл бөлген жөн.

Қорытындылай келе, қазақ киносының құрылу мен даму үрдісі айтарлықтай дәрежеде ресейлік, Орталық Азия мемлекеттері және алыс шетел киноөндірісімен байланысты екендігін ашып көрсеткіміз келеді. Алайда қазақ киносының қалыптасуы мен дамуы барысында шығармашылық кадрлар да өсті: режиссерлер, операторлар,

суретшілер, дыбыс операторлары, өндірісті керемет ұйымдастырушылар: директорлар мен көріністі ұйымдастырушылар және т.б.

Сонымен, Қазақстанда және әлемнің басқа да мемлекеттері мойындаған ұлттық өнердің қиын, әрі жаңа түрін жасау, кино маманын және елеулі фильмдерді шығарып, даярлау қазақ кинематографиясы үшін маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Киноискусство советского Казахстана. – Алматы: Өнер, 1994. - 106 б.
- 2 Киноискусство Казахстана. - Алма-Ата: Өнер, 1992. - 323 б.
- 3 Кино Казахстана: Киносправочник. – Алматы: Жібек жолы, 2000. - 392 б.
- 4 Айнагулова К., Алимбаева К. Тенденции развития киноискусства Казахстана. - Алма-Ата: Ғылым, 1990. - 158 б.
- 5 Абикеева Г. Национальное строительство в Казахстане и других странах Центральной Азии, и как этот процесс отражается в кинематографе. - Алматы: Ғылым, 2006. - 308 б.
- 6 Ногербек Б. Кино Казахстана: быть или не быть? // Нива. - 2001. - № 3. - 68-79 бб.
- 7 Ногербек Б. Кино Казахстана. - Алматы: НПЦ, 1998. – 116 б.
- 8 Наурызбекова Г. Қазақ киноөндірісінің жаңа толқыны // Өмір. – 2004. - № 4. – 48-50 бб.
- 9 Ногербек Б.Р. Тернистый путь кинематографии // Нива. – 2005. - № 2. - 120-128 бб.
- 10 Ногербек Б.Р., Наурызбекова Г. Қ., Мұқышева Н.Р. Қазақ киносының тарихы. – Алматы: ИздатМаркет, 2005. - 288 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье авторы комплексно исследовали особенности и специфику развития кинопроизводства в независимом Казахстане. В то же время, проведен сравнительный анализ кинематографии стран Центральной Азии и Казахстана, определена их роль в мировой киноиндустрии.

RESUME

In this article the authors investigated the complex features and specific development of film making in the independent Kazakhstan. At the same time, a comparative analysis of cinematography of Central Asia and Kazakhstan determined the role in the global film industry.

А.Г. Шабамбаева

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

З.О. Дукенбаева

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
тар. ғыл. д-ры, профессор

Фарабитанудың көшбастаушы ғұлама ғалымы А.Ж. әл-Машани

Аннотация

Мақалада А.Ж. әл-Машанидің ортағасырлық ұлы ойшыл Әбу Насыр Әл-Фарабидің есімін оның тарихи отанына қайтарғандығын мұрағаттық құжаттар негізінде ғылыми дәлелдермен қарастырылады.

Ақжан Жақсыбекұлы өзінің саналы ғұмырын ұлы ғалымның әмбебап еңбектерін зерттеуге арнады, сол арқылы ұрпағына бай мұра қалдырды. Әл-Фарабидің мұрасы – қазақ халқының ұлттық құндылығы болғандықтан, ғұлама ғалым әл-Фарабидің мұрасына терең бойлап, ғылыми дәлелдерімен бүгінгі ұрпағына бай мұра қалдырды.

Түйін сөздер: ислам өркениеті, әл-Фараби, А.Ж. әл-Машани.

Тамырын тереңнен тартқан қазақ халқының алмағайып замандарда жер бетінен жоғалып кетпей, іргелі ел, жоралы жұрт қалпын, дінін сақтап қалғаны – оның еркіндікке ұмтылған ерік-жігерінің, асқақ рухының, отансүйгіш иманы мен ибалылығының арқасы. Еліміз егемендігін алып, дінімен, дәстүрімен қайта қауышты. Біз дін мен дәстүрді даналықпен үйлестіріп, өнегелі өмір сүрген халықпыз. Бұл – бабаларымыздан келе жатқан сара жол. Ислам өркениеті қазақ халқына Отырар, Сайрам, Түркістан, Өзкент, Сығанақ, Тараз, Баласағұн және т.б. білім һәм үлкен мәдениет ордалары мен талай ғұлама ғалымдарды, танымал теологтер мен шайырларды берді. Ислам қайнарынан сусындаған ондай кемеңгерлер ғылым мен білімді дамытуға барынша үлес қосты. Дүниежүзілік философия тарихында Шығыстағы Көне Қытай, Үнді, Парсы елдерінде пайда болған философиялық көзқарастардан тыс орта ғасырларда дүниеге келіп, өзінің ерекше болмысымен тарихта танылған Орта Азия мен Қазақстан елдеріндегі философиялық ой-пікірлерді айтуға болады. Мұсылмандық Шығысты зерттеумен айналысқан тарихи-философиялық және мәдениет танымдық еңбектерге қарағанда, ислам әлемінің

ойшылдары ерте грек ғылымы философиясымен қатар, Алдыңғы Азия, Орталық Азия және Шығыс мәдениеті мен философиясын қабылдай отырып, философиялық дәстүрлерді одан әрі жалғастырған. Егер орта ғасырлық Батыс Европада христиандық дінді идеологияландыру, философиялық интоксикациялау және негіздеу үдерісі жүріп өтсе, ал мұсылман аймағында, әсіресе VII-X ғасырларда философия мен ғылым өзінің гүлденген кезеңін бастан кешірді. Бұл кезеңде ғылымның мынадай салалары қарқынды дамыды: тригонометрия, алгебра, оптика, психология, астрономия, химия, география, зоология, ботаника, медицина. Арнайы білім салаларының дамуына әл-Хорезми, әл-Бируни, ибн Сина, Омар Хаям және т.б. ойшылдар өздерінің үлкен - үлестерін қосты.

Мұсылман әлемінің философтары мен ғалымдары Батыстың ғылымы мен философиясының қалыптасуына дүниетанымдық және теориялық зор ықпалын тигізді. Батыс мұсылмандық Шығыс арқылы алғаш рет антик мәдени мұрасымен, сонымен бірге Шығыс мәдениетінің озық жетістіктерімен танысты. Бұл ғылыми теориялық жетістіктер мен философиялық жаңашылдықтарды, прогресшіл рационалистік философия мен ғылыми шығармаларды мұсылман әлемінің ойшылдары араб тілінде жазғанымен, олардың біразы этникалық шығу тегі жағынан араб емес, түркі және парсылар болды. Осылай, Батыс әлемі Шығыспен рухани диалогы нәтижесінде ерте грек дүниесімен қатар, шығармашылық және жаңашылдық идеялар мен концепцияларға толы шығыстық мәдениеттің есігін ашты. Шығу тегі түрік философтар мен ғалымдар әл-Фараби, әл-Бируни, ибн Сина, әл-Кинди, Габари, әл-Газена, әл-Газали сияқты ойшылдар мен философтардың есімдерімен танысты.

Ислам философиясының бастапқы негізін қалаушылар қатарына әл-Кинди және әл-Фараби жатады. Әл-Кинди ортағасырлық дәуірде «арабтардың философы» деп аталынған болса, ал әл-Фараби X ғасырдағы Аристотельдің ізбасары болып саналады. Әбу Насыр Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлаг әл-Фараби-ат-Турки 870 жылы Сырдария бойындағы Фараб қаласында түрік отбасында дүниеге келген. Ертедегі мәліметтерде Отырар жоғары мәдениетті, оның кітапханасы дүние жүзіндегі кітапқа бай орын болған. Осы жағынан ол Александриядан кейінгі екінші орын алады деп жазған Александрия ғалымы Птоломей [1,10].

Әл-Фараби мұрасы – қазақ халқының ұлттық игілігі. Бүгінгі таңда қазақ жұрты әл-Фарабидің өмірі мен еңбегіне айтарлықтай қанық болса да, оны зерттеп, қазақтың бабасы екенін бүкіл әлем ғалымдарының алдында дәлелдеген және ұлы ғұлама туралы көптеген еңбектер жазған ғалым – Ақжан әл-Машани. Осындай баға жетпес ұлттық мұра Орта Азия мен Қазақстанға алғаш қалай әйгілі болды?

1971 жылы Мәскеуде өткен халықаралық конгрестің мәжілісінде әл-Фарабидің ЮНЕСКО ауқымында 1100 жылдық мерейтойын өткізу мәселесі қозғалған кезде бүкіл әлем ғалымдарын таңдандырған оқиға болды. Батыс пен Шығыс ғалымдарының бәрі араб ғалымы деп білетін әйгілі Әбу Насыр әл-Фараби арабтың да, түріктің де ғалымы емес, қазақтың тікелей бабасы болғаны бұлтартпастай дәлелденген еді. Бұл оқиға тек ұлы ғұламаның өмірі мен еңбегін тереңдеп білумен қатар, дүниежүзі зерттеушілері әлемде қазақ деген ұлт бар екенін, тіпті бүкіл адамзат өркениетінің бір бастауы көне қазақ жерінен таралғанын мойындап, таңғалысты. Сонда әл-Фарабидің қазақ бабасы екенін әлем ғалымдарына мойындатқан кім болды? Қазақ жұрты ғана емес, сол кезеңдегі Кеңес Одағы ғалымдары мұндай ірі зерттеуді жүргізген тарихшы да, рухани саланың ғалымдары емес, құжат бойынша геолог ғалым Ақжан Машани екеніне қанығып, таңырқасумен болды. Ал, осы айтулы тұлға Ақжан Машани деген кім? Бұл жөніндегі сауалға қазір қазақтың көптеген жастары жауап бере алмайтыны байқалады. Әл-Фарабиді зерттеуге бүкіл ғұмырын арнаған Ақжан Машанидің тұлғасын толыққанды тану үшін әуелі әл-Фарабидің қандай зор ғұлама екенін білу қажет.

Әл-Фараби бала кезінде Отырарда туған. Оның әкесі атақты, ауқатты, қолында билігі болған адам. Әл-Фараби сауатын балалық шағында өзінің елінде, өзінің ана тілінде

алған. Ол 16 жасында (кейбір мәлімет бойынша 12 жасында) керуенге ілесіп Бағдатқа оқуға келген. Алғашқы кезде әл-Фараби өзін ақын, әнші, күйші, музыкант ретінде танытқан. Кейін ол ірі ғалымдардан дәріс тыңдап, сабақ алған. Оның алғашқы ұстаздары Александриядан, Византиядан ығысып келген ғалымдар болған. Грек, араб тілдерін меңгерген соң, басқа шаһарларда тұратын ғалымдардан дәріс алады. Содан ол араб елдеріне келіп, еңбектерін араб тілдерінде жазып мәшһүр болды [2,65].

Әл-Фараби ғұмырының соңын Сирия-Шам елінде өткізген. Өйткені сол кезде Сирияның мәдени өркендеу деңгейі басқа араб елдеріне қарағанда жоғары болған. Әл-Фарабидай ұлы дананы атақты әмір Сайф ад-Даула Хамдани құрмет тұтқан. Мұның бір себебі, қыпшақ батырлары Бағдат әмірлері болған. Олармен жақсы қарым-қатынаста болу үшін, олардың ағалары қыпшақ ғұламасына ерекше қасиет көрсетуді мақсат етеді. Сөйтіп, әл-Фарабиді арнайы шақыртады. Салтанатты кешке келген ғалымның сәлемін ерекше ілтипатпен қабылдаған әмірге әл-Фараби: «Тақсыр сіздің көрсеткен жеріңізге отырайын ба, әлде өзімнің қалаған жеріме барып отырайын ба?» – дейді. Оны сынамақ болып: «Қалауыңыз білсін», – дейді әмір. Әл-Фараби жұртты айналып өтіп, тақтың қасынан әмірмен тізерлей келіп жайғасады. Мұндайды ұната қоймаған әмір тақ күзетшісіне тек қана өздері түсінетін тілде: «Мына қарт әдепсіздік көрсетті. Егер мәжілісті гүлдендіре алмаса оны қалай жазалауды ұмытпаңдар», – дейді. «Әлбетте тақсыр» дейді олар. Әл-Фараби сол тілде: «Сабыр түбі сары алтын, істің ақырын күткен дұрыс», – дейді. Патша сасып қалады: «Бұл тілді сіз де білетін бе едіңіз?» - дейді. «Танданбаңыз, мен жетпіс тіл білемін?» - дейді баба.

Отырғандар ғұламаға бірінен соң бірі сұрақ қойып, көп жайттан қанығады. Араларынан қыңыр сұрақ қойып, ғалымды сүріндірмекшілер де табылады. Бірақ ғұлама бәріне дұрыс жауабын беріп, жөнін айтып отырады. Сол кездегі әдет бойынша, яғни қазіргі кезде келелі кеңесте жүргізілетін стенограмма тәрізді, сол әмір мәжілісінде әл-Фарабиге қойылған 46 сұрақ пен оған берілген жауаптары белгілі фарабитанушы мәшһүр ғалым Ақжан Машанидің жеке қолжазбасында сақталынған [3, 35-36].

Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани 1970 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «әл-Фараби» тарихи романында сол әмір өткізген мәжілістегі оқиғаны нанымды түрде көркем тілмен жазған еді. Жалпы, ғұлама ғалым Ақжан әл-Машанидің терең ғылыми философиялық ойларының астары, біріншіден, жастарды ғылымға баулитын ғылыми-фантастикалық романы «Жер астына саяхат» болса, екіншісі – ұлы ғұламаның азаматтық бейнесін сомдаған «Әл-Фараби» тарихи деректі романы, үшіншісі – қазақтың дүниетанымына арнаған «Табу» романы.

Әл-Фарабидің қыпшақ перзенті екендігін замандастар арасында алғаш әйгілеген құжат А.Ж. Машанидің Қазақ ҚСР ҒА президенті Қаныш Сәтбаевқа жазған хаты. Егер Ақжан ағаның сөзімен айтсақ, бұл ҒА-да әл-Фараби еңбегін кеңінен баяндаған құжат.

ПРЕЗИДЕНТУ АКАДЕМИИ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР
АКАДЕМИКУ К.И.САТПАЕВУ

Как Вам известно, величайший ученый Аль-Фараби является уроженцом Казахстана: родился он в селе Отрар (между Туркестаном и Арысом), который по арабски назывался Фарабом (откуда и фамилия ученого), в тюркской семье рода Кипчак. Аль-Фараби является энциклопедистом раннего средневековья (870-950 г.г.), знаменитым комментатором Аристотеля, Платона и других ученых («первых учителей») Античного мира. Поэтому ему было присвоено почетное имя «Второго учителя». Такие знаменитые ученые, как Аль-Бируни, Авиценна и другие его (Аль-Фараби) считают своим учителем-наставником. Трудов Аль-Фараби насчитываются свыше 100 названий по различным отраслям науки и искусства: по математике, астрономии, химии, географии – геологии, философии, медицине, музыке и т.д.

Однако, к сожалению, мы не могли найти в СССР ни одной его подлинной работы.

После длительных поисков на днях нам удалось получить по межбиблиотечному абонементу три книги из Лейдена (Голландия). Две из них собственные труды Аль-Фараби на арабском языке:

- 1) «Рисала Фисус аль Хахим» («Жемчужина науки»);
- 2) «Рисала ...аль-Мадина... аль-Фабила» («Образец города»).

Обе эти книги сопровождаются предисловиями проф. Джетереци на немецком языке; общий объем двух книг 250 стр. (1890-1895 г.).

Третья книга проф. Брукнела на немецком языке: «Государственное управление по Аль-Фараби», около 200 страниц (1904).

Все эти книги имеют исключительно большую научную ценность. Поэтому мы их фотографируем и снимаем микрофильмы. Необходимо перевести их на казахский и русский языки. Просим Вас дать указание о финансировании данной работы через библиотеку.

Член.корр.АН Каз. ССР

Машанов А.Ж.

Директор ЦНБ АН Каз. ССР

Ахмедова Н. Б.»

На этом документе написано: Согласен. Реализовать 15.XI. 1960г. подпись К.Сатпаева [4, 22].

Әл-Фараби мұрасын іздестіру А.Ж. әл-Машани ұстанған жол болды. Бірі – кітапхана аралық абоненттік байланыс арқылы әлемнің ірі-ірі қалаларындағы кітапханаларға хат жолдау. Екіншісі – шетелге шығу. Үшіншісі – өз елінен табылар-ау деген қалаларға бару. Лондон, Каир, Париж, Берлин, Лиссабон, Бейрут тәрізді, қалалардағы ірі деген кітапханаларға жолданған хаттар сол 1958 жылдары басталып, үзіліссіз жалғасып жатты. Хаттар жазудың нәтижесінде А.Ж. әл-Машанидің қолына әл-Фарабидің «Музыканың үлкен кітабы» («Китаб әл-мусихи аль-Кабир») тиді. Бұл кітаптың сол кездерде арабша нұсқасы жоқ болатын. Кітап 1930 жылы үлкен том болып, француз тіліне аударылып Парижде басылған. Ол уақыттарда шет жұрттарға баруға қаражат та, уақыт та көтермейтіндігі белгілі. Мұның алдында Мәскеу, Ленинград кітапханаларынан табылған баба жайлы аздаған деректердің ішінде неміс тіліндегі екі, ағылшын және түрік тілдеріндегі бір-бірден табылған әл-Фараби еңбектерінің библиографиялық тізімдері болды. Сөйтіп, Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машанидің қолында 1958-1960 жылдары әл-Фарабидің он шақты шығармасы және оның еңбегін зерттеушілердің дүниелері болды.

Осы жинақталған құжаттарды мына деректерден көруге болады: «СССР – Қазақстан, Алматы. Профессор Машанов А.Ж. 14 ноябрь, 1962 ж.».

Мырза (Мсье)!

Сіздің хат жазып сұраған музыка кітабының микрофильмін жібердім, сол үшін өзімді бақытты санаймын. Ол еңбек біздің Шығыс қолжазбалар жинағының ішінен 1423 нөмірден табылды. Сіз хатыңызда ол еңбек 1427 нөмірде деген екенсіз. (П/Х-62 жазылған хат). Онда басқа шығарма жатыр.

Өз тарапымнан сіздің назарыңызды біздің Лейден университет кітапханасындағы «Араб қол жазбаларына» және барлық Нидерландағы сол сияқты қол жазбаларға да аударсам деген ниетім бар, өйткені солардың ішінен де сізге жарарлық нәрселер табылуы мүмкін.

Қазақ халқының әдебиеті мен өнеріне арналған бізге сыйлыққа жіберген үш кітап бәлкі, кейін келетін шығар.

Біз жіберіп отырған микрофильм сізге пайдалы болар деп сенемін, және сіздің әл-Фараби жөніндегі табыстарыңыздың тез жарық көруін күтемін.

Менің сізге ең жақсы таза сезіммен тілектес екеніме сеніңіз, Мырза (Мсье).

Лейден университетінің директоры

Шығыс қорының сақтаушысы Т.Г. Пиге ауд.

Голландия, г. Лейден, Рапенбург, 70-74-14. XI. 1972. (01710) 21465 немесе 20741 [5, 23].

Осы сияқты олжалы хаттармен қатар, «Сіздің сұраған кітабыңыз бізде жоқ болды, немесе бұрын болған еді қазір жоқ» деп келген хаттар да баршылық болатын. Мысалы, Миланнан, Бейруттан сондай хаттар алынған. Әл-Фараби еңбектерін жинауға шет елге барған азаматтардың да үлкен септігі тиеді. Мысалы, академик дәрігер Сайын Балмұқанов Түркияға барған сапарында Стамбулда шыққан түрік тіліндегі еңбектерін алып келді. Сол еңбектердің ішінде А.Ж. әл-Машаниға зор көмек берген профессор Ахмад Аташтың «Әл-Фараби кітаптарының тізімі» (Стамбул, 1950). Аталған тізімде әл-Фараби еңбектерінің 160-тан астам кітап бар екені көрсетілген. Келесіде, академик Шаһмардан Есенов Канадаға барған сапарынан әл-Фарабидің шығармаларын табыс етеді. Осымен баба еңбектерін жинау ісіне зиялы қауым өкілдері өз үлестерін қосқанын қуаныш сезіммен айтып жеткізіп отырған. Іздену барысында шолақ белсенді коммунистерден, араб тілін білмеуден және т.б. секілді қиыншылықтарға кездескен әл-Фараби мұрасын зерттеуші А.Машаниге рухани көмек берген сол кездегі Алматыда имам қазы болып жұмыс істейтін, ұлт тұлғаларының бірі - Сәдуақас (Сәкен) халфе Ғылмани.

Әл-Фарабидің ұлылығын тек ғалымдығымен ғана емес, көп қырлы ғұлама, ерен өнершіл, әрі ақындығымен ұштастыра зерттеген А.Ж. әл-Машани: «...Бұл кісіден бұрын да, кейін де даналар болған. Бірақ олардың ішінде дәл әл-Фарабидей геометрия, музыка, астрономия сияқты үш салаға бірдей ұлы үлес қосқан, аса ірі жаңалық ашқан ғалымдарды табу қиын. Платон, Аристотель, Птоломей музыканы жөнді меңгере алмағандығын өздері жазып кеткен» деп тұжырымдаған [6,161].

А.Ж. әл-Машани 1984 жылы Кувейтте шығатын «Әл-Фараби» журналына «Орта Азияның мәдениет шамшырақтары» атты мақала жариялап, онда Иоган Кеплердің «Аспан музыкасы» деген кітабындағы жазғандарының бірсыпырасы Әл-Фарабиден алынғандығын анықтап, өз пікірін дәлелдейді. Кейіннен осы мақала төңірегінде жарық көрген пікірлерде белгілі ғалымдар «Әл-Машани мырза өз көзқарасын толық дәлелдеді» деп жазды. Міне, содан бері «Әл-Фарабиді ашқан Әл-Машани» деген сөз тіркесі жалғасып кете берді. Заманымыздың заңғар жазушысы М.О. Әуезовтің: «Тұлғаны ақ алмастай заманда шыңдайды, ақ алмас қаттыны жарады, жұмсақты тіледі, замана талабы туған кезде оттан шығып, жалын құшқан ақ алмас қынабынан жарқ етіп қадір-қасиетімен халқына танылады, «тарих» деген дарияны еркін малтып өтіп, өз тұғырына, ұлылық тұғырына қонады» деген сөзінің жандылығын, барлығын айта отырып, тұлғалар тарихта күнде тумайтындығын, табиғат адам баласына тұлғаны анда - санда сыйлайтындығын айтады [7,2]. Бұл түсінікті де. Ғалымдар әр заманда болған, ал ғұламалар қатарына кіру – қоғамда сирек кездесетін құбылыстың бірі. Ғұламаның жарқ ете қалуы – замана сұранысынан. Айтылған ойымызды ұтымды тарқату үшін белгілі тарихшы ғалым Х.М. Әбжанов пен Г. Назарбаеваның: «Қазақстан: тарих, тұлға, теория» деген бірлескен ғылыми еңбектерінде Қазақстан тарихы мен мәдениетінің өзекті мәселелері, ұлт зиялыларының қалыптасу үрдісін ашатын теориялық пайымдауларында: «Көзінің тірісінде аты аңызға айналған тұлғалар тарихта өте көп кездесе бермейді. Олар ғылым саласында мейлінше аз. Қоғамның тұрмыс-тіршілігі күрделенген сайын еңбектің жаңа салалары пайда болып, оның әрқайсысына басие боларлық тұлғаларға қажеттілік туындайды... деген ғылыми ойларын алға тартады [8,12]. Тарихшы әріптестеріміздің пікірлерін құптай отыра, рухани саладағы білім мен ғылымның табыстары қандай қиыншылықпен келетіндігін Ұлы адамды ұлы ғана таниды деген қағиданың қаншалықты терең екендігін зердемізге тоқиды. Осы қағиданың түп тамырына терең бойласақ, қазақ менталитетінде оқу-білімнің қаншалықты жоғары бағаланғанын Абай, Шоқан, Ыбырай, Ахмет, Әлихан, Міржақып, Шәкәрім, Ақжан мұраларынан айқын көруге болатын «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жеңеді», «Оқу инемен құдық қазғандай» деген ұлағатты сөздер бүгінгі күнге дейін жетер ме еді? Ғұлама ғалым әл-Фарабиге байланысты зерттеу барысында көптеген қиыншылықтарға да кездеседі. Ойымыздың дәлелі ретінде машанитанушы ғалым, ғұламаның рухани шәкірті Қ.Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ-дың

профессоры, педагогика ғылымдарының докторы, техника ғылымының кандидаты, «Ақжан Машани» халықаралық қоғамдық қорының президенті Шамшиден Абдраманның: «Менің алдымда Ақаң мұрағатында 30 жылдай парақтары сары тапқа айналған еңбегі жатыр. Оның көкейтестілігі, қауымға қажеттілігі қазір де күмән тудырмайды, ескерудің орнына жаңғыра түскендей. Зерттелудің титулдық бетінде 1973 жылдан жазылған монографиясының «Әл-Фараби және бүгінгі ғылым» деген тақырыбы-ақ еңбектің маңызын айқын анықтап тұр. Еңбек орысша жазылған. Ақаң мұны ұлы бабамыздың 1100 жылдық мерейтойы қарсаңында бітіріп, мерекеге тарту етпек болғандығы айдан анық. Демек, мұндай еңбек кезінде оқушысына ұсынылса, ол фарабитанудың бас кітабы болып қалатындығы күмән тудырмайды. Дәл бүгінде осы тақырып көкейтестілігін жойды дей аламыз ба? Жоқ. Ақжан әл-Машанидың мынау сенің бабаң болады деп ресми баспа сөз бетінде әл-Фарабиді ашқанына 44 жыл өтіпті... Қазір бізде фарабитанушымын дейтін ғалымдардан құралақан емеспіз. Дей тұра, Фарабидің ғұламалығын, оның дүниежүзінің екінші ұстазы, Шығыстың Аристотелі атану себебі неде? деген сауалға жауап берген ғалымдарымыз бар ма? Шынтуайтына келсек, Ақжан әл-Машаниден басқа баба мұрасының сала-саласына қалам тартқан ғалым есімін атайтындай фактілер жоқ. Осы ретте фарабитанушылар арасынан Ақаңды даралайтын ерекшелігі неде, қандай құпиясы бар деген сауал туындары ақиқат? «Баба мұрасын зерделеуге бел буғанда *үш тірекке* сүйендім. Ол *ана тілім, ол- дінім, ислам, ол - бүгінгі ғылым жетістіктері*» дейтін рухани ұстазым. Ал, мен өз тарапымнан төртіншісі - ол кісінің бойындағы табиғи дарыны, бесіншісі - мақсатын жасытпай жігер отында үнемі шыңдап отырған Ақаңдағы ұлтшылдық құдыреті дер едім [9,187]. А.Машанидің он бір ғасырдан соң дүниежүзілік ғұлама әл-Фарабиді бүгінгі ұрпаққа баба етіп еншілеуі – ұлттық рухани жаңғыру болашағы, даму жолы емес пе?! Олар қазақ қоғамының тағдыры, болашағы, өркендеуі немесе өшуі ендігі жерде тек білімге, ғылымға, өнерге тіреліп тұрғанын айтудан еш жалықпаған ойшылдар.

Ғұлама ғалым А.Ж. әл-Машани «Кісіліктің өлшемі – білімділік», сондықтан да барлық ғылымдар тарихын жақсы білу керек» деген қағиданы біздерге айтудан жалықпады және өзі де өмірінің соңғы сағатына дейін ғылымды сүйіп, ұлы ғалымдарды құрмет тұтып кетті. Кіндік Азияда Фарабитанудың атасы аталған Ақжан әл-Машани Жақсыбекұлының ғұламалығы ұлы баба әл-Фарабиді он бір ғасырды араға салып, оның Отырарда кіндік қаны тамған Қыпшақ перзенті екендігін дәлелдеумен шектелмейді. Әл-Машанидің энциклопедиялық білімнің ерекшелігі әл-Фараби қағидаларын бүгінгі ғылым жетістігімен сабақтастырып, ұлттық дүниетанымымен ұштастыра отырып, ұлы баба ұстанған ғылыми-ислами ұғымды тұңғыш рет болмыстық нышанда қазақ ғылымына енгізілуінде жатыр. Антикалық дүниенің ұстазын Аристотель десек, жаңа заманның ұстазы әл-Фарабиді әл-мұғалім әл-сани атандырған баба мұрасының қыры мен сыры, энциклопедиялық ойдың абызы атанған әл-Машанидің зерттеулеріндегі ислами-ғылыми ой-пікірлері мен тұжырымдарының құндылығы ғылыми маңызға ие. Тұлғатанушы ғалым Г. Жүгенбаева: «Әл-Фарабиді таныту барысында, ғылымның барлық саласынан хабары мол А.Машанов дүниежүзілік тарих мәселелерін, әр кезеңдердегі қоғам мен саясат, адам мен табиғат туралы ірі тұлғалардың көзқарастарын талдап отыруды ұмытпайды. Онсыз әл-Фараби жұмбағын шешу, оның адамзат дамуына қосқан зор үлесін жете анықтау қиынға түседі. Сондықтан ғалым сол кезеңдегі дүниетанымдық көзқарасқа, тарихи ойлауға, жалпы қоршаған әлем туралы кең тынысты зерттеу жүргізген. Ортағасырлық тарихи ойлаудағы діни ұстанымды, оның өзіне дейінгі мифологиялық және рационалистік пайымдауға қатысты кезеңдеріне терең үңіле, ғылыми ой тұжырымдайды. Бұл әл-Фараби мирасын игерудегі тарихнамалық ірі мәселе болып табылады. А.Машанов осыны көрсетіп берді» [10, 105 б.].

XX ғасырдың 60-70 жылдарында тоталитарлық қасаң саясаттың таптауырында қыл үстінде тұрған сәтте, тұтастай бір мемлекеттің замана жүгін ұрпақ алдында толық

атқарып, XX ғасырдың әл-Фарабиі, патриот тұлға атанған, энциклопедиялық ойдың алыбы – Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани тұрды. «Ғылыми мұра қалдырмаған ғалым найзағай ойнатып, күркіреп тұрып, жаумай өткен бұлтпен тең» деген араб халқының дана мақалы мен Ұлы философ Гегельдің: «Апыр-ау! Фарабидің асқазаны қандай мықты! Оның қорытпаған ғылымы жоқ!» – деген аталы сөзге айналған пікірін бүгіндері ғұлама әл-Машанидің өзіне бағышталғандай. Осындай қанатты ойды ту қып ұстаған Әл-Машани ғылым мен өнердің барлық саласына өлшеусіз үлес қосып, артында теңдесі жоқ өшпес ғылыми мұраларын қалдырды. Аты әлемге мәшһүр Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектерінен нәр алып сусындаған ғұлама, қазақтың дүниетанымдық пайымдауларын зерделеуде фарабитану методологиясының ғылыми-ислами негізінің концепциясын жасады және Орталық Азия мен Қазақстан бойынша фарабитанудың Көшбастаушысы болып, тарихтың төрінен берік орын алды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Машанов А.Ж. Әл-Фараби және Абай. - Алматы, 1994. - 2010 б.
- 2 Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық университетінде 2006 жылы өткен «Ұлттық ғылыми құндылықтар және А. Әл-Машани мұрасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы, 2006. – 411 б.
- 3 ҚР ОММ 2285-қор. 1-тізімдеме. 13-іс. 35-36 б.
- 4 Машанов А.Ж. Әл-Фараби көпірі - А., 2005. - 350 б. ҚР ОММ 2285 – қор. 1 – тізімдеме. 175 – іс. 2 б.
- 5 Машанов А.Ж. Әл-Фараби, Кеплер, Галилей және ислам ғылымы // Зерде. - 1994. - №3. - 22-24 б.
- 6 ҚР ОММ 2285-қор. 1-тізімдеме. 2-іс. 160-165 б.
- 7 Машанов А.Ж. Әл-Фараби. Тарихи деректі кітап. – Алматы: «Жазушы», 1970. - 245 б. А.Ж. Машанов. Фараби санаты // Білім және еңбек. - 1967. - №12. - 1-3 бб.
- 8 Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: Тарих. Тұлға. Теория. - Алматы, 2004. – 340 б.
- 9 Ш.Әбдіраман Тарих тұңғығынан сыр толғаған атақты ғалым А.Ж. Машанов туралы бір үзік сыр // Егемен Қазақстан.-1996. – 20 маусым. ҚР ОММ 2285-қор. 1-тізімдеме. 17-іс, 187 б.
- 10 Жүгенбаева Г. Ақжан Машанов мұрасын зерттеудің тарихи аспектілері. Ғұлама ғалым А.Ж. Әл-Машанидің 110 жылдық мерейтойына арналған ғылыми танымдық жинақтары. Астана 2016 жыл. 391 бет.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются труды А.Ж. Машанова, посвященные наследию средневекового мыслителя Аль-Фараби.

RESUME

This article deals with the works of A.Zh. Mashanova dedicated to the heritage of the medieval thinker Al-Farabi.

УДК 93\94: 341:34:304 (574) (045)

А.Ж. Габдулина

Казакский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. ист. наук, старший преподаватель

Особенности повседневной жизни военнопленных в Восточном Казахстане в 1942-1950 гг.

Аннотация

Общеизвестным фактом является то, что Казахстан для Российской империи, а затем и для Советского Союза являлся территорией, которая была не только сырьевым придатком, но и стала местом, для ссыльных, политически неблагонадежных, спецпереселенцев и военнопленных.

Множество исторических фактов исследовано, но не до конца осознано и принято. В связи с этим, основной задачей исследования является изучение архивных источников с современных позиций и предоставления объективного анализа и выводов, не подвластного тому или иному времени и политическому режиму.

Целью работы является изучение особенностей повседневной жизни военнопленных, отправленных на территорию Восточного Казахстана, как во время Великой Отечественной войны, так и после ее окончания.

Ключевые слова: история, регион, военнопленные, тяжелая промышленность, условия труда и жизни военнопленных, голод.

Современная общественно-политическая стратегия нашего государства предполагает глубокое изучение и переосмысление исторической действительности, определение причин, детерминирующих те или иные негативные процессы в отечественной истории, а также внедрение новых, прогрессивных возможностей для развития гражданского общества и демократической политики правового государства.

Победа в Великой Отечественной войне, бесспорно, являлась величайшим героизмом для советского человека, будь то на фронте или в тылу. Преобладавший дух патриотизма, единства, терпения, и неимоверно тяжелого труда был вынужден столкнуться с реалиями послевоенной ситуации: голод, нищета, высокая смертность. Духовные силы народов Казахстана находились на грани истощения.

В экстремальных условиях, как в период Великой Отечественной войны, так и после ее окончания повсеместно использовался принудительный труд спецпереселенцев, военнопленных.

После Великой Победы партийным руководством было принято решение о восстановлении ускоренными темпами народного хозяйства. Казахстану была определена важная роль в развитии промышленного сектора. При острой нехватке рабочей силы, советское руководство, как и прежде, сделало ставку на спецпереселенцев, «врагов народа» и военнопленных. И хотя правовое положение категорий населения было неодинаковым, повседневная жизнь сглаживала эти различия, часто делая правовой статус формальным.

Совершенно ясно, что к военнопленным отношение было иным, их обвиняли в страшной войне, которая унесла жизни большей части мужского населения, потери были почти в каждой семье, но игнорировать их поселение, жизнь и труд военнопленных никто не мог.

Активное использование принудительного труда в регионе объяснялось еще и тем, что в целом Усть-Каменогорск и прилегающие территории были регионом с развитой тяжелой индустрией, где предприятия строили с использованием труда военнопленных. Немалая доля в системе организации принудительного труда принадлежала военнопленным, но и труд кадровых рабочих тоже повсеместно рос.

По данным отчетов и докладных записок, обнаруженных в делах Восточно-Казахстанского государственного архива, дается описание бытовых жилищных условий военнопленных, отправленных в этот регион в военный и послевоенный периоды. Очевидно, что это были тяжелые условия жизни, но в таких условиях жил тогда весь советский народ.

В 1945 году в центральной зоне Усть-Каменогорска были размещены 890 человек военнопленных немцев. Один барак на 300 человек был занят под склад и лагерем еще не был освобожден. В феврале месяце после освобождения он был переоборудован под барак для немцев. На левом берегу были построены четыре барака, которые к концу 1945 года были готовы на 90%. Эти бараки были заселены более 1500 военнопленными немцами. Военнопленные замерзали, так как не хватало одежды, особенно обуви, рукавиц, шапок, не говоря уже о дровах и угле, которых не было даже у квалифицированных рабочих, получавших плату.

Из отчета по спецконтингенту было очевидным, что тяжелое положение военнопленных было связано с питанием, спецодеждой, постельными принадлежностями. Лагерь не был освещен, к концу 1945 года топлива хватало лишь на два месяца (до февраля 1946 г.), место работы военнопленных не обеспечено светом и др. [1].

Не привыкшие к ледяным морозам военнопленные немцы были вынуждены работать впроголодь. Наблюдалось негативное, а порой и агрессивное отношение к ним.

Регион Восточно-Казахстанской области всегда славился огромными запасами полиметаллических руд, еще до войны было принято решение о строительстве полиметаллических предприятий, имеющих стратегическое значение для оборонной промышленности СССР. Начатое в 1939 году строительство Усть-Каменогорской ГЭС, треста «Алтайстрой» и др. остановилось начавшейся войной. В тяжелых условиях начиналось строительство, так как катастрофически не хватало материальных и людских ресурсов. Об этом свидетельствуют архивные материалы Восточного Казахстана, основными свидетелями которого остаются докладные записки, отчеты, а также описания условий размещения и условий труда, при которых жили и работали военнопленные.

С первых лет войны Восточно-Казахстанская область стала местом размещения огромного количества раненых советских солдат, отправленных для восстановления и заживления ран, полученных на фронте. Имеется множество архивных документов, связанных с деятельностью эвакогоспиталя, открытого еще в самом начале войны в

Семипалатинске. Основной их задачей являлось лечение и восстановление боеспособности раненых советских солдат.

К 1945 году поступление раненых и больных в госпитали Семипалатинской области стало значительно уменьшаться. В госпитале системы ВЦСПС, в основном, проводилось восстановительное лечение для выздоравливающих раненых и больных. В ходе войны резко увеличилось количество солдат с ампутированными конечностями, возникла необходимость организации протезирования.

Переименованная в Семипалатинске ортопедотравматологическая больница стала постепенно превращаться в протезный госпиталь на пятьсот коек, так как здесь располагался эвакуированный Харьковский протезный завод. Однако после отъезда завода мощность Семипалатинского протезного завода сократилась на 65 %.

На окраине города еще долгое время после войны оставались захоронения солдат, которые, по видимости, находились в эвакогоспиталях и здесь они нашли свой последний приют. Это связано с продолжительностью войны, когда уже со второй половины 1942 года в эвакогоспиталь Семипалатинска, также как и в других областях Казахстана, стали поступать тяжелораненые. С 1943 года в Семипалатинском эвакогоспитале начали обслуживать спецконтингент военнопленных [2].

Так вот, в послевоенное время в Восточно-Казахстанской области были размещены 3000 военнопленных немецких солдат. Для их размещения строились бараки, в которых не было никаких условий для жизни. Их ждал тяжелый физический труд в суровых условиях резко континентального сухого климата.

Объем капиталовложений на 1946 год по строительству Усть-Каменогорской ГЭС по сообщению Главгидроэнергостроя был определен в размере 30 млн. руб. Однако за 1 квартал 1946 года был установлен объем капиталовложений в размере 3 млн. руб., что составляло лишь только 10% годового объема в год.

«В первом квартале предполагалось строительство на левом берегу лагеря для военнопленных, перешивки узкой колеи на нормальную до лесозавода, окончания строительства клуба, подготовка и разворот работ до скальной выемки шлюза на правом берегу» [3, 70].

Причинами невыполнения работ по графику в докладной записке, отмечается необеспеченность рабочей силой. К 1 февраля 1946 года на строительстве принимало участие 1745 человек, в том числе 590 человек – на лесозаготовках. Кроме того, 890 военнопленных японцев с 26 декабря 1945 года, которые находились на карантине.

В регионе вследствие сильной изношенности, отсутствия запасных частей не работали автомашины. Конный транспорт в связи с сильным истощением лошадей, из-за недостатка кормов, был катастрофически малочисленным. Полученные по приказу наряды на сено, а также необходимые материалы (лес, кирпич, кровли, труб, рельсы) в области не отоваривались. Железнодорожный транспорт, из-за частых снежных заносов путей снегом, работал с длительными перебоями [4, 71].

Сложное финансовое положение, тяжелые климатические и материальные условия жизни приводили к массовым болезням, голоду военнопленных.

Качественный состав рабочей силы, значительно снизился за период Отечественной войны. К примеру, в январе 1942 года строительство было обеспечено квалифицированной рабочей силой в 1501 человек, на 1-е января 1945 года этих же квалификаций имелось - 659 человек, на 1 января 1946 года – 570 человек.

Если в 1941 году вся рабочая сила состояла из кадровых рабочих в количестве 1781 человек, то в 1946 году из общего состава 2547 человек ИТК и военнопленных было 806 человек.

Потери рабочего времени по разным причинам в сравнении по периодам приведены в таблице [5, 42]:

Годы	Отраб. ч/дн.	Неявок				
		Прогулы	По болезни	Простои	Всего	% к раб. времени
1941	686393	292	28969	1633	30894	4,5
1942	531732	182	35073	1314	36569	6,9
1943	787168	1324	40696	4074	46094	5,8
1944	744051	2122	87748	16746	106616	14,3
1945	549121	1122	41011	4411	46544	8,5
1946	307443	463	13255	963	14681	4,8

Наибольшее число потерь рабочего времени было в 1944 году в связи с суровой зимой и прибытием на строительство значительного количества чеченцев - спецпереселенцев [6, 42]. Из категории неявок особенно большой удельный вес составляли неявки по болезни в результате скверных санитарно-бытовых условий, плохого питания, недостатка одежды, главным образом, обуви.

Кадровые рабочие, находящиеся на строительстве, на строймонтаже являлись костяком квалифицированных рабочих. Военнопленные использовались на работах, требующих массового применения рабсилы. В 1946 году из военнопленных были созданы бригады каменщиков, штукатуров, формовщиков кирпича и другие. К ним были прикреплены квалифицированные рабочие и в течение нескольких месяцев из военнопленных были обучены рабочие различных квалификаций. Неуклонный рост производительности труда, как кадровых рабочих, так и военнопленных в 1946 году показывает, что организация рабочего места, эффективное использование рабочей силы, обеспеченность фронтом работы, находились в поле зрения руководящих работников и инженерно-технических работников.

Тем не менее, имелся ряд фактов плохого обеспечения инструментами. Так, к примеру, на перекидке, на погрузке и выгрузке сыпучих и инертных материалов, употреблялись землекопные прямые лопаты, вместо шуфельных, что значительно снижало производительность труда на этих работах, где работали военнопленные. На скальных работах землекопы, на каменной и кирпичной кладке каменщики и подносчики не снабжались рукавицами. Вследствие отсутствия рукавиц и полученных травм рук, рабочие и военнопленные выбывали из рабочего процесса. Кроме того, кирпич и раствор разъедал пальцы рук, что значительно снижало производительность труда рабочей силы [7, 10].

На 1946 год был установлен план подготовки кадров. Планировалось пропустить через курсовое и индивидуальное обучение 278 человек и повышение квалификации 100 человек. В итоге, в первую половину 1946 года было обучено 147 человек или 53% к плану и пропущено через курсы повышения квалификации 38 человек, что составляло 38 % к плану. В 1945 году за год было подготовлено 254 человека и пропущено через курсы повышения квалификации 87 человек. Ко второй половине 1946 года на курсах в индивидуальном порядке обучалось 70 человек и проходило переподготовку 57 человек.

В зависимости от важности профессии и сложности обучения, например, ученики, экскаваторщики, машинисты паровозов, кузнецы, плотники, каменщики получали за работу 250-300 руб., то военнопленные и спецпереселенцы жили в условиях бесплатной рабочей силы.

Если в 1945 году за год со строительства ушло 994 человека, в том числе самовольно оставили производство 279 человек, то за первую половину 1946 года ушло со строительства 184 человека, сбежало 15 человек.

Основной причиной ухода со строительства являлись тяжелые условия, особенно, связанные с питанием, одеждой, обувью, а также, дровами, углем для отопления домов и

бараков. В первой половине 1946 года за нарушение трудовой дисциплины на военнопленных, которых насчитывалось 90, были заведены дела и переданы в суд [8, 43].

Таким образом, настоящее исследование показало, что военнопленные в Казахстане стали отражением глобальных процессов Второй Мировой войны и их пребывание с 1942 по 1950 гг. сопровождавшееся ухудшением здоровья, высокой смертностью, оставило свой особенный отпечаток и место в истории Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 ГАВКО. - Ф.1п. Оп.1. Д.3315. 71 л.
- 2 Центр документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области. – Ф.103. О.1. Д. 64. 374 л.
- 3 Центр документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области – Ф. 103. О.1. Д. 64. 375 л.
- 4 ГАВКО - Ф. 1. О.1. Д.1355. 71 л.
- 5 Там же. – Ф.1. О.1. Д. 135. 42 л.
- 6 Там же. - Ф.1. О.1. Д. 135. 42 л.
- 7 Там же. - Ф.1. О.1. Д. 135. 43 л.
- 8 Там же. - Ф.1. О.1. Д. 135. 42 л.

ТҮЙІН

Ұлы Отан соғысы және одан кейінгі уақыттағы Шығыс Қазақстан территориясына жіберілген әскери тұтқындардың күнделікті өмірінің ерекшеліктері мұрағат деректері негізінде зерттелінеді.

RESUME

Many historical facts are explored, but not fully realized and accepted. In this regard, the main objective of the study is the study of archival sources from modern positions and to provide objective analysis. The conclusions are not subject to a particular time and political regime.

The aim of this work is to study the peculiarities of the everyday life of prisoners of war, sent to the territory of East Kazakhstan during the great Patriotic war and after it.

Аннотация

Мақалада авторлар Қазақстанның далалық облыстарын зерттеген ғалымның экспедициясы туралы баяндайды. Сондықтан да ең алдымен зерттеудің ішкі құрылымы, жариялау, баспаға дайындау мәселесіндегі атқарылған істерге талдау жасаудың маңыздылығын көрсеткен.

Түйін сөздер: экспедиция, қала, облыс, жер шаруашылығы, мал шаруашылығы, бюджет.

М.С. Амрина

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
тар. ғыл. канд., аға оқытушы

З.Е. Колумбаева

«Тұран-Астана» университеті,
тар. ғыл. канд., профессор

Қазақстанның далалық облыстарын зерттеген Ф.А. Щербина экспедициясы мәліметтерінің жалпы құрылымы

Ф.А. Щербина экспедициясы нәтижесінде жинақталған «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» жарыққа 13 том ретінде шықты. 12 том экспедицияның зерттеген 12 оязына арналған: Ақмола облысының Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Омбы, Петропавл; Семей облысының Павлодар, Қарқаралы, Семей, Зайсан, Өскемен; Торғай облысының Ақтөбе және Қостанай. 13-том барлық 12 ояз бойынша бюджеттік зерттеу мәліметтерінің жинағын көрсетеді. Сондықтан да ең алдымен бұл деректің ішкі құрылымы, жариялау, баспаға дайындау мәселесіндегі атқарылған істерге талдау жасаудың маңызы зор деп есептейміз. Томдарды басып шығаруда экспедиция басшылары біршама қиыншылықтарға кездесті: типографиялық базаның жоқтығы, қаржы жетіспеушілігі, біліктілігі жоғары мамандардың жетіспеушілігі т.б. Дегенмен ең маңызды материалдарды талдаудағы болса да, сол секілді жарыққа шығаруда да қиыншылық тудырған жағдай – экспедиция жұмысының практикалық міндеттерге тәуелділігі – яғни қоныс аударушылар үшін жаңа бос жерлерді табу мақсаты. Әрине, бірінші кезекте том мәтіндерінің жерге орналастыру шенеуніктеріне қажетті бөлімдерін талдау және баспаға дайындау жүргізілді. Бұл ең алдымен статистикалық кестелермен оған ескертулер және рулық схемалар болды. Бұл материалдар экспедиция тағайындаған қауымның пайдалануындағы жерлердің шекарасын көрсетіп, “артық жерлерді” анықтауға мүмкіндік берді. Сондықтан 1-томмен жұмыс

істеу барысында (Ақмола облысының Көкшетау оязы) алдымен «Ақмола облысының жерге орналастыру партиясының шенеунік жұмысы үшін талап етілген алдын ала дайындалған статистикалық кестелер басылды», - деп жазады Ф.А. Щербина. «Бұл экспедиция зерттеулерін жариялау тәртібі, қоныс аудару учаскелерін негіздеу ісінің ағымдық қажеттіліктеріне байланысты, басқа барлық ояздар үшін де тағайындалды», - деп мәлімдейді өз жазбаларында экспедиция басшысы. Жерге орналастыру партиялары үшін табылған мәліметтерді дайындау барысында экспедицияның ағымдық жұмысы кешенді болды, сондықтан көп жағдайда уақыт тапшылығына байланысты бағдарлама бойынша жүргізілу керек нағыз қажетті еңбек талдаусыз да қалып отырды [1, 105-107].

Деректің жалпы құрылымы бастапқы экспедицияның бағдарламасында қарастырылған мәселелерге сай келгенімен, әр облыс пен ояздың өзіне тән ерекшелігіне сай деректің құрылымы өзгеріске ұшырап отырды. Мәселен, қажетті жағдайларда жаңа кестелер қосылып немесе мәтінде бұрын қаралмаған тақырыптар да әр өлкенің өзгешелігіне сай дерекке қосылып отырған.

Басылымның құрылымына талдау жасау әр томдағы бар мәліметтердің арасындағы нақтылы айырмашылықтарды анықтауға негіз болады. «Мәліметтердегі...» 12 томның әрқайсысында бір оязға сипаттау бар. Сондықтан бірегей құрылымда, XIII том бюджеттік сипаттауға арналған және тіптен бөлек принципте құрылған. Томдардың құрылымы зерттеліп отырған ояздың ерекшелігіне байланысты кейде өзгеріске ие болған. Дегенмен, мұның бәрі әр томға қажетті қаңқаға байланысты құрылған. Мысалға алып қарағанда, әр том негізгі екі бөліктен құрылған: мәтіндік (жалпы) және кестелер. Оның алдында «Алғы сөз» бар.

«Алғы сөз» (XII-V томдарда-«кіріспе») томның маңызды құрамдас бөлігі және барлық томдарда бар. Бірақ әр томда өзіндік сипатта. Егер 1-томда, мысалы, «Алғы сөз» көлемі жағынан үлкен болып нақтылы оязды зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне толық түсіндірме жасаса, ал XII томда «Алғы сөз» - қысқаша бір бетке ғана жазылған және сондай да бір құнды ақпарат қамтылмаған. Мұндай айырмашылық басқа да томдарда бар. Бұл кей жағдайда әртүрлі авторлардың әр томға алғысөз жазуымен де түсіндіріледі. Негізінен алғысөзді экспедицияның басшысы жазған, ал басшылардың өзгеруіне орай алғысөздің авторы да өзгерген. «Алғы сөздің» басты құндылығы ояздың ерекшелігіне қатысты зерттеудің әдістемесін анықтаудағы өзгерісті көрсетуі. Ереже бойынша «Алғы сөзде» экспедицияның құрамындағы нақтылы оязды, зерттеуге қатысқан қызметкерлер тізімі, экспедиция басшысы көрсетіліп, сол сияқты томның мәтінін жазудағы әр автордың қатысын анықтауға қажетті мәліметтер де берілуі қажет болды. Өкінішке орай, мұндай толыққанды «Алғы сөзді» тек I, V, VII, X томдарға қатысты айтуға болады [2, 3-5].

Томның жалпы немесе мәтіндік бөлігі өз мазмұны бойынша әрқилы. Томдағы бұл бөлімдер де әртүрлі авторлардың қолымен жазылған. Жалпы бөлімде, бірінші кезекте ояздың шаруашылық суреттемесі мен ерекшелігі көрсетілген. Жерді пайдалану формасы, жер шаруашылығы мен мал шаруашылығын сипаттау барлық томдарға тән. Ояздың шаруашылық ерекшеліктерін анықтау негізгі бөлімде орын алған (VIII-ші том) немесе шаруашылықтың салаларын сипаттаумен бірге болып, әрине авторға байланысты болды. Бұл көпшілік томдарға тән. Ояздың шаруашылығына талдау жасауда маңызды орынды жерді жалға алу мәселесі алады. VI, IX, XI томдарда кәсіпшілік пен жерді жалға алуға ерекше көңіл бөлінген. Бұл осы мәселеге ерекше көңіл бөлген Л.К. Чермактың томдардағы мәтінді жазуымен түсіндіріледі. IV том да Л.К. Чермактың редакциялауымен жазылған. Кәсіпшілікті сипаттау жерді жалға алуға қарағанда аз жазылған. Мәтіннің жалпы бөлімде бұлай жазылуының себебін Семей облысының Павлодар оязының ерекшелігімен түсіндіруге болады, себебі жерді арендалау бұл аймақта кең тарады. Бұл мәтінді жазған И.Ф. Гусев болғанымен, Л.К. Чермактың нұсқауларымен жазылғандығы көрінеді. Шаруашылықтың кәсіпшілік деп аталатын саласына авторлардың көзқарасының әртүрлі болғандығын және оның мәтіннің құрылымына қалай әсер еткендігін келесі

мысалдан көруімізге болады. Ф.А. Щербина жазған I том мәтінінде кәсіпшілік жер шаруашылығы деген мақаламен біріктірілген, яғни оған маңызды рөл берілмеген. Қазақ шаруашылығының негізгі сипатын анықтаудағы авторлардың көзқарасы негізгі бөлімдегі берілген мәліметтердің құрылымын анықтады, сол сияқты шаруашылықтың әр саласын сипаттауға арналған мәтіннің көлемін де көрсетті [3, 12-15].

Статистиктер мал шаруашылығына қазақ шаруашылығындағы маңызды сала ретінде қарады. Шаруашылықтың бұл саласына сипаттама берген кезде зерттеушілер отардың құрамын анықтауға тырысып, малдың бұл түрінің шаруашылықта басым болуының себептерін іздестірді. Мысалы, Ақмола облысының Атбасар оязын 1897 жылы экспедицияның екінші жылы зерттегенде бұл ояздың шаруашылығында түйенің негізгі орын алғандығы белгілі болған. Бұл бірнеше себептермен түсіндірілді, оның ішінде ең алдымен Атбасар оязының табиғи жағдайымен Көкшетау оязын зерттегенде отардағы түйе малының санын анықтауға бағдарламада аз орын берілді, ал Атбасар оязын зерттегеннен кейін статистиктердің кейбір аудандарда түйе малының шаруашылықта құнының ірі қара малға қарағанда жоғары екеніне көздері жетті. Сондықтан түйе малын есепке алып, оның шаруашылықтағы үлес салмағын анықтап алғаннан кейін Ақмола облысының Ақмола оязын, Семей облысының Павлодар оязын, Торғай облысының Қостанай оязын, Семей облысының Қарқаралы оязын зерттеген кезде оған ерекше көңіл бөлінген (III, IV, V, VI) [1, 88].

Жер шаруашылығын суреттеу мал шаруашылығы секілді әр томда кездеседі. Жер шаруашылығы, отырықшылық барлық ояздарда бірдей дамымаса да, экспедиция қызметкерлерінің тарапынан мал шаруашылығын қарастырғандай дәйекті зерттеуге ие болды. Олардың пікірі бойынша отырықшылық қазақтар үшін мал шаруашылығына қарағанда перспективті іс деп есептелді. Ең алдымен, статистиктер ояздағы ең алғашқы жер өңдеудің қалыптасуынан басталған кезеңнен тарихын қарауды жөн деп есептеді. Олар жер шаруашылығымен, отырықшылықпен айналысудың қазақтар үшін тұрақты норма ма, әлде қашан да басқаша сипатта болды ма деген мәселені анықтауға тырысты. Мұнымен қоса, олар егістіктен алынған өніммен олардағы бар мал санының арасында өзара байланыс бар ма деген мәселеге көңіл аударды. Жер шаруашылығының жағдайын анықтау маңызды орынға ие болды. Еңбек құралдары, өнімнің сорттары, жұмыстың маусымдық айналымы, табиғи жағдайлар, бұл істегі қиыншылықтар-мұның бәрі экспедиция қызметкерлерінің назарынан тыс қалмады. Тек ғылыми мақсат қана емес, практикалық мақсат та басшылыққа алынды. Тек осындай жолмен, олардың есептеуі бойынша, орыс шаруаларын қоныс аударуға арналған аудандардың жер шаруашылығын жүргізудің тиімділігін анықтауға болды. Сирек кездесе де статистиктер бау-бақша өсіру мәселесіне арналған сұрақтарды да қамтуға тырысты. Бұл арада ормандар мен оған жақын жатқан шабындық алқаптар да суреттелді. Келесі міндетті түрде жалпы бөлімде қарастырылған әр томға қатысты сұрақ жерді пайдалануды сипаттау болды. Бұл сұраққа экспедиция қызметкерлерінің еңбектерінде көп көңіл бөлінгендігі көпшілікке мәлім. Бұл мәселені теориялық тұрғыдан ой елегінен өткізуге тырысып, өткен дәуірдегі және өзге халықтардағы жерді пайдаланудың ережелерімен қатарласа қарастырған. Өз бағдарламаларында қарастырғандай статистиктер қазақ қоғамындағы жерді пайдаланудың ережелерін көрсететін мәліметтерді практикада жинақтады. Олар жерді иемденудің маңызды формасын тағайындады. Жалпы пайдаланатын жайылымдық, шабындық, қыстаулық т.б. жер аудандарына көп көңіл бөлінді. Келесі жағынан, олар ауылдың қарамағындағы жерді пайдаланудың аудандарын нақтылы анықтауға тырысты, бірақ бұл көп жетістіктерге әкелмеді, себебі шекара ұғымы қашанда тұрақты болмады. Дегенмен зерттеушілер жерді бөлуге негіз боларлық сұрақтарға ерекше зейін қойды. Бұл көп жағдайда өзен аңғарларымен, тау шатқалдарымен, шұңқырлармен есептелді, тіпті шекара шартты түрде де көрсетілді. Экспедиция қызметкерлерінің өздері зерттеген аудандардағы жерді пайдалану мәселелеріне қатысты үлкен жұмыс атқарғандығын айтуымыз керек.

Далалық өлкенің әр түрлі ояздарына жүргізілген жұмыстар барысында кейбір қауымдарда «қой-бөліктер» деп аталатын қой малын қыста ұстауға арналған тиімді орындардың бар екендігіне көп көңіл бөлді.

Қой бөліктер жеке меншікте болып, көбінесе мұрагерлікке қалдырылған. Статистиктер мұны жеке меншіктің ерекше формасы деп бағалап, оны қауымның дамуындағы жаңа саты деп сипаттады. Бұл құбылыстың сипатын анықтап статистиктер 1898 жылдан бастап, қой-бөлікті жерді пайдалану бөлімшелерінде сипаттап көрсеткен [1, 91].

I томның жалпы бөлімінде «зерттеу кезінде кездескен қиыншылықтар», «жұмыс бағдарламалары және ұйымдастыру», «бюджеті мен сұраныстары» деп аталатын бөлімдер бар екенін көрсетуіміз керек. Өзге томдарда кездеспейтін, осы I томда ғана бар бұл бөлімдердің болуын түсіндіруге болады. Алғашқы том аз зерттелген проблемаға арналған үлкен басылымды ашты. Сондықтан экспедицияның өзі жөнінде, оның құрылу тарихы мен зерттеуші аймағы жөнінде алдын ала мәлімдемелердің болуы қажетті жағдайдан туындалды [2, 18-25].

Барлық томдарда (I томнан басқа) қазақ шаруашылығына қажетті шөптің есебі берілген. Шөп есебі әр томда әр жерде көрсетілген: IV, VII, X томдарда жалпы бөлімде, ал қалғандарында (III, 2-бөлім, XI, II) «Арнайы бөлім» деп аталатын бөлімге енгізілген Омбы облысының Петропавл оязына арналған XII томында шабындық нормалар «Арнайы бөлімге» енгізіліп, оған 20 беттік мәтін берілген. Осы томда басқа томдарға енгізілмеген «Қысқы малды ұстауға арналған арнайы санақ мәліметтердің нұсқасы» деп аталатын кесте енгізілген. Қазақ шаруашылығына қатысты шөп нормаларын анықтауға деген экспедиция қызметкерлерінің ерекше назарын олардың анықтау әдістемесінің жергілікті әкімшілік тарапынан, сол сияқты басқа да ғалым-статистердің тарапынан сынға ұшырауымен түсіндіруге болады. Сондықтан экспедиция қызметі бұл мәселеге қатысты кең түсіндірме жасауды қажет деп тапты.

«Мәліметтер» жаратылыстану ғылымының облыстарындағы мамандар үшін қызықты болып табылатын мәліметтерді де қамтыған. Бұл, ең алдымен, әр томда бар оязды геоботаникалық суреттеу мәселесіндегі топыраққа, өсімдікке, суды пайдалануға, климаттық жағдайға т.б. сұрақтарға қатысты. I томда зерттеліп отырған ауданның табиғи жағдайын игеруге байланысты экспедиция жұмысын толықтыру үшін арнайы гидротехникалық есептен үзінді берілген. Осыған қарап та экспедиция қызметінің жүргізілген зерттеулерді толыққанды етуге тырысқандығын көруімізге болады. Экспедицияда геоботаник мамандар жұмыс жасады. Экспедиция қызметі үшін мұндай суреттеулер ояздың бөлінуіне негіз болған жайылымдық аудандарды сипаттау үшін қажет болды. Әр томда аудандарды табиғи-тарихи суреттеу бар. Том соңында, әдетте, бұл ауданның картасы берілген.

“Аудандар мен ондағы артық жерлердің кестесі” деп аталатын кесте міндетті түрде әр томда бар, бұл барлық томдағы мәліметтер біріктіріліп экспедиция жұмысының негізгі қорытындысын көрсетеді, яғни артық жерлер тағайындалады. Бұл кесте «Түсіндірме жазбамен» бекітілген. Оны, әдетте, экспедиция меңгерушілері жазып, қазақ шаруашылығына қажетті нормасын тағайындауға түсіндірме жасап, жер параметрін есептеп көрсетеді. Негізінен алып қарағанда, «Материалдардағы...» қарастырылған бөлімдер осылар. Осындай жолмен, «Материалдардың...» мәтіндік бөлімі әр томға қатысты өзіндік сипатта. Бұл айырмашылық қарастырып отырған ояздың ерекшелігін және мәтіннің авторына да байланысты. Мәтіндік бөлім алынған мәліметтерге қажетті түсініктеме бере алатындықтан томдағы кестелерге талдау жасауда жоғарғы мәнге ие [1, 92-94].

«Материалдардағы...» келесі құрылымдық бөлім-кестелер. Кестелер әр томда, міндетті түрде ауылдық, қауымдық, аудандық кестелер деп берілген және бұл кестелер жылқы малының санын есепке ала отырып шаруашылықты топтаған статистикалық

мәліметтерді қамтиды. Мұнымен қоса, томдарда әртүрлі спецификалық кестелер де бар. Әрбір мұндай кесте анықталған практикалық міндеттерден туындалған. Ф.А. Щербинаның сөзі бойынша ««Материалдар...» «жерге қатысты шаруашылықтың практикалық қажеттілігін көрсететін басылым» болып табылады.

«Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» дерегінің екінші бөлігі кестелерден тұрады деп жоғарыда атап көрсеттік. Кестелер әр томда міндетті түрде кездеседі. Сонымен қатар әр бір зерттелген ояздың өзіндік ерекшелігіне сай басқа да кестелер қосылып отырған. Олардың бірқатарын төмендегі 1-кестеден көруге болады.

Кесте 1 - Деректегі статистикалық кестелердің түрлері

№	Кестелердің түрлері	Кестелердің ерекшеліктері мен онда сақталған мәліметтер
1.	Ауылдық кесте	Әр болыс бойынша ауылдардың, қыстаулардың атауы, сол жерлерге қашаннан бері қоныстанған, ру басшыларының аты, тұрғындар (әйелдер, ерлер) саны, тұғын үйлер саны, шаруашылықтар, мал шаруашылығы (жылқы, сиыр, түйе, қой-ешкі) мен егін егетін жерлер мен дақылдар туралы статистикалық мәліметтер сақталған.
2.	Қауымдық кесте	Қауымға кіретін ауылдардың шаруашылығы, мал, жер өңдеу, аренда, тұрғындар саны туралы статистикалық мәліметтер
3.	Аймақтық кесте	Тұрғындардың жас ерекшелігіне байланысты саны, сауаттылар, оқып жүргендер саны, мал шаруашылығы мен жер өңдеу туралы статистикалық мәліметтер
4.	Шаруашылығы жөніндегі кесте	Шаруашылық топтар, олардың жалпы саны, жалдамалы жұмысшылар, мал шаруашылығы, қажетті сүт, жүн, ет, ұн мөлшері, жер өңдейтін құралдар саны, қолөнер туралы мәліметтер
5.	Ояздардың ерекшелігіне сай жасалған кестелер; қосымша, жалпы мәліметтер	Әр зерттеліп жатқан ояздың спецификалық ерекшелігіне сай жасалған кестелер
6.	Ру-тайпалардың кестесі: а) Зерттеліп жатқан ояздарға көшіп келетін қазақ руларының кестесі; б) ояздағы жергілікті ру-тайпаларының кестесі	а) Зерттеліп жатқан ояздарға көшіп келетін ру-тайпалардың атаулары мен олардың шежіресі беріледі; б) Ояздың әр болысы ауылдарында орналасқан ру-тайпалардың атаулардың шежіресі беріледі;

Бұл кестелер жер өлшеушілер мен статистиктердің белгілі бір практикалық міндеттерін жүзеге асырудағы қажеттіліктерінен туындалған. Сондықтан деректе бір-біріне ұқсамайтын кестелер де кездеседі [5, 9-10].

Негізінен кестелерде статистикалық материалдар сақталған. «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» дерегінде кездесетін карталардың деректік мағынасы өте зор. Олар тарихи деректердің ішінде ерекше, әрі әлі де зерттелмеген дерек түріне жатады. Оған бөлек аймақтар мен облыстар, ояздар, қалалар және белгілі бір территорияның картасы жатқызылады. Қазақ жерлерін зерттеген экспедиция мүшелерінің ішінде арнайы ояздар мен болыстарды картаға түсірген

топографтар болды. Бұл экспедицияда олардың ролі өте зор еді. Деректегі карталарды 1) рулардың орналасу картасы; 2) ояздардың жалпы картасы; 3) зерттеліп жатқан ояздағы болыстар мен ауылдардың картасы деп бөліп қарастыруға болады. Қазақстанның сол кезеңдегі территориялық бөліністі, ру-тайпалардың қоныстанған жерлерін анықтау үшін бұл карталардың маңызы зор. Ол туралы экспедиция басшысы Ф.А. Щербина «До работъ экспедиціи также не существовало никакихъ матеріаловъ по этому предмету. Схематическія чертежи площади фактическаго киргизскаго землепользованія и во многихъ случаяхъ больше или меньше точное нанесеніе такихъ площадей на карты Военно-топографическаго Отдела дали возможность какъ для приблизительнаго исчисленія распределенный между отдельными общинами земли, так и для правильной пастоновки дальнейшихъ работъ землеустроительныхъ чиновъ въ этомъ направленіи», - деген болатын. Бұл картаны және ру-тайпалардың кестесін Ә.Н. Бөкейхан жасаған болатын [5, 12-13].

Ауылдық кестедегі статистикалық мәліметтер шаруашылық санын, тұрғылықты халық санын, әр ауылдағы мал санын көрсету үшін қажет болып арнайы графалардан орын алды. Кестеде ауылдың орналасқан жері жөнінде, ауыл ақсақалдарының аты, тегі, жазылған, көрші елді-мекендермен, сауда пунктері мен ояздық қала арасындағы арақашықтық жөнінде мәліметтер де бар. Осы жерде ауылдың негізі қаланған мерзім, қыстау қарамағындағы су көздері көрсетіледі. Келесі бағана тұрғылықты халыққа арналған және ауылдағы шаруашылық санын көрсетеді. Бұл бағана жыныстық-жастық топтарды көрсететін бөлікке бөлінген. Мысалы, I томда бұл бағана тек бір «жұмыс жасындағылар» деп берілсе, қалған томдарда жасқа бөлу тиянақты көрсетілген. Мысалы, II, VII, VIII, IX, X, XI томдарда «жұмыс жасындағылар (еркектер үшін 18-60 жас, әйелдер үшін 16-55)» деп берілген және «жартылай жұмыс жасы» (еркектер үшін 14-17 және 60-тан жоғары, әйелдер үшін 14-15 және 55-тен жоғары деп берілген). Бұдан кейін тұрғылықты жай-киіз үй, жертөле, ағаш баспаналар жөнінде мәліметтер кездеседі.

Келесі бағанада ауыл экономикасы жөнінде мәліметтер бар. Ең алдымен бұл бағана мал шаруашылығы жөнінде және мал түріне байланысты өзге бағаналарға бөлінген. Бұл барлық томдарда кездеседі және жылқы, ірі қара мал, түйе, қой, ешкі деп көрсеткен. Малдың барлық түрі жасына қарай берілген себебі статистиктерге бұл барлық малды бір бірлікке аудару қажет болды. Мал шаруашылығы жөніндегі кестеге «Малды бағу» «Мал бағушылар мен жұмыскерлерді жалдау» (тек I томда «Мал бағушыларды жалдау» деп көрсеткен). «Сүт және жүн үшін өзгенің малын пайдалану» деген бағаналар қосылған. Бұл бағананы жазу зерттеу барысына байланысты қалыптасқан.

Уақыт өте келе, «Малды бағу» бағанасы өзгертілген V, VII томдарда оның орнына «Сүт пен жүн үшін малды дайындайтын шаруашылық» деп, оның ішінде сиыр, бие, қой, ешкі деп бөлінген. VIII, IX, X, XI томдарда тек саууға қажетті мал шаруашылығы деп көрсетілген. Бұл арада ауылдастарына сауу мен қыркуға малды беру, сол сияқты бағуға беру көшпенділердегі эксплуатациялаудың ерекше түрі деп көрсетеді. «Мал бағушылар мен жұмыскерлерді жалдау» бағанасы бастапқыда 2-ге бөлінді: «Шаруашылық саны» және «Мал бағушылар саны». II томнан бастап жылдық, жарты жылдық жұмыскерлердің санын есепке алатын қосымша бағана қосылды. VIII томнан бастап, бұл бағана «Жалдамалы еңбекте пайдаланған шаруашылық», «Мерзімді және айлық жұмыскерлерді пайдаланатын шаруашылық», «Жылдық жұмыскерлері бар шаруашылық» деп өзгертілген. Бұл мәліметтер қазақ ауылындағы эксплуатация деңгейі жөнінде ақпарат береді деп есептеді.

Жұмыстың жүргізілу барысында қазақ шаруашылығы жөнінде түсінік кеңейген сайын жер шаруашылығына қатысты бағаналар көбейтілді. Егер I-томда қарапайым «Егін себу» бағанасы екі бөлікке ғана бөлінсе: егін себу шаруашылығының саны, егін себудегі десятина саны, ал II томда бұл жерге қанша жыл егін салынды; алқаптан қыстауға дейінгі арақашықтық; ауылдағы орақ, соқа т.б. құралдардың саны; егін себудің әдістері-өз

күшімен бе, әлде жалдамалы еңбекті пайдаланды ма, аралас па деген мәліметтер қосылған.

VI, VII, IX, X томдарда қазақтардың жер шаруашылығындағы агроәдени дақылдар жөнінде мәлімдемелер кездеседі. Бұлар – сұлы, арпа, жүгері, асбұршақ т.б.

Ауылдық кестенің соңынан кездесетін бағана «Пішен шабу» шөпті пайдалану есебін анықтау әдістерінің өзгерісіне сай нақтылы көптеген өзгерістерге ұшырады және бүкіл кестеден қиын салыстырылған бағана болып есептелді. Тіпті өлшеу бірлігі де әр қилы: VII томның бір өзінде есеп біресе көпене, шөмеле деп алынса, кейде арбамен жүргізілген. Жалпы алғанда бұл бағанада (шаруашылықтың саны жөнінде) шөпті жинау (өз жерінде ме, әлде арендадан жерде ме); қанша шөмеле жинаған; қанша көпенені сатып алған; қашаннан бері пішен шабумен айналысқан; пішенді қалай пайдаланады-бірлесе ме, ауламен бе, пішен шабуға дейінгі арақашықтық деген мәліметтерді қамтыған шаруашылықтың саны жөніндегі мәліметтер бар [1, 95-96].

Келесі әр томда кездескен міндетті кесте-бұл «Статистикалық мәліметтерге арналған қауымдық кесте». Бұл кестедегі бағаналар ауылдық кестені қайталайды. Ауылдық кестедегідей бұған «Тұрғындар», «Құрылыс», «Кәсіпшілік», «Мал шаруашылығы», «Малды бағу», «Жалдамалы мал бағушылар мен өзге жұмыскерлер» деген бағаналар енген. Әр бағананың өзі көп жағдайда кішкене бағаналарға бөлінген. Жалпы жерді қауымдық пайдалану тәртібін сипаттау үшін жаңа бағаналар қатары да қосылған. Бұл әсіресе «жерді пайдалану»-бағанасы, қысқы қыстаудың күзгі жер жайылымы күзеудің ауданын десятинамен көрсетуге арналған. Шаруашылыққа арналған әр адамның жан басына шаққандағы малдық жайылымның есебі. Мал шаруашылығы жөніндегі барлық мәліметтер «Жылқы малына қатысты мал саны» деп аталатын кестеге шоғырландырылған. Барлық қауым мүшелерін мал санына қатысты топтастыру көрсеткіші үлкен қызығушылық туғызады. Бұл арнайы бағанада келесі шаруашылықтың бірден-бірге сатыланушылығы (градация) бар; жылқы малының; 2-ден 5-ке дейінгі жылқысы бар; 6-дан 10-ға дейінгі; 11-ден 25-ке дейінгі; 26-дан 50, 51-ден 100; 100-ден асқан. Тек I, II, III, VI, XI томдарда топтау 101-ден-300-ге дейінгі жылқыға жеткізілген. Бұл Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Қостанай, Омбы ояздары бойынша томдарда 100-ден 300-ге дейінгі жылқы малын есептеген топтау бай шаруашылықты топтастыруға мүмкіндік туғызған. Көптеген бай шаруашылықтың мың басқа дейін отары болғаны белгілі. “100 жылқыдан астам” бағанасы қауымдық кестеде қазақ қоғамының шаруашылық жағдайының шынайы бейнесін бүркемелеген [6, 18].

Ауылдық кестедегідей, қауымдық кестеде қазақ ауылындағы эксплуатацияның түрі мен көлемін саралауға мүмкіндік беретін бағаналар бар. Бұл «Малды бағу», «Жалдамалы мал бағушылар мен жұмыскерлер» бағанасында кездесетін мәліметтер. Ауылдық кестедегідей өзгерістерге ұшыраған. «Пішен шабу» бағанасы ауылдық кестедегіні қайталап сәйкестендірілген. Тек өзгеріс толықтыруларда, мысалы қауымдық кестеде пішен шабуға дейінгі аралық (барлық томдарда), шөпті жинау әдісі (II, III, IV, V, VI томдарда кездеспейді) бағаналары бар.

Қауымдық кестеге қарап пішен шабумен айналысатын шаруашылықтың жалпы санын анықтап және жиналған көпене саны жөнінде мәлімет алуға болады. Қауымдық кестедегі жер өңдеуге арналған бағана нышаны ауылдық кестедегіге қарағанда қарапайым. Тек V томда жер шаруашылығы дамыған Қостанай оязы суреттелгенде қосымша бағана енгізілген, онда соқа мен тырма, малалаудың шаруашылықтағы саны енгізілген. VI томда «Егін себу десятинасының саны» бағанасын «Сұлы пұтымен есептегендегі егін себу көлемі» бағанасына алмастырылған. Мұндай атау «Материалдардың...» өзге бөлігінде кездеспейді [1, 99].

Қауымдық кестеде ауылдық кестеде кездеспейтін бағаналар бар. Бұл жерді арендау, шөпті шабу, есептесу, көшіп-қону жөніндегі бағаналар. Дегенмен олар үнемі кездеспейді.

«Жерді жалға алу» кестесі жайылымдық жерді және шөпті шабуға арналған жерді жалға алуды екі жақты қарастырған (шаруашылық саны мен десятина санына сәйкес). I томда мұнымен қоса, «Шөп шабуды тапсыру» бағанасы кездеседі. Ол «Шаруашылық саны» және «Шөп көпенесі» деп аталатын бағаналарға бөлінген. Сол сияқты тек осы I томдағы қауымдық кестеде «Төлем төлеу» бағанасы енгізілген. Онда түтін салығы, облыстық земстволық жинақ, земстволық тәуелділік (барлығы сом, тиын есебімен) есептелген. II томнан бастап кестелерде көшіп қону жөніндегі бағаналар кездеседі. Ол статистиктерге шаруашылық ауыл мен қауымды топтастыру үшін қажет болды. Мұндай топтастыруға негіз болған нышан ол бірлесіп көшіп қону мен белгілі бір территорияны қысқы жайылым (қыстау) үшін бірлесе пайдалану болды. Бұл арада міндетті түрде қыстаудың территориясында болған күндер мен одан тыс мерзімдегі күндер есепке алынды. IV, V, VI томдардан басқа жеке томдарда барлық көшіп қону жолын шақырыммен есептеген бағаналар; қыстаудан шыққаннан оған қайтып келгенде дейінгі тұрақтар; жолға кеткен күндерді есептеп көрсеткен бағаналар кездеседі.

«Кестелерге қажетті түсініктемелер» немесе «Кестелерге ескертулер» (ауылдық және қауымдық) А.А. Кауфманның көрсетуі бойынша, «Зерттеу жазбаларының шынайы төзімділігін» көрсетеді. Мәтінге оларды енгізудің өзіндік себептері болды: жерді бөлуші партиялардың қызметкерлері экспедиция соңынан жүріп, олар тағайындаған артық жерлерді планшетке яғни бетіне сызба сызатын қағаз керілген кішігірім тақтаға енгізді, және бұл кестелерге статистиктердің мәтіндік түсініктеме, нақтылы түсінікті болу үшін ескерту жасауын қажет етті. Олар үшін арнайы келесі пунктерді қамтыған бағдарлама жасалды.

1. Қыстау маңындағы жайылым. Топтың өз ішінде бөлу (жеке қыстаудың ішінде өзінің қой бөліктері, яғни қыстаудан бөлек қой жайылымы бар, жоқ екенін анықтау). Жайылымды пайдалану дәрежесі: оның құнды, маңызды бөлігі; көп пайдаланатын ерекше маңыздысы. Су көздері, көшіп-қону жолы, малды қабылдау, айдау. Жайылымдық жерді арендаға беру. Көршілермен болған дау себептері.

2. Шөп шабу, пішен ору. Оның сипаттамасы, орналасуы. Малды шөппен азықтандыру мерзімі. Ескі шөптің қалғаны бар ма? Шабындық жерлерді тапсыру.

3. Айдалған жер. Егістік. Олардың орналасуы (қыстау ішіндегі территорияда ма, әлде маңында ма). Суландырылған жайылым. Жайылымды тапсыру.

Бұл бағдарлама қауымдық кестеге ескерту жасау үшін құрастырылғаны көрініп тұр. Осындай статистер жинаған нақтылы материалдарды чиновниктер пайдаланып, қауымдық бланктерден таңдап алып, жекеленген қауым құрамын зерттеп, олардың жерді пайдалану ауданын есептеген. Әсіресе бұл қауымнан «артық жерлер» қиып алынған кезде және жергілікті тұрғындармен конфликт-қайшылық туындалған кезде қажет болды. Нақтылы материал қауымдық кестені қарастырған кезде өте құнды болып есептелді [7, 72-77].

Үшінші міндетті кесте - «Жылқы малы бойынша әр томға енген шаруашылықты топтауға арналған статистикалық мәліметтердің аудандық кестесі». Бұл кестенің негізіне экспедицияның зерттеуіндегі әр оязды ауданға бөлу алынған, ол жердің сапасына қарай анықталған. Аудандық топтық кестелер әр өлке бойынша әртүрлі мүліктік топтарды анықтауға мүмкіндік туғызады. Бұл арада тағы да бұған дейінгі кестелерде болған: «Тұрғылықты халық», «Тұрғын үй», «Жалдамалы жұмыскер», «Мал», «Жайылымдық жерлер», «Шабындық жерлер», «Кәсіпшілік» бағаналары орын алған, тек көптеген басқа, жаңа ұсақ сипатталған нышандарға ие болған. Жаңа бағана ет пен ұнды пайдалану мөлшеріне арналған.

Осы үш негізгі кестеде ауылдық, қауымдық және аудандық, экспедиция мүшелері әр ауданның орта шаруашылығына қажетті жерді пайдалану нормасын есептеп шығарды. Сондықтан әр томда «Аудандар мен артық жерлердің кестесі» берілген. Бұл кішігірім кестелерде жер нормалары, жалпы жер аудандары мен артық жерлер немесе жайылымның жетіспеушілігі көрсетілген. Бұл міндетті кестелермен қоса, әр томда ерекше кестелер бар.

I, II томнан басқа барлық томдарда жалпы пайдалануға берілген жер көлемімен қоса жеке пайдаланылған тұрақтар жөнінде мәліметтер келтірілген. Кейбір жекеленген ояздар бойынша, мысалы, Қарқаралы оязы бойынша «Қауымдық-ауылдық топ аудандарын өзге шаруашылық ауылдарының жазғы жайлауға кеткенде пайдалануы жөніндегі статистикалық мәліметтер кестесі бар. Бұл арада ауылдар мен шаруашылықтың саны жөніндегі мәліметтер, олардың көшіп-қонуы әр табиғи межеде болатын уақыты жөніндегі мәліметтер кездеседі. Мұнымен қоса, ояздың руларының схемасы, олардың көшіп-қону жолы, рулық байланыстары орын алған. Экспедиция қызметкерлері зерттеудің соңында кәсіптік қызметі жөнінде жекеленген кестелерді құрастырған.

Кәсіпшілік жөніндегі кестелер барлық ояздар бойынша кездеседі және ауылдық, қауымдық кестелерге енгізілген. Зайсан, Өскемен, Семей, Ақмола ояздары үшін (III, VIII, IX, X) арнайы кәсіпшілік кестелері берілген. Бұл кестелер әр топқа бөлінген (әйелдер, еркектер, кәсіптік дайындықты қажет ететін және т.б.). Зайсан, Ақмола, Өскемен, Павлодар, Семей, Петропавл ояздары бойынша (VIII, II, IX, IV, X, XII) күрделі қисынды үш нысанды кестелер құрастырылған.

1) жалдауға және жұмысшыларды жіберу қатынасына байланысты;

2) отырықшылыққа байланысты;

3) жылқымен қамтамасыз етілуі. 12 томда бұл кесте «Қырғыздардағы әр түрлі экономикалық және шаруашылық топтарды сипаттау жөніндегі мәліметтің жинағы» ретінде нақтылы анықталған. Онда, шын мәнінде, шаруашылықтағы мал саны, отырықшылықпен өзара байланысы жөніндегі, жер шаруашылығы мен жалдамалы жұмысшыларды эксплуатациялау дәрежесі жөніндегі мәліметтер кездеседі [1, 101-103].

Кейінгі жылдары осы тақырыппен айналысып жүрген зерттеушілердің бірі Н.Тасилова осы мәселеге қатысты өз ойын былай деп тұжырымдайды: «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» ең алдымен екі ғасырдың тоғысындағы бүкіл қазақ қоғамының шаруашылық, әлеуметтік-экономикалық жағдайынан, географиялық орналасуы мен рулық-тайпалық құрылымынан құнды-құнды мәліметтер беретін жазба деректің түрі. Көптеген зерттеушілер бұл деректің мәліметтерін өз еңбектерінде кеңінен пайдаланады, бірақ та әлі күнге дейін экспедиция материалдары кешенді түрде деректанулық талдаудан өткен жоқ. Сондықтан да, «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» мәліметтерін деректанулық сыннан өткізудің маңызы аса зор екендігін атап өтуіміз қажет» [5, 9-10].

Автор Н.Тасилова бұл деректің ерекшелігі мен құндылығына байланысты мынандай пікір білдіреді: «Біріншіден, Қазақстан жерін зерттеу экспедициясы жұмысын аяқтамай-ақ, бүкіл материалдар сұрыпталып, жүйеленіп кітап болып басылып шығуында. Яғни, дерек сол кезеңнен алшақтамайды; екіншіден, бұл деректің материалдарын кітап етіп құрастырып, баспаға даярлаған авторлардың өздері сол экспедицияның бел ортасында жүріп, басынан соңына дейін қатысқан білімі жоғары зерттеушілер болған. Ол деректің объективтілігін жоғарылатады; үшіншіден, дерек басылып шыққаннан кейін қайта өңделмеген, басылмаған. Демек, дерек бұрмалаушылыққа ұшырамай, түпнұсқа күйінде жетуімен де ерекшеленеді [5, 9].

Автордың зерттеліп отырған тақырыпқа байланысты пікірін қолдай отырып мынандай қорытынды жасауға болады: «Материалдардың...» барлық басылымы өз негізінде мәтіндік, кестелік бөлімде болсын бір текті құрылымда. Зерттеудегі әдіс-тәсілдердің өзгерісіне сай және жекеленген ояздың өзіндік ерекшелігіне байланысты барлық томдарда өзіндік өзгертулер орын алып, жаңа мәтіндер мен кестелер енгізілген. Сондықтан басылымның I томы көп жағдайда өзгелерінен бөлектеу. Осы ерекшелікті және ұқсастықтарды есепке алған кезде басылымның томдарын салыстыруға толық негіз бар.

«Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» арнайы ғылыми түрде зерттелмеген үлкен деректер кешенін құрайды. Оларды жүйелеп, деректанулық талдаудан өткізіп, практика жүзінде пайдаланудың маңызы аса зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Волкова Т.П. Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Дисс. канд. ист. наук. - М., 1982. - 170 с.
- 2 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская обл. Кокчетавский уезд. – Т. I. – Воронеж, 1898. - 860 с.
- 3 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей под руководством Ф.А. Щербины. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. – Т. IV. – Воронеж, 1903. - 762 с.
- 4 Портреты. Степь глазами извне. От Геродота до Гумбольдта. Авторс. колл: А.Х. Касымжанов и др. – Алматы, 2000. - 148 с.
- 5 Тасилова Н. «Материалы по киргизскому землепользованию» дерегінің ішкі құрылымы мен сақталу формасы. // ҚазҰУ хабаршысы. - Тарих сериясы. - 2006. - №4 (43). - 9-13 бб.
- 6 Очерки экономической истории Казахской ССР (1860-1970 гг.). – Алма-Ата, 1974. - 382 с.
- 7 Кауфман А.А. Переселенцы-арендаторы Тургайской области. 2-я часть отчета старшего производителя работ Кауфмана по командировке в Тургайскую область. – Спб., 1897. - 287 с.

РЕЗЮМЕ

Авторы статьи в качестве главной цели определяют изучение внутренней структуры многоотного источника «Материалы по киргизскому землепользованию...», явившегося результатом работы экспедиции по изучению казахских земель в конце XIX - начале XX вв. Отмечая, что до настоящего времени данный источник не подвергался комплексному научному изучению, авторы проводят систематизацию документов, вошедших в данный источник, обращают особое внимание на его практическую деятельность.

RESUME

The authors of the article determine the main goal as the study of the internal structure of a huge source “Materials on the Kirghiz land use...”. It is the result of the work of the expedition on the study of the Kazakh lands at the end of the XIXth and beginning of the XXth centuries. The authors note that such documents have not been considered completely by other scientists and they systematise the documents paying attention to their practical value.

А.Р. Исеналинов

Колледж Казахского национального
университета искусств,
преподаватель

Вклад казахстанцев в оборону Ленинграда в период с сентября 1941 по январь 1943 года

Аннотация

Важной страницей в Великой Отечественной войне является оборона Ленинграда. Большую роль в защите города сыграли казахстанцы. Активное участие в обороне города приняли 310-я, 314-я и 8-я гвардейская стрелковые дивизии. 310-я стрелковая дивизия, сформированная в Акмолинске, сражалась на Синявинских болотах и высотах и способствовала разгрому немецко-фашистской армии в Южном Приладожье. 314-я Петропавловская стрелковая дивизия остановила финскую армию между Онежским и Ладожским озерами, не дав соединиться немецкой и финской армиям. Затем дивизия сражалась в районе Синявинских высот, внося существенный вклад в разгром противника в 1942 – 1943 годах. Другой, не менее важной частью, принявшей участие в обороне Ленинграда, стала 8-я гвардейская стрелковая дивизия, которая сражалась против окруженных немецких войск в районе Демянска. Исходя из этого, следует сделать вывод, что казахстанцы внесли существенный вклад в оборону Ленинграда.

Ключевые слова: оборона Ленинграда, участие казахстанцев в обороне Ленинграда, сражение за Синявинские болота и высоты.

Цель данного исследования: показать роль казахстанских подразделений в обороне Ленинграда.

Задачами исследования являются:

1. Осветить боевые действия 310-й стрелковой дивизии, сформированной в Акмолинске.
2. Дать характеристику действиям 314-й стрелковой Петропавловской стрелковой дивизии.
3. Осветить боевые действия 8-й гвардейской стрелковой дивизии.

Оборона Ленинграда стала важной страницей в истории Великой Отечественной войны. Больше 59 тысяч солдат и офицеров, призванных из Казахстана, приняли участие в обороне «Города трех революций». В обороне города приняли участие 4 стрелковые дивизии:

310-я, 314-я и 316-я (впоследствии 8-я гвардейская стрелковая дивизия) стрелковые дивизии. Самые тяжелые бои проходили против частей немецкой группы армии «Север», наступавших на Ленинград с юга.

В период с сентября 1941 года по январь 1943 года происходили бои, которые повлияли на дальнейшую блокаду. По сути, в этот период была обескровлена немецко-фашистская группировка, находившаяся под Ленинградом. О дальнейшем крупном наступлении высшее командование Германии уже не помышляло.

Одним из мест, где казахстанцы приняли бой с противником, были Синявинские болота и высоты.

Немецко-фашистские части, выйдя к Шлиссельбургу, замкнули кольцо вокруг Ленинграда 9 сентября 1941 года.

Для скорейшей деблокады Ленинграда были брошены свежие подразделения, среди которых находилась 310-я стрелковая дивизия, сформированная в Акмолинске.

Из формуляра дивизии видно, что времени для обучения не было. Это означало только одно: большие трудности в выполнении задач, которые ставили командиры. Будущее показало, насколько трудно было акмолинцам и как ошибочно бросило советское командование дивизию в бой, не проделав нужной работы. Так Красная Армия училась побеждать врага, и такую цену мы платили за Победу [1, 291].

310-й акмолинской стрелковой дивизии пришлось наступать в неблагоприятных условиях. Местность Синявинских болот и высот не располагают не только к атаке, но и к обороне. [2, 9].

Только что подтянутая из резерва 310-я акмолинская стрелковая дивизия была включена в состав формируемой 54-й армии и брошена на прорыв замкнутого кольца блокады. Внешний деблокадный удар дивизии был нацелен на самую узкую полосу кольца. Исходный рубеж для наступления проходил по деревням Тортолово, Гайтолово, Гонтовая Липка. Эти деревеньки стояли на пологих высотах и выделялись среди обширных Синявинских болот, все дороги проходили через них. Это и определило выбор направления деблокадного удара и судьбу этих деревень.

9 сентября 310-я акмолинская стрелковая дивизия с марша пошла в наступление. Левый фланг дивизии прикрывала 286-я стрелковая дивизия полковника Фетисова Ф.К., правый фланг – 128-я стрелковая дивизия полковника Сергеева И.Г. Две дивизии были ослаблены предшествующими боями и серьезную помощь 310-й стрелковой дивизии оказать не могли.

За первые два дня наступления 310-я акмолинская стрелковая дивизия вклинилась в оборону противника на 6 км. Ввиду отсутствия боевого опыта полки дивизии начали преследование противника, забыв о фланговом прикрытии. Поэтому акмолинцы попали в окружение и им пришлось с боем прорываться к основным частям Красной Армии.

1-я Синявинская наступательная операция по прорыву блокады Ленинграда завершилась неудачно. В боях по прорыву блокады города подразделения 310-й стрелковой дивизии понесли большие потери. Только за период боев с 8 по 26 сентября 1941 года части 310-й акмолинской стрелковой дивизии потеряли убитыми, ранеными и пропавшими без вести более 5 тысяч человек.

Но, несмотря на большие потери, командование Красной Армии добилось того, что немецко-фашистское командование начало спешно перебрасывать части, которые участвовали в штурме Ленинграда. Заметим, что активность 54-й Отдельной Армии вызвала беспокойство командующего немецкой группы армии «Север», фельдмаршала Лееба.

После первых боев, дивизия занималась улучшением позиций, проводя частые атаки. Однако, несмотря на провал 1-й Синявинской наступательной операции, командование Красной Армии стало готовиться к прорыву блокады в октябре 1941 года, в котором важное место отводилось пополненной 310-й стрелковой дивизии [1, 23].

Вторая Синявинская операция стала логическим продолжением первой. Наступление, проводившееся в октябре 1941 года ставило прежние цели, а именно, разгром противника на Мгинско-Синявинском выступе и прорыв блокады с суши.

20 – 28-го октября войска 54-й и 55-й армии и Невской оперативной группы Ленинградского фронта предприняли наступление с востока и запада по сходящимся направлениям на Синявино с целью уничтожить шлиссельбургско-синявинскую группировку противника и тем самым деблокировать Ленинград с суши [3, 652].

Выполняя указания Ставки, командование Ленинградским фронтом решило начать вторую Синявинскую наступательную операцию 20 октября 1941 года. 54-я армия должна была силами 3-й и 4-й гвардейских и 310-й акмолинской стрелковых дивизий, 16-й и 122-й танковых бригад при поддержке двух корпусных артиллерийских полков, двух дивизионов реактивной артиллерии и всей авиации прорвать оборону гитлеровских войск в районе Тортолово и, нанося удар на Синявино, во взаимодействии с войсками оперативной группы восточного сектора обороны фронта и Невской оперативной группы окружить и уничтожить шлиссельбургскую группировку врага.

На острие наступления снова была задействована 310-я акмолинская стрелковая дивизия, она и действовала довольно успешно.

Успех наступления был значительным, и прорыв блокады ожидался со дня на день. Однако наступление немецко-фашистских войск под Тихвином осложнило положение Красной Армии. Это обстоятельство не позволило развить успешно начатое наступление частей 54-й Отдельной Армии. Для парирования удара противника под Тихвином была выделена наступавшая на Мгинско-Синявинском выступе 310-й стрелковая дивизия. Таким образом, Синявинская группировка была сильно ослаблена.

310-я акмолинская стрелковая дивизия была маршем переброшена в район Тихвина, в расположение 4-й Отдельной Армии, где, по сути, прекратила свое существование ввиду ее полного уничтожения.

В то время, когда 310-я акмолинская стрелковая дивизия нанесла удар на линии Гонтовая Липка – Гайтолово – Тортолово, войска Ленинградского фронта пытались прорвать оборону противника со стороны Невы. Так, в начале сентября передовые части 115-й стрелковой дивизии генерал-майора Конькова захватили в районе Московской Дубровки крохотный плацдарм, вошедший в историю Великой Отечественной войны как «Невский пятачок», который вначале достигал 4-х км, по фронту и 2-х в глубину. Но, в конце концов, немецко-фашистские войска локализовали прорыв и сократили плацдарм до 2 км в ширину и 500-700 метров в глубину. В обороне «Невского пятачка» приняла участие созданная в 1941 году Невская Оперативная группа, в которую в разные времена входили многие подразделения Ленинградского фронта. В большинстве подразделений доблестно сражались и уроженцы Казахской ССР. Всего в рядах вышеназванных подразделений погибло более 600 человек, призванных из Казахстана. Имена упомянутого числа погибших казахстанцев известны благодаря директору музея «Невского пятачка». Погибшие казахстанцы входят в тот печальный список погибших защитников крохотного, но важного плацдарма на левом берегу Невы. Численность погибших по самым скромным подсчетам составляют около 50 – 100 тысяч человек [4].

История боев 314-й петропавловской стрелковой дивизии менее трагична, чем судьба 310-й акмолинской.

Личный состав дивизии был сформирован из жителей Омской, Кустанайской, Акмолинской, Кокчетавской, Павлодарской и всех сел и аулов Северо-Казахстанской области. Партийные организации Северного Казахстана направили в части своего соединения 1800 коммунистов и комсомольцев. Среди прибывших на сборные пункты было много добровольцев.

Большинство, призванных в разное время, проходили военную службу в рядах армии, на краткосрочных сборах, а часть из них уже имела и боевой опыт. Более 500

человек участвовало в первой мировой и гражданской войнах, 64 воевали у озера Хасан или на реке Халкин-Гол, 79 сражались в 1939 – 1940 году с белофиннами. Лишь немногие не имели армейского опыта, не держали еще оружия в руках [5, 12].

По приказу командования дивизия передислоцировалась в район Тихвина. Вместе с тремя другими казахстанскими дивизиями 310, 312, 316-й она входила в состав 52-й армии, составлявшей второй эшелон войск Северо-Западного фронта по реке Волхов. Однако обстановка заставила 312 и 316 дивизии перебросить под Москву, 310-я была отправлена в район Шлиссельбурга. А на долю 314-й дивизии выпало принять боевое крещение на Свири.

До середины июля 1942 года дивизия держала жесткую оборону на прежних рубежах. В начале лета войны 314-й с большой радостью встречали делегацию трудящихся Северо-Казахстанской области [6, 67].

С середины июля до середины сентября 314-я стрелковая дивизия находилась в резерве 7-й Отдельной армии. Ее воины осваивали опыт боев, готовились к новым схваткам. Этот опыт пригодился в наступательной операции на Синявино, где вновь пришлось действовать в тяжелых условиях против одной из самых сильных армий мира – германской военной машины.

Не вдаваясь в подробности 3-й Синявинской наступательной операции, можно сказать, что начавшись успешно для Красной Армии, в конце она стала превращаться в катастрофу. Если 27 августа части 8-й армии прорвали оборону и продвинулись на 10 км вглубь немецкой обороны, то уже через месяц, в конце сентября, части 8-й и 2-й ударной армий при поддержке 4-го гвардейского стрелкового корпуса были блокированы западнее рубежа Гонтовая Липка – Гайтолово – речка Черная. Подразделения немецкой 11-й армии фельдмаршала Манштейна наносили по блокированным войскам Волховского фронта бомбовые и артиллерийские удары.

В таких невыгодных условиях пришлось наносить деблокирующий удар воинам 314-й стрелковой дивизии. Получив приказ в начале сентября, части дивизии на своих руках перенесли все имущество к месту боев, пройдя по бездорожью более 300 км. Североказахстанцы вступили в бой без разведки в тот момент, когда Манштейн укрепил кольцо окружения. Батальоны и полки отступающих дивизий и бригад Красной Армии погибали полным составом. Несмотря на активность немцев, казахстанцы нанесли удар совместно с частями 73-й отдельной морской стрелковой бригадой. Удар был настолько мощным, что смял противостоящие немецкие части у Гайтолово и образовался на короткое время коридор, через который вышли из окружения 1500 человек разных дивизий и бригад. Но вывод из окружения стоил казахстанцам очень дорого. За 3 дня боев дивизия потеряла более двух тысяч человек, то есть $\frac{1}{4}$ личного состава. И поныне останки павших находятся в квадрате «3400 а». Именно через заболоченные места, вышеупомянутого квадрата, части 314-й дивизии нанесли главный удар. Несмотря на потери, подразделения североказахстанцев заняли твердую оборону восточнее деревни Гайтолово [7, 37]. К слову стоит заметить, что удар североказахстанской дивизии обескровил 132-ю немецкую пехотную дивизию, которая весь октябрь только и делала, что восстанавливала свои силы [7, 233]. Но, несмотря на это, петропавловцы понесли такие потери, что в будущем сказались на боеспособности вышеназванного подразделения.

Начало 1943 года ознаменовалось переломом в Великой Отечественной войне. Так, 12 января началось сражение по прорыву блокады Ленинграда в самом узком участке фронта – Мгинско-Синявинском выступе. Наступление на данном рубеже вошло в историю как операция «Искра». В данном сражении принимала участие 314-я стрелковая дивизия. Североказахстанская дивизия обеспечивала левый фланг наступления, ведя ожесточенные бои на рубеже Гонтовая Липка – Роща «Круглая» – Гайтолово.

Дивизия наступала во втором эшелоне 2-й ударной армии, обеспечивая глубину прорыва. Основная борьба казахстанцев происходила за рошу «Круглую», которую противник превратил в серьезный узел обороны. В то время, когда основные силы армии выполняли задачу по деблокаде, в роше «Круглой» происходили жестокие бои. Ожесточенность сражения за вышеназванный лесной массив была такой, что противоборствующие силы порой решали исход атак рукопашным боем. Всего с 12 января по 1 марта 1943 года дивизия потеряла убитыми и ранеными 2544 человека. Несмотря на то, что североказахстанцы имели минимальное продвижение вперед, задача, поставленная командованием, была выполнена – противник не смог перебросить войска против основных сил Красной Армии. Однако, по замечанию командира поискового отряда «Мемориальная зона» М.К. Кусаинова, невозможно понять, какая часть роши «Круглая» была занята североказахстанцами [8, 89].

Большую роль в обороне Ленинграда сыграло участие 316-ой стрелковой дивизии, сформированной в Алматы. В течение августа – октября 1941 года в составе 52-й Отдельной Армии, находилась 316-я стрелковая дивизия. Сформированное из уроженцев Кыргызстана и Казахстана подразделение прибыло на фронт 27 августа 1941 года. Находясь в позиции второго эшелона, дивизия занималась боевой подготовкой, попутно уничтожая прорвавшиеся маленькие боевые группы противника. 6 октября 1941 года штаб 316-й стрелковой дивизии получил приказ о переброске из состава 52-й Отдельной Армии в распоряжение командующего Московским Военным Округом. Примечательно, что после ухода данной дивизии, подразделения немецко-фашистской армии перешли в наступление на Тихвинском направлении, разгромив противостоящие небольшие силы Красной Армии [9; л. 81-87].

Уже в ходе сражения за Москву 316-я стрелковая дивизия, входившая в состав 16-й армии, проявила свое боевое мастерство. Это отметили, как советские военачальники, и так и немецкие. Командующий 5-м армейским корпусом, генерал пехоты Р. Руофф, отмечал: «316-я русская дивизия...имеет в своем составе много хорошо обученных солдат, ведет поразительно упорную борьбу... Ее слабое место – широкий фронт расположения» [10, 235]. Высокая характеристика дивизии, данная офицером противника, оказалось верной и его слова подтвердились сражениями, в которых приняли участие панфиловцы.

Подразделения 8-й гвардейской стрелковой дивизии им. И.В. Панфилова приняли активное участие в боевых действиях Северо-Западного фронта в январе-феврале 1942 года. Во время операции по окружению демянской группировки противника гвардейские части нанесли большой урон 2-му армейскому корпусу Вермахта и 3-й моторизованной дивизии СС «Мертвая голова». Следует отметить, что «Мертвая голова» после боев с частями Северо-Западного фронта была существенно ослаблена и выведена из боя на несколько месяцев.

Важную роль в разгроме немецко-фашистской группы армии «Север» сыграли подразделения 316-й стрелковой дивизии, которая к началу 1942 года была преобразована в 8-й гвардейскую стрелковую дивизию им. Героя Советского Союза генерал-майора И.В. Панфилова, вошедшую в состав 2-го гвардейского стрелкового корпуса.

Дивизия стала основным центром прорыва обороны противника в районе Старой Руссы. Командование 8-й гвардейской стрелковой дивизией принял генерал-майор И.М. Чистяков, имеющий большой военный опыт еще с гражданской войны [11].

Идея командования Красной Армии была такова: удар с севера южнее озера Ильмень наносит одна группа. Другая группа – удар с востока Калининским фронтом общим направлением Торопец – Холм, соединить два фронта – Северо-Западный и Калининский в районе Холма, оставляя демянскую группу противника в окружении.

Удар с севера было намечено нанести силами 8-й гвардейской стрелковой дивизии и другими частями 2-го гвардейского стрелкового корпуса. В авангарде наступали полки гвардейской дивизии.

Преодолев более двухсот километров марша в пешем порядке, дивизия смогла прорвать фронт в районе Сергиево-Прага, затем в жестких климатических условиях, совершила марш по глубоким тылам противника на двести тридцать километров. Фронт противника был прорван. 8-я гвардейская стрелковая дивизия пошла вперед с боями, имея задачей соединить Калининский фронт с Северо-Западным, оставляя в окружении демянскую группировку врага – части 16-й немецкой армии и отдельные подразделения СС, в частности, 3-й моторизованной дивизии СС «Мертвая голова», которая понесла серьезные потери.

Части 8-й гвардейской стрелковой дивизии вели упорный бой в районе деревень Новосвиногово, Соколово, Бородино, Кобылкино, Трошково. Несмотря на упорное сопротивление противника, гвардейцы разгромили его и продвинулись вперед. В результате сражения за данный район было уничтожено тысяча двести солдат и офицеров противника. За эти бои был награжден орденом Красного Знамени Бауржан Момышулы. [12, 315].

За мужество и доблесть личного состава в ходе успешных боев у Старой Руссы и Холма 8-я гвардейская стрелковая дивизия им. И.В. Панфилова была награждена орденом Ленина [13, 105].

8-я гвардейская стрелковая дивизия действовала на южных рубежах Ленинградской области в составе войск Северо-Западного фронта. Действия фронта способствовали успешным действиям соседних фронтов, выполнявших задания Ставки, а именно, Волховского и Ленинградского фронтов. Так, из-под Ленинграда против Северо-Западного фронта были переброшены пехотные дивизии, которые понесли огромные потери. Это, в свою очередь, оказало влияние на блокаду города, что и являлось главным в борьбе за Ленинград. Но, в то же самое время, немецкая армия сохранила за собой Демянск. Это, в свою очередь, говорит о том, что основная задача наступавшей Красной Армии не была выполнена – разгром 16-й немецкой армии в районе Спас-Деменск. По сути, Красная Армия и входившая в ее состав 8-я гвардейская стрелковая дивизия имели нестабильное положение. Так же можно сказать и о немецкой стороне.

Из вышеназванного следует сделать следующие выводы:

1. Подразделения 310-й стрелковой дивизии приняли участие в первых боях на Мгинско-Синявинском выступе, в ходе которых дивизия понесла большие потери. Вероятность прорыва блокады была существенна, но командование Красной Армии допустило ошибки, в ходе которых акмолинцы не смогли прорвать слабую оборону противника.

2. 314-я стрелковая дивизия, сформированная в Петропавловске после года сражения с финской армией между Ладожским и Онежской озерами, по приказу командования Красной Армии была переброшена в сентябре 1942 года на Мгинско-Синявинский выступ, где приняла участие в тяжелых боях 3-й Синявинской наступательной операции, в ходе которой североказахстанская дивизия понесла тяжелые потери.

3. В составе других подразделений, участвовавших в прорыве блокады на Мгинско-Синявинском выступе, в районе так называемого Невского Пятачка, приняли участие казахстанцы, которые погибли, защищая рубеж на Неве.

4. Существенную роль в сражении за Ленинград сыграла 8-я гвардейская стрелковая дивизия, которая нанесла большие удары частям группы армии «Север», в том числе и одной из самых лучших дивизий Германии, а именно, 3-й моторизованной дивизии СС «Мертвая голова».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кусаинов М.К. Тайна Синявинских болот и высот. – Астана, 2006. – 328 с.

- 2 Синявино, осенние бои 1941–1942 годов: сборник воспоминаний участников синявинских сражений. – Санкт-Петербург: Политехника, 2008. – 503 с.
- 3 Великая Отечественная война 1941–1942, энциклопедия / «Советская Энциклопедия». – Москва, 1985. – 862 с.
- 4 Ахметова Л. Ленинград – Казахстан. [Электронный ресурс]/Лайла Ахметова. – Режим доступа: <https://zonakz.net/articles/54249>
- 5 Хазыров Б.М. Они защищали Ленинград. – Павлодар, 1990. – 150 с.
- 6 Король И., Егошин П. От Свири до Эльбы. - Алма-Ата: Казахстан, 1978. – 150 с.
- 7 Хассо Г. Стахов. Трагедия на Неве. Шокирующая правда о блокаде Ленинграда. – Москва, 2008. – 382 с.
- 8 Кусаинов М.К. Мемориальная зона «Надежда». Путеводитель, исторический формуляр, справочник. - Астана: Сарыарка, 2006. – 256 с.
- 9 ЦГА РК, ф. 1660, оп. 1, д. 15, лл. 81–87.
- 10 Мощанский И.Б. «1941-й...От трагедии Вязьмы до победы под Москвой». – Москва: Яуза, 2009. – 256 с.
- 11 Момыш-улы Б. Психология войны: Книга-хроника / Сост. Мырзахметов М. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 240 с.
- 12 Батырлар жолымен / Дорогой подвига и и славы. Воспоминания, очерки, статьи, хроники, документы, стихи. – Алматы: Издательство «Ан Арыс», 2015. – 464 с.
- 13 Аткоуров С. Промышленность Киргизии в годы великих битв. – Фрунзе: «Кыргызстан», 1975. – 152 с.

ТҮЙІН

Ұлы Отан соғысының маңызды парағы Ленинградты қорғау болып табылады. Қаланы қорғауда қазақстандықтар өте үлкен рөл атқарды. Қаланы қорғауда 310-ші, 314-ші және 8-ші гвардиялық атқыштар дивизиялары белсенді қатысты. Ақмолада құрылған 310-ші атқыштар дивизиясы Синявинск батпақтары мен биіктерінде шайқасты және Оңтүстік Приладожда неміс фашистік армиясын талқандауға жәрдемдесті. 314-ші Петропавл атқыштар дивизиясы неміс және фин армияларының қосылуына жол бермей, фашистік армияны Онеж және Лодожь көлдері арасында тоқтатты. Кейін дивизия Синявинск биіктері аймағында шайқасты, 1942-1943 жылғы қарсыласты талқандауда айтарлықтай үлес қосты. Ленинградты қорғауда қатысқан келесі маңызды бөлім 8-ші гвардиялық атқыштар дивизиясы болып табылады, ол Демянск аймағындағы қоршалған неміс әскерлеріне қарсы шайқасты. Бұдан, қазақстандықтар Ленинград қорғауында маңызды үлес қосқаны туралы тұжырым жасауға болады.

RESUME

An important page in the great Patriotic war is the defense of Leningrad. A major role in the defense of the city was played by the Kazakhs. Active participation in the defense of the city was taken by 310-I, 314-I and 8-I guards rifle division. 310-I infantry division formed in Akmolinsk, fought for the Sinyavino marshes and heights and contributed to the defeat of Nazi army in the South of the region. 314-Peter and Paul I infantry division stopped the Finnish army between Onega and Ladoga lakes, without giving in. Then the division fought in the area of Sinyavino heights, by making a significant contribution to the defeat of the enemy in 1942-1943. Another important part of participating in the defense of Leningrad, belonged to the 8th guards rifle division, which fought against the German forces surrounded in the area of Demyansk. On this basis, it must be concluded that Kazakhstan had made a significant contribution to the defense of Leningrad.

Аннотация

В статье продолжается освещение вопросов, связанных с развитием законодательных актов о специальных экономических зонах в Республике Казахстан, начиная с 2007 г. Автор акцентирует внимание на правовые особенности каждой из созданных в этот период специальных экономических зон.

Ключевые слова: стратегия, закон, специальная экономическая зона, инвестиции, специальный правовой режим, правовая защита.

Б.М. Курманбаев

Институт истории государства
КН МОН РК,
канд. юрид. наук, доцент

Ретроспектива законодательства Республики Казахстан о специальных экономических зонах

Одной из целей создания специальных экономических зон (далее – СЭЗ) является привлечение инвестиций, причем как отечественных, так и зарубежных.

Опыт создания и функционирования большинства СЭЗ показал, что они достаточно эффективно достигали этой цели. Так, например, «за период с 1993 года по март 2007 года валовый приток прямых иностранных инвестиций (ПИИ) в экономику Казахстана составил 54,6 млрд. долл. США. При этом приток ПИИ в РК в 2006 году составил 10,4 млрд. долл. США, что выше аналогичного периода 2005 года на 57,7 %» [1, с. 313].

При этом, учитывая произошедшие изменения в порядке создания и управления СЭЗ, особенностей их финансирования, налогообложения, таможенного регулирования, порядка государственной регистрации юридических лиц, а также порядка пребывания иностранных граждан в СЭЗ, главой государства подписан Закон Республики Казахстан «О СЭЗ в Республике Казахстан» от 6 июля 2007 г. [2].

Данный Закон был уже третьим по счету в Казахстане, который определял порядок и условия создания, функционирования и упразднения специальных экономических зон на территории страны.

После принятия указанного Закона процесс создания СЭЗ в Казахстане продолжился.

В Атырауской области образована СЭЗ на основании Указа Президента Республики Казахстан «О создании СЭЗ «Национальный индустриальный нефтехимический технопарк» от 19 декабря 2007 г. [3].

Кроме этого, данным Указом утверждено Положение об этой СЭЗ.

Территория СЭЗ составляла 3 475,9 гектара и располагалась она на территории Атырауской области.

Основными целями создания данной СЭЗ являлась разработка и реализация прорывных инвестиционных проектов по созданию и развитию нефтехимических производств мирового уровня по глубокой переработке углеводородного сырья и выпуску широкой конкурентоспособной нефтехимической продукции с высокой добавленной стоимостью, а также разработка и реализация научно-исследовательских и научно-технических инновационных проектов по созданию и совершенствованию нефтехимических производств и технологий.

Учитывая, что в Казахстане добывается значительная часть углеводородного сырья от общего объема мировой добычи нефти и газового конденсата, то, на наш взгляд, создание СЭЗ «Национальный индустриальный нефтехимический технопарк» является вполне оправданным.

Исходя из необходимости развития не только промышленного сектора экономики, а также наличия богатых природных биоресурсов, возникла необходимость в создании СЭЗ для развития в стране туристических и курортных зон отдыха.

В связи с чем, был принят Указ Президента Республики Казахстан «О создании СЭЗ «Бурабай» от 15 января 2008 г. [4]. Наряду с созданием одноименной СЭЗ, данным Указом утверждалось и Положение о ней. СЭЗ «Бурабай» располагалась на территории Бурабайского района Акмолинской области и ее площадь была сравнительно небольшой, составляла всего 370 гектаров. Однако, для развития Щучинско-Боровской курортной зоны этой площади было вполне достаточно.

Главной целью создания СЭЗ «Бурабай» было развитие высокоэффективной, конкурентоспособной туристской инфраструктуры, способной обеспечить и удовлетворить потребности прибывающих казахстанских и зарубежных туристов.

В этой связи, основными видами деятельности на территории СЭЗ являются:

- 1) оказание туристских услуг;
- 2) строительство и ввод в эксплуатацию мест размещения туристов, санаторных и оздоровительных объектов, не связанных с игорным бизнесом.

Таким образом, в Казахстане в период действия третьего Закона Республики Казахстан «О специальных экономических зонах в Республике Казахстан» от 6 июля 2007г. были созданы две СЭЗ.

Всего же в это время функционировали 6 специальных экономических зон: «Астана - новый город», «Морпорт Актау», «Парк инновационных технологий», «Оңтүстік», «Национальный индустриальный нефтехимический технопарк» и «Бурабай».

Учитывая необходимость в законодательной регламентации в деятельности СЭЗ таких важных вопросов, как определение понятийного аппарата, расширение компетенций уполномоченного органа, установление компетенций областных местных исполнительных органов, условий функционирования, определение требований к участникам, раскрытие процедурных вопросов о приобретении и лишении статуса участника и ряда других, возникла потребность в принятии нового Закона о СЭЗ.

В этой связи был принят четвертый Закон Республики Казахстан «О СЭЗ в Республике Казахстан» от 21 июля 2011 г. № 469-IV, который действует в настоящее время [5].

Одной из особенностей данного Закона является норма о специальном правовом режиме СЭЗ. В статье 24 Закона указано, что «на территории специальной экономической зоны действует специальный правовой режим для участников специальной экономической зоны, установленный настоящим Законом, налоговым, таможенным, земельным законодательством Республики Казахстан, а также законодательством Республики Казахстан о занятости населения».

Таким образом, содержание специального правового режима СЭЗ раскрывалось в пяти вышеуказанных основных нормативных правовых актах.

После принятия четвертого Закона о СЭЗ, процесс их создания продолжился.

Так, Указом Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2011 г. №181 утверждено Положение «О создании СЭЗ «Сарыарқа» [6]. Территория СЭЗ располагается на территории г. Караганды и прилегающих землях Бухар-Жырауского района Карагандинской области (согласно плану). Площадь ее составляет 595,01 гектара.

Одной из особенностей СЭЗ «Сарыарқа» является то, что в состав ее территории входит Индустриальный парк «Металлургия-металлообработка» и субзона № 1 «Кремниевая долина».

В качестве основной цели создания СЭЗ «Сарыарқа» следует указать на разработку и реализацию прорывных инвестиционных проектов по созданию и развитию металлургической промышленности и отрасли металлообработки мирового уровня по глубокой переработке сырья и выпуску широкой конкурентоспособной продукции с высокой добавленной стоимостью.

Отличительной чертой СЭЗ «Сарыарқа» является (указанно в Положении) гарантия правовой защиты участников СЭЗ: защита прав и интересов, которая обеспечивается Конституцией Республики Казахстан, Законом Республики Казахстан от 21 июля 2011 г. «О СЭЗ в Республике Казахстан», Законом Республики Казахстан от 8 января 2003 г. «Об инвестициях» и иными нормативными правовыми актами Республики Казахстан, а также международными договорами, ратифицированными Республикой Казахстан.

Таким образом, государство берет на себя гарантийные обязательства по защите юридических лиц, осуществляющих на территории СЭЗ приоритетные виды деятельности.

Данное обязательство государства имеет важное значение для создания благоприятного инвестиционного климата в СЭЗ, так как предполагается, что в период ее деятельности объем иностранных инвестиций будет превышать казахстанские капиталовложения от полутора до двух раз.

Учитывая значимость СЭЗ для экономического развития страны 29 ноября 2011 г. были созданы еще две СЭЗ.

В Павлодарской области Указом Президента Республики Казахстан «О создании СЭЗ «Павлодар» от 29 ноября 2011 г. создана одноименная СЭЗ и утверждено Положение о ней [7]. Она создана на территории Северного промышленного района г. Павлодара и ее площадь составляла 3 300 гектаров.

Основной целью деятельности СЭЗ «Павлодар» была разработка и реализация прорывных инвестиционных проектов, научно-исследовательских и научно-технических инновационных проектов по созданию и развитию химической, нефтехимической отраслей по глубокой переработке сырья и выпуску широкой конкурентоспособной продукции.

Отличительной особенностью СЭЗ «Павлодар» являлось то, что ее развитие предполагается за счет отечественных инвестиций, объем которых превышает зарубежные в четыре раза.

Кроме этого, в Алматинской области Указом Президента Республики Казахстан «О создании СЭЗ «Хоргос - Восточные ворота» от 29 ноября 2011 г. также была создана одноименная СЭЗ и утверждено Положение о ней [8]. Она располагается на территории

Алматинской области (в границах согласно плану) и ее площадь составляет 4591,5 гектаров.

Отличительной особенностью СЭЗ «Хоргос - Восточные ворота» является то, что она определяется как логистическая СЭЗ, т.е. приоритетом ее деятельности будет являться организация системы по транспортировке товаров.

В этой связи, основной деятельностью СЭЗ является создание эффективного транспортно-логистического и индустриального центра, обеспечивающего интересы торгово-экспортной деятельности и реализации транзитного потенциала Республики Казахстан.

Наряду с этим, для развития химического производства на юге страны был принят Указ Президента Республики Казахстан «О создании СЭЗ «Химический парк Тараз» от 13 ноября 2012 г. и утверждалось Положение о ней [9]. Основной целью создания данной СЭЗ является формирование новых производств химической продукции на основе высокоэффективных технологий.

Территория СЭЗ «Химический парк Тараз» составляет 505 гектаров и расположена она на территории Шуского района Жамбылской области в границах согласно плану.

Особенностью данной СЭЗ является равный в долях объем инвестиций, которые планируется привлечь как от отечественных, так и зарубежных инвесторов.

Учитывая необходимость проведения масштабных преобразований в стране, Глава государства в декабре 2012 года в своем Послании народу Казахстана представил новую «Стратегию «Казахстан – 2050» [1, с. 331].

Главной целью Стратегии является создание общества благоденствия на основе сильного государства, развитой экономики и возможностей всеобщего труда, вхождение Казахстана в тридцатку самых развитых стран мира.

В этой связи было заявлено, что «Казахстан должен стать региональным магнитом для инвестиций. Наша страна должна стать самым привлекательным в Евразии местом для инвестиций и для трансферта технологий. Это принципиально важно. Мы должны показать инвесторам преимущества, которыми обладаем» [1, с. 337].

При этом, одним из инструментов привлечения инвестиций является создание СЭЗ.

Таким образом, в период независимости Казахстана было принято 4 Закона (1990 г., 1996 г., 2007 г., 2011 г.) о свободных/специальных экономических зонах.

Во время действия первого Закона о свободных экономических зонах было создано восемь свободных экономических зон, одна торговая зона и одна субзона.

На основании второго Закона о СЭЗ в стране сформированы четыре СЭЗ.

В соответствии с третьим Законом о СЭЗ в Казахстане созданы две СЭЗ.

С момента принятия четвертого Закон о СЭЗ было принято решение о создании четырех специальных СЭЗ.

С учетом изложенного, в настоящее время в Республике Казахстан успешно функционируют десять СЭЗ: «Астана - новый город», «Морпорт Актау», «Парк инновационных технологий», «Оңтүстік», «Национальный индустриальный нефтехимический технопарк», «Бурабай», «Сарыарқа», «Павлодар», «Хоргос - Восточные ворота» и «Химический парк Тараз».

При этом, полагаю, что данный перечень СЭЗ не является исчерпывающим.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Национальная экономика в архивных источниках (период независимости). Сборник документов и материалов. – Астана: Типография Стимул». – 2016. – 376 с.
- 2 Закон Республики Казахстан от 6 июля 2007 г. № 274 «О специальных экономических зонах в Республике Казахстан» // Информационно-правовая система нормативных

- правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000274_ (Дата обращения 11.05.2017).
- 3 Указ Президента Республики Казахстан от 19 декабря 2007 г. № 495 «О создании специальной экономической зоны «Национальный индустриальный нефтехимический технопарк» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U070000495_ (Дата обращения 11.05.2017).
  - 4 Указ Президента Республики Казахстан от 15 января 2008 г. № 512 «О создании специальной экономической зоны «Бурабай» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U080000512_#z0_ (Дата обращения 11.05.2017).
  - 5 Закон Республики Казахстан от 21 июля 2011 г. № 469-IV «О специальных экономических зонах в Республике Казахстан» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000469> (Дата обращения 11.05.2017).
  - 6 Указ Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2011 г. № 181 «О создании специальной экономической зоны «Сарыарқа» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000181> (Дата обращения 12.05.2017).
  - 7 Указ Президента Республики Казахстан от 29 ноября 2011 г. № 186 «О создании специальной экономической зоны «Павлодар» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000186> (Дата обращения 12.05.2017).
  - 8 Указ Президента Республики Казахстан от 29 ноября 2011 г. № 187 «О создании специальной экономической зоны «Хоргос - Восточные ворота» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000187#z0_ (Дата обращения 12.05.2017).
  - 9 Указ Президента Республики Казахстан от 13 ноября 2012 года № 426 «О создании специальной экономической зоны «Химический парк Тараз» // Информационная система «Параграф». URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31373435#pos=0;0 (Дата обращения 12.05.2017).

ТҮЙІН

Мақалада 2007 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан Республикасындағы арнайы экономикалық аймақтар туралы заңнамалық актілердің дамуына қатысты мәселелерді жария ету жалғасады. Автор осы кезеңдерде құрылған арнайы экономикалық аймақтардың әрқайсысының құқықтық ерекшеліктеріне ерекше мән береді.

RESUME

The article continues to cover issues related to the development of legislative acts on special economic zones in the Republic of Kazakhstan, starting from 2007 to the present day. The author focuses attention on the legislative acts of each of the special economic zones which were created during this period.

Аннотация

В статье рассматривается аппарат организации усвоения школьных учебников. На основе анализа содержания вопросов и заданий устанавливаются характерные особенности учебников истории.

Ключевые слова: учебник истории, рабочая тетрадь, аппарат организации усвоения, вопросы, задания, ключевые компетенции.

Б.С. Сарсекеев

Евразийский гуманитарный институт,
д-р пед. наук, профессор

Аппарат организации усвоения как инструмент развития способностей и компетенций

В подготовке учебника истории существуют два подхода, которые на выходе дадут два разных учебника. Одна задача – учить последовательно представлять факты, другая – учить понимать их через призму прошедших исторических событий. При первом подходе акцент ставится на раскрытие содержания учебного материала, реализуется функция передачи знаний. Второй подход требует владения учащимися *инструментариями анализа и интерпретации проблем истории*.

В статье мы рассмотрим возможности аппарата организации усвоения (АОУ). Данный компонент имеет скрытые резервы для формирования ключевых компетенций (информационной, коммуникативной, саморегуляции) школьника. Разработка вопросов и заданий влияет на процесс обучения, определяя деятельность учителя и учащихся. Задача автора состоит в том, чтобы предоставить субъектам обучения возможность материализовать свои знания.

Изучение показывает, что в школьных учебниках преобладает *репродуктивно-объяснительный тип изложения*. Это связано с устоявшимся положением о том, что главное для учебника содержание. Авторы акцентируют внимание на основной текст, в меньшей мере уделяя внимания дополнительному и пояснительному текстам. Что касается АОУ, то вопросы учебника в основном выполняют функцию контроля знаний.

Между тем вопросы и задания могут выполнять и многие другие функции, в том числе выступать в качестве средства оказания помощи детям для усвоения предложенного материала.

Правильно поставленные вопросы не только помогают усвоить материал, но и способствуют формированию мировоззренческих взглядов.

Целью нашего исследования были вопросы и задания школьных учебников и Рабочих тетрадей. На самом базовом уровне вопросы можно разделить на *закрытые* и *открытые*. Закрытые вопросы имеют один правильный ответ, например, «Когда началась Великая Отечественная война?» [1, с.164]. Открытые вопросы не имеют правильных ответов, либо имеют несколько правильных ответов. Наше исследование шло на предмет соотношения вопросов исполнительского, исследовательского, творческого характера [1-6], требований к заданиям [7], проектированию Рабочей тетради [8; 9].

В рассматриваемых учебниках преобладают задания *рецептивного характера*, направленные на усвоение знаний и *репродуктивного характера*, направленные на применение знаний по образцу или в знакомой ситуации [1-5]. В них крайне ограничена численность *заданий творческого характера*, направленных на применение знаний в незнакомой ситуации; заданий, направленных на развитие *эмоционально-ценностной сферы*, заданий проблемного характера, ставящих учащихся в позицию самостоятельных исследователей.

На наш взгляд, для формирования ключевых компетенций необходимо предлагать систему *разнотипных заданий*. Разные задания требуют разных усилий: для решения задач первого уровня характерна деятельность по *узнаванию*, для второго уровня необходимо из заданных целей и ситуации *применить ранее усвоенные действия* по ее решению. Вопросы третьего уровня должны представлять возможность извлечения школьником информации из текстов и самому *реконструировать* историческое событие в виде связного и внутренне непротиворечивого описания.

Единого мнения по количеству вопросов к учебным текстам нет. Поэтому численность вопросов к параграфу разная - от 2 до 17. Вопросы и задания ориентированы на запоминание и воспроизведение предметных знаний, сводятся к пересказу содержания, реже составлению логических схем, таблиц.

Проблемой школьных учебников является схожесть вопросов и заданий учебников. Так, в учебниках «Человек. Общество. Право» общественно-гуманитарного и естественно-математического направлений в §§ 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 29, 30 вопросы и задания одинаковые [2; 3]. Различия есть лишь в двух параграфах. АОУ в учебниках называется то «Вопросы и задания», то «Задания для самоконтроля» (§§23-26) [2; 3]. На наш взгляд, возможной причиной такого положения является подготовка разных учебников одним авторским коллективом.

В отличие от учебников «Человек. Общество. Право» [2; 3], в учебниках истории общественно-гуманитарного и естественно-математического направлений были разные авторские коллективы. Поэтому вопросы и задания в них отличаются друг от друга, как по содержанию вопроса, так и по количеству [4; 5]. Как положительный момент можно отметить, что авторы связывают возможности аппарата ориентировки с АОУ: условные обозначения: «вопросы и задания», «вопросы и задания повышенной сложности», «обратите внимание», «давайте обсудим», «исторические документы», «дополнительный материал» [4]. Другой вариант - деление заданий по степени сложности: «вопросы и задания второй степени сложности» и «вопросы и задания третьей степени сложности» [5].

Из опыта разработки вопросов и заданий можно отметить подход украинских авторов, поделивших все вопросы и задания на 4 уровня учебных достижений: *начальный, средний, достаточный и высокий* [6]. Вопросы *начального уровня* носят тестовый характер, для ответа на них достаточно заглянуть в учебник и запомнить материал. *Средний уровень* несколько усложняет задачу: «Дайте определение понятиям: а) диктатура; б) дехристианизация». *Достаточный уровень* требует раскрытия причинно-следственных связей, умения сравнивать, обобщать и *высокий уровень* предполагает

умение анализировать материал, высказывать аргументированные суждения, делать мотивированные выводы [6, с.40-41].

За выполнение заданий начального уровня учебных достижений можно получить от 1 до 3 баллов, за выполнение заданий среднего уровня ученик получает от 4 до 6 баллов. Максимальный балл ставится за решение задач высокого уровня – от 10 до 12 баллов [6].

Известно, что учебники разрабатываются в составе учебно-методического комплекса. В ее состав входит Рабочая тетрадь - относительно новый жанр учебной литературы, нечто среднее между учебником и задачником. Однако в исследованных нами Рабочих тетрадях сохраняется тенденция преобладания вопросов репродуктивного характера с открытыми местами для ответов, предлагаются в большей степени задачи общего уровня в ущерб задачам продвинутого уровня [10-12]. Между тем, данный жанр может быть эффективным средством формирования ключевых компетенций обучаемых и имеет скрытые возможности. Так, в Рабочей тетради 6 класса мы увеличили долю исследовательских и творческих заданий, предложили дополнительный материал к учебнику из работ ученых, отрывки из художественных произведений [8].

Мы придерживаемся мнения бельгийских авторов, что умения проявляются через использование содержания, и что лучший способ развивать умения – научиться накладывать их на разное содержание [7]. Поэтому вопросы и задания разрабатывались нами с учетом интеграционной деятельности [8]. Ученик должен столкнуться с проблемой, решая которую, он должен убедиться, что не все ему по силам и над чем-то ему надо поработать.

В учебном пособии «Модели обучения педагогическому мастерству» для студентов мы попытались соединить возможности учебника с активными методами обучения. Студентам в начале текста [9, с.25] предлагается прочитать текст и сделать пометки на полях по определенной системе, а в конце параграфа выполнить следующие задания:

Задание 1. Объединитесь в микрогруппы по 3 человека и обсудите информацию по теме занятия. Поделитесь результатами обсуждения с другой микрогруппой.

Задание 2. Обсудите в микрогруппах информацию о свойствах голоса и технике речи. Выберите спикера, который выступит с результатами обсуждения перед всей группой.

Задание 3. Подготовьте небольшое выступление перед микрогруппой. Для этого: А) определите тему и запишите ее; Б) сформулируйте вопросы по теме выступления; В) напишите план выступления; Г) определите время; Д) выступите перед микрогруппой. Обсуждение проходит по единому логическому основанию: «Что бы я позаимствовал у своего товарища?» и «Чтобы я пожелал ему?» Запишите замечания, предложения, рекомендации членов микрогруппы [9, с.28-29].

Предлагаемая интеграционная деятельность имеет многозначный характер, осуществляет связь между обучением и сложными ситуациями, идет вокруг *новой ситуации, через предлагаемые способы взаимодействия такие, как работа в парах и в группах.*

Значение новых ситуаций состоит в том, что они помогают заставить студентов использовать все свои знания, показывают степень их полезности, расширяют границы приложения, позволяют увидеть разницу между теоретическим знанием и практикой. Учащиеся имеют возможность соизмерить разницу своих знаний с тем, чему он должен научиться, чтобы решить поставленную задачу [9]. Здесь нет воспроизведения готовых знаний, их повторения, но есть возможность для использования «старых» знаний в новой ситуации.

Терминологический ряд, ориентирующий учащихся на активную познавательную деятельность, может быть представлен лексемами «проблема», «вопрос», «задача», «задание», приглашающих учащихся проделать некую мыслительную операцию. Конкретизация заданий связаны со словами «анализ», «синтез».

Особенностью предлагаемого подхода является разработка алгоритма действий, позволяющая усилить личностную направленность образования и обеспечить активность в образовательном процессе. Вопросы и задания предлагаются не только в конце параграфа, но и перед началом темы, в середине и в конце параграфа [9]. Задания ориентируют на совместную работу в парах и группах, на *самостоятельный анализ учащимися учебных материалов*, содействуют пониманию важности существования разных подходов, способствуют формированию активной жизненной позиций в обществе [8; 9].

Трудностью при разработке учебных пособий является соблюдение баланса между *предлагаемой информацией и видами деятельности, развивающими у учащихся способность к самостоятельному обучению*, развитием его способностей и компетенций. Это связано с тем, что структурирование содержания должно идти в единстве с *системно-деятельностным способом* его рассмотрения.

Подводя итоги отметим, что разработка заданий с разными видами деятельности, позволяющими создавать возможности обсуждения, способствует формированию требуемых компетенций обучаемых.

Результаты исследования могут быть полезны авторам при разработке учебной литературы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Абдыгулова Б.К., Капаева А.Т., Кенжебаев Г.К. Рассказы по истории Казахстана. Учебник для 5 класса 11-летней общеобразовательной школы. – Алматы, Алматыкітап, 2010. - 224 с.
- 2 Человек. Общество. Право. Учебник для 11 кл. общественно-гуманитар. направления общеобразоват. шк. /М.З. Изотов, М. Сабит, Р.Т. Дуламбаева и др. – Алматы: Мектеп, 2015. – 288 с.
- 3 Изотов М.З. и др. Человек. Общество. Право: Учебник для 11 кл. естеств.-математ. направления общеобразоват. шк. /М.З. Изотов, М. Сабит, Р.Т. Дуламбаева и др. – Алматы: Мектеп, 2015. – 288 с.
- 4 История Казахстана (Важнейшие периоды и научные проблемы). Учебник для 11 кл. обществ.-гуманит. направления общеобразоват. шк. /М.К. Койгельдиев, Ж.К. Касымбаев, А.Т. Толеубаев, Т.Т. Далаева, Е.Т. Калиева. – 3-е изд., перераб., доп. – Алматы: Мектеп, 2015. – 416 с.
- 5 История Казахстана (Важнейшие периоды и научные проблемы). Учебник для 11 кл. естеств.-мат. направления общеобразоват. шк. /Т.Т. Турлыгул, С.Ж. Жолдасбаев, Л.Т. Кожакеева, Г.М. Жусанбаева. – 3-е изд., перераб., доп. - Алматы: Мектеп, 2015. – 336с.
- 6 Всемирная история: Учебное пособие для 9 класса средней общеобразовательной школы. / Авторы: Я.М. Бердичевский, С.А. Осмоловский. – Запорожье: Премьер, 2002. – 272 с.
- 7 Франсуа-Мари Жерар, Ксавье Рожье. Разработка и анализ школьных учебников. Пер. с франц. АВ ОВО, 1998. - 372 с.
- 8 Сарсекеев Б.С. История древнего Казахстана. Рабочая тетрадь: Для 6 класса общеобразов. школы – 3-е издание, переработанное. Учебное пособие. Алматы: Атамұра, 2015.- 112с.
- 9 Сарсекеев Б.С. Модели обучения педагогическому мастерству. Учебное пособие. 2016. – 59 с.

- 10 Ежелгі Қазақстан тарихы. Жұмыс дәптері. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған /Т. Турлыгул, Б. Адырбек, Ә. Көпекбай, Қ.Құнапина. - Алматы: Атамұра, 2001. - 80 б.
- 11 Кулипбаева К. Всемирная история (1640-1914): Рабочая тетрадь. Учебное пособие для 8 классов общеобразовательных школ. - Алматы: Мектеп, 2004. - 80 с.
- 12 Көпекбай А. История Казахстана: Рабочая тетрадь. Учебное пособие для 8 классов общеобразовательных школ. - Алматы: Мектеп, 2004. - 72 с.

ТҮЙІН

Мақалада оқулықты игерудің ұйымдастыру аппараты қарастырылады. Тарих оқулықтарының, «Адам, табиғат, қоғам», сұрақтары мен тапсырмаларының мазмұнын талдау, сондай-ақ автор әзірлеген оқу құралының негізінде оқулықтарға тән ерекшеліктер айқындалады.

RESUME

The author of the article considers the apparatus of organizing the acquisition of the textbook. On the basis of the analysis of the content of the questions and assignments of the textbooks in history «Man. Nature. Society» and also the development by the author educational aids the characteristic peculiarities of textbooks are established.

УДК 81:13

Аннотация

В статье приводятся основные направления по разработке учебного плана по специальности 6М0506 - «Экономика» в рамках проекта Европейского Союза «Erasmus + «SARUD* - Устойчивое развитие сельского хозяйства и сельских территорий».

Ключевые слова: устойчивое развитие сельского хозяйства, развитие сельских территорий, образовательные программы, экономика.

А.С. Исмаилова

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

Н.Н. Мелешенко

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

О разработке образовательной программы по специальности «Экономика» на примере проекта SARUD

Устойчивое развитие страны - это развитие, удовлетворяющее потребности настоящего поколения и не ставящее под угрозу возможности будущих поколений удовлетворять свои потребности [1]. Принцип устойчивого развития также заложен в основе стратегии вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира, обозначенной в Послании Президента страны народу Казахстана [1]. Реализация задач по устойчивому развитию должна сопровождаться увеличением активности в сфере подготовки кадров по соответствующим профессиям и направлениям; созданием достойных условий труда в сельской местности в целях повышения экономической активности наиболее трудоспособного населения и вовлечения молодежи в трудовую деятельность с точки зрения разумной профориентации; согласованием потребностей сельскохозяйственных предприятий, крестьянских хозяйств, формируемых сельскохозяйственных кооперативов на уровне подготовки и количестве потенциальных работников в отраслях непосредственно сельского хозяйства, перерабатывающей промышленности, логистики и сбыта продукции.

По данным управлений сельского хозяйства в регионах республики наблюдается высокая востребованность кадров для сельских территорий – это, в первую очередь, касается квалифицированных специалистов для управления всеми сферами на селе в области устойчивого сельского хозяйства и развития сельских территорий. Поэтому подготовка

* Жоба Еуропалық комиссияның қолдауымен қаржыландырады. Бұл жариялым Еуропалық комиссияның көзқарасын көрсетпейді және университет жауапкершілігінің заты болып табылады.

* Проект финансируется при поддержке Европейской Комиссии. Содержание данной публикации является предметом ответственности авторов и не отражает точку зрения Европейской Комиссии.

* The project is co-financed by the European Commission. However content of the publication reflects the views only of the university, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

специалистов, способных решать проблемы и задачи устойчивого развития сельских территорий, составлять прогнозы развития организаций, отдельных отраслей, регионов с учетом имеющихся социальных, экономических и экологических проблем, разрабатывать программы социально-экономического развития областного и местного уровня, анализировать исполнение социальных и экономических программ и прогнозировать эффективность инвестиционных проектов, - является очень актуальной.

В КАТУ им. С. Сейфуллина с сентября 2017 года осуществляется подготовка таких кадров по специальности 6М0506 - «Экономика» по образовательной программе «Устойчивое сельское хозяйство и развитие сельских территорий», которая стала результатом реализации проекта Европейского Союза «Erasmus + «SARUD» с одноименным названием. Целью проекта является разработка актуальной, привлекательной для студентов, адаптированной к условиям Казахстана программы магистратуры по развитию сельских территорий. Всего в Проекте участвуют 11 университетов Германии, России, Чехии, Польши, в том числе 3 ВУЗа Республики Казахстан. Координатором Проекта является Университет Хоэнхайм (Германия, Штутгарт), один из ведущих в Европе исследовательских университетов аграрного профиля. Страновым координатором Проекта от Республики Казахстан является АО «Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина» (далее - КАТУ). В проекте также участвуют ассоциированные партнеры: Республиканское общественное объединение «Союз фермеров Казахстана» и объединение юридических лиц «Ассоциация организаций лесного хозяйства и лесопереработки РК «Жасыл Орман».

Модульная образовательная программа «Устойчивое сельское хозяйство и развитие сельских территорий» – совокупная последовательность модулей, направленных на овладение компетенциями, необходимыми для присвоения квалификации по специальности 6М0506 - «Экономика». Программа подготовки магистра включает в себя дисциплины направления, которые помогут магистранту в исследовании выбранной им темы, дисциплины национально-регионального компонента и специальные дисциплины, направленные на приобретение необходимых навыков. Особое значение при этом отводится теоретическим и правовым основам устойчивого развития сельских территорий, государственной политике устойчивого сельского хозяйства через изучение экологических и социальных аспектов, а также обеспечения контроля, безопасности производства и переработки продукции растениеводства и животноводства.

Основная задача магистерской подготовки состоит в том, чтобы наряду с определенной фундаментальной экономической и управленческой подготовкой дать обучающимся возможность овладеть углубленными конкретно экономическими и управленческими знаниями, а также прикладными навыками и умениями. Поэтому в период обучения магистранты изучают как теоретические, так и конкретно экономические и инструментальные дисциплины. Кроме того, предусмотрены научные исследования, и изучение дисциплин в соответствии с выбранной магистерской программой. Учебный план рассчитан на два года. Обучение заканчивается защитой магистерской диссертации.

В КАТУ им. С. Сейфуллина используется модульно-рейтинговая система организации учебного процесса, которая представляет комплекс организационных мероприятий, управляющих процессом освоения основной образовательной программы по специальности (направлению) высшего профессионального образования. Содержание каждой учебной дисциплины структурировано в виде модулей дисциплин и проводится регулярная оценка знаний и умений обучающихся в течение семестра.

Разработке данной образовательной программы предшествовала совместная работа всех участников проекта. На первой координационной встрече обсуждались принципы развития сельских территорий в Казахстане и России. Также были детально обсуждены результаты проведенного вузами - партнерами ситуационного анализа рынка труда и оценки основных компетенций и требований, обозначенных работодателями отрасли

сельского хозяйства и органов развития сельских территорий. Названный анализ был проведен всеми казахстанскими вузами – партнерами по проекту SARUD. В начале июня 2016 года в КАТУ им. С. Сейфуллина состоялся круглый стол на тему: «Определение требований рынка труда к выпускникам, обеспечивающим устойчивое развитие сельского хозяйства». Целью проведения круглого стола являлось обсуждение профессиональных компетенций с учетом требований рынка труда и разработка актуальной, привлекательной для обучающихся, адаптированной к условиям Казахстана образовательной программы магистратуры «Устойчивое сельское хозяйство и развитие сельских территорий». В работе круглого стола приняли участие акимы районов Акмолинской области, представители Национальной палаты предпринимателей РК «Атамекен», представители сельскохозяйственных предприятий ТОО «АКА», ТОО АФ «Актык», ТОО АФ «Родина», представители Союза фермеров Казахстана, представители Объединения юридических лиц «Ассоциация организаций лесного хозяйства и лесопереработки Республики Казахстан «Жасыл Орман» и др.

На базе Немецкого Аграрного Центра во время второй региональной координационной встречи с вузами - партнерами из Казахстана (КАТУ им. С. Сейфуллина, КГУ им. Ш. Уалиханова, КосГУ им. А. Байтурсынова) и главными координаторами проекта из университета Хоенхайм Германия, профессором М. Дитрих были обсуждены результаты анкетирования стейкхолдеров. Был проведен критический анализ представленных вузами учебных программ с рекомендациями зарубежных вузов по их содержанию. Было принято решение, что содержание модулей программы будут формироваться по принципу междисциплинарного подхода в обучении магистрантов, вся учебная программа магистратуры будет состоять из следующих блоков: экономический, экологический, социальный и технологический. Каждая дисциплина будет включать, прежде всего, профильные темы, а также темы каждого из названных блоков. Одной из задач встречи было формирование межвузовских творческих коллективов по написанию учебников и учебных пособий для образовательной программы.

Отличительной особенностью проекта SARUD является так же и то, что члены рабочей группы проекта вузов-партнеров участвовали в учебных стажировках партнеров проекта, которые проходили в университетах Германии Хойенхайм и Нюртинген, Польши и Чехии, исследовательских станциях, а также в Агентстве по развитию сельского хозяйства и сельских территорий федеральной земли Германии Баден-Вюртемберг, сельских поселениях этих государств. Приобретенные знания и навыки были использованы при формировании модульной образовательной программы, а также при разработке учебных программ дисциплин.

Согласно государственному стандарту высшего профессионального образования по направлению подготовки 6М0506 - «Экономика» (академическая степень «магистр экономических наук»), курс включает общенаучный и профессиональный циклы. Каждый цикл, в свою очередь, включает обязательную и вариативную (устанавливаемую вузом) части. Курс подготовки магистров включает следующие обязательные дисциплины: история и философия науки, иностранный язык, педагогика и психология. Компонент по выбору был определен совместно с вузами-партнерами, который собственно и формирует профессиональные компетенции.

Таким образом, модульная образовательная программа по специальности 6М0506 - «Экономика» - это:

- практикоориентированная программа (опирается на потребности сельского хозяйства регионов и требования регионального рынка труда – ситуационный анализ);
- ориентирована на обучающихся (от результатов обучения); содержит междисциплинарный подход;
- разработана с учетом экспертной оценки университетов ЕС (peer-review);
- обеспечивается преемственность уровней обучения в рамках каждого модуля;

- общая трудоемкость - 120 ECTS;
- сетевое взаимодействие вузов в ходе разработки и реализации;
- интерактивные методы обучения (learning by doing).

Как результат университет получает:

- практикоориентированную, студенто-центрированную магистерскую программу, построенную от результатов обучения, разработанную с учетом инструментов Болонского процесса и опыта вузов ЕС;
- сетевое взаимодействие и peer-review вузов консорциума обеспечивают качество программы (возможности развития горизонтальной мобильности);
- доступ к совместно разработанной платформе знаний (научные подходы и методологии к рассмотрению и преподаванию материалов по проблеме);
- повышение потенциала ВУЗа (квалификация преподавателей, оснащение литературой, развитие возможностей реализации мобильности, активное практикоориентированное обучение студентов);
- рост интереса к аграрному образованию в целом и престижа ВУЗа;
- работа над программой развивает взаимодействие вуза с неакадемическими партнерами и работодателями.

Данная образовательная программа окажет существенное влияние и на регион посредством:

- совершенствования качества выпускников, компетенции которых отвечают требованиям работодателей;
- увеличения числа специалистов в регионах, способных применить полученные знания на практике в ходе развития сельскохозяйственного производства и улучшения качества жизни на селе, ориентированных на развитие устойчивого сельского хозяйства;
- обеспечения кадрового потенциала для реализации Концепции перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы. - Астана, 2006.
- 2 Об утверждении Программы развития регионов до 2020 года. - Постановление Правительства Республики Казахстан от 28.06.2014г. № 728.
- 3 Программа по развитию агропромышленного комплекса в РК на 2013–2020 годы «Агробизнес – 2020». - Постановление Правительства РК от 18.02.2013г. № 151.
- 4 Использование результатов обучения при проектировании образовательных программ УрФУ/ О.И. Ребрин. - Екатеринбург: УрФУ, 2012. - Екатеринбург: ООО «Издательский Дом «Ажур»», 2012. - 24с.

ТҮЙІН

Мақалада 6M0506 - «Экономика» мамандығы бойынша «Erasmus + «SARUD – Еуропалық Одақ – Ауылшаруашылығын және ауылдық аумақты тұрақты дамыту жобасы шеңберінде оқу жоспарын әзірлеу бойынша негізгі бағыттар келтіріледі.

RESUME

The authors of the article describe basic directions on the development of the syllabus on specialty: 6M0506 – «Economics» within the project of the European Union «Erasmus + «SARUD – Sustainable development of agriculture and rural territories».

УДК 378.147:33

Аннотация

В статье представлен опыт международного сотрудничества Казахских аграрных вузов в подготовке высококвалифицированных кадров по специальности 6М050700 - Менеджмент посредством участия в Международной сети магистерских программ по аграрному менеджменту и развитию сельских регионов проекта немецкой службы по обмену студентами (ДААД).

Ключевые слова: аграрный менеджмент, практикоориентированная программа, международное сотрудничество, модульная образовательная программа.

А.Ж. Нукешева

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

А.С. Исмаилова

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

Опыт международного сотрудничества аграрных вузов: внедрение немецких программ в Казахстане

Сельское хозяйство государства всегда нуждается в высококвалифицированных менеджерах, способных создать систему управления, обеспечивающую высокую конкурентоспособность сельхозпроизводств и устойчивость их положения на аграрном рынке. Для удовлетворения данных требований необходимы управленцы с соответствующей подготовкой. С целью оптимизации образовательных программ КАТУ им. С. Сейфуллина обратился к опыту подготовки специалистов-аграрников Европы.

КАТУ им. С. Сейфуллина является участником ассоциации «Международная сеть магистерских программ по аграрному менеджменту и развитию сельских регионов проекта немецкой службы по обмену студентами (ДААД). Международный магистерский курс «Аграрный менеджмент» (Master of Business Administration – MBA) факультета сельского хозяйства Университета прикладных наук Вайенштефан-Триздорф развивался на протяжении почти двадцати лет, приобретая практический опыт. Первоначально эта учебная программа был создана как аспирантура и только с 2000 года - в качестве магистерской программы. В КАТУ им. С. Сейфуллина с 2003 года осуществляют совместную подготовку магистров по специальности 6М050700 - «Менеджмент», специализация «Аграрный менеджмент» с присуждением после успешного окончания академической степени «Магистр экономических

наук». Международный магистерский курс «Аграрный менеджмент» неоднократно отмечался и в 2008 году был удостоен премии Немецкой службы академических обменов DAAD и Ассоциации немецких наук. Он попал в десятку лучших международных учебных программ среди немецких университетов. Критериями конкурса были инновационные концепции, научное и практико-ориентированное качество обучения, высокая степень международных связей, а также обширные мероприятия по обеспечению качества, разработанная программа руководства и весомый баланс выпускников. В июне 2013 коллектив международного магистерского курса «Аграрный менеджмент» (ИМАМ) со своей программой стала победителем международного конкурса MOOC (Massive Open Online Course). Магистерский курс в 2016 году был аккредитован немецким центром ACQUIN. Учебная программа всегда находится в инновационном движении: при использовании самых современных методов и инструментов обучение в интернете может стать «интерактивно, совместно и свободно доступным всему миру» (iversity.org).

Существующая программа направлена на подготовку квалифицированных немецких и иностранных специалистов и менеджеров, что способствует развитию эффективных и устойчивых производственных систем в сельскохозяйственном секторе, а также развитию сельскохозяйственных регионов. В зависимости от специализации предыдущего образования обучение MBA дает знания в различных областях и сферах и по окончании периода обучения магистратуры приобретают навыки работы со следующими управленческими задачами: управление крупными сельскохозяйственными предприятиями, консалтинг предприятий, обучение работников, концепция и планирование общественных и частных проектов в аграрной сфере на национальном и международном уровне, микро- и макроэкономическая оценка проектов, управление реализацией проекта, национальная и международная аграрная торговля, торговля скотом и мясом, маркетинг, деятельность в области рынка и ценообразования, бухгалтерские компании, налоговый консалтинг, в банках и страховых агентствах, консультация по продаже продукции и продаж в специализированной индустрии (защита растений, кормопроизводство, удобрения, сельскохозяйственная техника, пищевая промышленность), организация и реализация государственных программ содействия, концепция и реализация аграрно-политических мероприятий, совместная работа с иностранными субъектами, консультация в международных организациях, профсоюзах, кооперативах, миграционных учреждениях, организациях сельской молодежи.

Целью курса является обучение практически ориентированного специалиста (Master of Business administration in Agriculture) в аграрном менеджменте на основе имеющегося сельскохозяйственного образования, который благодаря своим теоретическим и практическим знаниям мог бы самостоятельно и ответственно решать различные задачи и проводить консультирование сельскохозяйственных предприятий, а также проводить исследования в области своей специальности, сельскохозяйственного управления и при необходимости, в соответствии с педагогической квалификацией, вести активную деятельность как преподаватель.

Обучение сопровождается прикладной частью, состоящей из агроэкономических дисциплин, включая экономическую информатику. Благодаря различным учебным методикам, в частности, благодаря семинарам, практическим занятиям и компьютерной имитации предприятия, магистранты получают практические навыки и способность группового решения проблем.

Обучение в MBA Германии включает четыре учебных семестра: практический семестр как первый учебный семестр, два теоретических учебных семестра с четырехнедельной практикой на сельскохозяйственных предприятиях (как правило, между вторым и третьим семестрами или между третьим и четвертым семестрами), четвертый учебный семестр для написания работы на звание магистра. Обучение заканчивается предоставлением магистерской диссертации.

Обучение в магистратуре КАТУ им. С. Сейфуллина предполагает три теоретических семестра, НИРМ в течение всего теоретического обучения, педагогическую и исследовательскую практики. Обучение заканчивается государственными экзаменами и защитой магистерской диссертации.

В Германии практическому обучению уделяется большое значение - 30 ЕС (практический сем – 18 недель – 25 ЕС – 750 часов, производственная практика – 4 недели – 5 ЕС – 150 часов). В учебных планах магистратуры казахстанских вузов имеются дисциплины общеобразовательного компонента в объеме 30 ЕС, исследовательская практика составляет 3 кредита (12 недель) – 360 часов – 12 ЕС. В то же время в магистратуре казахстанских университетов уделяется большое внимание исследовательской работе, в учебном плане на нее выделяется 8 недель и 1 день в неделю в течение теоретического обучения, всего 7 кредитов – 840 часов – 28 ЕС, что соответствует целям научно-педагогической магистратуры.

Учебная программа университета Вайенштефан является уникальной по своей структуре и отличается ярко выраженной практической направленностью и высоким уровнем самостоятельной работы студентов. Она была разработана преподавателями с многолетним практическим опытом и ориентирована на сильные стороны схемы сельскохозяйственного образования в Триздорфе. Учебная программа состоит из модулей и подвергается постоянному усовершенствованию содержания и методов, включаются отдельные элементы. В процессе обучения основной уклон делается на интерактивные формы (семинары, презентации, практики) и практическое содержание (реальные исследования), чтобы в итоге получить разносторонне развитых квалифицированных выпускников, соответствующих современным профессиональным требованиям. Самостоятельное профильное обучение студентов обеспечивает наличие широкого диапазона предметов на выбор (50%). Фундаментальной частью прикладного образования является первый практический семестр. Он проходит на избранных учебно-производственных предприятиях и дополняется профессиональными семинарами и курсом немецкого языка в вузе, по окончании программы выдается свидетельство об окончании практического обучения. Посредством единой сети учебных курсов по специализации магистратуры «Аграрный менеджмент» осуществляются партнерские отношения с аграрными университетами Казахстана, Германии, Украины, России, Грузии, Армении. Особенно ценным для иностранных студентов является тесное совмещение теории и практики по сравнению с теоретико-направленным образованием на их родине.

Дальнейшая передача знаний и технологий со странами-партнерами производится посредством обмена студентами. Внедрение международного магистерского курса «Аграрный менеджмент» в вузы-партнеры является важным стимулом для необходимых реформ и процессов модернизации в сфере образования в странах-партнерах. Развивающиеся политические требования программы интенсивно приобщают вузы-партнеры к отбору участников и реализации учебной программы. В настоящее время 17 иностранных вузов, в том числе 3 казахстанских университета, предлагают данную учебную программу, с 2016 г. в КАТУ им. С. Сейфуллина обучение по данной программе проводится в полиязычных группах на: казахском, русском, английском и немецком языках. За счет расширения и внедрения ИМАМ осуществляется дальнейшее развитие обмена студентами и приобретение двойных дипломов между вузами-партнерами.

Накопленный опыт отчетливо показывает, что для нашего вуза и вузов-партнеров ассоциации «Международный магистерский курс «Аграрный менеджмент» обмен в образовательной и исследовательской сферах является взаимовыгодным. В соответствии с договором о сотрудничестве КАТУ им. С. Сейфуллина осуществляет подготовку магистров по совместной образовательной программе двудипломного образования, что соответствует современным требованиям рынка труда и способствует повышению конкурентоспособности выпускников.

Начиная с 2003 года магистратуру по специальности «Менеджмент» окончили более 120 выпускников, включая как научное и педагогическое, так и профильное направление. Преподавателями университета прикладных наук «Вайенштефан–Триздорф» для студентов и магистрантов специальности «Менеджмент» ежегодно читаются лекции, проводятся семинары: в 2015-2017 годах профессором, деканом сельскохозяйственного факультета Р. Шлаудерером, доцентами М.Трестером, Г.Шауэром, М. Троездером и К. Шиндлером, который является магистрантом университета прикладных наук Вайенштефан, а также выпускниками MBA «Аграрный менеджмент». Магистрант университета прикладных наук Вайенштефан-Триздорф Пауль Витман проводил научно-исследовательскую работу в Казахстане и сбор данных по написанию магистерской диссертации в рамках программы DSG. В 2015 – 2017 уч. годах по внешней академической мобильности магистрант Мукалиева М. обучалась 2 семестра и проходила практику в университете прикладных наук Вайенштефан – Триздорф (Германия). Кроме того, преподаватели (Абжанова С.М., Задворнева Е.П.), ведущие занятия в магистратуре по специальности 6M050700 – «Менеджмент» выезжали на обучающий семинар в университет прикладных наук Вайенштефан. Ежегодно на специальность выделяются государственные образовательные гранты, спонсорская поддержка, а также магистранты имеют возможность обучаться за счет Германской службы академических обменов (ДААД, DSG).

Повышение интенсивности такого обмена, академической мобильности существенно помогает приспособлению аграрной экономики задействованных стран к будущим требованиям общества и рыночной экономики во всех странах. Более тесное сотрудничество в образовании и исследованиях обеспечивают взаимовыгодные экономические отношения между вузами. Кроме этого, оно способствует налаживанию персональных контактов и взаимопониманию между народами.

2 июля 2016 года был проведен Казахстанско-Германский круглый стол по развитию высшего образования в аграрной сфере, целью которого было рассмотрение актуальных вопросов подготовки инновационных управленческих кадров для аграрного сектора, обсуждение перспектив и поиск эффективных путей решения проблем, имеющих в этой области.

Сегодня специальность «Менеджмент» специализации «Аграрный менеджмент» одна из успешных и востребованных специальностей нашей магистратуры, а ее выпускники являются высококвалифицированными специалистами и руководителями различных агроформирований, государственных учреждений, инвестиционных компаний, представительств иностранных фирм и совместных предприятий Республики Казахстан.

Таким образом, обучение по специальности 6M050700 – «Менеджмент» посредством участия в Международной сети магистерских программ по аграрному менеджменту и развитию сельских регионов дает следующие преимущества:

- уникальные программы изучения немецких дисциплин;
- получение аграрного экономического образования за 2 года;
- профессиональный преподавательский состав;
- получение сертификата немецкого университета;
- ежегодные семинары преподавателей из Германии;
- прохождение стажировки и обучения в Германии;
- возможность получения гранта на обучение по программе DAAD;
- возможность трудоустройства в немецких компаниях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 <http://www.hswt.de/ru/info/master/mba-agrarmanagement/> Соглашение. Положение. Международная сеть магистерских программ по аграрному менеджменту и развитию сельских регионов.
- 2 <http://ima.hswt.de/ru/> Сайт университета Вайенштефан Триздорф
- 3 Пархоменко М. Наши менеджеры, из Триздорфа // Казахстанская правда. 17.05.2005. - № 324-325 (27143-27144).
- 4 Соболева Н.Э. Инвестиции в МВА как способ накопления человеческого, социального и символического капитала // Вопросы образования. – 2009. - №3. - С. 229-231.

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстандағы аграрлық ЖОО-лардың 6M050700 – «Менеджмент» мамандығы бойынша жоғары білікті мамандар даярлаудағы халықаралық ынтымақтастық тәжірибесі аграрлық менеджмент және студенттер алмасу (ДААД) жөніндегі немістік қызметтің ауылдық аймақтар жобасын дамыту бойынша магистрлік бағдарламалардың Халықаралық желісіне қатысу арқылы көрсетілген.

RESUME

The article presents the experience of international cooperation of the Kazakhstani agrarian higher educational establishments in training highly-qualified specialists on specialty: 6M050700 – «Management» by participating in the international Master degree programmes on the agrarian management and development of rural regions of the project of the German service on the students' exchange (DAAD).

Т.Т. Галиев

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, пед. ғыл. д-ры, профессор

Г.О. Исакова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, PhD докторанты

Болашақ мамандардың кәсіби қызметтегі бағдарлық негіздерін қалыптастыру – кәсіби құзыреттілікті дамыту факторы ретінде

Аннотация

Мақалада болашақ маманға қажетті кәсіби бағдарлық негіздер олардың кәсіби құзыреттіліктерін дамыту факторы ретінде қарастырылған.

Кәсіби құзыреттіліктің маңызды сәті субъектінің келешектегі, сондай-ақ жүзеге асырылатын танымдық, теориялық және тәжірибелік іс-әрекетте жүйелік ұғымдарды, жүйелі ойлау мен жүйелік көзқарас білік, дағдыларды иеленуі болып табылады.

Түйін сөздер: іс-әрекеттің бағдарлық негіздері, келешек кәсіби қызметтің бағдарлық негіздері, іргелі және жүйелі білімдер, білік және дағды, жүйелік көзқарас, меңгерілген білімді тәжірибеде ұштастыру, креативтілік.

Егер оқыту үдерісінде жүзеге асырылатын (оқу-танымдық және басқа) қызметтің бағдарлық негіздерін қалыптастыру мен болашақ мамандардың келешек кәсіби қызметінің негізіндегі мақсат іске асырылса, онда кәсіби құзыреттілікті дамыту мен оларды дайындау сапасын арттыруға ықпал етеді.

Біздің зерттеу жұмыстарымыз көрсеткендей, жоғарыда ұсынылған өзекті мәселелердің шешімін табу үшін тек қана сәйкестенген теориялық-әдіснамалық және әдіснамалық негіздерді дамыту ғана емес, сонымен қатар жүйелік тәсіл негізінде оқу үдерісінің жүзеге асырылуын талап етеді. Бұл жағдайда оқыту озықтылық сипатына ие болады. Жүйе ретінде келешектегі кәсіби қызметтің бағдарлық негіздері қойылған мақсатқа қол жеткізу тәсілі болып табылады. Бағдарлық негіздер тәжірибесінде қалыптастыру (жобалау) мен берілген тапсырманы орындау қойылған мақсатқа тиімді қол жеткізуге жағдай жасайтын жүйелілік тұрғы негізінде жүзеге асыру ұсынылады.

Қызмет, бұл жағдайда, аралық нәтижеге, мақсатқа қол жеткізуге бағытталған іс-әрекет жүйесінің белгілі бір мотивіне жауап беруші фактор ретінде қарастырылуы мүмкін. Іс-әрекет компоненттерінің құрылымдық негіздері төмендегілер болып табылады: *мазмұн* -

бағдарлық негіздерді қалыптастыру үшін негіз; бағдарлық негіздер және іс-әрекет бағдарламасы; іс-әрекетті жүзеге асыру; іс-әрекет нәтижесін және жүзеге асыруды бақылау; бағдарлық негіздерді және іс-әрекет бағдарламасын түзету.

Қойылған мақсатқа жетуге бағытталған сыртқы қызметке кіріспес бұрын бейнелер мен тілдік символдарға сүйене отырып жұмыстану - ақыл-ой әрекетін тиімді меңгерудің бір дәлелі болып табылады. Бұл жағдайда сыртқы қызмет орындалған ой әрекеті негізінде жүзеге асырылады. Біз іс-әрекеттік тәсілді жүзеге асыру барысында П.Я.Гальпериннің ақыл-ой әрекетін, түсініктер мен бейнелерді т.б. қалыптастырудың жоспарлы теориясының негізгі ережелерін пайдаландық [1].

Осы теориямен сәйкестікте сыртқы қызметті ұйымдастыру сыртқы пәндік әрекеттердің ақыл-ойға ауысуына жағдай жасайды. Бұл жағдайда білім, білік пен дағдыны игеруді ұтымды басқару, сондай-ақ маманның жеке тұлғалық сапаларын арттыру мүмкіндігі пайда болады.

Әрекеттік тәсіл мен ақыл-ой, түсініктер мен бейнелерді жоспарлы қалыптастыру теориясы білімді меңгеру үдерісінде әрекет ету біліктілігін немесе іс-әрекетті жүзеге асыруды құрылымдауға мүмкіндік береді.

Ақыл-ой әрекетін қалыптастырудың жоспарлы теориясын жетілдірудің перспективасы бірізділік (жүйелілік) қағидасының әдіснамасын пайдалануда көрінеді. Мысалы, З.А.Решетова бұл қағиданы мазмұнды жасақтауда қызметтің бағдарлық негіздері секілді зерттеуге ұсынылған объектіні жүйелі дамыта отырып, оқу пәндік ретінде кірістіреді [2].

Қайта жаңғыруға (табиғи, әлеуметтік, экономикалық және т.б.) жаңа көзқарас қалыптастыруда жүйелі ойлау мен қоршаған орта туралы жүйелі түсініктің болуы маңызды рөл атқарады. Бұл жағдайда жүйелі ойлауға бағытталу кез келген тәжірибе саласында ғалымға жаңа танымдық мүмкіндіктерді, ал маманға іс-әрекеттің жаңа тәсілдерін меңгеруге жол ашады.

З.А.Решетованың пікірінше [2], қызметтің бағдарлық негіздері төмендегідей компоненттерді құруы мүмкін:

- ✓ мотивациялық-мақсаттық;
- ✓ пән мазмұнының бейнеленуі (сол туралы білу) және ғылыми қызметті өндіруші білім;
- ✓ нысанды қайта түрлендіруші болашақтағы жоспар;
- ✓ жоспардың орындалуын бақылау (жүзеге асыру барысы) және операцияларын бағалау;
- ✓ түзету (нормадан ауытқудың байқауы жағдайында).

З.А. Решетова еңбегінде көрсетілгендей [3], жүйелі зерттеу моделі бойынша оқу-танымдық қызметті ұйымдастыру нысанды, оның мазмұнын, формаларды жалпыландыру туралы, тұжырымдамалық жүйеде әдіс-тәсілдерді ұйымдастыру, пән теориясын құрылымдау қағидасы; пәнде (нысанда) ойлаудың жаңа тәсілі ретінде пәннің (нысанның) жаңа қырынан көруді қалыптастырады.

Білім алушының жүйелі ойлауын қалыптастыру – оның көпқырлы дамуының негізі, пәндік әрекеттегі секілді осы әрекет үдерісінде де бағдарлаудың жалпы қағидасымен кез келген әрекет түрін ұйымдастыра білуге қабілеттілігінің кепілі болып табылады [3].

Біз жүйелік тәсіл негізінде ақыл-ой әрекетін жүйелі түрлендіруді қалыптастыруға негізделген бағдарлаудың жүйелі әдіс-тәсілін жасақтап ұсындық. Осы жағдайда ойлау тәсілінің әрекет (жұмыс) ету тәсілімен байланыстылығы ескеріледі. Танымдық әрекетті ұйымдастыру тәсілі әрекеттің интериоризациялану үдерісінде оның ойлау тәсіліне айналатындығын, сол туралы меңгерілген білім мазмұнын анықтайды.

Б.Ц.Бадмаев ақыл-ой әрекетін қалыптастырудың кезеңдік теориясымен сәйкестікте жасақталған оқу үдерісінің құрылымын ұсынды: қызметтің бағдарлық негіздерінің схемасы – қызметтің бағдарлық негіздері схемасына сүйене отырып, қызметті жүзеге

асыру – оқыту нәтижесін алу, соның ішінде берілген сапалармен (немесе істі білумен) әрекет ету біліктілігі. Қызметтің бағдарлық негіздері схемасы аясында (осы аталған жағдайда) құрылымдық-логикалық схеманы (кестелер, графалар, нұсқаулар, оқу каталары және т.б.) ұсынатын оқу-әдістемелік тәсілдер (құралдар) түсініледі (қабылданады) [4].

Оқыту үдерісінде субъектінің айқындаған және меңгерілген Өзіндік ерекшеліктерге ие бағыттардың жиынтығы оның бағдарлық қызметінің негізін құрайды. Бұл жағдайда болашақ маманның кәсіби қызметінде келешектегі, жүзеге асырылатын бағдарлық негіздерінің арнайы жасақталған оқытудың бірізділігін бір мезгілде қалыптасуы өте маңызды. Оза оқытуды жүзеге асыру табысты шешім қабылдау үшін талап етілетін жүйелі ұғымдар жүйелі тәсілдің әдістері мен мен кездесетін және болуы мүмкін мәселелердің шешілуімен байланысты. Көптеген нәрселер білім беру жүйесі мен мемлекеттік басқаруда жүйелілік тұрғының қаншалықты мақсатқа бағытты және тиімді енгізілетіндігіне тәуелді болмақ. Көп жағдайда оза оқытудағы жүйелілік тұрғы ойлау стилінің шығармашылық «пәндік» және басқа да кәсіби маңыздылығын дамыту мен қалыптастыруға ықпал етеді.

С.Я.Батышев секілді бірқатар авторлардың көзқарасынша [5], кәсіби оза білім беру білім алушының бойында оның инновациялық, түрлендіргіш интеллектісінің дәл сондай белсенді, қайта түрленетін, әрекетті тәжірибеде жүзеге асырылатын табиғи әлеуеттік қабілеттіктерді белсенді, әрекетті, ойдың адамгершілікке бағдарлануын дамытуға бағытталуын қалыптастырады. Осы қолданыста «озықтылық» түсінігі «ертеңгі күнге» бағытталған кәсіби білімнің құрылымы мен көлемін, ойлау сипатын, тұлғаның рухани даму деңгейін қамтамасыз етуі қажет білім беру бағдарламасының түйінділігі мен мазмұнды жақтарын, оқу үдерісін ұйымдастыру формаларын, оқыту технологиясында қолданылатын ерекшеліктерді білдіреді. Бұдан басқа, озық оқыту белгілі бір мағынада ғылым моделін және ғылыми-техникалық прогрестің динамикасы болып табылады.

Біз жүйелілік тұрғы негізіндегі оза оқытуды білім алушылардың бойында танымдық, теориялық және тәжірибелік іс-әрекеттерді жүзеге асыруда ойлау білігі мен дағдалырын қарқынды дамытудың арнайы ұйымдастырылған үдерісі ретінде анықтадық.

Жүйелі ойлауды қалыптастыру Өз кезегінде «пәндік» (тандалған мамандықтарға сәйкестікте) ойлауды тиімді қалыптастыруға, зияткерлік қабілеттіліктер мен креативтілікті дамытуға жағдай жасайды [6].

Сан түрлі қызмет саласында (танымдық, теориялық, тәжірибелік және басқа) жүйелілік тұрғыны қолдану жұмыстың тиімділігін айтарлықтай арттыратындығы сөзсіз. Субъектінің жүйелілік тұрғы аясындағы білім, білік, дағдылары қаншалықты жоғары болса, аталған тұлғалық амалдарды өз жұмысында қолдану оған соншалықты жетістік әкеледі. Жүйелілік тұрғы аясында бағдарлық негіздер, білім, біліктілік пен дағды секілді қалыптасқан компоненттерді қолдану субъект әрекетінің барлық түрлері үшін жалпы тәжірибе болып табылады.

Зерттеу жұмысы С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті жанындағы жеделдете оқыту ғылыми-зерттеу орталығының базасында жүргізілді.

Кәсіби құзыреттілікті анықтау үшін біз оның құрылымын, сонымен қатар: алынған білімді, білім беру стандартына жауап беретін тапсырмалардың шешімін табуда меңгерілген білімді қолдану, түрлі әсер етуші факторларды қоса алғанда, өзгермелі жағдайдағы сұрақтар мен мәселелердің шешімін табуда игерілген білімді ұштастыру; жүйелілік тұрғы және зерттеушілік тәсілді талап ететін меңгерілген білім, білік, дағды. Соңғы жағдайда жүйелі ойлау білігі мен дағдыларының басқа да маңызды тәсілдерінің даму деңгейі бағаланады.

Оқыту үдерісінің маңызды ерекшелігі субъектілердің тәжірибелік және өз бетіндік әрекеттер мен жұмыстарды орындау сәттеріндегі алынған білімді орынды қолдана білулері болып табылады. Бұндай бейнеде меңгеруге, тексеруге, аттестациялауға тиісті ақпараттар ортасы артты.

Біз зерттеу жұмысымызда меңгерілген білім, білік, дағды мен жоғарыда көрсетілген құзыреттіліктерді бағалаудың үш деңгейін анықтадық: (білім, білік, дағдыны «стандарт» деңгейінде, «шығармашылық» деңгейінде; зерттеу деңгейінде қолдана білу) төмен, орташа, жоғары. Бұдан басқа кәсіби құзыреттілікті жалпы шартты бағалау белгілі болды.

Зерделеніп отырған материалдарды сараптау мен талдау міндетті түрде анықталған ақпараттарды қорыту мен тұжырымдамалық модель жүйесін құру этаптарымен бекітіліп (тұжырымдалып) отырды. Зерделенуші материалдардың тұжырымдамалық модель жүйесі – осы материалдардың ықшамдалған формасы тәрізді – меңгеруге жатқызылды. Екінші бір жағынан алғанда, осы тәрізді модельдер (жиынтық модельдермен қатар меңгерілген білім, білік, қабілеттіліктерді қайта жаңғырту) келешектегі кәсіби қызмет модельдерінің (схемасы) біреуін ұсынды.

Пәнаралық байланыстар мен ішкі ортаның байланысын қолдану зерделенетін материалдың тұжырымдамалық моделіне енгізілетін (нақтылау мен негіздеуді есепке ала отырып) ұсынылып отырған материалдар шеңберінен тыс және қосымша білімдерді алуға мүмкіндік берді. Бұндай бейнеде, зерделенуші материалдың әр бөлігі бойынша (тақырып, бөлім, тарау, т.б.) сәйкестендірілген жүйеленген білім базасы қалыптастырылып отырады.

Белсенді тәжірибелік жұмыс пен «түрлі деңгейлі» тәжірибелік сұрақтар, тапсырмалар, міндеттерді арнайы жинақта пайдаланумен бір мезгілде жүзеге асырылды. Біздік эксперименттік жұмыстарымызда (оқу үдерісінің қарқындылығы есебімен) теориялық оқытудың минималдануын бақылаумен қатар, тәжірибелік жұмыс аясын айтарлықтай кеңейту түрлі әсер етуші факторлар есебімен өзгермелі жағдайдағы зерделеуші материалды тереңдетуде, оны дамытуда, шығармашылық зерттеуде жүзеге асырылды.

Жүйелілік тұрғы негізіндегі оза оқытудың, соның ішінде оқу үдерісінің қарқындылығын арттыру жағдайында білім алушылар тұжырымдамалық модель жүйесіндегі ықшамдалған ұғымдардан, оқу ақпараттарынан, оны жүйелі талдауда, сараптауда, жинақтауда белгілі бір қиындықтарды сезді. Біздің зерттеулеріміз көрсеткендей, негізгі себеп бұл оқытудың орта білім беру мекемелерінде болмағандығы болып табылды. Ұсынылған сценарийлердің қолжетімділігін есепке ала отырып, сабақтарды жүргізу және ондағы қолданылған әдіс-тәсілдер, білім алушылардың бейімделіп кетуі салыстырмалы түрде қарқынды өтті.

Біз эксперименттің маңызды нәтижесіне төмендегілерді жатқызамыз:

- уақытша шығындарды минималдауда оқытудың тиімділігі мен тұрақтылық сапасы;
- белгіленген және өзгермелі жағдайлардағы білім алушының оқу, ғылыми, басқа да ақпараттарды тез құрылымдауға қалыптастырылған қабілеттіліктер, сондай-ақ түрлі әсер етуші факторлардың есебімен оның негізгі сәттерін анықтау, «стандарт», шығармашылық, зерттеушілік деңгейіндегі тапсырмалар мен мәселелердің шешімін табу үшін меңгерілген білімін бірізді пайдалана алу;
- кәсіби құзыреттіліктердің негізін құрайтын қалыптастырылған біліктіліктер мен жүйелі дағдылар (сараптамалық және синтездікті қоса алғанда), зерттеушілік, болжаушылық, тәжірибелік және басқа да маңызды ойлау тәсілдері;
- болашақ маманның оқу, өндірістік және басқа да тәжірибелері кезеңінде тексерілген, нақтыланған және бекітілген келешектегі кәсіби қызмет моделі жүйесіндегі (схемалар, бағыттар) қалыптастырылған қабілеттіліктерді меңгерілген білім базасына, біліктілік пен дағдыларға ауыстыру;
- тәжірибе кезіндегі мүмкіндік (лайықты мамандар мен жұмыс берушінің қатыстырылуымен): алынған білім, білік, дағдыларды сонымен қатар кәсіби қызметте алда тұрған біртұтас жүйе моделін (схемасын) құрайтын және өзара байланысты түрдегі ықшамдалған түсіндірмелерді түзету; болашақ мамандықтың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру үдерісі мен оқу орнының оқу үдерісін арттыруға бағытталған қызығушылар тарапынан ақпараттар алу;

- шынайы әлеуметтік, өндірістік, ақпараттық және басқа да орталардағы қалыптастырылған білім, білік, дағдылар – базалардың адаптация факторы ретінде тәжірибе кезіндегі бастапқы өзіндік бейнені жүзеге асыру бойынша тәжірибе жинақтау мүмкіндігі;

- болашақ мамандардың креативтілігін арттыруға арналып дайындалған оқытудың әдістері мен тәсілдерінің белсенді ықпал ету мүмкіндігі.

Негізгі қорытындылар

1. Жүйе ретіндегі іс-әрекеттің бағдарлық негіздері көзделген мақсатқа жету үшін келешекте кездесетін сұрақтар мен мәселелердің шешімін табу құралы болып табылады.

2. Жүйелілік тұрғы негізіндегі оза оқыту үдерісінде болашақ маманның алда тұрған кәсіби қызметінің бағдарлық негіздерінің тиімді қалыптастырылуы мен оқу үдерісінің талапқа сәйкес сапасын қалыптастыру үшін жайлы жағдай жасалуы мүмкін.

3. Қызметтің бағдарлық негіздері субъектінің орындалған және келешектегі (соның ішінде кәсіби) іс-әрекетті тиімді жүзеге асырудың «дайындық ядросын» құрайды.

Бұл «дайындық ядросы» қажетті іс-әрекеттер мен қызметтерді жүзеге асыру үшін субъектінің түрлі жағдайларда дамытып қолдануы мүмкін алда тұрған ықшамдалған кәсіби қызмет моделін (схемасын) толықтыруы болып табылады.

4. Болашақ маманның келешектегі кәсіби қызметінің бағдарлық негіздері жоғары оқу орынында оқытудың бастапқы кезеңінде қалыптастырылып, тәжірибе кезеңінде дамытып, жетілдірілетін субъектінің «дайындық ядросы» кез келген әлеуметтік, өндірістік, ақпараттық және басқа да орталарға тез бейімделіп кетуін ұштастыруы қажет. Бұл өз кезегінде маманның кәсіби дайындығымен, оның кәсіби әлеуметтенуімен, сонымен қатар тұлғалық кәсіби сапаларының дамуымен байланыстырылуы тиімді нәтижеге әкеледі.

5. Кәсіби құзыреттіліктерді нақтылау құзыреттілікке кіріктірілетін теориялық білімді жүзеге асыра алуда, мәселелердің шешімін табуда, тапсырмаларды орындауда, мысалы, білім беру стандарты деңгейінде, шығармашылық және жүйелі тәсіл деңгейінде, ғылыми-зерттеушілік қызмет тәрізді көптеген іс-әрекет аясында меңгерілген білім, білік, дағдыларды қолдануға, оның құрылымын меңгеруге мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған деңгейлердің әрқайсысы берілген (тапсырылған) және өзгермелі жағдайлардағы, сондай-ақ әсер етуші түрлі факторлар мен олардың себептерінен туындайтын салдарлардың өзара әрекеттерін есепке ала отырып болжалдайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Гальперин П.Я. Формирование умственных действий. В сб.: Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтера, В.В.Петухова. – М.: Изд-во Московского университета, 1981. – С.78-86.
- 2 Решетова З.А. Психологические основы профессионального образования. – М.: Изд-во Московского университета, 1985. – 207 с.
- 3 Формирование системного мышления в обучении: Учебное пособие для вузов / Под ред. З.А.Решетовой. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 344 с.
- 4 Бадмаев Б.Ц. Психология и методика ускоренного обучения. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002. – 272 с.
- 5 Профессиональная педагогика: Учебник для студентов. – 2-е изд., перераб. и доп. / Под общей ред. академика С.Я.Батышева – М.: Ассоциация «Профессиональное образование», 1999. – 904 с.
- 6 Системный подход в опережающем обучении: Учебник / А.М.Абдыров, Т.Т.Галиев, Г.О. Исакова и др. – Астана: Изд-во Казахского агротехнического университета, 2016. – 290 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена ориентировочная основа предстоящей профессиональной деятельности будущих специалистов как фактор развития их профессиональной компетенции. Важным моментом профессиональной компетенции является также наличие у субъектов системных представлений, умений и навыков системного мышления и системного подхода в осуществляемой и предстоящей познавательной, теоретической и практической деятельности.

RESUME

The authors of the article consider the indicative basis of future professional activity of future specialists as a factor in the development of their professional competence. The important aspect of professional competence is also the presence of constituent entities of system concepts, and skills of system thinking and the system approach in ongoing and forthcoming cognitive, theoretical and practical activities.

Аннотация

В статье рассматривается сущность социализации в педагогической теории и практике. Авторами раскрыты социализирующие возможности студенческих организаций, а также понимание целенаправленной социализации студенческой молодежи в период обучения в вузе.

Ключевые слова: социализация, воспитание, студенческие организации, вузовский социум, социальные роли.

Я.Н. Оспанова

Евразийский гуманитарный институт,
канд. пед. наук, и.о. профессора

Е.А. Алисов

ГАОУ ВО «Московский
городской педагогический
университет»,
д-р пед. наук, профессор

Социализация студентов в период обучения в вузе

В современных условиях социализация студентов занимает особое место среди педагогических проблем, являясь одной из наиболее острых и во многом определяющих перспективы развития высшей школы.

В целом можно сказать, что проблемы социализации личности привлекают внимание философов, социологов, психологов, педагогов. Современные теоретические парадигмы исследования социализации нашли отражение в работах Г.М. Андреевой, Б.М. Бим-Бада, Н.Ф. Головановой, З.У.Кенесариной, А.И. Ковалевой, И.С. Кона, А.В.Мудрика, А.В. Петровского, М.И. Шиловой, В.А. Ядоваи др.

Необходимо отметить, что теория социализации является одной из значимых теорий становления личности. Многогранность феномена социализации определяется многообразием содержательных смыслов многочисленных концепций и подходов к его изучению, преемственностью научно-практических идей при разработке и популяризации изучаемого феномена.

Начальное авторство понятия «социализация» приписывают, с одной стороны, американскому социологу Ф.Г. Гиддингу, который в своем научном труде «Теория социализации» употребил содержательное значение исследуемой дефиниции как «развитие социальной природы или характера индивида; подготовка человеческого материала к социальной жизни» [1]; с другой – французскому социологу Ж. Тарду, определяющему социализацию в аспекте идей включения личности в нацию, народ, достижения схожести в языковом конструкте, процессе образования, воспитания с другими индивидуумами, которые составляют общество [2].

Педагогика рассматривает социализацию со стороны обучающе-воспитательной специфики, как двусторонний процесс: усвоение человеком социальных норм и реализацию себя как личности, готовность к социальным действиям. Социализация человека в педагогической науке рассматривается в двух ее аспектах: 1) как процесс воспитания, определяющий его принципы, содержание, формы и методы, его перспективы и тенденции; 2) как среду, в которой происходит социализация, выявляются его воспитательные возможности для поиска путей и способов использования и усиления позитивных влияний на человека и нивелирования, компенсации и коррекции негативных.

Целостность подхода определяется тем, что социализация рассматривается как взаимодействие личности и воспитательной среды. Упор делается на технологическую сторону процесса социализации, условий его эффективного протекания. Основными признаками социализации в системе образования в таком случае являются: целеполагание, направленность на развитие личности, включение личности в социально значимую деятельность.

В «Российской педагогической энциклопедии» социализация определяется как развитие и самореализация человека на протяжении всей жизни в процессе усвоения и воспроизводства культуры общества [3]. Содержание процесса социализации определяется тем, что любое общество заинтересовано в том, чтобы его члены успешно овладевали социальными ролями, могли бы и хотели компетентно участвовать в производительной деятельности (профессиональная социализация), создали прочную семью (усвоили семейные роли), были законопослушными гражданами (гражданская социализация) и т.д.

Социализация человека осуществляется в процессе взаимодействия с многочисленными факторами, группами, организациями, агентами с помощью различных механизмов, которые не только дополняют друг друга, но в той или иной мере рассогласованы и противоречат друг другу. Менее употребительным и реже встречаемым термином, в контексте рассмотрения процесса социализации, является термин «каналы социализации». Между тем, по своему лексическому значению, он может претендовать на обозначение важного смыслозначимого терминологического локуса. Мы предлагаем следующее определение: «Каналы социализации – это пути протекания процесса социализации, определяющие его индивидуальные, специфические характеристики, ввиду отличительных особенностей агентов, условий и направлений социального становления и развития личности». Таким образом, «каналы социализации» могут трактоваться в соответствии с формулой: «Агенты социализации + условия социализации + направление социализации = каналы социализации». В отношении существительного «процесс» употребительным является глагол «протекает», в литературных источниках встречается словосочетание «социализация протекает», поэтому термин «каналы социализации» претендует на то, чтобы гармонично занять свою терминологическую нишу в тезаурусе социальной педагогики.

Как показывает проведенный анализ, значение понятия «каналы социализации» близко значению понятия «механизмы социализации», однако, имеет свои отличительные особенности, т.к. включает не факторы, а условия социального становления и развития личности, кроме того, направление протекания рассматриваемого процесса. Основные направления социализации соответствуют ключевым сферам жизнедеятельности человека: поведенческой, эмоционально-чувственной, познавательной, бытийной, морально-нравственной, межличностной. В ходе социализации по тому или иному каналу каждая из этих сфер жизнедеятельности характеризуется определенным вектором развития.

Понятие «каналы социализации» характеризуется выраженным комплексным характером, потому что отражает одновременно несколько принципиальных

характеристик процесса, оно может быть призвано вскрыть специфику социализации, в зависимости от тех или иных признаков.

Близость терминологических значений понятий механизмов и каналов социализации позволяет выстроить «лексические параллели» в их типологии. Возможно выделение множества каналов социализации, что связано с тем, что личность может пойти по разным путям своего социального становления, поэтому любая из предлагаемых типологий рискует быть неполной. Говорить об актуальных в то или иное время каналах социализации позволительно, ввиду того что понятие подразумевает условия (а не факторы) социализации, а значит, является динамической системой, реагирующей на изменяющиеся обстоятельства социальной действительности. До недавнего времени педагоги и психологи изучали процессы социализации, индивидуального развития и становления личности так, будто они (эти процессы) совершались в неизменном социальном мире, тогда как историки, социологи, этнографы, политики исследовали изменения в социуме без учета сдвигов в содержании и структуре жизненного пути индивида.

Сегодня такой подход является неудовлетворительным: если даже предположить, что психофизиологические и социально-психологические особенности современных студентов сохранились, что является сомнительным в связи с явлениями акселерации, инфантилизма, маргинальности, экологическими катаклизмами, национальным возрождением и т.п., то их реальное высокосодежательное наполнение в современных условиях перехода к новым экономическим отношениям остается пока открытым [4, с. 7-9].

Студенческая молодежь – социально-демографическая группа, переживающая период становления социальной зрелости, близкая по характеру деятельности, интересам, ориентации. Ей присущи социальная мобильность, социальная активность, склонность к инновациям, повышенная адаптивная способность, потребность в самоидентификации и самореализации[5].

Для социализации особенно важно, что студенческий возраст рассматривается как «длительный и самый важный период жизни развивающегося человека» [6], «период ролевого моратория» [7] – период овладения полным комплексом социальных ролей взрослого человека: гражданских, семейных, профессионально-трудовых и др., «время самоутверждения» [8].

Анализ отечественных и зарубежных исследований показывает, что студенты проходят в вузе двухпорядковую социализацию. Первичная социализация студентов – это «врастание» в систему высшей школы, приобретение и усвоение нового социального положения, норм и форм жизнедеятельности. Обретение нового социального статуса связано для молодого человека с вхождением в новую социальную среду – вузовскую, совершенно отличную от школьной, привычной для первокурсников. Как отмечают Т.Вальтер и А.Сиебер, характерной чертой вхождения в новую социальную среду для многих первокурсников является «шок переезда». «Шок переезда» как характерная черта вхождения в новую социальную среду отмечается в ряде работ американских ученых по социальной психологии. Проблема «переезда» для первокурсников связана с тем, что предстоит установление новых связей, происходит смена не только пространства и времени, это разрыв сложной и тонкой системы и связей с людьми, составляющими привычное окружение [9, с.71]. В связи с этим принципиальное значение приобретает, в частности, психологическая безопасность образовательной среды вуза [10].

Нельзя не считаться с тем, что первокурснику присуще обостренное чувство собственного достоинства, максимализма, категоричности и однозначности нравственных требований, оценок, фактов, событий, своего поведения. Этому возрасту свойственны рационализм, нежелание брать все на веру, что обуславливает излишнее недоверие к старшим, в том числе к преподавателям вуза. Однозначность оценок, иногда

необдуманный нигилизм как своеобразная форма утверждения требуют гибкости в подходе к воспитанию молодежи, умения использовать и развивать лучшие стороны ее психики, направлять по нужному руслу ее поведение, умение помочь сохранить свое юношеское горение, стремление к высоким нравственным идеалам, поступкам (в соответствии с современными ориентирами повышения эффективности реализации высшего образования [11]).

Вторичная социализация студентов связана с непосредственной подготовкой к выполнению в обществе функций специалиста, соответствующего современным запросам общества, т.е. вхождением в общество в новом социальном статусе.

Мы поддерживаем концепцию социализации В.Т.Лисовского и П.Митева, определяющую социализацию как развитие инициативы, творчества, активности молодого поколения в процессе социального становления. При этом включение молодого поколения в общественную жизнь носит двухсторонний характер: социализация как форма принятия общественных отношений и ювентизация как форма обновления общества, связанная с включенностью молодежи в его жизнь [12].

На наш взгляд, именно студенческие организации создают условия для полноценного вхождения индивида в многогранную жизнедеятельность социума.

Воспитательная деятельность студенческих организаций создает среду для формирования и проявления активности личности студентов, гармонизируя их взаимоотношения путем накопления опыта выполнения разнообразных социальных ролей и навыков позитивного общественного поведения.

Социализирующее воздействие студенческих организаций обусловлено и возрастными показателями студенчества, той, по мнению И.С. Кона, «возрастной однородностью, которой, как правило, лишены другие социально-профессиональные группы» [7, с.57]. По существу, студенческие организации представляют собой группу сверстников, которая рассматривается в научной литературе как один из самых влиятельных институтов социализации для молодого поколения.

Группа сверстников, в отличие от семьи и школы, является неформальным институтом социализации: его функции, средства и методы действия не нашли выражения в формальных правилах, регулируемых предписанными законами. Однако, как констатируют американские ученые, это достаточно могущественный институт социализации, значимость которого еще до конца не оценена [13, с.121].

Педагогически целесообразная, воспитывающая деятельность студенческих организаций основывается на индивидуальном интересе, развивается от простого к сложному, от интересного к необходимому, от стимула побуждающего к стимулу смыслообразующему [14]; обеспечивает сдвиг мотива (деятельность по интересу) на цель (осознанное участие в разносторонней социально-значимой деятельности) на основе гармоничного сочетания личных и общественных интересов ее участников.

Студенческие организации представляют собой коллективы студентов, объединяющих их в соответствии с индивидуальными потребностями, склонностями, интересами и способностями. Студенческие организации являются самостоятельными, самоуправляющимися объединениями.

Как отмечают многие исследователи, «общественные организации с их неформальной структурой и возможностью творческого проявления личности способствуют наиболее «мягкому», по выражению Б.А. Титова, вхождению студентов в вузовский социум» [15, с.32]. Позитивным моментом в деятельности студенческих организаций является возможность общения студентов различных курсов, что имеет большое значение в воспитании студентов первого курса в адаптационный период, когда идет их становление как студента и протекает процесс приспособления к качественно новым условиям жизни и работы.

Эффективность реализации социализирующих функций общения обеспечивается посредством следующей совокупности психолого-педагогических условий:

- актуализация содержания жизнедеятельности студенческой организации (увеличение значимости социально ориентирующих компонентов, поддержание и развитие традиций, значимых для каждого участника, стимулирование у них активной социальной позиции, ориентация на объективную оценку личности лидера, организация специальной коммуникативной деятельности);

- корректировка организационной структуры студенческой организации (создание творческих подгрупп, стимулирование активного взаимодействия данных подгрупп, а также отдельных участников в процессе основной деятельности, поддержание субъект-субъектных отношений внутри организации);

- реализация принципов демократического руководства жизнедеятельностью студенческой организации, разумное соотношение управления с самоуправлением и самоорганизацией, трансляция участникам высокой культуры социального взаимодействия [16].

И в этом случае студенческие организации выполняют «посредническую» функцию, обучая студента адекватному переходу в новое социальное качество, поскольку именно здесь студенты «примеряют» на себя различные социальные роли, что дает возможность успешно функционировать в качестве члена данного общества.

Принятие социальных ролей в процессе социализации в относительно самостоятельном плане рассматривал Д. Градев. Усвоение социальных ролей – значимая составляющая процесса социализации. В процессе социализации личность усваивает систему различных социальных ролей, необходимых для успешного функционирования в обществе и для самореализации своей субъектности. Д. Градев отмечает, что социализация – путь, через который ролевая система общества становится достоянием индивида и вместе с тем – это средство интернализации эталонов ролевого поведения, а принятие индивидом определенных социальных ролей – самый существенный результат его социализации [9, с.25-26].

Характерной чертой студенческих организаций является разнообразие деятельности. Это обусловлено несколькими причинами. Во-первых, студенческий возраст характеризуется потребностью ролевого освоения действительности, на что обращается внимание в отечественной и зарубежной педагогике, психологии, социологии. Так, Т.Парсонс рассматривает молодежные организации как существенный фактор обучения социальным ролям и, соответственно, ролевой социализации [17, с.79]. В свою очередь, возможность освоения студентами как можно большего количества социальных ролей как раз и создается разнообразием деятельности студенческих организаций, которое определяется американским социологом Ш. Айзенштадтом «как характерная черта любых общественных организаций» [18, с.69].

Во-вторых, разнообразие деятельности в студенческих организациях задается высоким интеллектуальным потенциалом и познавательным энтузиазмом студенческой среды, тем более что внеаудиторная форма предоставляет многочисленные возможности для самореализации и самоутверждения в различных видах деятельности. Таким образом, разнообразие деятельности определяет социализирующее воздействие студенческих организаций, поскольку способствует формированию целостной личности, предоставляя возможность включаться в многообразие социального опыта, что составляет содержательную сторону процесса социализации.

Таким образом, студенческие организации способствуют социальной интеграции студентов и, тем самым, ускоряют процесс двухпорядковой социализации студенчества в период обучения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Giddings F.H. The Theory of socialization / F.H. Giddings. – New York, 1997. – P. 72.
- 2 Тард Ж. Законы подражания: пер. с фр. / Ж. Тард. – СПб., 1892. – 370 с.
- 3 Российская педагогическая энциклопедия в двух томах / Гл. ред. В.В. Давыдов. – М.: Научное издательство «Большая российская энциклопедия», 1999. – 608 с.
- 4 Алисов Е.А., Сергеева В.П. Сущность актуальных каналов социализации (традиционный, институциональный, стилизованный каналы) / Актуальные каналы социализации личности: от теории к технологиям: монография / Под науч. ред. В.П. Сергеевой. – 2-е изд., испр. – М.: ИНФРА-М, 2017. – С. 5-23.
- 5 Рубин Б., Колесников Ю. Студент глазами социолога. – М., 1980. – С.62.
- 6 Фельдштейн Д.И. Психология развития человека как личности: избранные труды: в 2 томах. – М.; Воронеж: Изд-во Московского психолого-социального ин-та: МОДЭК, 2005. – 566 с.
- 7 Кон И.С. Ребенок и общество / И.С. Кон. – М.: Академия, 2003. – 336 с.
- 8 Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; пер. с англ.: А.Д. Андреевой, А.М. Прихожан, В.И. Ривош и др. – М.: Флинта, 2006. – 352 с.
- 9 Градев Д. Социальные роли личности. 1984. – 143 с.
- 10 Алисов Е.А. Психологическая и экологическая безопасность креативной образовательной среды // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия Педагогика и психология. – 2014. – № 1 (27). – С. 8-18.
- 11 Алисов Е.А. Современные ориентиры повышения эффективности реализации высшего педагогического образования // Педагогическое образование: вызовы XXI века: Сборник научных статей V Всероссийской научно-практической конференции. Смоленск, 18 – 19 сентября 2014 г.: в 2-х т. / Под общ.ред. д-ра пед. наук, проф. Н.Е. Мажара. – Смоленск: универсум, 2014. – Т. 2. – С. 184-187.
- 12 Социология молодежи: Учебник под ред. В.Т. Лисовского. – СПб: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 460 с.
- 13 Westby, Gibson, D. Social Perspectives in Education. The society, the student, the school. - NY, 1975. – 481 p.
- 14 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Смысл, Академия, 2005. – 352с.
- 15 Социализация детей, подростков и юношества в сфере досуга / Б.А. Титов. - СПб. СПбГАК, 1996. – 275 с.
- 16 Пихлак М.Р. Педагогические условия реализации социализирующих функций общения в досуговых объединениях: Дис. ... канд. пед. наук. - М., 2000. – 226 с.
- 17 Система современных обществ / Парсонс Т. /Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 374 с.
- 18 Эйзенштадт Ш. Новая парадигма модернизации // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб.пособие для студентов вузов. / Сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 556 с.

ТҮЙІН

Мақалада жоғары оқу орнында білім алушыны әлеуметтендіру мәселесі адам өмірінің маңызды кезеңдерінің бірі ретінде қарастырылады.

RESUME

The problem of socialization of a learner of a higher educational establishment as one of the most important stages of a man's life is considered in the article.

К.К. Ахметова

Филиал АО «НЦПК«Өрлеу»
«Институт повышения
квалификации педагогических
работников по городу Астана»,
канд. пед. наук

Н.Т. Ныгыманова

Евразийский гуманитарный
институт,
канд. пед. наук, и.о. профессора

Реализация программ краткосрочных курсов повышения квалификации педагогов в условиях обновления содержания образования

Аннотация

В статье рассмотрены основные подходы и этапы реализации программ краткосрочных курсов в условиях обновления содержания образования. Программы краткосрочных курсов направлены на совершенствование профессиональной компетентности по развитию функциональной грамотности учащихся, достижению ключевых и предметных компетенций.

В настоящее время, с внедрением в практику повышения квалификации уровневых (трехмесячных) курсов, курсов по обновлению содержания образования, 80-ти часовые курсы называют краткосрочными. Реализация образовательных программ проходит на базе филиала АО «НЦПК«Өрлеу» «Институт повышения квалификации педагогических работников» с учетом регионального фактора и возможности для выбора программ обучения; материально-технической оснащенности филиала; уровня методической подготовленности преподавателей филиала; возможности слушателей с точки зрения выбора ими форм и методов работы, участия в формировании программ обучения.

Ключевые слова: функциональная грамотность учащихся, программа краткосрочных курсов, профессиональный рост, образование, личность.

Система повышения квалификации педагогических кадров акцентирует внимание на новые преобразования в общественно-экономической жизни страны, особенно, в сфере образования. О роли образования Президент Республики Казахстана Н.А.Назарбаев в статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» выразил свои мысли так, «...каждый казахстанец должен понимать, что образование - самый фундаментальный фактор успеха в будущем», ясно и доступно подчеркивая о важности и значимости образования, что «...культ образования должен быть всеобщим» [1].

Одним из главных направлений в повышении квалификации в этих условиях является развитие педагогической культуры учителей, связанной с видением его места и роли в целостном педагогическом процессе школы. Для решения стоящих перед системой образования задач необходимо иметь соответствующее методическое обеспечение, методологическую основу, подготовленный кадровый состав, необходимы научные подходы в целом к организации и проведению работы по повышению квалификации педагогов в условиях обновления образования.

Общие ориентиры развития функциональной грамотности, определенные в Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы определяют, что одной из целей является формирование в общеобразовательных школах интеллектуального, физически и духовно развитого гражданина Республики Казахстан, удовлетворение его потребностей в получении образования, обеспечивающего успех и социальную адаптацию в быстро меняющемся мире. Главными функциональными качествами личности являются инициативность, способность творчески мыслить и находить нестандартные решения, умение выбирать профессиональный путь, готовность обучаться в течение всей жизни. Все данные функциональные навыки формируются в условиях школы.

Результаты участия Казахстана в PISA и TIMSS показывают, что педагоги общеобразовательных школ республики дают сильные предметные знания, но не учат применять их в реальных, жизненных ситуациях. Международные исследования PISA также демонстрирует, что на уровень функциональной грамотности положительно влияет участие родителей в процессе обучения и развития детей. В содержании курсов по новому формату изучают основные вопросы, проводят семинары и тренинги, а также решают тестовые задания PISA [2].

В связи с этим, совершенствование педагогического мастерства в развитии функциональной грамотности учащихся школ – это интеграция педагогических знаний, умений, профессионально значимых личностных качеств.

Для этого необходимо совершенствование всех составных и структурных компонентов профессиональной компетентности современного учителя, содержание которых обогащается знанием о сущности, содержании и структуре функциональной грамотности школьников.

При реализации образовательных программ краткосрочных курсов повышения квалификации педагогов в новых условиях определяются региональные особенности и возможности филиала АО «НЦПК «Өрлеу» «Институт повышения квалификации педагогических работников» для выбора программ обучения; материально-технической оснащенности института; уровня методической подготовленности сотрудников института; возможности слушателей с точки зрения выбора ими форм и методов работы, участия в формировании программ обучения. Исходя из возможностей института, при организации и проведении курсов учитываются четыре этапа реализации программы краткосрочных курсов повышения квалификации (Таблица 1).

Таблица 1 - Реализация программы краткосрочных курсов повышения квалификации педагогических работников

Этапы реализации	Содержание
Организационный	Комплектование группы
	Разработка лекционно-практического материала
	Разработка учебно-методического комплекса
	Корректировка и утверждение
	Защита проекта модульной программы
	Ресурсное обеспечение курсов

Процессуальный	Входное анкетирование
	Теоретические лекции по актуальным темам курса
	Практические занятия (выездные практические занятия, семинары, творческие группы, проекты и т.д.)
	Тренинги, дискуссии, круглые столы
Творческий	Самостоятельная разработка творческих заданий-проектов в группах под руководством кураторов
	Оформление проектов, подготовка к публичной защите
Контрольно-оценочный	Проверка проектов, контрольных и самостоятельных работ слушателей курсов
	Публичная защита проектов слушателями
	Оценка и выдача документов о завершении
	Выходное анкетирование
	Поведение итогов, создание электронного диска для слушателей с материалами курсов
	Подготовка учебно-методических материалов (пособия, сборники, рабочие тетради и т.д.) и тиражирование

В основу реализации программ курсов положено развитие профессиональной компетентности педагога, построение процесса повышения квалификации, направленное на достижение результата. Особое значение в работе по управлению качеством курсов имеет подготовительный этап. Обеспечить его возможно за счет построения программы курсов на основе педагогической диагностики. Переориентация повышения квалификации на компетентностный подход определила модульное конструирование программ курсов. Их достоинством являются следующие положения: мобильность и динамичность; оптимальность и законченность каждого модуля; вариативность и возможность внесения необходимых изменений, без нарушения логики всего курса; управляемость; модульная организация позволяет регулировать, корректировать и контролировать освоение содержания каждого модуля; личностно-ориентированный характер взаимодействия.

Входное и выходное анкетирование профессиональной компетентности слушателей курсов представлены мониторинговыми исследованиями. В понятие «диагностика» вкладывается более широкий и более глубокий смысл, чем в понятие «контроль». Диагностика включает в себя контроль, проверку, учет, оценивание, накопление статистических данных, их анализ, рефлексия, выявление динамики образовательных приращений слушателя, которая предполагает переопределение целей, уточнение образовательных программ, корректировку программ, прогнозирование дальнейшего развития системы повышения квалификации.

С введением новых законопроектов, концепций меняются приоритетные направления развития системы образования Республики Казахстан, возникает необходимость обновления содержания программ курсов, внедрение в учебный процесс института новых форм организации курсовых мероприятий на основе современных достижений науки, а также проведение мониторинговых исследований по отслеживанию межкурсовой работы педагогов.

Учебная программа курсов состоит из двух основных блоков – базового, обязательного для всех курсов, и вариативного, определяющего особенность курсов. В настоящее время, с внедрением в практику повышения квалификации уровневых (трех месячных) курсов, курсов по обновлению содержания образования, 80-ти часовые курсы называют краткосрочными.

Базовый блок краткосрочных курсов состоит из нормативно-правового, психолого-педагогического, содержательного, технологического модулей. В вариативном блоке присутствует модуль, в котором слушатели сами выбирают востребованные для них темы.

Продолжительность каждого модуля определяется содержанием и особенностями входящих в него тем. Самый значительный по объему содержательный модуль. В него входит рассмотрение проблем проектирования учебно-воспитательного процесса. Рассматриваются такие вопросы, как новые подходы работы с учебниками и другими источниками информации; технологичность современного урока в школе; новые технологии организации учебно-воспитательного процесса; формирование дидактических основ готовности к учебной деятельности. Содержание модулей программы курсов предполагает варьирование форм, средств, методов работы со слушателями в зависимости от темы курса.

Знание основополагающих нормативных документов системы образования Республики Казахстан, теоретических основ целостного педагогического процесса, особенностей возрастной психологии учащихся, овладение технологиями современного урока, овладение диагностикой и мониторингом результативности учебно-воспитательного процесса, соответствие культуры учителя требованиям времени, «внедрение эффективных форм и методов обучения для формирования основ логического, критического и конструктивного мышления, обеспечивающих успешность достижения образовательных результатов, умение применять полученные знания в учебной и практической деятельности» [3] является ожидаемым результатом всех модулей курса.

При организации лекционно-практических занятий в условиях обновления содержания образования акцентировано внимание на практикумы, семинары, тренинги, мастер-классы, проектирование, видео и медиоуроки, мини-конкурсы, презентации проектов, дискуссии, «круглые столы», деловые игры, работы в группах и т.д. На всех курсах включены практические темы, связанные с освоением возможностей информационно-коммуникационных технологий.

При реализации лекционно-практических занятий краткосрочных курсов необходимо акцентировать внимание на совершенствование педагогического мастерства по развитию функциональной грамотности детей дошкольного возраста, учащихся школ, студентов колледжей, родителей. В программе краткосрочных курсов продолжить проведение лекционно-практических занятий по перечню актуальных обязательных лекций.

По итогам реализации краткосрочных курсов постоянно оказывать методическую помощь при разработке авторских программ факультативных курсов, сборников поурочного планирования, публикаций статей педагогов организаций образования.

По итогам краткосрочных курсов, круглых столов, семинаров, тренингов и других мероприятий межкурсовой работы преподавателям регулярно отслеживать обратную связь (проведение семинаров, доведение информации, полученной педагогами организаций образования на курсах в методических объединениях, педагогических советах).

Постоянно совершенствовать квалификацию преподавателей кафедры в условиях обновления содержания образования системы образования Республики Казахстан и в международном образовательном пространстве.

Практическая реализация программы краткосрочных курсов повышения квалификации педагогов показала, что только на основе научного анализа, осмысления своего опыта, применения научной информации, связи теории с практикой можно добиться результатов в плане повышения профессионального роста. В целом, реализация программы краткосрочных курсов повышения квалификации педагогов в условиях обновления содержания образования меняет направление деятельности работников этой сферы, а также предполагает реорганизацию и совершенствование всей системы повышения квалификации, которая откроет новую страницу в организации новых курсов в условиях меняющегося мира.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Официальный Сайт Президента РК. Н. Назарбаев. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». 02 апреля 2017г.
- 2 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы (Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года №1118). – Астана, 2010.
- 3 Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь / Для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 176 с.

ТҮЙІН

Мақалада білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында қысқа мерзімді курстардың бағдарламаларын жүзеге асыру кезеңдері мен негізгі тәсілдері қарастырылады. Қысқа мерзімді курстардың бағдарламасы оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту бойынша кәсіби құзыреттілігін жетілдіруде түйінді және пәндік құзыреттерге қол жеткізуге бағытталады.

Қазіргі уақытта деңгейлік (үш айлық) курстары мен білім беру мазмұнын жаңарту бойынша 80 сағаттық курстарын біліктілікті арттыру тәжірибесіне енгізуде қысқа мерзімді деп аталады.

RESUME

The authors of the article consider the main approaches and stages of implementation of short-term courses in the context of updating the content of education. Short-term courses are aimed at improving the professional competence to develop functional literacy of students, achieving key and subject competences.

Currently, with the introduction of the upgrading of level (three-month) courses, the courses on updating the content of education, 80-hour courses are called short-term courses.

УДК 372.853

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы организации образовательного процесса и пути развития учащихся на основе этнопедагогике. На конкретных примерах изучения отдельных тем курса предметов средней школы раскрываются этнопедагогические аспекты. Авторы акцентируют внимание на факторах этнопедагогике: природе, искусстве речи, народных играх, традициях, идеалах, искусстве этноса.

Ключевые слова: этнопедагогика, познавательная деятельность, средняя школа, учащиеся, обучение физике.

Б.С. Желдыбаева

Государственный университет имени Шакарима г. Семей, канд. пед. наук, и.о. доцента

С.Б. Мукушев

Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина, канд. пед. наук, старший преподаватель

Этнопедагогика изучает процесс социального взаимодействия и общественного воздействия, в ходе которого воспитывается, развивается личность, усваивающая социальные нормы, ценности, опыт; собирает и систематизирует народные знания о воспитании и обучении детей, народную мудрость, отраженную в религиозных учениях, сказках, сказаниях, былинах, притчах, песнях, загадках, пословицах и поговорках, играх, игрушках, в семейном и общинном укладе, быте, традициях, а также философско-этические, собственно педагогические мысли и воззрения, т.е. весь педагогический потенциал, оказывающий влияние на процесс историко-культурного формирования личности.

Организация образовательного процесса протекает тем успешнее, чем у большего количества обучаемых удалось возбудить и развить познавательный интерес. В этом случае познавательный интерес – «стремление больше знать» – становится одним из ведущих мотивов учения. Не случайно проблема познавательного интереса издавна привлекала внимание педагогов. Ей уделяли большое внимание в своих работах основоположники педагогики Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский, А.Дистервег.

Интерес является одним из важнейших стимулов к учению, познанию нового. Под его влиянием развивается интеллектуальная активность, совершенствуется память, обостряется работа воображения, восприятия, повышаются внимание и сосредоточенность.

Вопросы организации образовательного процесса в средней школе на основе этнопедагогике

При обучении физике, например, в VII—VIII классах, следует принимать во внимание, что уровень абстрактного мышления детей в этом возрасте еще довольно низок. У них преобладает наглядно-образное мышление, поэтому при изучении физических явлений, свойств тел необходимо полнее опираться на чувственно-конкретное восприятие, широко используя с этой целью разнообразные средства наглядности (демонстрацию опытов, работу с раздаточным материалом, показ приборов, моделей, макетов, экранно-звуковые средства и т.д.).

В IX классе на этой основе значительно легче будет проходить процесс формирования у учеников понятий кинематики, динамики, отличающихся высокой степенью абстрактности, таких, как «материальная точка», «скорость», «ускорение», «мгновенная скорость», «масса», «сила». Эти понятия об объектах, которые нельзя увидеть, представить, но можно только понять. Здесь должно быть усилено внимание на формирование умения самостоятельно делать обобщения.

В X классе усиливается внимание на развитие теоретического мышления, выработку умения делать умозаключения методом дедукции. Содержание учебного материала создает для этого благоприятные условия. Здесь изучается молекулярно-кинетическая теория строения вещества, элементы электронной теории, на основе которых объясняются физические свойства вещества в различных агрегатных состояниях, и электрические явления, происходящие в различных средах.

В XI классе все перечисленные интеллектуальные умения развиваются до достаточно высокого уровня, в результате чего повышаются познавательные способности учащихся, возрастают темпы продвижения вперед в познании нового. Благодаря этому учащиеся подготовлены к усвоению и переработке все возрастающего объема научной информации. Вместе с тем, здесь должна ставиться и решаться задача выработки у учеников более сложных мыслительных операций, в частности, операции переноса знаний и умений, полученных на занятиях по физике, на приобретение знаний при изучении других предметов [1].

Здесь важно также вырабатывать у учеников умение систематизировать и обобщать знания, полученные при изучении различных предметов (физики, химии, биологии), умение самостоятельно работать с различными литературными источниками, сравнивать изложение одних и тех же вопросов в различных пособиях и высказывать свои суждения.

Для формирования осознанных мотивов учения и познавательного интереса к предмету учителю необходимо знать условия их формирования, факторы, определяющие те или иные мотивы.

Мотивы учения могут быть разнообразны: исполнение установки родителей на получение образования, стремление «быть не хуже других», получение свидетельства об окончании средней школы, стремление поступить по окончании школы в вузы и др. Более высокие мотивы – получение знаний для того, чтобы быть полезным обществу, и, наконец, мотив «чтобы больше знать», т.е. мотив, в основе которого лежит познавательный интерес.

На основе познавательного интереса приобретает особенно важное значение формирование у учащихся обобщенных познавательных умений (умение наблюдать, самостоятельно ставить опыты, систематизировать и обобщать знания, объяснять и предсказывать явления, исходя из общих теорий), умений пользоваться обобщенными планами изучения явлений, законов, теорий (при изучении не только физики, но и других предметов естественного цикла).

Народная педагогика, являющаяся предметом этнопедагогика, – педагогика природосообразная и жизнесообразная, демократическая и гуманистическая.

Принцип народности, научно обоснованный К.Д.Ушинским, как священный принцип национального воспитания в условиях демократизации общества, приобретает необычайную актуальность.

Принципиальная установка К.Д.Ушинского в том, что в душе человека черта национальности коренится глубже всех прочих, как ничто другое передает суть науки этнопедагогике.

При формировании познавательной деятельности учащихся на основе этнопедагогике также необходимо учитывать возрастные особенности школьников. Переходя к вопросу об активизации познавательной деятельности учащихся на основе этнопедагогике, невозможно не акцентировать внимание на казахской мудрости, которая гласит: «До пяти лет к сыну обращайся, как к царю, до пятнадцати – как к другу, после пятнадцати – как к соратнику». У учащихся, к которым в пятнадцать лет обращаемся как к партнерам и лидерам, развивается ораторское искусство в контексте национальной традиции. Это искусство заложено в генофонде казахской нации.

При организации работы со старшеклассниками надо стараться применять дебатную технологию, т.к. способность выразить свою мысль грамотно и лаконично развивается на практике.

В процессе организации познавательной деятельности на практике используются разнообразные интерактивные методы по технологии К.Вазиной «коллективная мыследеятельность – модель развития человека». Это означает: сознавая «чувство локтя», каждый член группы показывает себя с какой-либо грани, тем самым способствуя развитию друг друга, влияя друг на друга.

Народное языковое воспитание должно быть привито подрастающему поколению. В этой связи казахское ораторское искусство представляет собой разновидность языковой дидактики, занимающейся развитием родного языка. А язык – это непосредственное выражение любой научной мысли вслух, средство передачи сути проблемы.

В народной педагогике родное слово стоит на недостижимой высоте. Соответственно, конечно, и словесные средства обучения и воспитания. Возьмите для примера частушки, прибаутки, скороговорки, речитативы, песенки, загадки, пословицы, поговорки, приговорки, моления, назидания, басни, притчи.

Многообразны в народной педагогике словесные формы воздействия на чувство, сознание, поведение человека. Словесные приемы воздействия на личность многочисленны и разнообразны: увещевание, уговор, разъяснение, приказ, просьба, поручение, поверье, приучение, наставление, назидание, пожелание, совет, намек, одобрение, благодарность, осуждение, упрек, укор, зарок, запрет, благопожелание, завет, заповедь, проповедь, исповедь... [2].

Важным этнопедагогическим фактором в организации занятия является то, что дается конкретное задание лидерам групп - защитить проект, а их членам не только рассмотреть и обсудить проект, но и выступить и дать свои рекомендации по его усовершенствованию.

Уникальность этого явления заключается в том, что, начиная с детского возраста, человек упражняет свои интеллектуальные способности методом «мозгового штурма» выражаясь современной научной терминологией.

Организационная структура занятий, проводимая в форме обсуждения конкретных проектов, планов и т.д., зависит от темы, характера изучаемого материала.

Обязательными элементами таких занятий должны быть индивидуальная работа каждого учащегося с материалом, обсуждение его в группах с подготовкой коллективных выводов и предложений, общая дискуссия.

Традиции многообразны. По ним можно судить о народе или о какой-то стороне его бытия. Даже такая, свойственная традиции, черта, как консерватизм, порою оказывается благом, спасением, ибо является условием стабильности народа, устойчивости его нравственных основ, менталитета. В традициях концентрируются, пересекаются тысячелетия, духовные искания человечества, народов, людей, ибо человечество - это

единый космический этнос, вселенская, так сказать, личность, народ - это историческая личность.

В VII классе при изучении закона Архимеда применяется следующее творческое задание: учащимся предлагается стихотворение И.Джансугурова «Малта».

В содержании стихотворения описывается процесс взбивания курта: сваренное молоко наливается в кожаный мешок, затем путем дальнейшего механического воздействия (с помощью деревянного ступа) составляющие компоненты молока всплывают на поверхность наподобие сливок, из которых изготавливается курт (малта) – молочнокислый продукт. Этот процесс подобен тому, как при варке молока на его поверхности появляются сливки, плотность которых меньше плотности самого молока:

$$\rho_{\text{сливки}} < \rho_{\text{молока}}$$

Применение этнопедагогических приемов на данном уроке вызывает у учащихся особый интерес: во-первых, само стихотворение по рифмовке и содержанию увлекает детей, во-вторых, то, что для объяснения конкретного закона на уроках по предметам политехнического цикла применяется интересное стихотворение, усиливает необычность задания. Кроме того, в содержании стиха заложена традиция: производить национальный кисломолочный продукт.

При изучении темы «Электрический ток в газах» методами дебатной технологии утверждающая группа учащихся подробно описывает возникновение молнии, опираясь на научные данные: в начале появляется яркий свет, и только спустя некоторое время слышится звук. Это потому, что скорость света больше скорости звука:

$$c = 3 \cdot 10^8 \text{ м/с}, \quad g = 330 \text{ м/с}$$

Откуда берутся заряженные частицы при ударе молнии?

Оппоненты, т.е. противоположная группа ребят, соблюдая правила дебатов, критикуют первых, что те «с ученым видом знатока», объясняют явление божье, появление молнии, какими-то, якобы, научными данными.

Естественно, те и другие ребята понимают теорию и знают суть явления, но правила интеллектуальной игры заключаются как раз в том, что игроки должны аргументировать и доказывать каждый свою позицию.

В своей педагогической практике мы акцентируем внимание на факторах этнопедагогики: природа, игра, слово, дело, общение, быт, искусство, традиция, идеалы-символы [3].

Опыт показывает, что эффективность технологизации обучения порою немало зависит от умелого использования вышеуказанных факторов.

Творческое возрождение этнопедагогических традиций справедливо воспринимается как своего рода инновационный феномен. Их диалектическое приспособление к новым социальным условиям приводит к педагогическим находкам, порою – к неожиданно продуктивным новшествам.

В условиях изменения парадигмы образования в целом процесс социализации личности обучающегося как никогда актуален. Сейчас все реже и реже говорится и пишется о ЗУНе (знаниях, умениях и навыках). Акцент делается на формирование ключевых компетенций при изучении той или другой науки (предмета).

Компетенции формируются при попытке разрешения проблемы, которая возникает при той или иной ситуации. Способность учащегося разрешить социальную проблему на основе имеющихся знаний и есть его компетентность.

Таким образом, компетентность формируется в процессе конкретной деятельности. Деятельностный подход к знаниям – это и есть технологизация процесса обучения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Основы методики преподавания физики в средней школе. / Под ред. А.В. Перышкина, А.В. Разумовского и др. – М.: Просвещение, 1984. – С. 192-194.
- 2 Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М.: АСАДЕМІА, 1999. – С. 137–140.
- 3 Zheldybayeva B.S. The organization of educational activity of pupils on the basis of ethno pedagogy – it is the guarantee of all round development of an individual. Modern Science: Problems and Perspectives. International Conference. April 15.2013. - Las Vegas, USA. - P.115-121.

ТҮЙІН

Мақалада оқыту үдерісін оқушыларға этнопедагогика материалдары арқылы ұйымдастыру әдістері мен дамыту жолдары қарастырылады. Орта мектепте пәнді оқытуда қоршаған ортадағы әр түрлі қоғамдық ой-пікірлермен, жазушы шығармаларымен, халықтық этноматериалдармен жаратылыстану ғылымын оқушы санасында байланыстыра білуге назар аударылған.

RESUME

The article deals with the organization of the educational process and the development on the basis of ethnopedagogics students. On concrete examples the authors study individual subjects of the course of high school ethnopedagogical aspects. The authors emphasize the factors of ethnopedagogics: nature, speech arts, folk games, traditions, ideals, ethnic art.

Ә. Есенбаева

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
PhD докторанты

Сұраулы сөйлемдерді оқытудағы тиімді тапсырмалар мен жаттығулар жүйесі

Аннотация

Мақалада сұраулы сөйлемдерді оқытудағы тиімді тапсырмалар мен жаттығулар жүйесі қарастырылған. Қатысымдық оқыту технологиясы – тілді қарым-қатынас негізінде оқыту. Бұл технология оқушылармен бірлесіп іскерлік байланыстар арқылы жұмыс жасау түріндегі өзара әрекеттесуді көздейді. Бұл әдісте оқытудың диалог түріндегі және ойындық әдістері басым қолданылады.

Мақалада қатысымдық әдістердің тиімді жақтары, сұраулы сөйлемдерді оқытуда қатысымдық әдістің тиімділігі, қатысымдық әдіс арқылы сұраулы сөйлемдерді оқытуға арналған тапсырмалар мен жаттығулар жүйесі қамтылған.

Түйін сөздер: синтаксис, әдістеме, сұраулы сөйлемдер, инновациялық технология, қатысымдық оқыту технологиясы, айтылым, оқылым, жазылым, тыңдалым, тілдесім, диалог, ойын әдісі.

Қазақ тілін жаңа технологияларды ұтымды пайдалана оқыта білсек, біздің оқушының бойында тілге деген қызығушылықты арттыруымыз сөзсіз. Бүгінгі күні бізге белгілі көптеген технологиялар бар. Олардың ішінде проблемалық оқыту, интерактивті оқыту, ойындық технологиялық оқыту, қатысымдық оқыту, т.б. технологиялар қазақ тілін екінші тіл ретінде оқушылардың белсенділігін арттыруда қолайлы болып табылады.

Қатысымдық оқыту технологиясы – тілді қарым-қатынас негізінде оқыту. Бұл технология оқушылармен бірлесіп іскерлік байланыстар арқылы жұмыс істеу түріндегі өзара әрекеттесуді көздейді. Бұл әдісте оқытудың диалог түріндегі және ойындық әдістері басым қолданылады.

Қатысым әдісі арқылы оқыту оқушылардың ойлау, ой қорыту, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты т.б. танымдық көзқарасының дұрыс қалыптасуына, тіл байлығының дамуына бағытталған оқыту түрі болып табылады. Сондықтан осының барлығы қатысым әдісімен оқытудың қажеттігін дәлелдейді.

Қатысымдық құзыреттілікке мектеп оқушыларының қазақ тілінде тілдік қатынас жасауы, ұғынысуы, түсінісуі, күнделікті өмірдегі түрлі жағдаяттарда тілдесім әрекеті арқылы өз ойын жеткізуі жатқызылады.

Қатысымдық құзыреттілік – өз пікірін дәлелдейтін, тілдік қарым - қатынаста айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым және тілдесім үдерістерін жүзеге асыратын, өзіндік пікірі бар жеке тұлғаның бойында қалыптасатын қабілет.

Ф.Оразбаеваның пайымдауынша «Қазақ тілін үйретуде қатысымдық әдісті пайдаланудың ең тиімді жолының тіке байланысқа негізделіп, адам мен адамның тікелей қарым-қатынасы арқылы тілді үйретуді жүзеге асыру болып саналады» [1].

Қатысымдық әдіс арқылы сөйлесім әрекетінің айтылым, оқылым, тыңдалым, жазылым, тілдесім сияқты барлық түрін жүзеге асыруға болады. Қатысымдық әдіске негізделген тапсырмалар жұптық, топтық, ұжымдық формада жүзеге асырылады. Мұндай жаттығулар оқушыларға тілдік қатынаста өз ойын нақты, дәлелді, жүйелі, еркін түрде жеткізуді үйретуге және ой-өрісі мен тілдік қабілетін дамытуға бағытталады [2, 89].

Қазақ тілі сабағында сұраулы сөйлемдерді меңгертуде оқушының ойлау қабілетін, дүниетанымын, ой-өрісін, сөздік қорын, қатысымдық әрекетін дамытуға арналған мынадай тапсырмалар мен жаттығуларды пайдалануға болады:

Оқылымға арналған тапсырмалар арқылы оқушылар мәтін мазмұнын сөздік арқылы толық түсіне білу, жоспар бойынша мазмұндай алу, өз пікірлерін білдіре алу, салыстыра білу қабілеттерін жаттықтырады:

Мемлекеттік тіл – рухани байлық.

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып саналады. Қазақ тілі - әлемдегі тілдердің ішіндегі ең бай, келбетті тілдердің бірі. Қазақ тілі - қазақ халқының ана тілі.

Тіл қай елде, ұлтта болсын қастерлі, қасиетті, құдыретті.

Қазақтың біртуар ақыны М.Жұмабаев: «Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмақ емес, бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, тұрмыс тіршілігі, мінезі айқын көрініп тұады» - деген. Тіл байлығы - әрбір ұлттың мақтанышы. Әр азамат өзінің ана тілін, көзінің қарашығындай қарауы керек және ана тілінің орынсыз шұбарлануына қарсы тұруға тиісті.

Қазіргі қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады. Қазақ тілінің сөздік құрамы өте бай, оған 67 мың тізімдік сөз, 24,5 мың фразеологиялық тіркес – барлығы 91,5 мың лексикалық бірлік кірген бір ғана он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» куә бола алады. Қазақ тілі түркі тілдерінің (солтүстік-шығыс ареал) қыпшақ тобына кіреді (татар, башқұрт, қарашай-балқар, құмық, қырым-татар, қарақалпақ, ноғай) және ол, әсіресе, ноғай, қарақалпақ тілдеріне жақын болып табылады. Қазақ тілі ең көне бастауын әр кездегі ежелгі түрік жазулары ескерткіштерінен: Талас-Орхон-Енисей жазулары (5-8 ғ.ғ.), Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегі, Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғатат түрік» еңбегі, Ахмет Йүгінекидің «Ғибат ул хақайық» еңбегі, Қожа Ахмет Яссауидің «Хикметі» (10-12 ғ.ғ.), Алтын Орда, Шағатай және қыпшақ (13-14 ғ.ғ.) тұсындағы жазулардан алады.

Сонымен қатар, халық ауыз әдебиетінің дәстүрлері мен тілдік нормаларында қалыптасқан, кейінгі кезде ақындар, жыраулар мұрасы арнасына құйылған, ұлы Абай мен Ыбырай шығармашылығы арқылы бізге жеткен қазіргі қазақ әдеби тілі.

Қазақ жазуы 1929 жылға дейін араб графикасын, ал 1929-1940 жылдары латын графикасын қолданған. 1940 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін орыс графикасын қолдануда.

Мемлекеттік тіл, яғни, қазақ тілі — әлемдегі алты мыңға жуық тілдердің ішіндегі қолдану өрісі жағынан жетпісінші, ал тіл байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жағынан алғашқы ондықтар қатарындағы тіл. Сондай-ақ, ол дүние жүзіндегі ауызша және жазбаша тіл мәдениеті қалыптасқан алты жүз тілдің және мемлекеттік мәртебеге ие екі жүз тілдің қатарында тұр.

Қазақстанда тұратын жүзден аса ұлт өкілдері Қазақстанның халқын, соның ішінде қазақ халқының тұрмыс-әдебиетін, әдет-ғұрпын, мәдениетін, әдебиетін, тілін білуі міндетті.

Тілге деген құрмет – халыққа деген құрмет. Тілсіз халықтың, елдің өмір сүруі мүмкін емес. Әлем таныған ел болу үшін тіліміздің жұлдызын биіктетуіміз керек.

Тіл – қастерлі де, қасиетті ұғым. Ол әрбір адамға ана сүтімен бірге еніп, қалыптасады. Ана тілін сүйген адам – туған жерін, елін, Отанын, атамекенін сүйеді деген сөз. Ал, бұлардың бәрі – адам баласы үшін ең қасиетті ұғымдар. Өмірдің алмастай қырын, абзал сырын түсіне білуіне басты себепкер – ана тілі [3, 6].

1-тапсырма: Мәтінді тыңдаңыз (мұғалім оқиды).

2-тапсырма: Мәтінді іштей оқыңыз (әркім өзіне берілген мәтінді оқиды).

3-тапсырма: Мәтінді кезекпен дауыстап оқыңыз (оқушылар мәтінді кезекпен бөліп оқуға болады).

4-тапсырма: Берілген мәтінді абзацтарға бөліңіз. Әр абзацқа ат қойыңыз.

Тыңдалымға арналған тапсырмалар оқушылардың берілген мәтін, аудиомәтін мазмұнын бір естігеннен түсіне білу, маңызды ақпаратты ұғып алу, оны қажетке жарата білу қабілеттерін жаттықтырады:

1 Ораз Мұхамед түсінбеген, көз жеткізе алмаған бір мәселе бар еді. Неге? –дейтін сауалға қанша мәрте тірелді. Бірақ жауабын таппаған. Тұтқынға алса, жаугершілік заңы, неге соншама бейнетпен астанаға – патша сарайына жеткізді? Жанын қисын, тамағын тауып берсін. – мәрттік жөні, неге әскер ісіне қатыстырды, неге құпия қарудың сырын көрсетті? Әуелде дініне кіргізер, зорлық жасар деп қауіптенген. Ожданына қол сұқпады. Жалғыз бұл емес. Патша қызметінде мұсылман көп деп естиді. Соның бәрі бес уақыт намазын өтеп, мешітте гибадат атқарып, өз салтымен жүріп жатыр деседі. Шет жағасын көрді. Лақап емес, шындық. Неге? [4, 55]

2 Даниял бек жаһаннамның есігіндегі жасауыл сияқты еді., оның атармандары тегісдию-перінің әскері сияқты еді, содан бері он бес ай ішінде қара бұқарасы бар, қарашы бегі бар, басыбайлы қосшыдан бас уәзірге дейінгі аралықтағы мыңдаған орысты көріпті – тілі ортақ, түрі ұқсас. Бірақ пейілі, көңілі әр түрлі. Тіпті қайсыбірі дос-жар болып кетер түрі бар, суық ұстап, бой тартатын өзге емес, өзі.Қоянқолтық араласса, қатпарын көрсе қайтер еді? Тіл табысуға әрине болады (тіл табысып та жүр). Ал түсінісу... Рас, ел-елдің заңы басқа. Әйтсе де ақылға қонбас жайт көп еді [4, 68].

1-тапсырма: Мәтіндегі сұраулы сөйлемдерді табыңыз.

2-тапсырма: Мәтіндегі сұраулы сөйлемдерді тауып тиісті интонациямен оқыңыз.

3-тапсырма: Мәтіндегі сұраулы сөйлемдердің түрін анықтаңыздар.

Тыңдалымның мақсаты оқушыны: аудиожазбаның мазмұнын түсінуге, белгілі бір ақпаратты қабылдауға, мәтін детальдарын түсінуге, айтылған ойды толық түсінуге, сөйлеушінің сөзін еш қиындықсыз ұғынуға, ауызекі, анық құрылмаған сөйлеу тілін өзге адамдардың көмегінсіз түсінуге, бұқаралық ақпарат құралдары мен телерадиобағдарламаларды еркін, түсініп қабылдауға, таныс және бейтаныс тақырыптағы сөйлесімнің негізгі ойын түсінуге, т.б. үйрету.

Тыңдалым дағдысын қалыптастыруға арналған жұмыс түрлері:

«Диктант оқу»: сынып оқушыларының біреуі мәтінді дауыстап оқиды. Екінші топ оқушылары бір ғана оқушыны тыңдап, диктант жазуға тырысады. Осы арқылы оқушылар ерікті зейінді қалыптастырады әрі өмірге бейімделеді. Оқушылар аудиоматериалды екі рет мұқият тыңдайды (ол сюжетті мәтін, өлең, публицистикалық ақпарат болуы мүмкін). Аудионы тағы екі рет тыңдап, жазбаның мазмұнын толық түсінуге тырысады. Сыныппен ой бөліседі. Осы әдісті жүйелі қолдану – оқушылардың тыңдау арқылы түсіну дағдысын қалыптастырады.

Сұрақ қоя білу: оқушылар аудиожазбаны тыңдай отырып, мәтін бойынша сұрақтар қояды.

Сұраққа жауап беру: оқушылар тыңдалған мәтіннен сұраулы сөйлемді тауып оған өзі тарапынан жауап беруі керек. Осы арқылы оқушылардың тыңдау әрекеті мен сөздік қоры дамиды.

3. Тыңдалымға арналған аудиожазбалар мәтіндері. Бұған әр сыныптың, әр оқушының жас ерекшелігіне байланысты мәтіндер алуға болады.

Айтылымға арналған тапсырмалар оқушылардың монолог және диалог құрастыра алуы, бір-біріне сұрақтар қойып, оларға жауап бере алуы қабілеттерін қалыптастыруға жаттықтырады:

1-тапсырма: Мәтіннің мазмұны бойынша төмендегі сұрақтарға жауап беріңіз.

- 1 Тіл тазалығы дегеніміз не?
- 2 Ана тілін ұмытқан адам нені ұмытады?
- 3 Тілді сақтау үшін не істеу керек?
- 4 Ұлттың ұлт болып қалуы үшін не керек деп ойлайсыз?
- 5 Ана тіліміздің өткені мен болашағы жайлы не айта аласыз?
- 6 Қазақ тілі түркі тілдерінің қай тобына жатады?
7. Қазақ тілі қашан дербес тілге айналды?
8. Қазақ халқы қандай жазу түрлерін қолданған?

2-тапсырма: Берілген сұрақтарды топ болып талқылаңыздар.

Ұлттың ұлт болып қалыптасуына не қажет деп ойлайсыз:

Жер бетінде тілін жоғалтқан ұлттар туралы не білесіз?

Өлі тілдерге қандай тілдер жатады?

Тілді сақтау үшін не керек деп ойлайсыз?

3-тапсырма: Аудиотаспадан мәтінді тыңдап, алған ақпаратты айтып беріңіз.

4-тапсырма: Тақырып бойынша сұхбат алуға қажетті сұрақтарды ойластырыңыз.

Жазылымға арналған тапсырмалар хат, шығармалар түрлерін, мақала, реферат, баяндама жаза білу қабілеттерін дамытады. Жазылым әрекетіне үйрету емлені игеру мен тілдік жаттығуларды жазбаша түрде орындауды көздейді.

1-тапсырма: Өзіңізге ұнайтын мамандық атауларын жазыңыз.

2-тапсырма: Диалог құру.

1 Бұл мамандық маған несімен ұнайды:

2 Мамандықтың қоғамдағы рөлі қандай?

3 Болашақта осы мамандықты таңдасаң, ол үшін қандай істер атқарғың келеді?

4 Бүгінгі заманның қаһарманы кімдер? Қандай мамандық иелері қоғамға аса қажет деп ойлайсың?

Оқушыларға осы тәріздес сұрақтар қойып, оған жазбаша жауап беруге тапсырма беріледі.

3-тапсырма: Сұраулы сөйлемдердің жасалу жолдарына назар аударыңыз.

4-тапсырма: Хабарлы сөйлемдерді сұраулы сөйлемге айналдырыңыз.

5-тапсырма: Сұраулы сөйлемдерді қолданып, «Мен таңдаған мамандық» атты шығарма жазыңыз.

Жазылым дағдысы оқушыларға асықпай ойлап, әр сөйлеміне баса мән беріп, ерекше идеяларын жинақтап жазуға мүмкіндік туғызады. Оқушыларға жазылым дағдысы бойынша мынадай жұмыстар жазуға тапсырма беруге болады: Шағын өлең жолдары, шағын әңгіме, ашық хат (құттықтау), E-mail хаттар, диалогтер, қойылым сценарийлері, жарнамалар, газет-журналдарға мақалалар, пікірлер, оқиғаны аяқтау, эссе.

Мысалы, 6-7 сынып оқушыларына қазақ тілі сабағын әдебиеттік оқу пәнімен байланыстыра отырып, «Менің атым Қожа» шығармасы бойынша сұрақтар құрастыруға, немесе «Қожаға хат» жазуға тапсырма беруге болады.

Үлгі бойынша диалог құру. Тіл үйренушілер бұл үлгі диалогты өзгертпей немесе мазмұнын сәл өзгертіп сұхбат құрады. Ол үшін адам аттарын тарихи оқиғаларға байланыстырып өзгертуге немесе диалог мазмұнын сақтай отырып оқиға желісін сәл

өзгертіп диалог құрады. Бұл интерактив әдісі тек оқытушы мен оқушыны терең қарым-қатынасқа баулу емес, оқушылардың өзара қарым-қатынас жасауына мүмкіндік тудыра отырып, оқу үрдісі барысында олардың белсенділігін арттыру мақсатын көздейді.

Ойын әдісін пайдаланып, «Қызықты логикалық сұрақтар» атты сергіту сәтін өткізуге болады:

Екі адам шахматты 2 сағат ойнады. Бір адам неше сағат ойнайды?

Қос ат жегілген арба 40 шақырым жүрді. Бір ат неше шақырым жүреді?

4 жұмыртқа 4 минут піссе, бір жұмыртқа неше минут піседі?

Алмұрт алмадан ауыр, ал алма шабдалыдан ауыр. Қайсысы ауыр, алмұрт па әлде шабдалы ма?

Бір айда 5 жексенбі бола ма?

Алдында 1, артында 2, алдында 2, біреуі екеуінің арасында және үшеуі бір қатарда қаз ұшып келеді. Барлығы неше қаз?

Ұзындығы 10 метр жіпті әр бөлігі 2 метр болу үшін неше рет қию керек?

Марат кешкісағат 10-да ұйқыға жатты. Ол сағаттың қоңырауын таңғы 9-ға қойды. Ол неше сағат ұйықтады?

Немере атасынан: "Жасың нешеде?" деп сұрады. Атасы егер өзімнің қазіргі жасымның жартысындай уақыт және тағы бір жыл өмір сүрсем, онда маған 100 жас болар еді. Атасының жасы нешеде?

Қорыта келгенде, қатысымдық оқыту технологиясын ұтымды қолдана отырып, оқушыларға осындай тапсырмалар мен жаттығуларды орындату арқылы оларға теориялық тақырыпты меңгертіп қана қоймай, ойлау қабілетін, дүниетанымын, ой - өрісін, сөздік қорын дамытуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Оразбаева Ф. Тіл әлемі. Мақалалар зерттеулер. – Алматы, 2009. – 102 бб.
- 2 Рахметова Р.С. Қазақ тілі синтаксисін қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ЖОО филолог мамандықтары үшін). Пед. ғыл. докт... дисс. авторефераты. - Алматы, 2010.
- 3 Қазақ тілі энциклопедиясы. - Алматы, 1998
- 4 Мағауин М. Аласапыран. - Алматы, 1989.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается методика обучения вопросительным предложениям, обучение языку как средству общения на основе контактной технологии, цель которой – установление деловых отношений с обучающимися. В данной методике важно применение диалога и игровой методики обучения.

В статье дана система заданий и упражнений для эффективного обучения вопросительным предложениям посредством использования контактной методики.

RESUME

The article deals with the methodology of training interrogative sentences, training the language as a means of communication on the basis of contact technology. This technology sets the purpose of establishing business relations with students. In this technique application of a dialogue and game technique of training has a primary role.

In the article the system of tasks and exercises for effective training interrogative sentences by means of using contact technique is given.

УДК 159.9 : 336.01

Аннотация

Анализируя литературу и исследования автор статьи рассматривает деньги и их психологические функции влияния на поведение молодежи. Ранее влияние денег на поведение человека в основном изучалось фрагментарно для работы маркетологов как предиктор продаж.

Важность изучения этой темы заключается в том, что переход Казахстана от плановой экономики, сформировавшей за долгие годы потребительское мышление у населения, уже достаточно давно требует значительных перемен, т.к. формирование гибкой денежной психологии с учетом рыночной экономики и всех морально-идеологических аспектов стабилизирует личность и общество.

Ключевые слова: денежное мышление, денежное поведение, денежная иллюзия, денежные теории, денежная психология.

В.П. Трубников

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
докторант PhD

Денежные теории и психологические эффекты феномена денег

Денежные теории в течение многих столетий создавались и изучались в основном на экономическом фундаменте познания науки. По мере развития человечества роль денег из экономического аспекта перешла в социальный, юридический, политический и психологический инструменты влияния. Самые первые трактаты о природе денег и их влияния на человека были созданы знаменитыми мыслителями древности Платоном и его учеником Аристотелем, поставившими экономику в один ряд с политикой и этикой, подчеркивая, что деньги – это продукт социального развития общества.

Именно Аристотель пришел к выводу, что хозяйственная деятельность людей разделяется на естественную и хрематистику – искусство наживать состояние. Считая хрематистику противоестественной, Аристотель, будучи реалистом, признавал, что «чистая экономика», как таковая, практически невозможна, т.к. человек в своем искусстве наживать состояние никогда не достигнет цели только потому, что обладание капиталом или беспредельное богатство пределов, как таковых, не имеет [1].

Приступая к изучению психологического влияния денег на ценностно-смысловые аспекты молодежи в условиях развития рыночной экономики, требующей гибкого денежного мышления, необходимо кратко рассмотреть базовые денежные теории, выражающие сущность происхождения и функции денег как таковых:

1) Металлическая теория денег XV—XVII вв. – ценятся монеты из золота и серебра. Бумажные деньги (банкноты) не признаются. Т. Мэн, А. Монкретьен, У.Стэффорд и другие - отрицали возможность обращения банкнот, но позднее В. Лексис, К.Книс и др. признавали их, при условии обмена денег на драгоценные металлы [2,3,4,5,6].

2) Номиналистическая теория денег XVII—XVIII вв - покупательная способность указывается на монете или банкноте, наделенные нарицательной «стоимостью» актом государственного законодательства, изложена в трудах Дж. Беркли, Г. Бендиксена, Дж. Стюарта и других ученых [7,8,9].

3) Количественная теория денег, выдвинутая философом Дэв.Юмом и разработанная И. Фишером, М. Фридменом и др. утверждает, что покупательная способность денежной единицы и уровень цен определяются самим количеством денег, находящимися в обороте [10,11,12].

4) Монетаризм вырос из Количественной теории денег в середине XX века - денежная масса, находящаяся в обращении, играет определяющую роль в стабилизации и развитии рыночной экономики. «Рейгономика» 1981-1988 г.г., помогла США ослабить инфляцию и закрепить доллар во всем мире [13].

5) Кейнсианская теория денег рассматривала «Скорость обращения денег как переменную величину в движении доходов». Дж. Кейнс считается создателем системы государственного регулирования экономики, выдвинув на передний план основы теории занятости и национального дохода считая, что инфляция является меньшим злом, чем безработица [14].

Президент Казахстана – Н.А. Назарбаев в своем телеинтервью 28 ноября 2016 г. высказался о Кейнсианской теории денег как о весьма положительной и актуальной для повсеместного выхода страны из кризиса [15].

6) Функциональная теория денег рассматривает покупательную силу денег как результат их обращения, т.е. функционирования.

7) Государственная теория денег – государство не только создает деньги, но и предписывает им платежную силу как их основную функцию, соответствует «Номиналистической теории денег».

8) Информационная теория денег - рассматривает деньги как одну из разновидностей информации о стоимости товара. Эта теория возникла в свете увеличения числа денежных операций в виде «безналичного расчета».

Функциональная, государственная и информационная концепции хорошо описаны в «Теории денег» профессора Г.Н.Карандаева [16].

Кратко рассмотрев денежные теории, необходимо отметить то, что в основном эти теории появлялись по мере роста и развития хозяйственно-экономических отношений в обществе. Пожалуй, единственная теория, родившаяся до возникновения таких отношений это марксистская, исходящая из трех научных источников: английской классической политической экономии Смита-Рикардо; немецкой классической политической философии Гегеля-Фейербаха и французского утопического социализма. Теория Карла Маркса вышла за рамки чисто экономических проблем, сочетаясь с его философскими, социологическими и политическими взглядами. По глубине анализа экономических проблем К.Маркс, по признанию экономистов всего мира, является одним из самых выдающихся теоретиков XIX века [17]. «Не сознание людей определяет их бытие, а, наоборот, их общественное бытие определяет их сознание» - самое краткое психологическое обоснование, объясняющее денежное поведение человека в той или иной ситуации [18].

Трагедия социально-экономической теории К.Маркса была в том, что она объединяет в себе изначально несовместимые альтернативы. При анализе каждой из этих альтернатив в отдельности К.Маркс, проявил себя, очень талантливым исследователем, внося существенный вклад в развитие социальной экономики. Однако, собранная в единое целое его теория так и не привела страну к всеобщему процветанию, хотя и подняла экономику СССР на достаточно большую высоту, позволившую не только вывести государство из разрухи, но и запустить первыми в мире ракету в космос [19].

Экономисты А. Смит, К. Маркс, Ф. Энгельс, а так же психолог Э. Фромм, пришли к выводу, что деньги, обладая прямым психологическим воздействием на мировоззрение общества в целом и человека в частности, также активно влияют на формирование морали, политику, культуру и многое другое нас окружающее [20,21,22].

Практически первые же психологические исследования показали, что поведение человека при принятии решения, связанного с деньгами, практически предсказуемо, хотя и не всегда соответствует схемам экономических теорий, что и отмечает в своих работах А.Фернхем [23].

Психологические эффекты предсказуемого поведения выявили следующие своеобразные эффекты и закономерности:

- Эффект замалчивания или Денежное табу. Согласно исследованиям Мягкова А.Ю., Фенько А.Б. и др. – ограничения, связанные с определенной социокультурой общества, считающей, что темы о деньгах и их источнике крайне неприличные для публичного обсуждения как и темы, связанные с интимной жизнью, чем активно пользуются эзотерики, проповедующие таинственность магии денег и обряды по их привлечению [24].

- Эффект денежной профанации в западной культуре поощряется с детства [25].

- Денежный консерватизм – негативное восприятие любых денежных реформ, несмотря на их экономическую целесообразность исследовал Дж.Барг [26].

- Эффект денежного напряжения, по мнению Семенова М.Ю., – это эмоциональная составляющая денег, зачастую связанная с такими сильными чувствами как любовь, жертвенность, ненависть или зависть, характеризующие эту сферу как контрастную или амбивалентную по отношению к деньгам [28].

- Эффект иллюзии материальности денег - Семенов М.Ю., Зингер М., Д.Канеман, П.Словик, А Тверски, В.Новикова, С.И.Ерина и др. считают, что деньги, несмотря на свою материальную сущность, являются социально-конвенциональным средством, активно используемым для удовлетворения духовных потребностей [29, 30, 31,32].

- Эффект индивидуального экономического поведения существенно отличается от поведения групп потому, что у каждого человека своя индивидуальная мотивация, сформированная разными внешними и внутренними факторами. Денежное поведение человека, его формы и мотивация существенно различаются на макро-, мезо- и микроуровне, что и отмечено в исследованиях Паркинсона С.Н., Хиршлейфера Дж., Бэккера Г., Тамбовцева В.Л., Эрроу К., Верховина В.И. [33,34,35,36,37,38].

- Эффект разных денег – относится не только к разным формам монетарного понятия, но и к нравственным. П. Словик, А. Тверски, В.В. Новикова, С.И. Ерина, А.А. Капустин и др. отметили, что человек тратит «грязные» деньги намного быстрее, чем «чистые». Психосемантические исследования А.А. Капустина с использованием частного семантического дифференциала, проведенные в Ярославле, зафиксировали множественное отношение к различным монетарным формам и монетарным понятиям [39,40,41].

- Эффект размера денег. Мелкие деньги человек тратит не задумываясь, произвольно сберегая крупные купюры от размена [42].

- Эффект одалживания – сводится в последнее время как к источнику стресса, а также возникновению новых форм психологического поведения - не возвращают долги [43].

- Эффект преимущественной ценности денег над товаром, утрачивает свою актуальность в периоды войны, кризиса или денежной девальвации [44].

- Эффект денежной арифметики. Формально логические математические операции (сложение, вычитание, деление и т.д.) с абстрактными числами и с деньгами имеют отличные правила и нормы [45].

- Денежная иллюзия – восприятие номинального, а не реального количества денег без учета инфляции и реального положения дел [46,47].

Можно изучать огромное множество совершенно различных денежных теорий и эффекты их влияния на психологию человека и его поведение, но остается неизменным практически только одно – это наличие денег или их отсутствие в кошельке. Данный факт делает большинство из людей либо счастливыми, либо глубоко несчастными.

Психология потребления, грамотно навязанное человечеству, - это яркий пример работ американских психологов Д.Хокинса, Р.Беста и К.Кейни, направленных на активное формирование человеческого поведения [48].

По статистике, в «Черную пятницу» американцы каждый год оставляют в магазинах свыше 60 миллиардов долларов США, что сравнимо с годовым бюджетом небольшой страны. Практически 80 % этих покупок через неделю выкидывается за ненадобностью [49].

Изучение психологии денег и их влияния на ценностно-смысловые аспекты современной молодежи - актуальное направление психологии, изучающее не только отношение человека к деньгам, но и к другим людям. Как считает Шелкопляс Е.В., именно деньги являются глубинными причинами дисгармонии социальных и экономических отношений в обществе [50].

Безусловно, наличие денег у среднестатистического человека напрямую зависит от наличия у него работы. Соединив факторы наличия работы и денег, можно получить примерную, психологически направленную модель поведения человека.

Однако кризисное состояние мировой экономики, сопоставимое с Великой депрессией 1930-х годов в США, сказывается на наличии рабочих мест. В этой связи очень интересны изыскания Аристотеля, отметившего в своем трактате «Экономика» пути преодоления кризисных явлений. По его мнению, наличие у индивидуума даже небольшого земельного участка не только повышает его патриотизм по отношению к государству, но и занимает человека полностью, т.к. он практически всегда занят повседневным хозяйственными делами, которые в отличие от промышленного производства ждать не могут. В противоположность ремесленнику, писал Аристотель - который «толчется на городских площадях», владелец земельного участка мало интересуется политикой и редко ходит на собрания, т.к. вся его энергия направлена на собственное натуральное хозяйство.

По мнению Г. Джонсона, 11-й и 12-й пятилетние планы СССР в части продовольственных товаров были совершенно нереалистичными. Продовольственную программу удалось восполнить за счет раздачи части земли под дачные участки, выручивших многих в период нестабильности [51,52].

Любые денежные эффекты поведения человека базируются в первую очередь на удовлетворении его естественных потребностей, продиктованных элементарной физиологией, так хорошо выраженной в Пирамиде потребностей А. Маслоу [53]. Можно разрабатывать массу экономических теорий и исследовать массу денежных эффектов, но все они практически сведутся к элементарному обеспечению человека пищей, а уже после и ко всему остальному.

Рассмотрев денежные теории, можно сделать вывод, что деньги, появившиеся на определенном этапе развития общества, являются инструментом, необходимым для развития производства и потребления, а также механизмом для управления экономическими, политическими и социальными процессами. Государство, учредив деньги и направляя денежное обращение, регулирует эти процессы, поскольку без них оно неспособно существовать и выполнять свои функции.

Влияние денег на поведение человека связано с экономикой, социологией, политикой и психологией. Автор статьи считает, что в настоящее время выявлена только часть психологических эффектов предсказуемого денежного поведения человека. Маркетологи, опираясь на психологические исследования, успешно направляют предиктор продаж в нужное им направление и в этой связи у психологов есть бескрайнее поле для исследования по нескольким актуальным причинам:

- реакция человека на финансовые факторы не только оказывает влияние на его жизнь, но и на его поступки, а значит можно найти способы и методы для предотвращения или снятия социальной напряженности;

- нахождение действенных способов и методов для оказания реальной помощи в практической психологии при различных денежных расстройствах в виде финансовой паники, шопоголизме, игромании и т.д. и т.п.;

- вовремя проведенная профориентация молодежи в соответствии с их психофизиологическими параметрами позволит сохранить душевное здоровье и стать счастливее молодому человеку, его семье и коллективу, т.к. намного приятнее и легче зарабатывать деньги, занимаясь любимым делом;

- психология денег это не только отношение индивидуума к деньгам, но и к другим людям, попадающим в сферу денежного соприкосновения, что означает определенное денежное поведение и культурные установки.

Проведение эмпирического социально-психологического исследования отношения к деньгам молодежи требует тщательной подборки и апробирования всего методического комплекса в целом, с учетом социокультурного уровня современного Казахстана.

Методики исследования будут прорабатываться в соответствии с самими исследованиями по этому вопросу. Несмотря на то, что люди не всегда полностью искренни в своих ответах на тему денежных взаимоотношений и тем более влияния денег на них самих и психологию их поведения, тщательный контроль процедуры эмпирических исследований, сравнительный анализ и использование взаимодополняющих методик должен обеспечить достаточно высокую достоверность результатов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 «Экономические взгляды Аристотеля» <http://econteor.ru/hste/bancmer.ph>
- 2 «A discourse of trade from England unto the East Indies»(Лонд., 1609; 2 изд.,1621) <https://www.abebooks.com/t.m-discourse-trade-engla>
- 3 Титова Н. История экономических учений. <http://www.gumer.info/bibliote>
- 4 W.S. «Критическое изложение некоторых жалоб наших соотечественников» Лондон 1581 г. http://gufo.me/content_eco/uiljam-stafford-32
- 5 Н.С. Четвериков О теории стабильности статистических рядов. - М., 1968.
- 6 Туган-Барановский М.И. Очерк VI. Социально-политическое направление. - СПб.: Изд. журнала «Мир божий», 1903. - С. 191-192.
- 7 Быховский Б.Э.«Мыслители прошлого Дж.Беркли». - М.: Мысль, 1970. - 220с.
- 8 Денежно-бумажное обращение Ф. Бендиксен. <http://ecouniver.com/914-d>

- 9 Аникин А. Дж.Стюарт Милль // Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. 2-е изд. - М.: Политиздат, 1975. - С. 279-287.
- 10 Д. Юм «О деньгах» Сочинения в двух томах. Том 2. - М., 1965. - 927 с.
- 11 Блауг М. Фишер, Ирвинг. - СПб.: Экономикс, 2008. - С. 317-322.
- 12 Фридмен М. «Количественная теория денег» <http://www.koob.ru/fridmen>
- 13 Мойсеев С.Р. «Взлет и падение монетаризма» // Вопросы экономики. — 2002. - № 9. - С. 92-104.
- 14 Кейнс Дж. «Общая теория занятости, процента и денег» /Дж. Кейнс, [пер. с англ. Н.Н. Любимова]. - М.: Прогресс, 1978. - 494 с.
- 15 Президент Казахстана – Н.А. Назарбаев телеинтервью 28.11.2016 г. <https://lenta.ru/news/2016/11/28/nazarbaev>
- 16 Карандаев Г.Н. «Теории денег. Денежное обращение и его закономерности». – Москва, 2008 <http://www.pandia.ru/text/77/210/87201.php>
- 17 Шевчук Д.А. «История экономических учений». http://www.razlib.ru/nauchnaja_literatura_prochee/istorija_yekonomicheskikh_uchenii_konspekt_lek
- 18 Из предисловия «К критике политической экономии»(1859) К. Маркса (1818 - 1883): http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_wingwords/273
- 19 «История экономических учений». Под ред. А.А. Кузнецова, 1998. <http://www.alleng.ru/d/econ/econ432.htm>
- 20 Смит А. «Исследование о природе и причинах богатства народов». - М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. - 684 с.
- 21 Маркс К., Энгельс Ф. «Из ранних произведений». Политиздат, 1956. - С. 519.
- 22 Фромм Э. О «Бытии человека - OnBeing». 1997. <https://www.directmedia>
- 23 Фернхем А. «Личность и социальное поведение» <http://www.studfiles.ru/preview/2626377/page:30/>
- 24 Мягков А.Ю. «Искренность респондентов в массовых опросах» <http://socioline.ru/book/myagkov-ayu-iskrennost-responentov-v-massovy>
- 25 Кийосаки Р. «Богатый папа, бедный папа» http://loveread.ec/view_global.
- 26 Bargh J.A. «The automated will: Nonconscious activation and pursuit of behavioral goals» *Journal of Personality and Social Psychology*, 2001. 81, p.1014-1027
- 27 Семенов М.Ю. «Испытание деньгами» LAMBERT Academic, 2010. - 184 с.
- 28 Семенов М.Ю., Мацнев Ю.В. «Ценность денег в разные возрастные периоды» Материалы конференции», 28-29.04.2005. - Омск.
- 29 Зингер М. «Жизнеспособность мифических чисел»
- 30 «Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения» Д.Канеман, П.Словик, А.Тверски. - Харьков, 2005. – С. 466-472.
- 31 «Люди и деньги» /В.В. Новиков, С.И. Ерина. - Ярославль: ЯрГУ, 1999.
- 32 Паркинсон С.Н. «Закон Паркинсона». - М.: Гранд:Фаир-Пресс, 2001. - 317 с.
- 33 Hirschleifer J. «The Expanded Domain of Economics» - *American Economic Review*, December. 1985, V.75. с. 92.
- 34 Беккер Гэри С. «Экономический анализ и человеческое поведение» THESIS, Начала-пресс, Зима 1993. Т. 1. Вып. 1. С. 26.
- 35 Тамбовцев В.Л. Опыт эмпирического исследования экономического поведения // Вест. Моск. университета. Серия 6. Экономика. 1994. №3. С.46.
- 36 Эрроу К. «Информация и экономическое поведение». 1995. - №5. - С.98.
- 37 Верховин В.И. «Экономическое поведение как предмет социологического анализа». - Социс. - 1994. - №10. - С. 120.
- 38 Словик А., Тверски А. и др. – Харьков: Изд-во Института прикладной психологии «Гуманитарный центр», 2005. – 632 с.
- 39 «Люди и деньги» В.В. Новиков, С.И. Ерина. - Ярославль: ЯрГУ, 1999.

- 40 Капустин А.А., Маслова Н.П. «Математические и статистические методы в экономике и естествознании» "РИНХ". - Ростов н/Д, 2004. Ч.2. - С. 94-96.
- 41 Семенов М.Ю. «Субъективная ценность монет» «Экономическая психология». 24-26.11.2010. - СПбГУЭФ, 2010. - С. 220-222.
- 42 «Конфликт с банком-кредитором» <http://www.bankist.ru/article/091116/>
- 43 Варга Е.С. «Деньги: их власть в мирное время и крах во время войны» Будапешт, 1917 г. <http://fintrest.ru/dengi.html>
- 44 Семенов М.Ю., Мацнев Ю.В. «Ценность денег в разные возрастные периоды»г. Омск. /Гл. ред. В.И.Разумов, зам. гл. ред. В.А.Баринов.
- 45 Фишер Ир. «Покупательная сила денег»<http://www.biznesbooks.com/boo>
- 46 Кейн Дж.М. «Трактат о деньгах» (A Treatise of Money, 1931) <https://snoska.ru/f52230fa-70b9-498b-a75c-f462853824dd>
- 47 Лекции «Психология потребления»<http://www.studfiles.ru/preview/4384>.
- 48 «Черная пятница»<http://www.calend.ru/holidays/0/0/3277/>
- 49 Шелкопляс Е.В.«Деньги, собственность и массовая психология: психолого-экономическая утопия». – М., 2005. <http://selfmoney.narod.ru/shel.ht>
- 50 David Gale Johnson. Prospects for Soviet Agriculture in the 1980s. — Indiana University Press, 1983. - 214 с.
- 51 Горланов И.А., Флорентьев Л.Я., Копанев Н.Г. «Продовольственная программа СССР: вопросы и ответы.» - Изд-во полит. лит-ры, 1986. - 214 с.
- 52 Maslow А.Н. «Motivation and Personality». — New York: Harpaer& Row, 1954.http://pedlib.ru/Books/1/0467/1_0467-460.shtml

ТҮЙІН

Мақала авторы әдебиетті талдай, зерттей отырып, ақшаны және оның жастардың мінез-құлқына әсерінің психологиялық қызметін қарастырады. Ақшаның адамның мінез-құлқына ерте әсер етуі сатылым предикторы ретінде маркетингтер үшін үзік-үзік зерттелген.

Бұл тақырыпты зерделеудің маңыз сол, Қазақстанның ұзақ жыл бойы халықтың тұтынушылық ойлауын қалыптастырған жоспарлы экономикаға өтуі бұрын да айтарлықтай өзгерістерді талап ететін, яғни нарықтық экономиканы және оның барлық моральдық идеологиялық аспектілерін ескере отырып, икемді ақша психологиясын қалыптастыру жеке тұлғалар мен қоғамды тұрақтандырады.

RESUME

Analyzing literature and researches, the author of the article considers money and their psychological functions of influencing the behavior of young people. Previously, the impact of money on human behavior was mainly studied fragmentarily for the work of marketers as a predictor of sales.

The importance of studying this topic lies in the fact that the transition of Kazakhstan from a planned economy, which has formed consumer thinking in the population for many years, already requires considerable changes for a long time, because the formation of a flexible monetary psychology, taking into account the market economy and all moral and ideological aspects, stabilizes the individual and society.

Аннотация

Мақалада педагогикалық тәжірибеде қолданылып жүрген білім стандартына сай оқытудың инновациялық технологиялары мен педагогикалық құралдарды жетілдіру және студенттердің құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Пәннің типтік бағдарламалары мен жұмыс жоспарларына сәйкес оқу үдерісінде студенттерде құзыреттілікті қалыптастырудағы қолданылып жүрген қазіргі кезеңдегі оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдері қарастырылады. Сонымен қатар, тәжірибеде қолданылып жүрген оқытудың инновациялық технологияларын студенттердің құзыреттілігін қалыптастырудағы қызметі негізделген.

Түйін сөздер: инновациялық қадам, тұлғаның қалыптасуы, сыни танымдық көзқарас.

Э.Ж. Әлімқұлова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
пед. ғыл. канд, доцент

А.Қ. Әшірбекова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
химия магистрі

Студенттерде құзыреттілікті жетілдіру – оқу үдерісін ұйымдастырудағы маңызды құрал

Еліміздің білім жүйесін дамыту тұжырымдамасында: «Білім берудің мақсаты - жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайында алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше оң, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру» [1, 2], деп көрсетілген жолдары бүгінгі өзекті мәселе. Білім – болашақ бағдары, білікті маман даярлайтын білім беру мекемелерінің басты міндеттерінің бірі – жеке тұлғаның құзіреттілігін дамыту. Құзыреттілік – оқыту технологиясының қатысында білім алушының әрекет тәсілдерін жан-жақты игеруінен көрінетін білім нәтижесі.

Бүгінде жаратылыстану пәндерін оқыту жүйелі түрде, табиғи жолмен жүзеге асырылады деген түсінік бар. Бірақ зерттеуші ғалымдар жаратылыстану ғылымдарының пәндік мазмұны терең білім алушылардың терең ойланып зерделеуге азық бола алмайтындығымен келісіп отыр. Бірақ оқу үдерісі барысында білім алушылардың тұлғалық ерекшеліктеріне, таным сапасының деңгейіне байланысты оқыту технологиясы кездейсоқ белсендірілетіні де кездеседі. Демек, оқу үдерісінде қалыптасатын

білім, білік, дағды кәсіби бағытталу, құзыреттілік жүйесіз қалыптасады. Белгілі бір білім жүйесін қалыптастыруға бағытталған оқыту жолы мақсатты сипатта болады, бірақ көп жағдайда шектелген шеңберде болады.

Технология – жеке тұлғаны дамытуға негізделген мақсатты педагогикалық жүйе. Технология оқытудың, білім берудің, жеке тұлғаны жан-жақты дамытудың жаңа әрі нәтижелі ізденістерін талап етеді. Бірақ, технология оқытудың тың әдістемесі немесе бұрын болмаған мүлде жаңаша жолдарын қарастырады деп түсінудің өзі артық. Оқыту мен тәрбие беру үрдістері «науқандық», «өтпелілікті» қаламайтыны белгілі. Қай кезеңде болмасын, адамзат өз ұрпағын оқытып, тәрбиелеудегі заманның ең озық, тиімді ізденістерін тәжірибеге кіріктіріп, классикалық педагогиканың озық үлгілерін жаңа заман талабына сай жетілдіре отырып, сабақтастыра жалғастырып келеді. Технология қарапайым тілмен айтқанда, жүзеге асатын, айқын мақсаттардың алдын ала ойластырылған нақты жобасы, белгілі педагогикалық жүйенің тәжірибеде жүзеге асатын жобасы. Демек, технология ол, біріншіден, диагностиканы басшылыққа алған, жеке тұлғаға қарай бағытталған мақсатты, сапалы оқу әрекетін ұйымдастыру. Жеке тұлға, ең алдымен, өзінің саналы іс-әрекеті арқылы ғана дамиды. Кез келген әрекет іс-қимылдармен жүреді. Қазір педагогика ғылымында біршама зерттеліп, білім сапасын көтеру мүмкіндігінің кеңдігімен танылған витагендік (Vita) латын тілінде өмір, «gen» грек тілінде тәжірибе), яғни адамның «өмірлік тәжірибесі» оқыту технологиясын атауға болады. Бұл технология оқытуды Субъект-Субъект қатынасына сай ұйымдастыруға негізделген жаңа педагогикалық парадигманың талаптарына толық сәйкес келуімен, оқытушы мен білім алушы арасындағы қарым-қатынастың демократиялық жағдайын қалыптастыруымен, білім алушылардың басты мәселені бірігіп шешуімен, бірлесе тәжірибе жинақтауымен және әр білім алушының өз тарапынан нәтижелі шешімге жетуіне мүмкіндік тудыруымен ерекшеленеді. Витагендік тапсырмалар білім алушының танымын кеңейтіп, ой-өрісін нығайтуды, өз сөзін дәлелді жеткізуге дағдыландыруды көздейді. Мұның өзі витагендік амал-тәсілдер мен тапсырмалардың білім алушылардың еркін тілдік қатынасқа түсу, танымдық, жан-жақтылық, сондай-ақ топпен тіл табыса отырып әрекет ету қабілеттерінің жетілуінде маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Сондықтан, білім алушылардың құзыреттіліктерін қалыптастыру мақсатында витагендік оқыту технологиясын қолдану болашақ маманның заманауи сұраныс үдерісін қанағаттандыратын саналы әрі сапалы білім мен білікті меңгеруін қамтамасыз етеді. Оқытушы мен білім алушылар арасындағы тиімді өзара педагогикалық ойластырылған іс-қимыл білім алуға ынталандырудағы ең өзекті мәселе.

Қазіргі кездегі білім беру сапасы білім алушының өздігінен шешім қабылдауға мүмкіндігін қамтамасыз ететін қалыптасқан негізгі құзыреттілік, түріндегі білім нәтижелерімен түсіндіріледі. Олай болса, бүгінгі таңда педагогтердің алдында тұрған міндет те табысты және тиімді әрекетке дайын, өзінің пікірін білдіруге және өзінің іс-әрекеті мен өмір сүріп отырған қоғам үшін жауапкершілігін түсінуге қабілетті, отбасындағы, қоғамдағы, еңбек ұжымындағы әлеуметтік рөлін сезінетін құзырлы тұлғаны қалыптастыру. Мұнда педагогтердің кәсіби шеберлігі мен оның компоненттері (1- сурет) маңызды қызмет атқарады.

1-сурет - Педагогикалық шеберліктің құрылымдық компоненті

Оқыту үдерісінде оқытушының шеберлігі білім алушының рефлексиясын, яғни өзінің санасын танып, талдау жасай білуге (ойына, көзқарасына “басқа көзбен” қарау), өзін өмір сүру әрекетінің субъектісі ретінде сезінуге қатысты қадамдарына дұрыс бағыт беру. Білім алушыға өз білімі негізінде жаңа білім мазмұнын қалап, болашақта зерттеу жүргізулеріне бағыт алуларына және орындалуы керек тапсырмалар жөніндегі жеке және топтық түсініктерді қалыптастыруға көмектесетіндігін ұғындыру. Білім алушының жаңа идея мен жаңа білімді игеріп үйренуге және оны өзіндегі білім негізімен ұштастыруда іштей немесе сырттай белсенді болатын – болмайтындықтарын шешуі де алғашқы таным кезеңінде іске асады. Таным кезеңі дәрісті ой елегінен өткізіп талқылау, материалдарды ғылыми басылымдар мен арнайы кітаптарды оқу, бейнетаспа, өнер қойылымдары немесе басқа да нұсқаулықтармен, деректі ақпараттармен, жаңа идеямен сабақтастырып жұмыс жасағанда іске асады. Білім алушы жаңа білім мазмұнының қолданбалылығы мен қолайлылығын қарастыра отырып, белгісізден белгіліге қарай жүретін ақпарат пен идеяның маңыздылығы жөнінде шешім қабылдаулары қажет.

Ой толғаным – үйрену үдерісінің соңғы кезеңі, бұл кезеңде білім алушылар алған білімдерін айналасындағыларға, көпшілік талқысына салып, жеткізе бастайды. Саналы талқылаулар және оны тәжірибеде қолдану, жаңа идеялар мен ұғымдарды жинақтаумен, мазмұн жөніндегі өздерінің ашық ұсыныстар берумен, белгілі бір зерттеулер бастаумен айғақталады. Бұл үдеріс арқылы білім алушылар өздерінің ойын нақтылайды, қатарластары мен оқытушымен байланыса отырып мәліметтер жинағы мен құрылым мағынасын сынақтан өткізеді. Осы кезеңде әртүрлі стратегиялар, яғни оқу әдіс-тәсілдерді қолдану ойлануға үйретеді, ой алмастыруға дағдыландырады, білім қорын толықтырады. Бұл ең ұзақ та, маңызды шешуші кезең. Мұны тұлғалық бағдарлы көзқарас тұрғысынан қарастыратын болсақ, оқытушы мен білім алушы арасындағы қарым-қатынас, түсіндіруден түсінуге, монологтан диалогқа, әлеуметтік бақылаудан дамытуға, жалпы басқарудан өзін-өзі басқаруға көшу болып табылады. Демек, оқытушының негізгі міндеті – білім алушымен іскерлік қарым-қатынасты орнықтыру, олардың ғылыми негізделген шығармашылық деңгейін дамытып жетілдіруге жағдай жасау, еркіндік беру болып отыр.

Сыни ойлау философиясындағы басты мақсат: білім алушы өзінің тұлға ретінде қалыптасып жетілу жолында қажетіне жарата алатын маңызды деген ақпараттарды игеріп, әмбебап тәсілдерді үйренуі керек. Білім алу білім алушы тұрғысынан белсенді үдеріс болуы қажет, тек белсенді түрде жұмыс жасаған жағдайда ғана қандай да болмасын білімді игеріп одан нақты бір нәтиже шығаруға болады. Сыни тұрғыдан ойлау әрбір білім алушыны терең ойланып, философиялық тұжырым жасауға бағыттайды. Өмірде ең керекті құзіреттілік екендігін ескере отырып, әр сабақта білім алушы топ мүшелерімен араласып коммуникативтік қарым – қатынас үдерісінің белсенді мүшесіне айналады және ұжымда, жалпы қоғамда өзара байланыс құру мәселесі төңірегінде ой толғандырады.

Сыни ойлау философиясындағы басты мақсат, біз өзіміздің педагогикалық тәжірибемізде оқу үдерісінде білім алушылардың құзыреттіліктерін дамыту бағытында жоспарлы педагогикалық ізденіс жұмысын жүргізу. Осы бағытта «Сыни тұрғыдан ойлау» жобасын сабақта білім мен тәрбие беру үдерісінде тиімді үш жағдай ескерілуі тиіс:

1. Дәстүрлі емес, яғни аудиторияда студенттердің дәстүрлі 2-3 қатарда екі-екіден отыруы сақталмайды.

2. Аудиторияда студенттер жұпшен немесе топпен жұмыс, әркім өз көзқарасын қорғау үшін жеке бұрыштарға бөлініп отыру т.б. еркін қозғалыста орналаса алады.

3. Аудиториядағы өзгерістер: қағидалар, идеялар тақтасы, ең үздік сұрақтар тақтасы, пікірлер бұрышы, үздік шығармашылық жұмыс тобы т.с.с сабақты ұйымдастырудың ерекше әдістері жүзеге асырылды.

Сабақты ұйымдастыру кезеңдерінде білім алушылардың мәселені шешу құзыреттілігі, ақпараттық құзыреттілігі және коммуникативтік құзыреттіліктерін дамытыту мақсатында әртүрлі стратегиялардың тиімді қолданылуына ерекше мән береміз.

«Техникалық ғылымдар және технологиялар», «Ветеринария» бағытындағы мамандықтарда білім алатын студенттер арасында оқу үдерісін ұйымдастыруды бағалау парағындағы «Оқу үдерісінде қолданылып жүрген оқыту технологияларына көзқарасың» деген сауалнамаға: “Егер мен білім беру саласында қызмет жасаған болсам, онда мен мектепте қазірде қолға алынып отырған ең алдымен технология пәндерін, сонымен қатар нақты пәндерді заманауи бағытта ұйымдастыруға, оқытудың жаңа әдіс тәсілдерін сабаққа кіріктіруге тырысар едім. Білемін, ол үшін педагогтерге жан-жақты ізденіс қажет. Осы жолда менің арманым - өзімінің таңдаған мамандық саласы бойынша мамандар дайындайтын алыс және жақын шет елдердің алдыңғы қатарлы білім беру мекемелерінің оңды тәжірибесін игеру. Менің негізгі мақсатым - заман талабын қанағаттандыратын білікті маман болу”, деп жазады. Мұнда студенттің ойынан құндылықты-бағдарлы құзыреттілікті аңғаруға болады. Сонымен қатар ол өзінің Отан алдындағы азаматтық борышын, отанды сүю, құрмет тұту тәрбиесін ісі арқылы дәлелдегісі келетіндігін көрсетті. Ал келесі студент: “Қазіргі заманғы оқыту технологиялары көңілге қонымды, ұнайды. Мен – педагог болсам, оқушының оқытушы қойған талаптарды қанағаттандыруын өте қатаң бақылар едім. Өзімді қоғамдағы жағдайға тез бейімдеуге тырысып, оқушының білім алуға деген ынта-жігерін арттыратындай пәннің ерекшеліктерін және оның маңызын ашып көрсетіп, білім алуға қызықтырып, рухтандыар едім. Оқушымен өзімді тең дәрежеде ұстап, қажет кезінде тірек, бағыт беруші, кеңесші болуға тырысып, педагогикалық міндетімді шынайы жауапкершілікпен атқарар едім”, - деп жазады. Бұл жерде студенттің өзінің азаматтық борышын, міндетін нақты сезінгендігін аңғару қиын емес және студент қатаң талап пен тәртіпті, түсінушілікті қалап отыр. Мұнда білім алушының коммуникативтік құзыреттілік нышандарын байқауға болады. Тағы бір студент: “... ауылдық жерлерге білікті педагогтер жетіспейді, сондықтан ауылдық жерлердегі жұмыс істеп жатқан білікті мұғалімдерге және жолдамамен жіберілген жаңашыл, кәсіби білігі жоғары педагогтерге қолдау жасау керек. Пәндік үйірмелерді құрылып, онда пәнге қызықтырудың әдіс-тәсілдерін іздестіріп оқушылардың білім алуға

қызығушылығын ояту қажет”, дейді. Бұл жерде әлеуметтік-еңбек, тұлғалық өзін-өзі дамыту құзыреттіліктерінің қалыптасқандығын байқауға болады.

Дәріс және зертханалық, практикалық сабақтарда білім алушылардың білім сапасының жоғары деңгейде көрінуі оқытудың дәстүрлі әдістерінің компьютерлік технологиялармен, жалпы оқытудың инновациялық технологияларымен сабақтастырыла, кіріктіріле жүргізілу шеберлігі мен қолданыс аясына байланысты [3,4,5,6].

Оқытудың инновациялық технологияларының элементтерін өзіндік жұмыстарды ұйымдастырып өткізудегі маңызы зор. Бұл жерде дәрісханалық сабақтардың алатын орны ерекше. Өйткені өзіндік жұмыс барысында студенттерді дәрісте берілген материалды түрлі ғылыми басылымдардан, ғылыми оқу және оқу әдістемелік құралдардан, ақпарат көздерінен алынған материалдармен толықтырып, салыстыру қызықтыратындығы байқалады. Бұл сапалы және деректі материалдардан құрылған рефераттар мен оны баяндау барысында кейбір қазақша ұғымдары мен терминологияға ерекше назар аударып, өз пікірлері мен ойларын талқыға салып еркін көзқарастарын білдірулерінен байқауға болады.

Студент үшін жұмыстың маңыздылығы, онда студент:

- ойларын жазбаша түсіріп, құжаттарды рәсімдеу талаптарын меңгереді;
- шығармашылық ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу негізін бекітеді;
- білім шеңберін кеңейтіп, түпнұсқалық материалдарды талдау, пікір беру дағдысын қалыптастырады;
- оқу бағдарламасына сәйкес белсенділік, шығармашылық бағытта қаншалықта өскендігін бақылауға мүмкіндік береді.

Өзіндік жұмысты орындаудың тәрбиелік мәні ерекше екендігін атап көрсеткен жөн. Себебі, студентте өзіндік жұмысқа дайындалу кезеңдерінде жоспарлаған жұмысқа ынтасы мен жауапкершілікті сезіну, алдына қойған мәселені табандылықпен орындау, топ ішінде өзін еркін ұстау, сөйлеу және қарым-қатынас мәдениеті, яғни жан-жақтылық қабілеттерін дамыту дағдысы қалыптасады. Өкінішке орай, барлық студенттер қауымында осындай деп айта алмайсың. Өйткені студенттердің 30-40%-ы ғана тапсырманы дер кезінде орындауға тырысады, ал қалған бөлігі оны көбіне ертеңгі күннің үлесіне қалдыруды әдетке айналдырып алғандығын байқамай қалады. Дегенмен, сабақ барысында құрылған әр топша мүшесі өзара бірлесіп жинақталған ақпарат ағымынан ең маңыздысын бөліп алып, оны өзара талқыға салуға атсалысады, кейіннен дайын материалды аудиториямен бөлісуге мүмкіндік алады, мұнда ақпараттық және коммуникативтік құзыреттілік жүзеге асады.

«Талқылау» стратегиясы бойынша студенттер өзара пікір таластырып дұрыс, қате немесе екі жақты пікірлерін ортаға салып, әр топтан сайланған спикер уәждемелі қорытындыны аудитория назарына ұсынады. Сайланған спикер жұмыстың мақсаты мен міндетін айқындап алады. Жұмыстың негізгі бөлімі мен қорытындысын аудиторияға жеткізуде, тыңдаушылардың ықыласын өзіне аудару, айтқандарына сендіре білу, сөйлеу мәдениеті мен шеберлігін меңгеру, яғни білім алушыларда ақпараттық, коммуникативтік құзіреттіліктердің қалыптасуы жүзеге асады. Демек, студент оқу үдерісінде танымдық іс-әрекет иесі; өзінің даму шеңберін кеңейтуші; оқыту үдерісінің белсенді мүшесі; өзіндік ой-пікірі бар, сыншыл көзқарас, әділ пікір иесі; өзін-өзі тануға әрекет жасаушы тұлға; сарапшы рөлін еркін атқарушы; өзінің және топ мүшелерінің жұмысына сыни көзқараспен қарап, ойының даму кезеңдерін қадағалап бағалай алушы; алдағы қадамдарын болжап, айқын мақсат қоя білуші т.с.с. мүмкіндіктерін көрсете алады.

Ал зертханалық сабақтар көп жағдайларда тек пәннің типтік бағдарламасы бойынша тек оқытылатын тақырыптармен ғана шектеледі. Әрбір студент зертханалық жұмысқа арналған әдістемелік нұсқауларды басшылыққа ала отырып, барлық қажетті іс-әрекеттерді орындаулары тиіс. Осының нәтижесінде сабақтан сабаққа кәсіптік іскерлік пен дағдыға негіз болатын, дағдыға бірте-бірте ауысатын қажетті эксперименттік іскерлік саны артады. Теориялық материал жүйеленеді, бекітіледі, алынған тапсырмаларды шешудің әдіс-

тәсілдері қолданылады. Мұнда теориялық білім нақты жағдайларда пайдаланылып, өлшеу құралдардың көмегімен өлшеу әдістемесі бойынша жаңа практикалық іскерліктер мен дағдылар алынады. Зертханалық сабақтардың басты ерекшелігі орындалатын жұмыстың дербестілігі. Әрбір сабақ түрінде өзіндік әрекеттер студенттердің шығармашылық ынта-ықыластары және өзіндік қалыптасатын дағдылар зертханалық жұмысты практикалық жұмыстармен ауыстыруға болмайтынын көрсетеді.

Құзыреттілікті жетілдіру білім мен біліктіліктен қалыптасатындықтан, ол үздіксіз жүретін үдеріс. Мысалы, бүгін еліміздің білім беру жүйесінде болып жатқан реформалар мен саясаттар, өзгерістер мен жаңалықтар әрбір педагог қауымының ойлауына, яғни өткені мен бүгіні, келешегі мен болашағына жіті назар аударуына, жаңа идеялар мен жаңа жүйелермен жұмыс жасауына негіз болып отыр. Жоғары оқу орнын бітіруші жас маман еліміздегі өзгерістер мен жаңалықтардан толық хабардар, өмірдің кез-келген тығырығынан оңтайлы жол тауып шыға білетін алғыр да білікті жас маман болып тәрбиеленуі тиіс. Олай болса сапалы білімнің берілуі, білікті мамандардың тәрбиеленуі білім беру жүйесіндегі зиялы қауымның қоғамдағы орнына да байланысты [7, 8].

Әрбір педагог:

- алдыма келген білім алушының білімге деген сұранысын қанағаттандыра алдым ба?;
- білім беруде қандай бағдарламаны, қандай бағытты, қандай оқыту технологиясын қолданып ұстанғаным жөн?;
- қолданған оқыту әдісі студенттің шығармашылық қабілеттерін ашуға, білім алуға деген құлшынысын тудыруға себеп бола алды ма? т.с.с. педагогикалық мәселелердің төңірегінде ойлана отырып, жұмысын белгілі бір жүйеге келтіріп жүргізгенде ғана заман ағымы талап етіп отырған білікті мамандарды даярлауға мүмкіндік туады. Өткен жылдары елімізде студентті жаппай біліммен қаруландыру мақсат болып келді, ал бүгінде білімді жеке тұлғаға бағыттай отырып, таным қызметін жетілдіру- басты мақсат болып отыр. Бұл жүйеден құзыреттілік-қазіргі заман талабына сай педагог қауымының өз-өзінің біліктілігін арттыру, өз ісін басқару қабілеттілігі деп түсінуге болады. Ендеше әр педагогтың кәсіби құзыреттілігі нақты жағдайда ғана тұлғаның құзырлылық қабілетін ашатын тапсырмалар жүйесін ұсына алатынымен анықталады. Олай болса білім саласындағы түбегейлі өзгерістерді күнделікті оқу үдерісінде кез келген пәннен берілетін тапсырмалардың мазмұнымен сабақтастырып бастаудың қажеттілігі айқын көрінеді.

Студент берілген тапсырмаларды орындау барысында жинақтаған мәліметтерді тәжірибемен байланыстыру білігі арқылы жаңаны танып білуге жол табады. Оқу үдерісінде жаппай білім алуда кейбір білім алушы өз мүмкіндіктерін өзі ашқан болса, кейбірі «жабулы қазан жабулы күйінде» тіршілік ағымымен жүре береді. Кешегі педагог білім беруші ақпарат көзі және оқу үдерісіндегі мәселенің дұрыс бұрыстығын саралаушы болып келді. Ал, бүгінгі оқытушы жұмысты дұрыс ұйымдастыру білігі арқылы студенттің өздігінен білім алуына мүмкіндік жасайды, жаңа идеялар мен жаңалықтар, болжамдар мен нәтижелер әкелетіндей тұлға даярлауды көздейді.

Біз өзіміздің педагогикалық тәжірибемиз негізінде ең әуелі білім стандартына сай, пәнінің бағдарламалары мен жоспарларын, әдістемелік нұсқаулары мен оқу, оқу әдістемелік құралдарын зерттей отырып, әр студентке жеке тұлға ретінде көңіл аударып пәнге, ғылымға деген қызығушылығын ояту, ізденіс жұмыстарын жасау, әр студенттің жаңаға ұмтылу, жаңаны сезіну деңгейін жетілдіруге қатысты тапсырмалар жүйесін дайындаймыз. Дайындалған тапсырмалар мен сұрақтардың мазмұны берілген тақырып және ондағы көтерген мәселе бойынша жан-жақты ізденуге, толықтырулар мен өзгерістер енгізуге, болжамдар айтуға, өз ойларын еркін ортаға салуға, еркін сөйлеуге негізделеді. Әр сабақтың соңында студенттің қойған сұрақтары мен олардың берген жауаптары арқылы білім сапасын бақылауға, басқаруға мүмкіндік бар. Осындай тәжірибелер арқылы студенттердің «жасырын» ашылмаған мүмкіндіктерін көрсету, шығармашылық

қабілеттерін тану; ғылыми ұғымдар мен түсініктерді пайдаланып өз ойын жинақтап дұрыс жеткізуге дағдыландыру; мәдени қарым-қатынас дамыту; жаңашыл іс-әрекет жасау; қателесуден қорықпау, білім алудың қажеттілігін сезіп білу; өмірде кездесетін түрлі жағымды-жағымсыз жағдайларды зерделеу, жедел оңтайлы шешім қабылдай білу; жаңа дүниені танып білуге деген құлшынысты белсендіру т.б заман талабына сай маман «жасап шығаруға» мүмкіндік туады деп болжам жасауға болады.

Оқу үдерісін ұйымдастырып жүргізу тәжірибемізде біз студенттердің пәнді меңгеруге, өз ойын еркін айтуға, ғылыми ұғымдарды қолдану білігі мен мәдениетін жетілдіруге, берілген тапсырманы жан-жақты қарастыруға дағдыландыруға, білімнің жеткіліксіздігін сезінуге (дискомфорттық), белгісізге қарай табысты қадам жасай білуге үйрете отырып құзыреттілікті, яғни құндылықты-бағдарлы құзыреттілік (азаматтық белсенділік, саяси жүйені түсіну, баға бере білу, елжандылық болу); Мәдениеттанымдық құзыреттілік (ұлттық ерекшеліктерді тани білу, өз халқының мәдениеті мен өзге ұлттар, әлем мәдениетін салыстыру, саралай білу қабілеті); Оқу-танымдық құзыреттілік (өзінің білімділік қабілетін ұйымдастыра білу, жоспарлай білу, ізденушілік-зерттеушілік әрекет дағдыларын игеру, талдау, қорытынды жасай білу); Коммуникативті құзыреттілік (адамдармен өзара қарыс-қатынас тәсілдерін білу, мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінде, халықаралық қатынаста шетел тілінде қатынас дағдылары болу); Ақпараттық-технологиялық құзыреттілік (ақпараттық технологиялармен техникалық объектілер көмегімен бағдарлай білу, өз бетінше іздей білу, таңдай, талдай білу, өзгерте білуді жүзеге асыра білу қабілеті); Әлеуметтік-еңбек құзыреттілік (әлеуметтік-қоғамдық жағдайларға талдау жасай білу, шешім қабылдай білу, түрлі өмірлік жағдайларда жеке басына және қоғам мүддесіне сәйкес ықпал ете білу қабілеті); Тұлғалық өзін-өзі дамыту құзыреттілік (отбасылық еңбек, экономикалық және саяси қоғамдық қатынастар саласындағы белсенді білімі мен тәжірибесінің болу қабілеті) қалыптастыратын орта жасауға болатындығына көз жеткізіп отырмыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
- 2 ҚР-дың 2015 жылға дейінгі білімді дамыту тұжырымдамасы: теория мен тәжірибеге қатысты мәселелері. / <https://www.azattyq.org/a/1151833.html>
- 3 Imanzhanova K.T., Abeldina Zh.K. Bilimgerlerdi gylymi-zertteu zhumysyna belsendendiru tasili, Novinata za naprednali nauka. - Sofia, 2013. - 70-74 p.
- 4 Abeldina Zh.K., Moldumarova Zh.K. The virtual environment is aware of general education disciplines, Strategy of Development of Economy of Kazakhstan during the Crisis and Post-crisis Periods, Management Institute. - Astana, 2009. - 228-232 p.
- 5 Құдайбергенова К.С. Құзырлылық табиғаты-тұлғаның өздік дамуында. – Алматы, 2006.
- 6 Білім берудегі инновация арнайы білім беру порталының материалдары [Электр. қор] // <http://sincom.ru>
- 7 Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. - М., 2014. - С. 41.
- 8 Әлімқұлова Э.Ж., Абельдина Ж.Қ., Абельдина Р.Қ. Жаратылыстану пәндерін оқытуда инновациялық технологияларды қолданып, студенттердің құзыреттілігін жетілдірудегі педагогикалық мәселелер // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, 2014. - Б. 117-124.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается процесс формирования компетенций как процесс взаимодействия студентов и преподавателя, при котором педагог и обучающийся взаимодействуют друг с другом в ходе урока посредством применения активных форм и методов обучения, когда преподаватель и студент находятся на равных позициях. В такой ситуации обучение носит позитивный характер, повышается уровень самооценки студента, что способствует качественному восприятию учебного материала.

RESUME

Process of competences formation is considered as process of interaction of students and lecturers when the lecturer and student interact with each other during a lesson by means of application of active forms and methods of training when the lecturer and the student are on equal terms. In such situation training has positive character, the level of a self-assessment of the student increases that promotes qualitative perception of a training material.

Аннотация

Бұл мақалада мектептерде үштілді білім беру арқылы оқушылардан көптілді тұлға қалыптастырудың алғышарттары мен негізгі ұғымдарға анықтама берілген. Тілдерді меңгерудегі басты аспектілер байланысы сұлба түрінде көрсетіліп, шетелдік тәжірибе нәтижелері сараланады. Сонымен қатар үштілді білім берудің мақсат-міндеттері анықталып, оны жүзеге асыру жолдары аталған.

Түйін сөздер: үштілді білім беру, көптілділік, полилингвалды тұлға, көпмәдениеттілік, құзыреттілік.

Л. Нәби

Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
пед. ғыл. канд., профессор м.а.

С.К. Молдабекова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

М. Талпакова

Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті, магистрант

Көптілді тұлға қалыптастыру - үштілді білім берудің негізгі шарты

Жалпы білім беретін мектептің оқыту үрдісінде үш тілде білім беруді енгізу – алға қойған мақсат-міндеттерді жүзеге асырудың сөзсіз маңызды қадамы. Үш тілде білім алу және оны шын мәнінде меңгеру білім алушыларға түрлі халықтардың мәдениеті мен дәстүрінен хабардар болуына ықпал етеді. Көптілділікті Қазақстан үшін көптілді білім – бұл оқытудың мақсатқа бағытталған, ұйымдастырылған, шамаланған үштұғырлы үрдісі.

«...Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі», – деп Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өз жолдауында нақты бағыт көрсетті [1].

«Көптілділік» термині (ағылшын тілінде – multilingualism, mehrsprachigkeit) қоғамда әртүрлі тілдердің таралуы, жеке тұлғалардың бірнеше тілдік құралдар арқылы сөйлесу мүмкіндігі ретінде түсіндіріледі [2]. Көп тілді тұлға қалыптастыру – бір мезгілде бірнеше тілді меңгеріп, адамзат тәжірибесінің әлеуметтік маңызды «фрагменті» ретінде тіл білімі мен оны үйрену дағдысын, сөйлеу әрекетін нақты көрсете алатын, сондай-ақ тіл мен мәдениетке деген құндылықты тұрғыдағы қатынасына дербес тәрбиеленуі мен дамуы.

Полилингвалды тұлғаны қалыптастыру – көпмәдениетті білім кеңістігін дамытудың негізгі бағыттарының бірі. Ю.Н. Карауловтың пікірі бойынша «тілдік тұлға – дұрыс идея», ол «тілді үйренудің барлық аспектілерін тесіп өтеді және адамның тіл үйрену барысында пән арасындағы шекараларды бұзып өтеді». Тілдік тұлға толыққанды тұлға болып табылады, оның бойында өзінің тілі, дискурсы арқылы икемделген психикалық, әлеуметтік, әдептілік және басқа да компоненттер жинақталған [3].

Осы тақырыптағы негізгі ұғымдарды қарастырайық:

Көпмәдениеттілік – заманауи әлеуметтік мәдени кеңістіктегі, тұлғаның өмір сүретін және қалыптасатын ортасындағы мүмкін болатын мәдениеттердің көпқырлылығы.

Тұлғаның көпмәдениеттілігі (мультимәдениеттілік) – демократиялық гетерогендік қауым жағдайында түрлі мәдениеттің өкілдері ретінде бейбіт қатар өмір сүру субъектілерінің мүмкіндігін қамтамасыз ететін, әлеуметтік психологиялық сипаттамалардың жиынтығы.

Құзыреттілік – (латын сөзі –сәйкесті, қабілетті) – орындалатын жұмыстың мәнін, қойылған мақсатқа жетудің тәсілдері мен құралдарын терең және түп-түбіріне дейін білу, сонымен қатар сол жұмысқа сәйкес келетін іскерліктер мен дағдыларын болуы [4].

Әлемнің көптеген елдерінде көпмәдениеттіліктің орнатылуы педагогикалық білім бағдарламаларына енгізілген. Осы және басқа дәрежеде көпмәдениетті тәрбие саясатын қарастырған елдерді бірнеше топтарға бөлуге болады:

- ұлттық және мәдени ерекшеліктері тарихи тұрғыдан көне және терең елдер (Ресей, Испания);

- өз тарихында отарлық метрополия болғандықтан көпмәдениеттілік жасаған елдер (Ұлыбритания, Франция, Голландия);

- жаппай ерікті көшіп келушілердің нәтижесінде көпмәдениетті болған елдер (АҚШ, Канада, Австралия).

Табысты көпмәдени тұлға аралық қатысымға түсу үшін, шетел тілін үйреніп жатқан білім алушылар бойында келесі бірнеше арнайы қасиеттерді қалыптастырып дамыту қажет. Атап айтқанда, оларға эмпатия, ақкөңілділік, шынайылық, айқындылық, жігерлілік, табиғилық, өзін-өзі тану қабілеті жатады [5].

Қазіргі заман жағдайында адам өмірі бірыңғайлыққа салынған, көптеген ұлттық ерекшеліктер жоғалуда, адам өз тамырынан айырылуда, алдыңғы буынның адамгершілік тұрғыдағы тәжірибелері құнсыздануда. Сондықтан да, мұғалімдерге маңызды үлкен міндет жүктеліп отыр – әлеуметтік-белсенді тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін, білім мен тәрбиенің қайнар ортасын қалыптастыруда жалпыадамзаттық құндылықтар мен әлемдік мәдениеттің, халықтар мен ұлттардың мәдени дәстүрлеріндегі теңдессіз тәжірибелері мен білімдерін барынша пайдалану қажет.

Бұл міндеттерді шешу үшін:

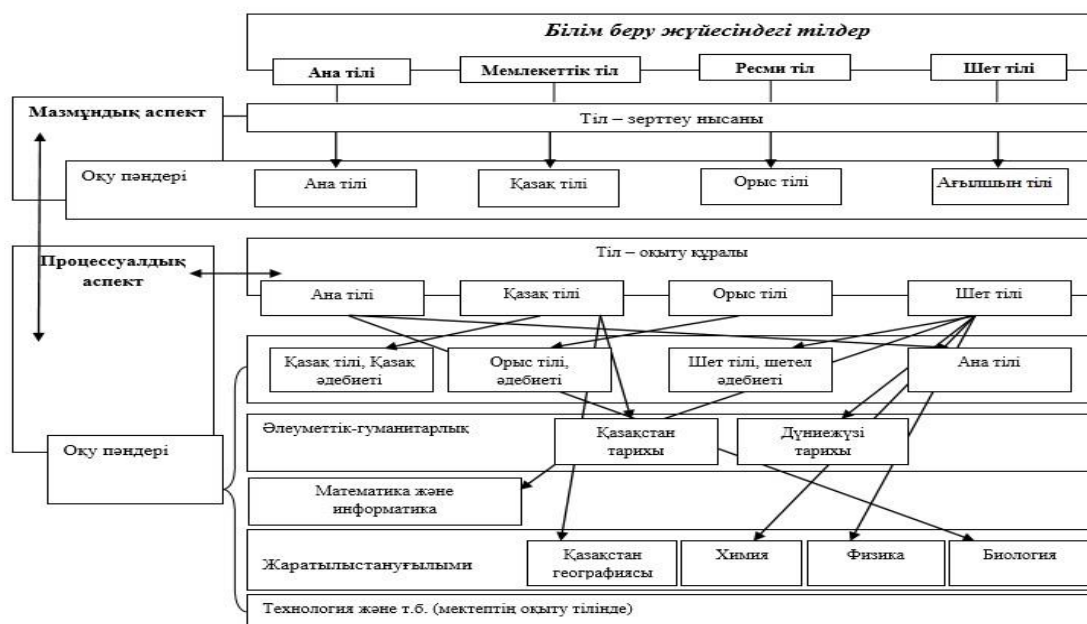
1. Тұлғаның жалпыадамзаттық құндылықтарын, белсенді азаматтық ұстанымдарын, рухани-адамгершілік дәстүрлерін қайта өркендету мен сақтауын қалыптастыруға ықпал ету;
2. Өз Отанын, оқу орнын, мектебін құрметтеу сезіміне және патриотизм мен намысқойлыққа тәрбиелеу;
3. Тұлғада төзімділік сезімін, позитивті бағдар тәрбиелеу;
4. Әлемдік көркем әдебиетті оқыту негізінде қазақстандық қоғамның мәдени құндылықтарына оң көзқарасты қарым-қатынасын дамыту;
5. Салауатты өмір салты туралы ұғымдарын қалыптастырып, мәдениспорттық шараларға қатысуға тарту қажет [4,15].

Мұғалімдер мен мектеп оқушыларының алдында тұрған басты мақсат – әлеуметтік және кәсіби тұрғыда өзін-өзі айқындауға қабілетті, өз халқының тарихы мен дәстүрін білетін, бірнеше тілді меңгерген, барлық жағдайда үш тілде коммуникативтік-әрекеттік

операцияларды жүзеге асыра алатын, өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдіруге ұмтылатын көпмәдениетті тұлғаны дамыту.

Жоғарыда айтылғандарды сызба түрінде былайша ұсынуға болады (1 сурет):

1 сурет - Үштілді білім беруді жүзеге асырудағы тілдер сызбасы

Көп тілдерді оқытуға байланысты ХХ ғасырдың екінші жартысында ЮНЕСКО ұйымдастырған халықаралық іргелі зерттеулерден туындайтын қорытындылардың да практикалық шешімдер қабылдау үшін мәні зор. Салыстырмалы зерттеулер белгілі швед ғалымы Терстен Хюсеннің басшылығымен 20 жыл бойы 21 елде жүргізілді [6]. Ұзақ жылдар бойы жүргізілген осы зерттеулерде қойылған кейбір көкейкесті сұрақтарға және оларға жауап ретінде алынған ғылыми ұсыныстарға тоқтала кетейік. Шетел тілдерін қандай әдіспен оқыту ұтымды: ана тіліне сүйенбейтін тура әдіспен оқыту ұтымды ма, немесе ана тіліне сүйене отырып үйрететін жанама әдіспен оқыту ұтымды ма? Қай жастан бастап шетел тілдерін оқыту тиімдірек? – деген сұраққа байланысты ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізудің алдында ғалымдар екі жақ болып, кейбірі тура әдісті жақтап, балаларды мейлінше ерте бастан бірден шет тілдеріне оқытуды жөн деп тапса, қалғандары мұндай көзқарасты қолдамаған еді. Зерттеу жетекшісі Т. Хюсен тура әдісті және мейлінше ертерек оқытуды қолдаушылар жағында болды. Алайда, 20 жыл бойы осы екі әдістің тиімділігін бір-біріне салыстыра жүргізілген зерттеулердің нәтижесі шетел тілдерін ана тілі негізінде оқыту әлдеқайда тиімдірек, сондықтан да оларды мектептегі оқу жылдарының бастауында емес, орта тұстарынан бастап оқытқан ұтымды екеніне көз жеткізді [7].

Осыған орай білім берудегі жаңашыл қадамдарды эксперименталды түрде жүргізу кезінде белгілі шарттарды ұстанған дұрыс деп есептейміз. Жапон елінің тәжірибесіне сәйкес шетел тілін оқыту бала есін білген шақтан, яғни өз тілінің негіздерін меңгергеннен кейін ғана шет тілі оқытыла басталатын көрінеді. Шет тілін толыққанды меңгеру үшін өз тіліндегі тілдік элементтерге сүйене отырып, ой-жалғаулардың негізінде өзге тілдің тілдік, грамматикалық және синтаксистік ерекшеліктерін тереңірек түсінуіне мүмкіндік алатыныны дәлелденген. Алайда ол уақыт аралығында оқушының білім алуға деген қызығушылығының жоғалмауы сонымен қатар әр түрлі психологиялық, физиологиялық, әлеуметтік факторларға байланысты тұлға ретінде қалыптасу тетіктері және ерекшеліктерін де ескерген жөн.

Қорыта айтатын болсақ, көптілді білім беру аясында үштілді меңгеру тәжірибесін жинақтап, әлемдік деңгейге көтерілуіміз керек. Елдің ертеңі өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін бүгінгі ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны әлемдік озық ой- пікірімен ұштастырған сапалы білім мен тәрбие берілуі қажет. Тілдерді меңгеру - әрбір Қазақстан азаматының парызы мен міндеті, бұл олардың қоғамдық өмірде бәсекеге қабілеттілігі мен белсенділігін айқындайды. Қазақстан білімінің жақсы дәстүрін сақтай отырып, білім алушыларды халықаралық біліктілік сапасымен қамтамасыз ету кейінге қалдырылмайтын мәселе

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Қазақстан халқына Жолдауы, 2017 ж., 27 ақпан.
- 2 Энциклопедиялық сөздік. – Алматы, 2002.
- 3 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Издательство ЛКИ, 2010. - 264 б.
- 4 Оқушылардың жалпықазақстандық мәдениетін қалыптастыру әдістемесі. Әдістемелік құрал – Астана: Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2014. – 64 б.
- 5 Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – 7-е изд., стер. - М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 336 с.
- 6 Разумовский В.Г. Государственный стандарт супердержавы мира к 2000 году // Педагогика. – 1993. - № 3. – 92 б.
- 7 Интернет материалы. Сыродеева А.А. Поликультурное образование: Учебно-методическое пособие. – М.: МИРОС, 2001. – 53 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются основные понятия трехязычного образования и способы формирования полиязычной личности. Также определены основные аспекты ведения языков в виде схемы и проанализирован иностранный опыт внедрения полиязычия в образовательную систему. Названы основные цели, задачи трехязычия и пути их осуществления.

RESUME

The authors of this article examine the basic concepts of a trilingual education and ways of forming a multilingual personality. The main aspects of the languages of the educational system are identified and presented in a form of a scheme, and there was analyzed experience of foreign countries of introducing multilingual learning in the educational system. The main goals and tasks of trilingualism and ways of its implementation are defined.

Аннотация

Мақалада білім беру жүйесін жаңғырту барысында оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізіп, бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және барлық мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану. Білім беруді ақпараттандыру, білім салаларының барлық қызметіне ақпараттық технологияларды қолданып еліміздегі білім беру қызметін сапалы деңгейге көтеру, педагогикалық тәжірибе қолданылып жүрген білім стандартына сай оқытудың инновациялық технологиялары мен педагогикалық құралдарды жетілдіру және студенттердің құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар тәжірибеде қолданылып жүрген оқытудың инновациялық технологияларын студенттердің құзыреттілігін қалыптастырудағы қызметі негізделген.

Түйін сөздер: оқытудың инновациялық технологиялары, құзыреттілік, тұлғаның қалыптасуы, сыни көзқарас.

Э.Ж. Әлімқұлова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, пед. ғыл. канд, доцент

Г.Қ. Райсова

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, пед. ғыл. магистрі

Оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану мәселелері

Бүгінде еліміздің білім беру жүйесін әлемдік деңгейге көтеру мақсатында жасалып жатқан талпыныстар көп, мысалы, түрліше бағдарламаларға негізделген жаңа түрдегі оқу орындары, лицей, колледж, жаңа типті мектептердің пайда болуы, болашақ маман даярлау ісіне заман өзгерісіне сай нақты талаптар т.с.с. Педагог-ғалымдардың осы заман талабына сай, орта мектептерде, жоғары оқу орындарында білім беру жүйесін қайта құруға байланысты жүргізіліп жатқан жаңа технологиялық құрылым мен әдіс-тәсілдерді зерттеп енгізуі, әлемдік стандартқа сай мамандарды дайындау мақсатында ғылыми негізделген психологиялық, педагогикалық қызметтері - өмір талабы, заман сұранысы.

Педагогикалық ғылыми зерттеу жұмысымыздың мақсаты да білім беру жүйесін жаңғырту барысында оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізіп, бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және барлық мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа

қолдану. Білім беруді ақпараттандыру, білім салаларының барлық қызметіне ақпараттық технологияларды қолданып еліміздегі білім беру қызметін сапалы деңгейге көтеру. Бүгінде кафедрадағы атқарылып жатқан педагогикалық ғылыми зерттеу жұмыстарының бағыты «Агротехникалық жоғары оқу орындарында студенттерді пәнаралық байланыста өздік және ғылыми зерттеу жұмыстары негізінде дайындаудың методологиясы», «Аграрлық техникалық жоғары оқу орындары мамандықтарымен сабақтастықта қазіргі заманға бейімделген химиялық білімді жобалау», «Қашықтықтан оқыту жүйесінде жалпы білім беретін пәндер бойынша (физика және экология пәндері) мультимедиялық оқыту курстарының моделі», «Қашықтықтан оқыту жүйесі үшін on line режимінде виртуалды білім беру кеңістігі және бағдарламалық өнімдерді дайындау және зерттеу») тақырыптарымен тығыз байланыста жүргізіліп отыр. Осы тақырыптар бойынша атқарылған педагогикалық ізденістер келесі міндеттерді жүктейді:

- жетілдірілген оқыту технологиясын қолдана отырып оқу үдерісіндегі ғылыми педагогикалық іс-әрекетті дамыту, үздіксіз жетілдіру, тәжірибеде қалыптастыру;
- білім беру саласының гуманистік парадигмаға аяқ басуында білім беру үдерісіндегі әрбір студенттің таным сапасын жетілдіруді қамтамасыз ету;
- ақпарат легі үздіксіз жаңарып отырады, сол себепті жаңартылған ақпараттан құлақдар болып, уақтылы қол жетімділікті қамтамасыз ету;
- бүгінгі қоғамымыздың талаптары жаңа оқыту және ақпараттық технологиялар құралдарын еркін меңгерген, ақпарат көздерімен еркін жұмыс жасай алатын сауатты, білікті жастарды тәрбиелеу;
- өндірісте, күнделікті өмірде ақпараттық технологияларды кеңінен қолдану талаптарын қанағаттандыру;
- ҰБТ нәтижелері мектеп бітірушілердің жаратылыстану пәндерінен (әсіресе химия, физика) білімдерінің жеткіліксіз екендігі мәлім, сондықтан оқыту технологияларын жетілдіре отырып студенттердің білім сапасын көтеру.

Осы бағыттағы педагогикалық қызметімізде біз оқытудың жаңа технологияларын қолдану арқылы химия, физика пәндерін оқыту үдерісінде жаңа ақпараттық технология құралдарын қолданып жұмыс істеу біліктіліктерін қалыптастырудағы ұйымдастырылған жұмыстар жүргізілуде, мысалы:

- химия курсында оқытудың жаңа технологияларын қолдану мәселелерін зерттеп, тиімділігін анықтау мақсатында психологиялық-педагогикалық және ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау;
- химияны пәнаралық байланыс арқылы оқытуда қазіргі заманның оқыту технологияларын қолдану мәселелерін талдау;
- химияны пәнаралық байланыс арқылы оқыту үдерісінде жаңа оқыту технологияларын қолдану әдіс тәсілдерін қарастыру;
- химияны пәнаралық байланыс арқылы оқытуда қазіргі замағы оқыту технологияларын қолдану бойынша ұсыныстар жасап, тиімділігін анықтау;
- химияны пәнаралық байланыс арқылы оқытуда кейбір физикалық, химиялық құбылыстардың модельдерін жасау;
- химияны пәнаралық байланыс арқылы оқыту үдерісінде қазіргі заманғы оқыту технологияларын қолдану әдістемесінің контент-талдауын жасау.

Бүгінде ақпараттандыруды кең мағынада кез келген елдің ғылыми-техникалық даму деңгейінің маңызды көрсеткіші болып табылатын ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау құралдарының инфрақұрылымын қажет ететін адам іс-әрекетінің барлық қоғамдық маңызды түрлеріндегі шындыққа сай, толық және уақытында жеткізілетін білімді белсенді және толық қолдануға негізделген қоғам өмірін қайта құру үдерісі ретінде қарастыруға болады. Осы жағдайда ақпарат қоғамның негізгі стратегиялық қоры болып табылады және экономикада, білім беру саласында және мәдениетте маңызды орынға ие болады. Ақпаратты оқу үдерісінде қолдануда ақпараттық мәдениет қалыптасуы тиіс.

Педагогикалық зерттеулерде ақпараттық мәдениет – бұл әлемнің қазіргі көрінісін түсіне білу, ақпараттық ағымдарды кеңінен қолдану және оларды талдай білу, айнала қоршаған ортаға бейімдеу мақсатында тура және кері байланыстарды іске асыру, компьютермен сауатты түрде қатынас жасай білу, оның мүмкіндіктерін және адамның интеллектуалдық ортадағы орны мен рөлін ұғына білу екендігін көрсетеді.

Бүгінде педагогикалық жүйелерді компьютерлендіру және ақпараттандыру негізінде оқытудың жаңа технологияларының пайда болуына төмендегі әлемдік тенденциялар әсер етеді:

- ауқымды өндірістік инфрақұрылымның дамуы;
- ғылымның, техниканың және технологияның барлық салаларын ақпараттандыру және автоматтандыру;
- қоғамның кәсіби құрылымының және адам баласының еңбекке деген дүниетанымдық көзқарасының жаңа бағытта өзгеруі;
- білім беру саласының әлемдік жүйедегі ақпараттық интеграциясы.
- кадрлардың көпдеңгейлі және озық дайындығы;
- білім берудің үздіксіздігі, үздіксіз білім беруді жетілдіру және білім мен білікті толықтырудың қажеттілігі;
- тұлғаны әлеуметтендіру және кәсіби деңгейін жетілдіру.

Сонымен, білім беруде оқытудың жаңа технологияларын қолдану білім беру мазмұнының сапасын арттыруға, зерттеулер жүргізуге, әдістемелік нұсқауларды дайындауға, оқытудың дәстүрлі және жаңа технологияларын кіріктіріп білім беру жүйесіне енгізуге бағытталған үдеріс ретінде қарастыруға болады. Өйткені білім беруде жаңа оқыту технологияларын қолдану қоғамның сұраныстарын қанағаттандыратын білім беру сапасының тиімділігін арттыру болып саналады. Ауқымды мақсат көпжақты, ол өз кезегінде төмендегідей ішкі мақсаттардан тұрады:

- жаһандану заманында білім алушыларды қоғамның барлық салаларында толық және тиімді қатысуға дайындау;
- білім беру сапасы мен білігін арттыру;
- ұлттық білім беру жүйесінің әлемдік бірлестіктің инфрақұрылымына ақпараттық интеграциялануы.

Білім беру жүйесін модернизациялаудағы технологиялық ішкі жүйенің рөлін қарастыра отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: жаңа ақпараттық технологияларды қолдану білім беру жүйесіндегі қазіргі заманғы маңызды мәселелерін шешуді сол жағдайда ғана қамтамасыз етеді, егер технологиялық ішкі жүйенің дамуымен қатар, барлық басқа ішкі жүйелерде: педагогикалық, ұйымдастырушылық, экономикалық, айтарлықтай өзгерістер орын алса және де білім беру жүйесінің теориялық және әдіснамалық негіздеріне әсері байқалса. Басқаша айтқанда, жаңа оқыту технологияларының дамуы миллиондаған адамдарға оқыту қызметтерін салыстырмалы аз шығынмен ұсына алатын түпкілікті жаңа білім беру жүйесінің орнауына әкеледі.

Қазіргі кезде барлық деңгейдегі оқу орындары компьютерлермен толық жабдықталған. Білім беру саласын, ұсынылған бағдарлама бойынша оның теориясы мен практикасымен қамтамасыз ету және оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған жаңа технологияларды пайдалану білім беру саласын ақпараттандыру деп аталады [1]. Ақпараттандыру (А.П. Ершов бойынша) үдерісі:

ақпараттық – әлеуметтік маңызы бар барлық ақпаратты сақтауға, өңдеуге, электрондық құралдармен беруге қолайлы түрде ұсыну;

танымдық - қоғамға, өзінің барлық деңгейде дамуын динамикалық реттеуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әлемнің тұтас ақпараттық моделін құру және сақтау; жеке қызметтен жалпы адамзаттық институттардың қызмет істеуіне дейін жету.

материалдық – ақпаратты сақтаудың электрондық құралдарының, өңдеу мен берудің толық инфрақұрылымын құру.

Білім саласын ақпараттандырудағы біздің басты мақсатымыз: білім алушыларды ақпараттық қоғамда өмірдің қоғамдық, кәсіптік, тұрмыстық салаларында толыққанды және тиімді қатысуына дайындау, бағыт беру.

Қазір «Ақпараттандыру» және «компьютерлендіру» деген түсініктер жиі қолданылады. Білім саласын ақпараттандыру дегеніміз - білім алушының мәліметтер базасында, компьютерлік бағдарламаларда, түрлі анықтамалық әдебиеттерде ұсынылған зор көлемді ақпаратқа қол жеткізуі. Ал компьютерлендіру оқытудың жекелеген жағдайы», дейді [2]. Біз педагогикалық қызметімізде «білім саласын ақпараттандыру дегеніміз – «білім беру саласын, оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарын жүзеге асыру мақсатында, қазіргі жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мен жасаудың теориясымен және практикасымен қамтамасыз ету үдерісі» деген көзқарасты қолдаймыз. Өйткені бүгінде білім беруде ақпаратты сақтау, өңдеу, беру жаңа ақпараттық технологиялардың көмегімен жүзеге асырылады.

Оқытудың қазіргі заманғы инновациялық технологиялардың бірі - ақпараттық технологияларды қолдану педагогикалық қызметіміз үнемділік (уақытты, еңбекті, материалдық ресурстарды үнемдейді), оңтайландыру (тапсырысты т.б. іздеудің автоматтық жүйесін жақсартады), шығармашылық (ақпаратты өңдеу мен пайдалану жүйесіне енгізеді) бағыттағы жаңа деңгейге көтеріледі.

Педагог ғалымдардың пікірінше, «...қазіргі кезде оқытудың ақпараттық технологиясы (ОАТ) дегеніміз – бұл ақпаратпен жұмыс істеу үшін түрлі арнаулы жолдарды, бағдарламалық және техникалық құралдарды (кино, дыбыстық- және бейне құралдарын, компьютерлерді, телекоммуникациялық тораптарды) қолданатын педагогикалық технология және «...ОАТ білімді беруге (педагогтің қызметі), қабылдауға (білім алушының қызметі), оқытудың сапасын бағалауға, білім алушы тұлғасының оқу-тәрбие үдерісінде жан-жақты дамуына жағдай жасауға арналған ақпараттық технологиялардың қосымшасы деп түсіну қажет». Компьютерлік технологияларды пайдаланып ақпаратты табу және оны пайдалана алу, нысана жасау мен ақпаратты жеткізудің барлық типтерінен тұратын гиперортада байланыс орнату; шынайы өмірде нысаналар мен қызметтерді конструкциялап және олардың модельдерін компьютердің көмегімен жасай білу деп түсіндіреді. Компьютерлік сауаттылық тұлғаның әлемнің ақпараттық бейнесін символдар мен белгілердің және тура және кері ақпараттық байланыстардың жүйесі деп қабылдап, өзі ақпараттық қоғамда еркін бағыт тауып, соған ыңғайлану қабілетін танытатын ақпараттық мәдениетінің бөлшегі болып табылады.

Біз оқу үдерісінде оқытудың жаңа технологияларын қолдануда, мысалы, жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану түрлі мәселелер тудырумен қатар білім алушылардың танымдық қызметін, соның нәтижесінде оқудың тиімділігін арттыратынын көрсетеміз. Танымдық әрекетсіз ешбір ғылыми түсінік толық қабылданбайтындықтан, белсенді танымдық әрекетті ұйымдастыру үшін өздік жұмыстарының жүйесі мен «түсініктерді, заңдарды, және теорияны қабылдаудағы қателерді уақытында танып, оқытушының өзінің педагогикалық қызметінің нәтижелерін бағалап, өзінің қолданған әдістері мен оқыту тәсілдерінің тиімділігін танып, оларға тиісті өзгерістер енгізуі үшін» берілген білімді қабылдау сапасы мен нәтижесін бақылауы тиіс».

Оқытудың қазіргі заманғы технологияларын қолдануда:

- оқу-тәрбие үдерісін білім алушылардың қабілеттерін, дайындықтарын, материалды игерудегі жеке-тұлғалық ерекшеліктерін, қызығушылықтары мен қажеттіліктерінің деңгейін есепке алып жекелендіру;
- білім алушының танымдық әрекеті сипатының өзіндік жұмыс істеуге және танымдық сипат жағына қарай өзгеруі;
- білім алушының үнемі жетілуіне және өздігімен оқып-білуге ынталануы;

- оқудағы пәнаралық байланыстың белсендірілуі, құбылыстар мен оқиғалардың кешенді оқылуы;
- оқу үдерісінің жылдамдығының, қолайлылығының артуы, оның тез және үнемі жаңаруда болуы;
- білім алушының оқу үдерісінен тыс әрекеті мен олардың бос уақытын ұйымдастырудың түрлері мен әдістерінің өзгеруі.

Ал химияны пәнаралық байланыста оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану бізге келесідей мүмкіндіктер береді:

- информатика және физика сабақтарында алған білімдерін химияда пайдалануға мүмкіндіктер тудыру;
- пәнаралық деңгейде білімді жалпылау үдерісін жеңілдету және осы деңгейде білім алушылардың қоршаған ортамен байланысын жетілдіру, таным сапасын қалыптастыру;
- химияны физика, информатикамен пәнаралық байланыста оқытуда жеке пәндер мен құбылыстардың, заңдылықтардың арасындағы байланыстарды жан-жақты ашып таныту;
- түрлі деңгейдегі күрделі оқу материалдар базасын құру, жинақтау жағдайын тудыру;
- оқу үдерісінің барлық кезеңдерінде статистикалық ақпаратты тез жинау және жеткізу жағдайын жасау;
- оқу үдерісі барысында білім алушылардың жұмысын бақылап, түзетіп отыруға мүмкіндік беретіндей кері байланыстың болуы және білім алушылардың жұмысын жекелендіру.

Компьютерлік техникалармен жеке жұмыс істеу өзіндік жұмыс үлгілерін дамытады, нақтылыққа, әрекеттің жүйелі болуына үйретеді, талдау мен жалпылау жасау білігін, қабілеттілікті арттырады. Компьютер абстракцияны, сұлба, модель, сурет түріндегі көрнекі үлгілер түрінде нақтылау арқылы қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда дамыта оқыту әдістері мен қағидалары жүзеге асырылады. Білім алушылардың ойлау әрекеті дамиды, танымдық қажеттілігі қанағаттандырылады. Білім алушы жұмыстың өзіне тән әдістері мен тәсілдерін қолдануға мүмкіндік алады. Жаңа ақпараттық технологиялардың аппараттық құралдарына біз компьютерді ғана емес, сонымен бірге оған қоса берілетін құралдарды (принтер, сканер, цифрлік және web-камералар, мультимедиапроектор, бейнемагнитофон т.б.), бағдарламалық құралдарға – бағдарламалық қамтамасыз етуді, соның ішінде оқу үдерісіне арналып жасалған бағдарламаларды да жатқыза аламыз.

Химия, физика курстарының бағдарламалық жабдықталуы, біріншіден, курсты оқытуға (теориялық сұрақтарды оқу, есептерді шешу дағдыларын дамыту және т.б.), екіншіден, оқыту үрдісін басқаруды қамтамасыз етуге, білім бақылауды автоматтандыруға, үшіншіден, зертханалық жұмыстарды сүйемелдеуге, төртіншіден, ақпараттық іздеу жүйелерімен жұмыс істеуге бағытталған.

Дәстүрлі оқыту құралдарын бірте-бірте жаңа ақпараттық технологиялар арқылы алмастыруда мультимедиялық жүйелердің мүмкіндіктері ерекше орын алады. Компьютер мен аудиобейнелік ақпаратты ұсынудың қазіргі заманғы құралдарын біріктіре отырып, химияны оқыту үдерісін көптеген қосымша мүмкіндіктермен байытуға болады:

- дыбыстық сүйемелдеуге ие қозғалатын немесе қозғалмайтын бейнелер қорына тікелей қатынас жасау;
- мәліметтер қорынан сол сәтте қажет аудиобейнелік ақпаратқа қол жеткізу;
- дыбыстық сүйемелдеуге ие мәтіндік, бейнелік, мультипликациялық ақпараттарды тақырып аясына сай қажет ретпен орналастыру.

Әрине, бұл жағдайда мультимедиялық жүйелерді қолдану жаңа ақпараттық технологиялардың жан-жақты мүмкіндіктерін пайдалануға жол ашатын химияны оқыту үрдісін ұйымдастырудың мүлдем жаңа деңгейінің туындауына жағдай жасайды. Компьютерлік желілер мен телефондық, теледидарлық, спутниктік байланыстардың бірігу деңгейіндегі телекоммуникация құралдарынсыз оқыту үрдісіне жаңа ақпараттық технологиялар құралдарын енгізу айтарлықтай тиімді болмайды.

Оқу үдерісінде телекоммуникациялық желілерді пайдалану аз уақыт аралықтарында алдыңғы қатарлы педагогикалық технологияларды тарату мүмкіндігін тудырады. Сол себепті оқу әдістемелік кешенде педагогикалық еңбекті ғылыми ұйымдастыру құралдарының модулі орын алды. Ұйымдастыру техникасы баспа жұмыстарын орындауды, үлестірмелі оқыту материалдарды көбейтуді, оқыту-анықтамалық материалды сақтау мен оны тез уақытта табуы іске асырып отыр.

Бүгінде өзіміз дәрістерде, зертханалық жұмыстарда қолданылып жүрген Power Point бағдарламасында жасалған презентация, тек графопроекторларға арналған диафильмдерді және транспаранттарды ауыстырып қоймайды, сонымен бірге кадрларды кез-келген ретпен қолданып, олардың тек қажеттілерін пайдалануға мүмкіндік береді.

Оқу сапасын арттырудың бір жолы оқу танымы үдерісінде көрнекілік құрал түрлерінің үлесін көбейту болып табылады. Көрнекілік тұжырымы оқытушының жұмысын ұйымдастырудың қажетті шарты, оқытудың тиімділігін арттыру құралы болып табылады. Мысалы, ОТҚ қолдануды ірі маманы И.И. Дрига: «...білім алушы қоршаған ортаны өзінің барлық сезіну мүшелерінің көмегімен таниды. Бірақ, олардың өткізу қабілеті бірдей емес. Ақпаратты қабылдаудың негізгі каналдары есту мен көру анализаторлары. «Құлақ – ми» жүйесі секундына 50 бит (ақпарат бірлігі) өткізе алады. Көру анализаторының өткізу қабілеті 100 есе көп. Білім алушылардың ақпараттың барлығының 90 % көру арқылы, 9% - есту арқылы, тек 1% - сезіну арқылы алады. Білім алушылардың есте сақтауда ең дамығаны көру қабілеті» [3], деп атап көрсетеді. Жаңа ақпараттық технология құралдары оқу материалын ұсыну үшін ғана емес, өзіндік жұмысты ұйымдастыру үшін де қолданылады. Бұл оларды қолдану оқушылардың танымдық қызметін арттыруға, білім алушының шығармашылықпен айналысуларына, оқудың жаңа түрлері мен әдістерін жүзеге асыруға мүмкіндік жасайды.

Пәнаралық байланыстар ғылымның негіздерін тереңінен ұғынудың дидактикалық құралы және шарты болып келеді. Пәнаралық байланыстар оқушылардың білімдерінің ғылыми деңгейін жоғарылатады, қисынды ойлаудың, шығармашылық қабілеттердің дамуына себеп болады, дүниетанымның қалыптасуына жағдай жасайды. Мысалы, химия, физика және информатика пәндерінің арасындағы пәнаралық байланыс келесі бағыттарда іске асырылуы мүмкін: жалпы дүниетанымдық түсініктерді қалыптастыру (әлемнің ғылыми көрінісінің бір бөлігі болып келетін әлемнің ақпараттық моделі, жүйе), химия, физика және информатика пәндеріне жалпы болып келетін түсініктерді қалыптастыру (модель, ақпарат), жалпы заңдарды (ақпаратты тасымалдау және тіркеу) және теорияларды оқу, танымның жалпы әдістерін қолдану.

Химия курсының, оның ішінде электр химиясының сұрақтарын талдау кезінде қарастырылып жатқан құбылыстарды ақпаратты жинау және өңдеу құрылғыларында қолдану тұжырымдамаларына сілтеме жасауға болады. Мысалы, электр химиясын қарастырғанда білім алушылар жартылай өткізгіш құралдары: диодтар және транзисторлардың жұмыстарымен жақынырақ танысады. Осы кезде оқытушы бұл құрылғылар арқылы әр түрлі электрондық құрылғыларды: ЖӘНЕ, НЕМЕСЕ, ЕМЕС шарттарды орындайтын логикалық элементтерді, импульстер генераторын, ақпарат сақтай алатын триггерлерді жасауға болатынын мәліметтерді келтіруге болады. Сонымен қатар электр магниттік толқындар арқылы іске асырылатын радиобайланыс пен ақпаратты тасымалдау, яғни телекоммуникациялық желілер саласындағы жетістіктер, байланыс желілерінің жиіліктік және уақыттық жіктелуі, сыртқы және ішкі фотоэффект

құбылыстарына лазерлік принтердің, сканердің, фото- және бейнекамералардың жұмысын сөз етуге болады. Идеал газдың молекула-кинетикалық теориясы (сиретілу дәрежесі анықталған техникалық вакуум алу), Электрондық шоқтардың магнит және электр өрістеріндегі қозғалысы (дисплей экранындағы бейнені жаймалау, шоқтарды келтіру, бейне геометриясын түзету), түстердің араласу заңы және флуоресценция (түрлі түсті бейне алу), электромагниттік индукция және өздік индукция, сұйық кристалдар (LCD-мониторының экраны), төмен жиілікті газ разряды (плазмалық панельдер), Бугер заңы (экрандардың қорғағыш беттері), лазерлер, дәлдік оптика (CDR, CD RW және DVD) т.б.

Оқыту үдерісінде компьютерлік құралдарды қолдану білім алушылардың білім сапасына, оқу-тәрбие үдерісінің тиімділігіне, білім алушының танымдық әрекетінің белсенділігіне әсер ететін дидактикалық жағдайлардың бірі болып табылады. Соның көмегімен материалдық әлемнің және әсіресе, білім алушының түрлі себептермен өздері бақылай алмайтын құбылыстары мен нысаналары туралы толық және көрнекі түрде ақпарат алуына болады.

Біз оқыту үдерісінде техникалық құралдардың статистикалық (мультимедиапроектор, фотоаппарат, цифрлық фотоаппарат, сканер, ксерокс), динамикалық (бейнекамера, цифрлік камера, web камера, кинопроектор, теледидармен немесе мультимедиапроектормен біріктірілген бейне-магнитофон) және интерактивтік (арнайы бағдарламалы компьютер (модем, камера, сканер) түрлерін қолданамыз. Ал білім алушылар да өз кезегінде өздік жұмыстарды орындауда танымдық іс-әрекетін белсендіру үшін жаңа ақпараттық технология құралдарын іс-әрекеттерінің құралы ретінде қолданады. Бұл олардың компьютерлік моделдермен жұмыстарында, виртуалды зертханалық жұмыстарды орындауда, аралық және қорытынды тестік бақылау жұмыстарын компьютерлік бағдарламалармен тапсыруда, ғылыми жобаларға қатысуда, реферат жазу және пән тақырыптары бойынша презентацияларды даярлауында дәстүрлі ақпарат көздерімен қатар, компакт дискілерде және Интернет желісінде ұсынылған ақпараттарды сараптап қолданулары дәлел болып отыр. Енді осы айтылғандарды негіздейтін болсақ, онда біз келесідей айқын артықшылықтарды атап өтуімізге болады:

1. Нақты көрсетілімділігі немесе зертханалық тәжірибеде бақылануы қиынға соғатын химиялық (полимерлерді алу, өндірістік химиялық технологиялар т.б.), физикалық құбылыстарды ұсыну (гравитациялық өрістегі Жер серігінің қозғалысы, электромагниттік өрістегі зарядталған бөлшектің күйі).

2. Түрлі теориялық үлгілерде алынатын нәтижелерді көрнекі түрде салыстыру (классикалық және релятивистік механика тұрғысынан есептегендегі күштік өрістердегі бөлшектердің қозғалысын салыстыра отырып бақылау).

3. Көп қаражатты қажет ететін немесе білім алушының денсаулығына қауіп төндіретін зертханалық қондырғыларды компьютерлік үлгілер арқылы алмастыру (үдеткіштің жұмыс режимін таңдау, электрондық сұлбаны тексеру).

4. Құбылыстың теориялық үлгісінің тәжірибеде бақыланатын нақты құбылысқа бірте-бірте жақындауын нақты тәжірибеде міндетті түрде кездесетін жанама құбылыстар мен әрекеттесулерді кірістіре отырып, көрсету (электрондардың қозғалысы, атам құрылысы, сәулеленуге кететін энергия шығынын ескеру, үдетілген зарядтардың өзара әсерлерін ескеру және т.с.с.).

5. Тәжірибе жүзінде бақылауға мүмкіндік болмайтын құбылыстарды көрсету (мысалы, зарядталған бөлшектің магнит өрісіндегі қозғалысы).

6. Математикалық дайындықтары төмен білім алушылар тобында құбылыстың теориялық сипатының негізгі идеяларын химия және физика үшін дәстүрлі болып саналатын математикалық баяндау арқылы көрсету.

7. Кейбір тәжірибелерді, эксперименттік ойын түрінде компьютерде өткізу т.с.с.

Оқу үдерісінде кейбір тәжірибелердің кейбір бөлігі қажетті құрал-жабдықтардың, химиялық реактивтердің жетіспеуінен, ал кейбір бөлігі өмірге қауіптірек тәжірибелерді

жүргізу мүмкін болмайды, ал тәжірибелердің кейбір түрлері тым ұзақ уақытты талап етеді және оларды бақылауға да көп уақыт қажет болады, кейде керісінше, бірқатар тәжірибелер өте жылдам өтетіндіктен оларды бақылауға мүлдем мүмкіндік болмайды. Сондықтан, осындай қайшылықты жағдайда оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын қолдану тиімді екенін біз өз тәжірибеден көріп отырмыз. Демек, оқу үдерісінде оқытудың инновациялық технологияларын қолдану білім алушының білім сапасын жетілдірумен қатар, оқу барысында жаңа ақпараттық технология-лармен, техникалық құралдармен еркін жұмыс жасай алатын креативті жас мамандарды қалыптастырудағы маңызы зор.

Сонымен, жоғарыда көрсетілген жалпы мәселелерді қорытындылай отырып философиялық, психологиялық, педагогикалық қағидаларды және алдыңғы қатарлы ой-пікірлерді негізге алып, тұжырымдасақ, онда:

1. Болашақ мамандарға пәнаралық байланыс арқылы білім беруде берілетін білім мазмұнының ғылыми теориялық, тәрбиелік мәнімен қаруландыру кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Өйткені, ауыл шаруашылық мамандарының болашақтағы іс-әрекеті айнала қоршаған ортамен, өндірілетін өнімдер мен қайта өңдеу технологияларымен тікелей байланысты.
2. Инновациялық технологияларды оқу үдерісінде қолдану арқылы білім беруді жүзеге асыру жолдары сан алуан, соның ішінде жаратылыстану ғылымдарының бағытындағы мазмұндас пәндер байланысы негізінде жүзеге асыру мүмкіндігінің шексіздігі.

Оқыту үдерісінде инновациялық технологияларды қолдануда пәндерді өзара байланыстыру арқылы оқыту – оқытушы мен білім алушының іс-әрекет үрдісінің үйлесімділігі мен педагогикалық іс-әрекет тәсілдері.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Скрипко Л.Е. Внедрение инновационных методов обучения: перспективные возможности или непреодолимые проблемы? // Менеджмент качества. - 2012. - № 1. - С. 76-84.
- 2 Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. Оқу құралы. – Алматы: Жазушы, 2004. - Б. 28-52.
- 3 По материалам сайта Открытый класс, сетевые образовательные сообщества, Суворина В.Г. [Электронный ресурс] // <http://www.openclass.ru>

РЕЗЮМЕ

В данной статье авторы рассматривают актуальные проблемы инновационных приемов в процессе обучения. В статье аргументировано обоснованы преимущества инновационного подхода в сравнении с традиционными формами обучения студентов, оптимизация современных методов обучения и внедрение их в образовательный процесс. В процессе обучения используются информационные технологии, являющиеся неотъемлемой частью инновационных приемов образования, которые позволяют подготовить нестандартно мыслящих молодых специалистов.

RESUME

The actual problems of innovative methods in the process of training have been considered by the author of this article. The authors tried to solve the problems of introduction of these methods in the process of students' training. In the article the advantages of the innovative approach in comparison with the traditional forms of students' education are reasonably shown. Optimization of modern methods of training and their introduction in the educational process are also considered by the authors. In the process of training information technologies that are an integral part of this method of training are used. The given innovative methods allow training unconventionally thinking young specialists.

Аннотация

Мақалада дене мәдениеті ұғымына түсініктеме берілумен қатар мектептерде ұлттық және спорттық ойындар арқылы дене мәдениеті мен салауатты өмір салтына тәрбиелеудің маңыздылығы қарастырылады.

Түйін сөздер: дене мәдениеті, дене тәрбиесі, ойын, салауатты өмір салты.

Л. Нәби

Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
пед. ғыл. канд., профессор м.а.

Ж.Б. Мукашев

Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
магистрант

Мектептерде дене мәдениетін қалыптастырудың маңыздылығы

Қазақстан Республикасының әлемдік өркениетке, демократиялық дәстүрге өту жағдайында адамзат қоғамының ғасырлар бойы жинақтаған жалпы құндылықтар мұрасына ден қоюы, рухани-адамгершілік негізінде дене тәрбиесін және спортты сабақтастықта дамытып, салауатты өмір сүру дағдылары арқылы *дене мәдениетін* қалыптастырудың өзектілігі артуда. Бұл мәселе ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2030» бағдарламасында, ҚР «Білім туралы» заңында, «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған бағдарламасында», «Қазақстан Республикасы Туризм және спорт министрлігінің стратегиялық жоспарында» білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі ретінде көрініс тапқан. Дене мәдениеті өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру саласының бір тармағы болып табылады және ол жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамды қалыптастыруға, оны отансүйгіштікке даярлауға қызмет етеді. Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Спорт - игілікті іс. Спортта мінез-құлық, мәдениет қалыптасады. Спортпен айналысқан адам ар-ұятқа тиетін іс жасамайды. Жастайынан дене тәрбиесімен шұғылданған адам бүкіл ғұмыр бойы табысқа жетуге талпынады. Мен мұны өз тәжірибемнен білемін», - деуі тарих сахнасының төрінен спорт қозғалысының өзіндік орны бар екендігін дәлелдейді [1].

Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін бағдарламасында көрсетілген: спорттық ойындар, ұлттық ойындар, шаңғы тебу, жеңіл атлетика, жүзу, Президенттік сынамалар, сыныптан тыс спорттық іс-шаралар оқушыларды

жан-жақты дамытып, дене мәдениетін қалыптастырады.

Дене мәдениеті жүйесінің басты мақсаты-күш-қуаты мықты, жан-тәні сау, елімізді қорғауға әзір, шығармашылық жұмысқа құштар, жан-жақты дене тәрбиесі дайындығынан өткен адамдарды тәрбиелеу [2].

Дене мәдениеті - жалпы мәдениеттің бір саласы. Адамның денесін бүкіл ағзасын жаттықтыратын, шынықтыратын, денсаулығын нығайтатын, қимыл- әрекетін әдемілендіретін, кеңістікте дұрыс, үйлесімді қозғалуға үйрететін, дене қуатын жетілдіріп, жоғарғы спорттық көрсеткіштерге жеткізетін – дене мәдениеті.

Тарихи деректерді сараптасақ, адамзат қоғамы пайда болып, алғашқы өмір сүру кезеңінен-ақ дене тәрбиесіне көңіл бөлініп, сол еңбек пен тұрмыстық өмірдің шарты ретінде дамыды. Алғашында дене тәрбиесі арнайы ұйымдастырған ойындар мен ойындық-қимыл қозғалыстар түрінде көрініс берді. Бұл кезеңдегі ойындар мен денені шынықтыру жаттығулары қарапайым түрде болғанымен, олардың тұлғаны қалыптастыру мен тәрбиелік маңызы зор болды. Дене тәрбиесінің басқа тәрбиелермен сабақтастығы мәселесі Орта Азия және Ұлы дала ғұламалары еңбектерінде де ерекше аталған. Солардың ішінде ерекше тұлға Әл-Фараби тәрбие мәселесіне бағыт-бағдар бере отырып, «Әлеуметтік-этикалық трактаттар» атты еңбегінде бала денесін жетілдіруді, оның бойындағы абзал қасиетті тани біліп, мінез-құлқының жақсы сипаттарын тәрбиелеп, өзін-өзі үнемі дамыту қажеттігіне тоқталады. Ұлы ағартушы Абай дене тәрбиесі мен ақыл-ой тәрбиесі үйлескенде ғана әр адам сымбатты болумен қатар, жан-жақты қалыптасқан жан болмақ деген пікірді қуаттайды. Дене күшін, дене мәдениетін қалыптастыру, оның ақыл-ой тәрбиесіне тікелей байланысын көрсете отырып, «тәрбиелеу керек» деп жай ғана сөзбен емес, оны дұрыс жолға қоюды нақты істермен, жолдармен насихаттау, тәрбиенің өзегін философиялық, психологиялық арнадан іздеу қажеттілігіне тоқталады.

Мәдениет ұғымына ғылыми тұрғыда нақты түсінікті Ю.Л.Ожегов берген. Ол: «мәдениет – әлеуметтік құндылықтарды игеру мен дамытудағы адамдардың шығармашылық қызметінің тәсілі мен нәтижесі, ол арқылы қоғам мен жеке адамның біркелкі дамуы қамтамасыз етіледі» дейді [2]. Бұл жағдайда мәдениет өндірістік, саяси және тағы басқа қызметтің ерекше түрі ретінде қарастырылмайды, олардың кез-келгенінің сапалық көрінісі ретінде қарастырылады. А.К.Уледов өзінің ғылыми еңбектерінде – «Мәдениет қоғамдық өмірдің, адамдардың өмірінің жеке шеңберінің бөлігі ретінде болмайды. Ол қоғамдық өмірдің барлық сферасына оның сапалық сипатына тән» деп жазады [2, 10].

Адам тұлғасының мәдениеті – бұл оның маңызды, материалдық және рухани құндылықтарды құру мен тұтынудағы шығармашылық қызметінде қолданатын әдісінің жоғарғы даму деңгейі. Адамның негізгі күш-қуаты тек оның қызметінде, ең алдымен еңбек нәтижесінде көрінеді. Тек қана, еңбек іс-әрекеті арқылы адам қоғамға өзгеріс енгізе алады және өзінің күші мен қабілетін іс жүзінде көрсете біледі. Мұндай іс-қимыл педагогикалық зерттеулерде «мәдени әрекет» деп түсіндіріледі.

Дене мәдениеті қоғамдық құбылыс ретінде пайда болып қалыптасты және дамыды. Құрылу ерекшеліктері мен қызмет ету жүйесі жайлы өзінің заңдылықтары бар ғылымның саласы болып табылды. Дене мәдениетінің мәнін түсіну үшін алдымен олардың мағыналы мазмұнын анықтап алу қажет.

Біріншіден, дене мәдениеті — адамның денсаулығын нығайтып, күш — жігерін арттыруға, қозғалыс белсенділігін жетілдіру мақсатында қоғамның жасайтын және пайдаланатын рухани, материалдық құндылықтарының жиынтығы. Қазақтың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаевтың «дене мәдениетіне жеңіл қарауға болмайды, дене тәрбиесінің адамдарды тәрбиелеуде қанша керегі бар деп ойлау дұрыс емес. Дене - жанның қабы. Қап берік болса ішіндегі зат та берік болмақ. Дене - жанның құралы. Құрал мықты болса, иесі де мықты» [3] деп пайымдауы өте орынды.

Екіншіден, әрбір мемлекеттің өсіп-өркендеуі мен даму көрсеткіштерінің бірі дене мәдениетінің жүйесі, спорт. Мемлекетті немесе белгілі бір ұлтты күллі әлемге танытатын да спортшылары мен олардың жетістіктері, көрсеткіштері. Әлемдік қауымдастықта көптеген мемлекеттер жазушылары, ғалымдарымен ғана емес, сонымен қатар осы спорттың арқасында да бүкіл елге танылады.

Үшіншіден, дене мәдениетінің тағы бір атқаратын аса маңызды қоғамдық қызметі бар. Ол - қоғамда салауатты өмір салтын қалыптастырудың ең басты құралы болып табылады [3, 20].

«Дене мәдениеті» деген ұғым жалпы мәдениеттің жеке бір бөлігі. Қорытып айтқанда дене мәдениеті жалпы халық мәдениетінің құрамдас бір бөлігі болып, қоғамның материалдық, рухани құндылығының жиынтығын құрап, ол адамдардың дене шынықтыру жүйесін жетілдіру үшін құрылып және оларға қызмет етуі тиіс. Қазіргі кезеңде жалпы орта мектептердегі оқу бағдарламаларын құрастыру бағыт-бағдары өзгерді. Бұл бағдарламалар базалық, үлгілік сипатқа ие, сондықтан оларды әрбір педагог жергілікті жағдай мен салт-дәстүрлерге орай өзгертулер мен толықтырулар енгізіп, өзгерте алады. Осы бағыттағы ізденістердің тиімдісі дене мәдениеті тұрғысынан зерттеу болып табылады. Әрине, мәдениет теориясының құбылыстары және олардың түрлеріне сай, жасалып жатқан қандай да теориялық ережелер, тұжырымдамалар көп және олар әлі де жүргізілу үстінде.

Дене мәдениетінің қызмет ету жүйесі дене тәрбиесі деп аталады. Тәрбие дегеніміз адамдардың мәдени қызметінің аясы, оларға мәдениет жетістіктерін беру, игеру және жетілдіру болып саналады. Дене тәрбиесі адамның дене сапаларын жетілдірудің педагогикалық жүйесі. Қозғала білуді, дағдыларды, арнайы білімді, қимыл-қозғалыс қабілеттерін, дене сапаларын дамыту және ағзаның құрылысы мен түрлерінің қызметін жетілдіру үшін дене тәрбиесі жүйесінде жан-жақты өңделіп дайындалған табиғаттың жаратылыс күштерімен және гигиеналық қозғаушы күштерімен үндескен дене шынықтыру жаттығуларының жиынтығы, яғни дене мәдениетінің қызмет ету жүйесі қолданылады. Дене тәрбиесінің міндеті әрбір адам өзінің мүмкіндігі жететін дене мәдениетінің мазмұнын игеруден тұрады. Сонымен, адам дене тәрбиесі арқылы дене мәдениетінің жетістіктерін өзінің жеке игілігіне айналдырады, денсаулығын жақсартады, дене сапаларын дамытады, спорттық шеберлігін жетілдіреді.

Дене мәдениеті – қоғамдық өмірдің өзге салаларымен байланысты, әртүрлі функциялар атқаратын күрделі қоғамдық құбылыс болып табылады. Сондықтан, адамның жан-жақты жарасымды жетілуіне негіз болып табылатын дене мәдениеті жөнінде айтқанда біздің назарымызды оның ерекше маңызы - дене тәрбиесі, жеке адамды қалыптастыруда үлкен рөл атқаратын денені шынықтыруға ғана аударып қоймайды. Бұл дене тәрбиесін зерттеуші ғалымдар айтқандай, адамның дене тәрбиесін жетілдіруге бағытталған педагогикалық қызмет аясын ғана емес, сонымен бірге жеке адамның еңбек, мінез, ақыл, ой, эстетикалық, отансүйгіштік, саяси тәрбиесін де қамтуы тиіс. Ол мәдениеттің бір түрі ретінде қандайда бір дене көріністеріне жатқызылмауы керек, оның элементтерін тұтас күйінде білдіруі тиіс. Дене мәдениетінің негізгі бір саласы- спорт, әртүрлі жаттығулардың көмегімен жоғарғы жетістіктерге қол жеткізуге бағытталған өнер түрі. Спорттық әрекеттің негізгі мақсаты адамның қабілетін, жақсы қасиеттерін дамыту. Дене мәдениетінің бағыттары: негізгі дене мәдениеті, спорт, сауықтыру, қолданбалы дене мәдениеті, жеке басылық дене мәдениеті. Қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін бүгінгі жастарға үлгілі, өнегелі тәрбие беру - қазіргі міндеттердің бірі. Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналадағы дүниемен жеке тұлғалық қатынасын тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени рухани мұрасының, салт-дәстүрінің озық үлгілерін оның бойына дарыту арқылы жүзеге асыруға болады. Осымен байланысты халқымызға тән әдептілік, қонақжайлық, мейірімділік сияқты қасиеттер біздің халыққа тән ерекшеліктер. Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық

әдебиеттер арқылы таныса алады. Педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын дегеніміз - адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу. Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді. Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпараттар жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді. Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып, қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Қазақ күресі», «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Ханталапай», «Тоғызқұмалақ» қазақ балаларының дене мәдениетін қалыптастырады [4].

Ұлы педагог В.И. Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі. Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады [6]. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оқушыларды әсіресе, «Асық», «Тоғызқұмалақ», «Қазақ күресі» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. М.Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын - деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», - деп тегіннен тегін айтпаса керек. Кеңес Одағы кезіндегі ұлттық ойындардың маңызы мен қажеттілігін көрегендікпен қарастырған ғалым Б.Төтенаев «Қазақтың ұлттық ойындары» атты еңбегінде қазақ ойындарын бірнеше топқа бөліп, ойын шарттарын жазып, жастар үшін тәрбиелік мәнін зерделеп, ойын білдірген [4]. Сабақта және тәрбиеде, яғни мектеп жасындағы балаларға ұлттық ойынды ұтымды пайдаланса, дене шынықтыру пәндерінде оқушылардың өз бетімен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру шарттары теориялық тұрғыдан негізделсе, онда оқушылардың білімге деген құштарлығын арттыруға және халықтың асыл мұрасын бойына сіңіріп, ұлттық сананы қалыптастыруға болады [2, 15].

Қай халықтың болмасын, оның ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан ерекше қасиеттері болады. Сондықтан халық арасында қалыптасқан ойындар туралы сипаттамалық жинақтар, деректер және құжаттар дұрыс зерттеу мен талдауды қажет етеді. Ұлттық дәстүрлі халық ойындарының ел арасындағы беделі, тарихи қоғамдағы алатын орны және болашақ ұрпақты өсірудегі қажеттілігі, оның шығу тарихы туралы ғылыми тұрғыдан бізге дейінгі ғалымдар да көп ізденді. Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин халық ойындарының балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрін құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде жастардың эстетикалық, адамгершілік ой талабының өсуіне оның атқаратын қызметін жоғары бағаласа, М.Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінің бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, тілдің, дене тәрбиесінің негізгі даму белгісі деп тұжырымдайды. Ұлттық ойындар халық тәрбиесінің дәстүрі, яғни дене мәдениетін қалыптастырудағы бірегей құралы.

Дене мәдениетінің мәнін бүгінгі жаңа заман талабына сәйкес қарастыру – бұл адамды өзі өмір сүрген ортаның жемісі ғана емес, сол ортадағы дене мәдениетін, адамгершілік қарым- қатынасы әрекетімен көрінетін тұлға деп танылуымен айқындалады.

Мектеп жасындағы балалардың денсаулығына, дене қуаты дайындығына, өмірге қажет әр түрлі қозғалыс шеберлігі мен дағдысының қалыптасуына дене тәрбиесінің маңызы өте зор. Осы кезеңде оқушылар дене мәдениеті және спорттық қимыл әрекеттермен белсенді шұғылданбаса, олардың денесі жан- жақты, толық дамымайды. Қимыл әрекет белсенділігінің аздығы баланың денсаулығын нашарлатады, ағзаның қорғаныш күшін әлсіздендіреді, толық дене дамуын қанағаттандырмайды. Бала ағзасының табиғи даму шыңы жоғарғы сынып оқушыларының жасына келетіндіктен негізгі дене қуаты қабілеттілігі мен функционалдық мүмкіншіліктерін осы мектеп жасында жетілдіру қажет. Барлық дене қуаты қасиеттерін дамыту және тәрбиелеуге ең қолайлы, тиімді кезең- мектеп жасындағы уақыт. Одан кейінгі кезеңдерде оларды дамыту өте қиынға соғады. Мектеп жасындағы кезең әр түрлі қимыл әрекеттерді үйретуге, жетілдіруге, өмірге қажет қимыл ептілігі мен дағдысын қалыптастыруға ең қолайлы кезең болып есептеледі. Осы кезеңде үйренбеген қимыл әрекеттерді, кейін адам денесі қатып, буын жылжымалылығы, сіңір созылымдылығы азайып, қозғалыс шеберлігі нашарлап қалған кезде үйрену, жетілдіру қиынға түседі. Бала кезінде әр түрлі, көп үйренген, жетілдірілген, дағдыланған қимыл әрекеттер адамға кеңістікте оңтайлы, епті, жеңіл қозғалуға мүмкіншілік береді. Жаңа күрделі қимыл әрекеттерді жылдам үйреніп алуға жол ашады. Ал мектеп жасын босқа, әрекетсіз өткізіп алған адамдардан мысал іздегіңіз келсе, дене тәрбиесі сабақтары дұрыс өтпеген мектептерді бітірген адамдардың ебедейсіз, ыңғайсыз қимыл әрекеттерін көресіз, солардан мысал табасыз. Дене тәрбиесі сабақтары және спорттық жаттықтырулармен айналысқан оқушылардың бос уақыттары аз болады, олар әр минуттарын санап, қадірлеп өмір сүреді. Спортпен шұғылданатын балалар шылым шекпейді, ішімдік ішпейді, нашақор болмайды, бос уақыттарын үнемді пайдаланады. Өйткені олардың бос уақыттары аз, адам ағзасына зиянды нәрселерді біледі, ондай әрекеттерге барса денсаулық нашарлайтынын, спортта жоғарғы нәтижеге жете алмайтындықтарын түсінеді. Жалпы қорытындылай келе мектептегі дене тәрбиесі сабақтарының жүйелі өткізілуі оқушылардың дене мәдениетінің қалыптасуына ықпалы зор. Сондықтан әр сабақтың қызықты да мәнді өтілуі мұғалімнің шығармашылығы мен біліктілігіне тікелей байланысты. Әр оқушының болашақта адам капиталының негізін құраушы тұлғасы деп санағандықтан, мектеп, ата-ана, қоғам болып үлкен жауапкершілікпен қарауымыз керек. Тәрбие үдерісінде дене мәдениеті және салауатты өмір салты бір бөлімі ретінде қарастырылса, үздіксіз білім беруде дене тәрбиесі сабағының алар орны ерекше болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан 2030» Жолдауынан. 2013 жыл.
- 2 Уанбаев Е.Қ. Спорт және дене тәрбиесі пәнін оқыту әдістемесі. – Өскемен, 2014. - 279б.
- 3 Абусейтов Б.З. Жалпы орта мектептерде оқушылардың дене мәдениетін қалыптастыру. – Түркістан, 2009.
- 4 Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары / Оқулық. - Алматы, 1994.
- 5 Интернет жүйесі <https://kk.m.wikipedia.org/wiki/>
- 6 www.rusnauka.com

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается важность воспитания физической культуре и здоровому образу жизни посредством национальных и спортивных игр в школах.

RESUME

The article gives definitions of the notions of physical culture, as well as the importance of education for physical culture and a healthy lifestyle through national and sports games in schools.

Аннотация

В статье приведены актуальные направления развития системы экологического образования, проанализированы аспекты эколого-педагогической подготовки учителя в системе постдипломного образования, а также предложен вариант модели региональной системы непрерывного экологического образования.

Ключевые слова: постдипломное образование, экологическая подготовка, экология, подготовка учителей.

Ш.Ш. Хамзина

Инновационный Евразийский университет,
канд. пед. наук, профессор

Эколого-педагогическая подготовка учителя в системе постдипломного образования

В числе первоочередных задач, стоящих сегодня перед системой непрерывного экологического образования, ученые и практики называют подготовку и повышение квалификации педагогических кадров по вопросам экологического образования. При этом экологическое образование должно быть органической составной частью системы образования и подготовки кадров.

Актуальность исследования определяется следующими аспектами:

- социальным заказом общества на учителя, способного решать задачи экологического образования;
- признанием важности и перспективности создания мобильной, вариативной системы экологической подготовки, переподготовки и повышения квалификации учителя;
- потребностью в разработке концепции и модели экологической подготовки учителя в системе постдипломного образования.

В настоящее время имеются отдельные исследования в области экологической подготовки учителей на этапе постдипломного образования.

Однако теоретическое осмысление проблем экологической подготовки учителей на этапе постдипломного образования, создание ее методической системы является начальным этапом комплексной программы обеспечения системы непрерывного экологического образования.

При переходе Казахстана на модель устойчивого развития вся система образования обретает две новые глобальные функции. Первая «сводится к ориентации образовательного процесса на вливание и непрерывающееся развитие всего человечества». Вторая, экологическая функция, акцентирует внимание на сохранение биосферы, природы вообще, обеспечении благоприятных экологических условий и природных ресурсов. Все это говорит о том, что как экологизация, так и профессиональное экологическое образование должны быть сформированы таким образом, чтобы обеспечить приоритет целей экологической безопасности и устойчивого развития [1].

Десять и более лет назад система повышения квалификации традиционно выполняла компенсаторные функции (ликвидация пробелов в предшествующей подготовке учителя), а также функции адаптивные (оперативное приспособление учителя к различного рода изменениям в содержании или методах обучения), в настоящее время на первый план начинает выдвигаться развивающая функция постдипломного образования.

В новых условиях учитель должен быть способен не только осваивать новое, но и активно участвовать в развитии современного образовательного процесса.

По оценкам американских экономистов ежегодно обновляются 5% теоретических и 20% профессиональных знаний, которыми должны владеть врачи, педагоги и др. специалисты [2, 3].

В США установлена даже своеобразная единица измерения устаревания знаний специалистов - «период полураспада компетентности». Под этим термином понимается продолжительность времени (с момента окончания вуза), когда в результате появления новой научной и технической информации компетентность специалистов понижается на 50%. Например, для сегодняшних выпускников (медиков, учителей) устаревание знаний происходит через 5 лет [2, 3]. Таким образом, постоянное овладение новыми знаниями становится непрерывным условием сохранения квалификации специалистов.

Педагогическая квалификация является результатом обучения в системе основного (базового) педагогического образования, либо в системе постдипломного профессионального образования (повышения квалификации, переподготовка) и должна быть константой, в рамках которой существуют и сохраняются профессиональные качества специалиста.

Одним из актуальных направлений развития системы экологического образования сегодня являются:

- разработка механизма взаимодействия различных этапов непрерывного экологического образования (ВУЗ - постдипломное образование);
- разработка методики экологического образования на разных этапах непрерывного образования;
- подготовка, переподготовка и повышение квалификации педагогических кадров по вопросам экологического образования.

Анализ научно-педагогической литературы по вопросу современного состояния системы экологической подготовки учителя позволяет сделать вывод об актуальности рассматриваемой проблемы и сложности ее эффективного решения в структуре профессионального педагогического образования.

Учителю сегодня необходимо уметь разбираться не только в предмете избранной специальности, но и уметь находить приемлемые методы и средства формирования экологической культуры школьников в условиях, обострившихся в настоящее время проблем взаимодействия общества и природы. В связи с этим современный учитель должен обладать достаточным уровнем экологической культуры. При этом экологическая переподготовка учителя должна быть многоуровневой (в зависимости от преподаваемой дисциплины).

В школах РК курс экологии не является обязательным компонентом базового учебного плана, многие образовательные учреждения ведут экологическое образование через систему факультативов, кружков и др.

Широкие возможности в этом направлении в основном используют системы дополнительного образования школьников, как например экологические центры.

Результаты исследования показали, что, как правило, экологические знания школьниками приобретаются только на уроках биологии, химии, географии, т.е. учителя целенаправленно используют экологические знания при изучении материала преподаваемого предмета. На остальных предметах учителя практически не включают экологический материал в изучении своей дисциплины.

Анализ программного обеспечения, содержание учебно-методической литературы также нам дают основание сделать вывод о недостаточном внимании авторов к практическим знаниям, умениям в области современной экологии, необходимым любому человеку хотя бы на уровне функциональной грамотности.

Поэтому назрела необходимость создания модели осуществления экологического образования, разработанной нами.

Предлагаем модель экологического образования, в которой приоритетными должны быть экологические знания, присутствующие во всех предметах, что соответствует многопредметному подходу к организации экологического образования, предполагающему включение экологического материала в содержание преподаваемых дисциплин.

В процессе адаптации нами разработан вариант модели региональной системы непрерывного экологического образования (рис. 1).

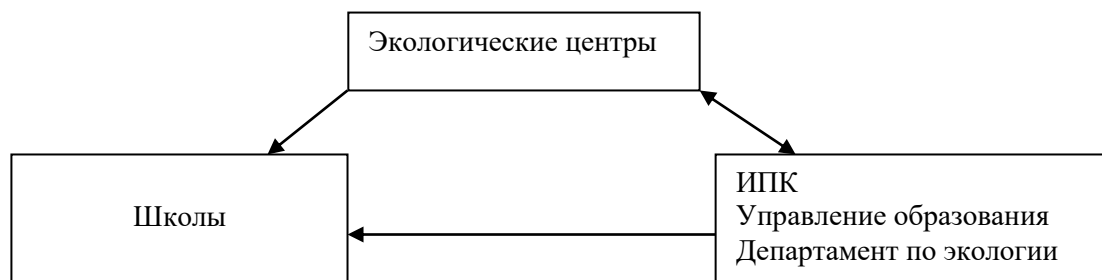

Рисунок 1 - Модель региональной системы непрерывного экологического образования

В качестве системообразующих факторов модели являются этапы и организационные формы реализации непрерывного экологического образования.

На этапе постдипломного образования можно выделить два направления:

1. Профессиональное образование в рамках магистратуры.
2. Профессиональное образование в рамках повышения квалификации.

Основная цель первого направления профессионального образования экологов и экологизации основных видов постдипломного профессионального образования - развитие проектной, экологической культуры исследователя. Данное направление успешно развивается в ВУЗах Казахстана.

Второе направление профессионального образования имеет свои специфические особенности.

Основная цель второго направления экологического образования - всестороннее удовлетворение потребностей учителя в экологических знаниях, их углубление и расширение. Основной задачей данного направления является непрерывное повышение

экологической культуры и экологической компетентности учителей в связи с постоянным повышением экологических образовательных стандартов.

Профессиональное образование в рамках системы повышения квалификации имеет 2 аспекта:

1. Переподготовка учителей с базовым педагогическим естественнонаучным образованием (учителя географии, биологии, химии, физики).

2. Переподготовка специалистов в области естественных наук, включая экологию (без базового педагогического образования), по квалификации - учитель экологии.

Анализ литературы по педагогическим условиям реализации системы постдипломного образования позволяет выделить основные проблемы и трудности, возникающие на пути его эффективного осуществления:

1. Недостаточная подготовка педагогических кадров по проблемам экологического образования.

2. Отсутствие методико-дидактического комплекса по образовательной области «Экология и устойчивое развитие».

3. Необеспеченность преемственности на разных этапах непрерывного экологического образования.

В заключении необходимо отметить, что реализация системы непрерывного экологического образования возможна при обязательном выполнении следующих двух действий:

1. Обеспечение функциональной грамотности (при непрерывном качественном возрастании профессиональной составляющей) всех педагогических кадров, от учителя предметника до классного руководителя.

2. Развитие экологической компетентности учителей предметной области «Экология и устойчивое развитие».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Моисеев Н.Н. Экология и образование. - М.: «ЮНИСАМ», 1996. - 192 с.
- 2 Тенденции в образовании по вопросам окружающей среды. - ЮНЕСКО, 1979.
- 3 Оманов Х.Т. Методологические проблемы экологизации химического образования // Материалы конференции «Экология, культура, образование». - М., 1989. - С. 216-219.

ТҮЙІН

Мақалада экологиялық оқыту жүйесінің дамуының көкейкесті бағыттары келтіріліп, диплом алғаннан кейінгі оқытушылардың эколого-педагогикалық дайындық аспектілері сарапталып, үздіксіз аумақтық экологиялық оқыту жүйесінің моделінің нұсқасы ұсынылды.

RESUME

The paper presents the actual trends in the development of environmental education. The aspects of ecological and pedagogical teacher training were analyzed in the system of postgraduate education. And also, a version of the model of a regional system of continuous environmental education was provided.

Ш.Ж. Рахметуллина
Международный Университет
Кыргызстана,
докторант PhD

Зарубежный опыт решения экологических проблем в результате индустриализации

Аннотация

В статье рассматривается положительный зарубежный опыт решения экологических проблем в результате индустриализации. Экономическое развитие за счет индустриализации привело к экологическим проблемам в различных формах; правительства, и граждане каждой страны вынуждены искать методы борьбы с данными проблемами. Опыт развитых стран мира свидетельствует о том, что в улучшении экологической ситуации важная роль принадлежит государству.

В статье сделаны выводы, в которых рассматриваются характерные особенности решения экологических проблем как следствие индустриализации в развитых странах.

Ключевые слова: индустриализация, экологическое развитие, экономические рычаги экологического регулирования, экологические налоги, субсидии, экологическое страхование.

В современных условиях экологическая ситуация в мире сложна и неоднозначна, поэтому в теории и практике человеческого общества особую роль играют проблемы достижения экономического роста без причинения ущерба для будущих поколений. Для того чтобы победить нищету, повысить социальное благополучие и обеспечить политическую стабильность, большинство правительств многих стран способствовали экономическому развитию путем индустриализации. Чем быстрее индустриализация реализуется, тем выше уровень промышленного загрязнения, что может привести к серьезному повреждению окружающей среды и здоровья человека, если соответствующие контрмеры не проводятся одновременно.

Политика экономического развития, во многих случаях, является одним из факторов в причине экологических проблем. Поскольку экономика становится все более глобальной, экологические вопросы превращаются в проблемы, которые не могут быть решены одной страной.

Государство в качестве основного института призвано решить проблему путем достижения компромиссов в структуре интересов субъектов, задействованных в системе «экономика – экология».

В Японии, после того, как правительство признало серьезность промышленного загрязнения, борьба с этой проблемой была определена в качестве части промышленной политики.

Прямое регулирование с помощью стандартов выбросов было реализовано в сочетании с льготным оздоровлением, таким как займы под низкие проценты от финансовых учреждений и специальных налоговых мер.

Экологические стандарты и нормы выбросов в Японии не являются одинаковыми по всей стране. Есть много вариантов, в некоторых случаях правила являются более строгими, а в других случаях делаются исключения и правила частично смягчены. Япония по большинству видов сырья и топлива сильно зависит от импорта, именно поэтому в стране уделяют проблеме переработки отходов особое внимание.

В сфере переработки отходов в Японии сложилась весьма активно действующая организационная система. Деятельность этой системы опирается на финансовую помощь государства, стимулирующую развитие отраслей по переработке отходов [1].

Южная Корея и Тайвань являются двумя из наиболее известных примеров новых индустриальных стран, которые были очень успешными в течение последних трех десятилетий. Тайвань – страна, вошедшая в число «Четырех азиатских тигров», с 1960-х экономически развивалась очень высокими темпами.

Экономический рост, за счет индустриализации привел к серьезным экологическим проблемам, таким как: обострение промышленного загрязнения, деградация среды обитания и деградация природных ресурсов.

Для решения экологических проблем в стране были пересмотрены существующие законы, и правила стали строже. Уровни штрафов были подняты, и крупным предприятиям было выгодно платить штрафы, чем устанавливать оборудование по снижению загрязнения. Если не было социального давления со стороны НПО или движений по борьбе с загрязнением, которые стремились помочь местным жителям и контролировать выбросы загрязняющих веществ, частные компании не имели бы достаточных причин для снижения выбросов загрязнителей.

В Тайване снижение темпов уплаты штрафа можно рассматривать как эффект регулирования со стороны администрации, а затем поднимая максимальный штраф может обеспечить более мощный стимул в плане уменьшения выбросов, а не увеличения количества проверок со стороны властей. Введение экономических инструментов: налог на загрязнение, на использование энергии и косвенное регулирование, также является основным фактором в улучшении экологии. В Тайване большое внимание уделяется проведению исследований в области новых технологий и их внедрению на экологически вредных производствах [2].

Южная Корея добилась значительных темпов экономического роста, и вошла в элиту мировой экономики. Национальная стратегия «зеленого роста», охватывает широкий круг областей, включая новые и возобновляемые источники энергии, переработку отходов, транспорт, очистку пресных вод и озеленение. Также предусматривает реформы в экономике, в том числе создание льготных условий для участия бизнеса в развитии природоохранных проектов. В настоящее время цели правительства в сфере экологии значительно расширились, включив в себя необходимость стимулирования потребления экологически чистых товаров, программу распространения электромобилей и т.д. В 2011 году была запущена система «зеленых карточек», позволяющая получать денежные и неденежные поощрения за экологическую активность, которая с помощью специальных чипов, добавленных на обычные кредитные карты,

учитывает потребление экологических товаров из переработанного сырья, пользование общественным транспортом вместо личного и другие виды деятельности.

В настоящее время Южная Корея является одним из региональных лидеров, преуспевших во внедрении природоохранных технологий на производстве, а также в защите окружающей среды [3].

В Китае экономический рост является приоритетом, несмотря на то, что высокие темпы экономического развития способствуют резкому ухудшению экологической обстановки. Экологические проблемы Китая тесно связаны с индустриализацией и наращиванием использования ископаемого топлива, для их решения в сфере энергопотребления было значительно сокращено использование традиционного топлива.

Месторождения каменного угля были во многих территориях страны, добыча на мелких шахтах приветствовалась местными властями. Ущерб, наносимый атмосфере, дополняет проблема утилизации твердых отходов горения.

К началу нынешнего десятилетия в стране уже была создана современная транспортная инфраструктура, обновление основных фондов в крупной угледобыче и энергетике сопровождалось «сплошной модернизацией» тяжелой промышленности.

Правительство Китая планирует обеспечить стимулы для компаний, чтобы использовались более энергоэффективные объекты и методы производства. Помимо экономических стимулов, прилагает усилия по внедрению технологии очистки сточных вод, предотвращению загрязнения воздуха и улучшения системы мониторинга окружающей среды.

Политика в Китае рассматривает компромисс между экономическим ростом и защитой окружающей среды. Рост общего коэффициента производительности играет важную роль в росте ВВП. В долгосрочной перспективе самый важный единый критерий, по которому можно судить о состоянии окружающей среды, реализация политики, которая стимулирует новые технологии в направлении повышения эффективности и сохранения качества окружающей среды.

Особенности понимания устойчивого развития в Китае заключаются в продолжении и модификации индустриализации как средства решения экологических проблем, в осуществлении ряда инфраструктурных мегапроектов, борьбе с бедностью, а также защиту от неблагоприятных внешних воздействий, включая противодействие ввозу в страну «грязных» производств. Все это привело к превращению Китая в одного из лидеров в области использования возобновляемых источников энергии – среди как развитых, так и развивающихся стран [4].

В зарубежной практике регулирования природопользования налоги используются как одно из важных направлений стимулирования природоохранной деятельности.

Налоги и сборы за загрязнение окружающей среды являются одним из наиболее широко распространенных видов сборов, накладываемых на тех, кто является виновником загрязнения. Данный вид сборов имеет форму налогов и рассчитывается в зависимости от объема выхода и вида загрязняющих веществ.

Введение специальных экологических налогов направлено на ограничение развития экологически опасных производств и их замену альтернативными производствами, не приносящими вреда окружающей среде и здоровью человека.

Кроме того, элементом экономического механизма, стимулирующего рациональное природопользование в развитых зарубежных странах, является предоставление различных видов ссуд и субсидий. В частности, ссуды предоставляются на установку очистного оборудования, на выплату процентов по льготным кредитам для осуществления природоохранных мероприятий. Так, правительство Финляндии из 10% обычной ставки по займам для инвестиций на строительство объектов по борьбе с загрязнениями субсидирует 7% в течение первых четырех лет и 8,5% - следующие четыре года.

В развитых странах субсидии могут предоставляться в виде инвестиций, направленных на покрытие части расходов на разработку новых технологий, уменьшающих или полностью устраняющих загрязнение окружающей природной среды. Субсидии, направляемые в энергосберегающие и безотходные технологии, позволяют снижать объемы сжигаемого органического топлива. Так, на исследовательскую деятельность по предотвращению загрязнения воздушной среды в Испании выделяются субсидии в размере до 30% от инвестиционных расходов.

Ускоренная амортизация является одним из экономических рычагов экологического регулирования. Введение ускоренной амортизации способствуют быстрейшему накоплению капитала для обновления устаревшей техники и переходу на оборудование, приносящее природе минимальный вред. Например, на очистное оборудование в Канаде предусмотрен двухлетний срок амортизации, а во Франции – 50% очистного оборудования амортизируется за один год. В Великобритании, Германии, США срок составляет 5 лет амортизации очистного оборудования. В Италии – до 45 % этих фондов амортизируется в трехлетний срок.

Во многих странах мира платежи за загрязнение окружающей среды аккумулируются в экологических фондах, а экологические налоги – как в экологических фондах, так и в соответствующих бюджетах. Объекты и формы экологического налогообложения достаточно разнообразны [5].

В европейских странах индустрия экологического страхования достаточно развита, чему способствовали создание соответствующей законодательной базы, эффективная система судебного преследования за экологические правонарушения и формирование развитого общественного экологического сознания. Экологическое страхование способствует повышению ответственности предприятий-источников повышенного экологического риска за причинение убытков в связи с аварией, техническим сбоем или стихийным бедствием, приводящим к загрязнению окружающей среды. Преимуществом является то, что экологическое страхование позволяет получить компенсацию убытков, образующихся у застрахованного предприятия и третьих лиц в результате загрязнения окружающей среды, повышается эффективность использования денежных средств, сконцентрированных в страховых фондах, экономическое стимулирование предотвращения аварий за счет увеличения противоаварийных затрат со стороны страховой компании при уменьшении затрат самого страхователя [6].

Опираясь на зарубежный опыт в решении экологических проблем в результате индустриализации, можно сделать следующие выводы:

- необходимо регулярно проводить оценку влияния деятельности объектов промышленности на окружающую природную среду с целью выявления нарушений экологических стандартов;

- необходимо изучить экономические рычаги экологического регулирования (налоги, субсидии, ускоренная амортизация и т.д) с целью дальнейшего практического применения;

- необходимо внедрить новые технологии, направленные минимизировать выбросы в окружающую среду;

- необходимо расширить использование и переработку вторичного сырья;

- необходимо развитие экологического страхования.

Кроме того, необходимо совершенствовать систему природопользования с таким расчетом, чтобы, с одной стороны, обеспечить задачи экономического роста и, с другой стороны, остановить дальнейшее разрушение окружающей среды, а также провести работу по восстановлению ресурсного потенциала.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Тимонина И.В. Энциклопедия местного самоуправления / А.И. Тимонина // Использование экономических инструментов в экологическом регулировании: опыт Японии. – 2014. – №6 (01). – С. 24-26.
- 2 Морозова В.Н. Мировая экологическая политика и международное экологическое сотрудничество. Учебно-методическое пособие. - Воронеж: ИПЦ ВГУ, 2007. - 125 с.
- 3 Токарева О.С. Экологические проблемы Южной Кореи и их решения/ О.С. Токарева // Сборник материалов XI Международной молодежной научной конференции. Вопросы истории, международных отношений и документоведения. - Томск, 08–10 апреля 2015. - С 187-192.
- 4 Салицкий А., Семенова Н. Китай: роль энергетики в модернизации и инфраструктурном развитии / А. Салицкий, Н.Семенова // «Перспективы. Электронный журнал». - 2017. - №1(9). - С. 56-66.
- 5 Семенова О.В. Налогообложение природных ресурсов в развитых странах / О.В. Семенова // Налоговый вестник. - 2010. - № 4. - С. 109-116.
- 6 Бурматова О.П. Проблемы и перспективы в области финансирования природоохранной деятельности / О.П. Бурматова // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Социально-экономические науки. - 2005. - Т. 5, вып. 2. - С. 36-48.

ТҮЙІН

Мақалада дамыған елдердің индустриализацияның салдарынан пайда болған экологиялық мәселелерді шешудің тәжірибесі қарастырылған. Шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, біздің елге де қоршаған ортаға зиян келтірмей экономикалық өсудің міндеттерін қамтамасыз ету керектігі айтылған.

RESUME

The article is devoted to the experience of developed countries in solving environmental problems as a consequence of industrialization. Based on foreign experience, our country also needs to ensure the tasks of economic growth without harm to the environment.

УДК 335.23

Д.М. Ботин

Национальный университет
обороны имени Первого
Президента Республики
Казахстан – Лидера Нации,
докторант PhD

Проблемы внедрения кредитной технологии обучения в систему военного образования

Аннотация

В статье рассматриваются наиболее актуальные проблемы, связанные с переходом военного образования на кредитную технологию обучения. Автором доказывается необходимость взаимоувязки основных принципов кредитной технологии обучения со спецификой военного образования. В статье раскрываются основные перспективы дальнейшего применения кредитной технологии обучения в сфере обучения и воспитания военных специалистов.

Ключевые слова: военное образование, Республика Казахстан, кредитная технология.

На фоне реализации реформ системы военного образования и процесса стандартизации образовательной системы в целом, актуализируется вопрос о гармонизации современных технологий обучения со специфическими принципами и целями военного образования.

Сложившаяся в последние годы система военного образования представляет собой непрерывный образовательный процесс. Основные ее составляющие – начальная военная подготовка; подготовка в Республиканских школах Жас-улан; обучение в военных училищах, на военных кафедрах гражданских вузов; профессиональная подготовка; повышение квалификации и переподготовка на курсах при военно-учебных заведениях; обучение в Национальном университете обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации [1].

Главная цель реформы системы военного образования – придать ей гибкость, способность оперативно реагировать на текущие и перспективные потребности войск, развитие военной науки и техники [2]. Безусловно, для достижения данной цели многое сегодня уже сделано: внедрена многоуровневая структура военного образования, развивается научно-прикладная деятельность в области военного дела.

Тем не менее, можно выделить ряд проблем: первое – осуществление образовательной

реформы в сфере военного образования осуществлялось до недавнего времени фрагментарно, при этом, устаревшие организационные принципы образовательного процесса были совмещены с новой структурой, что не позволяет:

Первое – в полной мере раскрыть возможности современных технологий обучения в области подготовки военных кадров. Одним из основных сдерживающих факторов являлись трудности перехода на современные образовательные стандарты. В рамках многовекторной политики Республики Казахстан одним из основных направлений совершенствования кадрового потенциала вооруженных сил является международное сотрудничество в области военного образования, восприятие наиболее успешного международного опыта, что предполагает наличие определенной академической мобильности и ратификации отечественной образовательной системы. В свою очередь, это предполагает глубинные реформы, направленные на стандартизацию и унификацию казахстанских образовательных стандартов в соответствии с международными.

11 марта 2010 года Казахстан подписал Болонскую декларацию. Присоединение к Болонскому процессу ознаменовало собой процесс внедрения кредитной технологии обучения во всей образовательной системе Республики Казахстан, и военное образование не стало исключением.

Второе – несмотря на то, что Вооруженные Силы Республики Казахстан располагали и располагают достаточным количеством кадров, имеющих боевой опыт, современные условия требуют несколько иного подхода к организации военного образования, соответствующей кредитной технологии обучения. Специфика кредитной технологии обучения заключается в прикладном своем значении, в рассмотрении подготовки кадров любого профиля в ракурсе целостного педагогического процесса, в котором в соответствии с главной целью подобраны формы, средства, методы, техники и технологии обучения [3].

Третье – военное образование отличает жесткая привязка к принципам военной доктрины и задачам текущей военной стратегии, что накладывает определенные объективные ограничения на возможности прямого переложения принципов кредитной технологии в сферу подготовки военных кадров. Соответственно, не только форма, но и принципы кредитной технологии должны быть в достаточной степени проработаны с точки зрения целесообразности применения в системе военного образования. С другой стороны, современные условия предполагают потребность в действительно гибкой и мобильной системе подготовки военных специалистов, в соответствии с вызовами времени, интенсификацией рисков и непредсказуемостью развития событий [4]. В данном случае, кредитная технология открывает существенные возможности для организации гибкого и эффективного образовательного процесса. Кроме того, кредитная технология является базовым условием для внедрения в процесс подготовки не только относительно новых для военного образования методов и подходов к обучению, но и новых дисциплин, способных обеспечить более разностороннюю и глубокую подготовку военных специалистов.

Четвертое - основной проблемой является процесс взаимоувязки итогового результата процесса обучения, воспитания и новых организационных форм обучения.

В то же время, военное дело обладает своими специфическими особенностями, которые в определенной степени накладывают отпечаток на характер реализации профессионально-личностного потенциала по окончании обучения и в процессе несения службы. Соответственно, совокупность современных методов, методик и технологий обучения должна быть вписана в модель обучения, адаптированную к специфике военного дела.

1. Первоочередной проблемой применения кредитной технологии обучения является готовность организационной и кадровой структуры военного образования, а также проработка педагогической деятельности с учетом современных требований.

2. Немаловажным вопросом является и разработка системы контроля эффективности образовательного процесса в сфере военного образования. Кредитная технология обучения предполагает оценку согласно унифицированной бально-рейтинговой системе [5]. В сфере военного образования на данный момент процессы совершенствования процесса подготовки и внедрение кредитной технологии обучения протекают параллельно, что в определенной степени обуславливает некоторые прикладные трудности.

Кроме того, на данный момент в сфере Государственных общеобразовательных стандартов существует определенная проблема в области учета специфических требований к качеству военного образования в современных условиях.

3. Одной из основных проблем остается и готовность преподавательского состава к работе по новой технологии обучения. Современная специфика организации образовательного процесса в рамках кредитной технологии обучения предполагает формирование прослойки профессиональных кадров, отвечающих основным требованиям к готовности применения современных образовательных технологий. Фактически, для построения новой эффективной системы военного образования необходимо нивелировать трудности, которые возникают у преподавательского состава в освоении кредитной технологии обучения. Недопустимы непонимание сути кредитной технологии обучения, формальный подход к вопросу ее организации. Крайним вариантом формального подхода к организации кредитной технологии обучения является применение принципов отбора и подачи содержания образования, присущих линейной системе в рамках новых образовательных программ.

В данной ситуации основную нагрузку по нивелированию ситуации должна нести система подготовки научно-педагогических кадров, основанная на принципах, отражающих наиболее эффективное использование кредитной технологии в рамках военного образования и обеспечивающих готовность преподавательского состава военно-учебных заведений к работе по данной технологии. Обозначенная готовность может быть измерима следующими критериями соответствия результатов преподавательской деятельности:

- соответствие преподавательского состава в части своих профессионально-личностных компетенций и возможностей, положениям Военной доктрины о реформировании военного образования и Вооруженных Сил;
- соответствие учебных программ и планов современным достижениям военного дела, задачам по подготовке военных специалистов и положениям Болонской Декларации;
- соответствие предметно-прикладной специфике военного дела;
- соответствие комплексному характеру содержания современного образования;
- соответствие учебных планов потребностям, как в оперативных, так и фундаментальных знаниях;
- соответствие содержания образования проблемному и открытому характеру современной концепции высшего образования.

4. В соответствии с разницей между современными подходами, внедряемыми в практику работы военно-учебных заведений, и десятилетиями сложившейся концепции деятельности научно-педагогического состава возникла проблема адаптации уже имеющегося научно-педагогического потенциала к актуальным требованиям их деятельности.

Данная проблема существует не изолировано и характерна практически для всей системы образования Республики Казахстан в целом, но в сфере военного образования выражена в наибольшей степени. Причина тому лежит в сугубо прикладной специфике военного образования.

Ключевым критерием нивелирования проблемы является готовность научно-педагогических кадров к работе в рамках кредитной технологии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Алтынбаев М.К. Основные задачи современного этапа военного строительства // Багдар. - 1999. - № 1. - С. 6.
- 2 Тасбулатов А.Б. Особенности элитарности системы военного образования // Вестник КарГУ. – Караганда, 2005.
- 3 Ефремов О.Ю. Военная педагогика. - ВУЗ: ПСТГУ, 2008. - 640 с.
- 4 Военная доктрина Республики Казахстан. – Астана, 2011.
- 5 Болонская декларация / Зона Европейского высшего образования // Совместное заявление европейских министров образования. – Болонья. – 1999.

ТҮЙІН

Әскери білімнің кредиттік оқу технологиясына өтуіне байланысты, осы мақалада маңызды мәселелер қарастырылады. Әскери білімнің ерекшелігі мен кредиттік оқу технологиясының негізгі қағидаттарының байланысы қажеттілігін автор дәлелдейді. Әскери мамандардың кредиттік оқу технологиясы білім беруде және тәрбие саласында болашақта пайдаланудың негізгі перспективалары қарастырылады.

RESUME

The most important problems connected with the transition of military education into credit technology training are considered in this article. The author proves the necessity of agreement of main principles of credit technology training with the specific features of military training. The main perspectives of further usage of credit technology in education and military specialists training are discussed in the article.

Аннотация

Мақалада көркем әдебиет саласының ерекше түрі – поэзия жайлы айтылады. Поэзияның прозадан ерекшеліктерін тізбектеп, түрлеріне де жіті тоқталады. Сонымен қатар жалпы орта білім беретін мектептерде поэзиялық шығармалардың оқытылу әдістемесі мен оқушының қабылдау ерекшеліктерін де баяндайды.

Түйін сөздер: поэзия, оқыту әдістемесі, көркем әдебиет, өлең, лирикалық шығарма.

Ғ.Р. Акманова

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
пед. ғыл. канд., доцент м.а.

Поэзиялық шығармалардың түрлері мен оқытылу ерекшеліктері

Көркем әдебиеттің үлкен бір саласы – поэзия екендігі белгілі. Оны мектепте оқыту, оқушыларды оның сыры мен қырына қандыру – абыройлы қиын жұмыстардың бірі деп білеміз. Шындығын айту керек, мектеп оқушыларының көпшілігі поэзиялық шығармаларды оқуды ұната бермейді. Ал поэзияны сүймеу оқушының қиялын тежеуге алып келеді.

Оқушылардың поэзияға деген сүйіспеншілік сезімін оятып тәрбиелеу үшін ең алдымен олардың поэзияға ынта-ықыласының мөлшерін анықтап алу керек деп есептеймін. Ол үшін ұстаздың өзінің поэзия туралы түсінігі кең болуы шарт. «Дала көшпенділерінің поэзия мен шынайы сезімге бейім болуына өмір бойы табиғат құшағында жүруі – жасыл майса дала, ашық, мөлдір аспан, көші-қоны көп тұрмыс әсер етпесіне кім кепіл?» – [1, 434] деген Шоқан Уәлиханов өз сөзінде. Ендеше, поэзия - табиғаттың өзі сияқты, белгілі бір ырғаққа түскен, үзуге болмайтын дүние. Оны сол өз табиғатымен қабылдау керек, сәулесін, нұрын көре білуіміз керек. Поэзия құдіретті күштің иесі екендігі де мәлім. Себебі поэзия - адам сезімінің, ақыл-ойының, жүрегінің серігі. Ол - сезімнің сөзбен жазылған шындығы. Мұнайса да, қуанса да, жыласа да, шындықты сыртқа шығарады. Ал осы өнерді біз өз дәрежесінде оқушыға жеткізе аламыз ба? Оларды поэзия әлеміне қалай әкелеміз? Өлеңді оқу оңай сияқты көрінеді. Прозалық не драмалық шығарма емес, оқуға жеңіл деп ойлаймыз. Шындығында, поэзияны, яғни өлеңді оқыту – ең қиынның қиыны екенін бірі білсе, бірі білмесі анық.

Қиын деуіміздің себебі, біріншіден, мұғалімнің алдымен өлеңді өзі сүюі қажет. Өйтпеген жағдайда өлеңнің бүкіл дыбыстары сылдырап естілмейді, оқушыны өлең-өмірге ендіре алмайды, екіншіден, қандай өлең болсын жақсы-жаман, бір сарындылыққа айналады, сауатты талданбайды. Бала өлеңге бармайды. Мектеп оқушыларының 5-10%-ы ғана поэзиялық кітаптарды оқитыны белгілі. Онда да көбісі өз қалауларымен емес, мектепте, сыныпта өтетін шараларға байланысты өлеңдерді пайдаланады. Туа біткен талант иесі болып, өлеңге құштарлығы бала кезінен басталмаса, арнайы даярлық орталықтарына да көп білім алушылар бара бермесі анық.

Поэзия жанрдың да өзара түрлері бар. Бұл түрлер көрсетпек болған өмір құбылыстарын қалай суреттеуі, ақынның көңіл күйі қалай берілуіне байланысты болып келеді. Бұл жанрға тән ақынның дүниетанушылығы, көзқарасы мен өзінің ішкі сезімін, күйініш-сүйінішін ұштастыра жырлау десек, айырмасы, жоғарғы айтылғандар тәрізді, қалай жырлауында ғана. Кейде шаттық, қуаныш, асқақты білдірсе, кейде мұң, зарды, кейде көңілдің бейжай қоңыр күйін сездіруі мүмкін. Міне, осы сипаттарына қарап, поэзиялық жанр әлденеше түрлерге бөлінеді.

XVIII ғасырда дворян әдебиетіндегі поэзиялық шығарманың негізгі бір түрі ода болып есептелінген. Бір таптық топтың ең керекті санаған адамы не нәрсесі туралы ақынның өте қуанышты, өте көтеріңкі тілмен жазған лирикалық өлеңдерді ода деп атайды (мысалы, әскердің жеңуі, сарайда болған мейрам т.б.). Бұл тек біз айтпақ болып отырған топтың бір бөлігі ғана. «Поэзия – өнердің асыл тегі, өмірдің әрі мен нәрі, қайнап қорытқан жамбасы», – [2, 510] деген екен В.Г.Белинский.

Қазақ әдебиеті тарихын алсақ, элегияның күшейген кезін XIX ғасыр деп айтуға болады. Қазақ хандығы жойылып, отарлау саясаты күшейіп, қазақтың ескі феодалдық өміріне өзгеріс ене бастаған кезде кейбір қазақ ақындарында элегияға берілушілік көп болды. Мысалы, Шәңгерей ақынның көп өлеңдері де элегияға жатады [3,9].

«Поэзияда қорытындылау, жинақтау мен даралау, ортақ сипаттар ұштасып, ұласып жатады. Осы екі жағы тұтасып, бірігіп келгенде ғана көркем бейне туып, өмірдің көркем суреті жасалады» – [4, 212] деген құнды пікір білдіріп, поэзияны ең биік шыңға қойғандар да кездеседі. Тіпті поэзия туралы өлең жазып, қаламдарына арқау еткендер де аз емес. Айтылған ойдың дәлелі ретінде Алатаудың мұзбалағына айналған ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың мына бір өлең жолдары дәлел бола алады.

Поэзия!
 Менімен егіз бе едің?
 Мен сені, сезесің бе, неге іздедім?
 Алауыртқан таңдардан сені іздедім,
 Қарауытқан таулардан сені іздедім.

XIX ғасырдағы қазақ ақындарының ішінде сатиралық лириканы көп жазған адам Абай болды. Ол елдегі болыс, билерді шенеп-мінеп, сынға алып, мысқылдап жазған «Дүтбайға», «Болыс болдым, мінекей» деген өлеңдері сатиралық лирикаға жататынын да ескерте кеткеніміз жөн.

«Сөз өнерінің өзге тектері тәрізді лириканың да суреттейтін құбылыстары көп. Қандай суреткер болсын, көркем шығарма жазудағы мақсат – өмірдегі өзекті шындықты көрсету. Осы тұрғыдан алғанда, лириканың өзге текстерге, айталық эпосқа принциптік қайшылығы жоқ, олардан тек тәсіл жағынан айырмасы бар. Ендеше эпостық шығармалардың өмірдегі қат-қабат, шытырман оқиғаларды суреттеуде мүмкіндігі лирикадан әлдеқайда мол, құрамы кең. Эпикалық шығармалардың көбі сюжетке құрылады. Адам образын жан-жақты бейнелеп, шындық сырын неғұрлым толық ашуға бейім болып келеді.

Ал лирикалық шығарма олай емес. Көлем жөнінен эпосқа қарағанда, әлдеқайда ықшам. Сюжетке де көп бара бермейді. Оқиғадан гөрі отты сезім басымдау, күллі сюжет

сол сезім маңына, бас-аяғы тұжырымды бірер философиялық ой маңына жинақталады [5, 32].

Мәселен, «Махамбеттің Баймағамбетке айтқаны» хан-сұлтандарға деген кекті ашу-ызадан туған сөздер екендігі мәлім. Өлеңді оқығанда ақынның қандай көңіл-күйінен туындаған не сол сөзді айту үстінде оның жанын тербеген сезімнің көрінісі байқалғандай болады.

Өзекті жанға бір өлім,
Орданды талқан қылып шабармын...
Күндердің күні болғанда,

Бас кесермін, жасырман... деген жолдарынан Баймағамбет сұлтанның алдында тұтқын дәрежесінде тұрып-ақ қаймықпай, көтеріліс бағдарламасына сай халықтың қайнаған кегі мен өшпенділігін білдіретін ерлікті айқын аңғаруға болады. Сол дәуірде бұл мәселеге Махамбетпен ешкім таласа алмайды. Академик Зейнолла Қабдолов лириканы: «Нұрлы ой, ішкі сырлы дүние жанры. Бір өленде бірнеше сөз болуы мүмкін. Лирикадағы бас қаһарман - ақынның өзі. Лирикалық кейіпкер, әдетте ұнамды кейіпкер. Лирикада тартыс та болады. Лирикада негізінен мінез болады» [6, 365] –деп бағалайды.

Лириканың табиғаты, сипаты, түрлері туралы сонау көне дәуір ойшылдары Аристотель, Әл-Фарабиден бастап ХІХ ғасырдағы орыс классикалық сыны өкілдерінің бүгінгі қазақтың белгілі ақын-жазушылары, ғалымдары еңбектерінде кеңінен сөз болады.

Лирикалық шығармаларды жүйелегенде тағы бір ескертетін нәрсе-оларды тақырыптық тұрғыдан қарастырып талдау екендігін де тілге тиек ете кеткенді жөн санап отырмын. Соңғы кездері қазақ әдебиеттану ғылымында да қазақ лирикасының жанрлық ерекшеліктері жайында ғылыми еңбектер жариялана бастады. Солардың бірі Б.Кәрібозұлының «Қазақ лирикасының жанрлық спецификасы» атты еңбегі [7, 35]. Ғалым өз еңбегінде лириканы – арнау, толғау, баяндау лирикасы деп үш топқа бөледі. Бұл қазақ өлеңдерінің ерекшеліктеріне өте жақын келеді ғой деп ойлаймын. Дегенмен, мектеп бағдарламасындағы берілген лирикалық шығармалардың дені қалыптасқан тақырыптық түрлеріне қарай талдауға бейім боп келетіндігі. Бұл жерде «лириканы тақырыбына қарай топтап талдау, оны жазған ақынның шығармашылық бітімін пайымдау үшін айрықша мәні бар нәрсе: әр түрінен ақынның әр қырын тануға болады» [6, 331] – деген академик Зейнолла Қабдолов пікірін ескеруіміз керек. Лирикалық шығармаларды толық қабылдаудың басты шарты да оны келістіріп, мақамдап оқу. Бұл – алғашқы саты. Шығарманы тыңдай, оқи білмеген жерде қабылдау жоқ. Қабылдау – күрделі процесс. Ең алдымен шығарма сөйлеуі керек. Нақтылап айтсақ, Абайдың «Қысы» шын мәніндегі қыс, «Жазы» жаз суретімен берілсе, қабылданса, мақсаттың орындалғаны.

Әрине, шығарманы бір рет оқу жеткіліксіз. Оның үстіне лирикалық шығармаларды бір оқығаннан оқушылар ол шығарма жайында бірден онша түсінік ала алмайды, тіптен екі рет оқып шыққанның өзінде де оқушылар сол шығарманың эмоциялы бейнелі мазмұны жағынан ішінара ғана түсінік, әсер алады. Олай болса, оқып шығумен ғана іс тынбайды. Оған қоса әңгіме тәсілін қолданып, шығармаға талдау жасау керек. Сонда ғана шәкірт ақын жасаған бейнелі ой сырына тереңдейді. Кез келген мұғалім әр оқушының кішкентай кезінен бастап байқалатын жалпы не жеке қабілеті болатынын біледі. Сондықтан мұғалімдердің баланың қабілетін тәрбиелеу мен дамытуға бағытталған оқыту процесін ұйымдастырғанда бағдарламалық материалдарды меңгерту, дағдыға үйрету, түсіндіру, жаттықтыру, көрсету, істету, оларды қайталау әрекеттеріне ғана сүйеніп қоймай, психологиялық негізге де сүйеніп ұйымдастырудың мәні зор. Мәселен, қабілетті дамытуға тікелей негіз болатын фактор баланың қызығуы дейміз. Ал, мұғалімге осы қызығудың қайнар көзі неде екенін білу пайдалы. Қызығу сезімге әсер етуден, сол арқылы зейінді аударудан басталады. Сондықтан мұғалімге сезімге әсер ету жолын, тәсілін білу керек.

Бұл ерекшеліктер оқушылардың жылдан-жылға өсіп, дамуы барысында біртіндеп қалыптасып, бірінен екіншісіне ауысып отырады. Сөйтіп, психикалық процестер қабілетінің пайда болуы мен дамуының ішкі жағдайларына жатады. Олай болса, лирикалық шығармаларды жанрлық ерекшеліктеріне байланысты оқытқанда оқушылардың психикалық ерекшеліктерін білумен қатар оқытудың психологиялық негізін басшылыққа алып, тиімді әдістерді қолдану керек» [8, 10]. Оқушының оқудағы ынта-белсенділігі дегеніміз оның оқуға қажетті білім, дағды, іскерлік қабілетті меңгеру және оларды өмірде, іс-тәрбиеде қолдану жолындағы саналы, ерікті әрі мақсатты әрекеті болып табылады. Мәселен, мұғалімнің түсіндіріп тұрған материалын ұғып, түсініп алу үшін, оқушы оған көңіл қойып тыңдауы керек, ал мұғалімнің айтқандарынан алған білімін кеңейтіп, толықтыру үшін өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу-сызу сияқты жұмыстар жүргізуі қажет. Осы өтілген материалды сапалы қайталау да, жаңадан білім алу да, оның жолдары мен дағдыларына үйрену де белсенді ой мен іс-әрекетсіз мүмкін емес. Мәселен, өлеңді мәнерлеп оқуға үйрену үшін оның мазмұнын біліп, интонациясын аңғару, негізгі ой қазығы қызметін атқарып тұрған сөздерді айқындау, немесе өлең оқыған адамды тыңдау жеткіліксіз. Ол үшін айтылғандарды білумен қатар, оқушы өзі жаттап оқып, өзі айтып үйренуі керек. Лирикалық шығармаларды оқытқанда, ой ағысына, ақынның сезім қозғалысына, жан лүпіліне, шығарманың сөзбен өрілген қалтарыс қатпарына, автор позициясына шәкіртті жетектеу керек.

Лирикалық шығарма сонда ғана оқушы бойына дариды, жанымен тіл қатады да шұғыласын себеді. Шығарманы тікелей қабылдау үстінде туған оқушылардың эмоционалдық реакциясы мен эстетикалық сезімі неғұрлым күшті болса, соғұрлым шығарма оқушы жүрегіне жол табады, автор ойына тереңдейді. Мәселен, Абайдың 7-сыныпта өтілетін «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңінің:

Қансонарда бүркітші шығады аңға,
Тастан түлкі табылар андығанға.
Жақсы ат пен тату жолдасы-бір ғанибет,

Ыңғайлы ықшам киім аңшыл адамға, - деп басталатын жолдары мен қыран мен түлкі арасындағы айқастың суреттелуі:

Лирикалық жанрлық ерекшеліктеріне сай оны оқытудағы басты компоненттер туралы әдіскерлер мен зерттеуші ғалымдардың, психологтар мен әдебиеттанушылардың еңбектерінен өз жұмысымызға қажетті тұжырымдар мен пікірлерді алып қарастырдық.

Мұғалімнен бұл жерде төзімділік пен педагогтік әдісті талап етіледі, өйткені поэзиядағы бейнелеу мен өмірдегі шындықтың сәйкес келуін лирикалық шығармаларды оқытқанда белсенді, шығармашылық үрдіс ретінде түйсіну, кез келген өлең жолдарына немғұрайлы қарауға болмайтынын ұғыну естен шығармайтын қағида ретінде саналуы қажет. Бұл үшін бәрінен бұрын оқушылардың қабылдауы мен елестетуіне, қиялына сүйену олардың белсенді ойлау қабілеті мен эмоционалдық бағалауына жол беру керек. Мұнымен қатар (әсіресе 5-6 сыныптарда) өлеңді оқу алдында оқырмандық әсердің тууы үшін жекелеген дайындық негізін жасауға болады. Мәселен, 5 - сыныпта берілген Абайдың «Қыс» өлеңін өту кезеңінде, оқушылардың қыс туралы сезінулерін ояту үшін мынадай сұрақтар беріледі:

1. Қысқы табиғат көрінісінің қандай сәті ұнайды?
2. Қысқы дала көрінісінің есінде қалған (орман, тау, аспан) кезін ауызша бейнелеп айт.
3. Қыста күн батар шақтағы көңіл-күйің қандай?
4. Қыстың ашық, аязды таңындағы әсерің мен көңіл-күйің? Осылайша оқушылардың «Қыс» туралы жекелеген есте қалғандарын оятудан кейін Абай өлеңі қызығушылықпен қабылданары анық.

Лирикалық шығармаларды оқытқанда тағы бір ескертетін жай, оқушыларға әсер ету үшін өлеңнің талапқа сай жақсы оқылуы. Бұл жерде біз мәнерлеп оқу шарттарын

қарастырмаймыз, ол лириканы оқыту бөлімінде арнайы тоқталатын компоненттердің бірі. Өлеңді әдетте, сыныпта (мұғалім, дайындалған оқушы, ұнтаспаға жазып алынған –артист үні) оқиды. Дәстүр бойынша өлең оқылғанда күшті әсер етеді.

Қорыта келгенде, лириканың жанрлық ерекшеліктерін оқыту үрдісінде танытуға байланысты зерттеуші ғалымдар мен әдіскерлердің пікірлерін саралап қарағанда байқағаным, мұғалім көркем мәтіндердің тақырыбы мен кейіпкерлерін, идеялық мазмұнын талдап қана қоймайды. Сол мәтіннің түрін (табиғат, көңіл күй, саяси т.б.) де атап, қай жанрға жататынын, сол жанрдың ерекшелігін таныстырып отыруы дағдыға айналуы тиіс. Өйткені, жанрлық ерекшелік деген - көркем мәтіннің өзге шығармалардан өзін айырып, танытатын ерекшелік.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Уәлиханов Ш.О. Формах казахской народной поэзии собр. соч. В 5-ти т. Т.1. / Ш.О.Уалиханов. – Алматы, 1961. – 434 с.
- 2 Белинский В.Г. Избранное. В двух томах. / В.Г.Белинский. – Москва, 1959. – 510 с.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1991. – 337 б.
- 4 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы /З.Ахметов. - Алматы, 1973. - 212 б.
- 5 Ысмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. /Е.Ысмайылов. – Алматы, 1991. - 320 б.
- 6 Қабдолов З. Сөз өнері /З.Қабдолов. – Алматы. - 365 б.
- 7 Кәрбозұлы Б. Өмір және поэзия. /Б.Кәрбозұлы. – Алматы, 1960. - 485 б.
- 8 Мәшһүр Жүсіп К. Өлең сөздің патшасы. /К.Мәшһүр Жүсіп. - Алматы. - 1991. - 215 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье речь идет об особенной форме в отрасли художественной литературы – о поэзии. Автор последовательно перечисляет отличительные черты поэзии от прозы, полностью раскрывая их вид. Вместе с тем, изложена методика изучения поэтических произведений и восприятие их учащимися общеобразовательных школ.

RESUME

In this article the author analyses a special form of fiction-poetry. The author accounts for distinctive features of poetry and proze. Furthermore, the author concentrates on the methods of studying poetic works and their perception by the pupils of the schools of general education.

Б.С. Омаров

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
PhD, қауым.профессор

Б.Т. Ортаев

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. д-ры, профессор

А. Саипов

М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік
университеті,
пед. ғыл. д-ры, профессор

Оқушының дене тәрбиесі – болашақ педагогтерді даярлау бағдары

Аннотация

Оқушылардың дене тәрбиесі аға ұрпақтың өзінен кейінгі саналы, елді қорғайтын, еңбекке жарамды ұрпақты тәрбиелейтін педагогикалық жүйе.

Мақалада баланың дене тәрбиесімен шұғылдану керектігі жөніндегі педагогикалық идеялар айтқан ғалымдардың пікірлері келтіріледі, дене тәрбиесін жүзеге асыратын мұғалімдерді даярлаудағы бардарлар айтылады.

Түйін сөздер: тәрбие, дене тәрбиесі, дене шынықтыру, дене шынықтыру мұғалімі, болашақ дене шынықтыру пәні мұғалімдерін даярлау, күзырет, метақүзырет.

Білім беру жүйесінің толық мәнді жұмыс жасауы және дамуы негізінен мамандардың жеке бас ерекшеліктері мен жұмысқа деген даярлығына тікелей байланысты. Сол себепті де, оған маман кадрларды даярлау тарихы адамзат баласының терең тарихынан басталады. Ал білім беру жүйесінің негізгі мақсаты оқыту ғана емес, сонымен қатар тәрбиелеу мен дамыту, жеке тұлғаны қалыптастыру, дене күш қуаттарын жетілдіру екендігі белгілі.

Адамның күш-жігерін дамыту мен денсаулығын жақсартуға бағытталған –іс-шаралар жиынтығы дене шынықтыру ұғымдарын қалыптастырады. Оның құрамына дене тәрбиесі, арнаулы ғылыми бағыттар, спорттағы табыстар жүйесі енеді. Денені шынықтыру еңбек пен тұрмыс гигиенасын, демалыс пен еңбек етудің дұрыс режимін, сондай-ақ денсаулықты нығайтып, шынықтыру үшін күн мен ауаны, суды тиімді пайдалану тәсілдерін қамтиды.

Салауатты өмір сүру салтын қалыптастыруда дене шынықтырудың өзіндік орны бар. Еліміздегі дене шынықтырудың мазмұны мен оны жүзеге асыру жолдары, тәсілдері қоғамдық қатынастардың өзгеруіне, білім беру, оның ішінде жоғары оқу орындарында болашақ мамандарды даярлау жүйесімен тікелей байланысты.

Білім беру ісіне болашақ педагогтерді дайындау тарихы ерте заманнан басталғанын көруге болады. Сократ кәсіби педагогтерді «ой

«дайын» күйде берілетін білім емес, ойлау нәтижесінде пайда болатын құндылықтар ретінде қарастырды [1].

Дене тәрбиесі адамның денсаулығын нығайтып, күш-жігерін, ақыл-ойын арттырады. Дене тәрбиесі ертеде Грецияда, Римде едәуір дамыған. Сол кезде Францияда Ф.Рабле, М.Монтель дене тәрбиесін ақыл-ой, біліммен бірге қарау керек екенін насихаттаған. Чех педагогы Я.А.Коменский «Ұлы дидактика», «Ана мектебі» деген еңбектерінде балалар гигиенасы, денсаулығы, тамақ режимі мәселелеріне, ойындары мен дене шынықтыру жаттығуларына ерекше мән беріп, дене тәрбиесі балалардың жас кезінен-ақ басталуы қажет екенін дәлелдеп, оны педагогикалық үдерістің аса маңызды бөлігі деп қарады [2].

Дене тәрбиесіне қатысты өзінің ойын, Н.К. Крупскаяның айтуынша, К.Маркс: «Тәлім-тәрбие деп, біз үш нәрсені түсінеміз: біріншіден: ақыл-ой тәрбиесі. Екіншіден: гимнастика мектептерінде және әскери жаттығулар арқылы берілетін дене тәрбиесі. Үшіншіден: өндірістің барлық үдерістерінің негізгі принциптері мен таныстыратын және сонымен бірге баланы немесе жеткіншекті барлық өндірістің қарапайым құралдарын пайдалану дағдысына үйрететін техникалық оқыту» - деп, жазды [3]. Бұл балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеу бағдарламасының негізгі құраушысы болды.

К.Д. Ушинский дене тәрбиесін еңбекпен байланыстыра қарады. Ол адамның ақыл-ойы мен көзқарасының, күш-жігерінің қалыптасып дамуына еңбектің маңызын атап көрсетті. Гигиеналық жаттығулармен ұдайы шұғылдану, жүгіру, шаңғы тебу, жүзу, қайық есу сияқты спорт ойындары мен арнаулы жаттығулар адамның тыныс алу үдерісін күшейтетінін, қан айналымын, зат алмасуын жақсартатынын айтқан [4].

Зерттеулерге сәйкес дене шынықтырудың маңыздылығын төмендегідей атап көрсетуге болады:

1. Денсаулықты жақсартады, дене мүшесі дұрыс дамиды, еңбекке жарамдылықты арттырады, әртүрлі ауруларға дене мүшесі қарсы тұра алады;
2. Негізгі қозғалмалы мүшелердің сапасы артады;
3. Дене мүшесі дұрыс қалыптаса отырып, ептілікке үйренеді;
4. Жеке арнайы білім мен қоғамдық гигиена қалыптасады;
5. Дене шынықтыруға, спортқа, белсенді, дұрыс, салауатты өмір сүруге, сүйіспеншілікке тәрбиелейді;
6. Дене шынықтыру - көңілге қуаныш сыйлайды, сергітеді, ширатады.

Дене тәрбиесінде тек дене мүшелері, ағза ғана сауығып қана қоймай, оның рухани ақыл-ой, адамгершілік, имандылық қасиеттерімен де сауығыуы жүзеге асырылады.

Еліміздегі дене шынықтыру мәдениеті мен спорттың жүйелі дамуы Кеңес Одағының құрылуымен байланысты. Дене тәрбиесіне үлкен үлес қосқан, Ресейде дене тәрбиесінің ірге тасын қалаушы Л.Ф.Лесгафт өз еңбектерінде дене жаттығуларын орындау үдерісін рухани және дене жетілуімен тұтас бір уақытта жүретін үдеріс деп қараған [5].

«Дене шынықтыру» пәні мазмұны мен оның мақсатын анықтауда көптеген зерттеу жұмыстары жүргізілген. Қазақстанда дене тәрбиесі ісін алғаш ұйымдастырып, дамытушылар арасында Г.Белоглазов, М.Гуннер, Д.Мурашко, В.Баканов, В.Зимин, М.Жайшыбаев, Е.Колокольников, Г.Абдурахманов, С.Струге, В.Колокольников, Н.Колокольников, Г.Виноградовтар, т.б. үлесін айтуға болады [7]. Дені сау жастар қоғамның ертеңгі толық қанды мүшесі ретінде қарастырылды. Осы мақсатта Ұлы Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде дене шынықтыру мен спорт еңбекшілердің денсаулығын нығайту, жалпы гигиеналық мәселелер, әскери шынықтыру дайындығын жақсарту жұмыстары жүргізілді. 1918 жылдың I жартысының өзінде партия және кәсіподақ ұйымдарының жұмысшылар клубтарында негізінен гимнастикамен айналысқан дене шынықтыру үйірмелері ұйымдастырыла бастады. Дене тәрбиесі мәдениетін іске асыруда жаппай оқу («Всеобуч») органдары мен комсомол ұйымдары көп жұмыс істеп, жастар күшімен спорт алаңдарын, әскери іске жаттығу өткізетін орындар жасады. Қазақстанда

жаппай оқу орындары Орал, Семей, Павлодар, Өскемен қалаларында 1919ж. құрылды. 1920-1927 жылдары кәсіпорындарда, мекемелерде, транспортта, Қызыл Армия бөлімшелерінде секциялар және дене мәдениеті ұйымдары құрыла бастады. Бұл өз кезегінде, өзінің ісін жетік білетін мамандарды қажет етті және болашақ мамандарды даярлау бағытында да зерттеулер жүргізілді, тәжірибелер қалыптастырылды.

Дене тәрбиесі – денені жетілдіруге бағытталған өз алдына әлеуметтік педагогикалық үдеріс. Оның негізгі ұсынатын компоненттері сауықтыру сияқты ағзаның қызметі мен құрылысын жақсарту. Дене тәрбиесінің қорытындысы қоғамда байқалмаған жағдайда, яғни дене тәрбиесінің сауықтыру тиімділігі төмендеуінен, денсаулықтың нашарлауына және аурудың артуына әкеп соғатыны белгілі.

Педагогикалық тұрғыдан дене тәрбиесі:

- денсаулықтың денелік және рухани негізін қалайды, ал ол, жалпы алғанда, тұлғаның әлеуметтік тұрғыдан қалыптасуына ықпал етеді;
- оқушылардың өз денсаулықтарына және психикалық саулықтарына дұрыс түйсінуге итермелейді;
- дене тәрбиесі және спорт саласындағы теориялық білімді қалыптастыруға және практикалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді;
- оқушылардың төзімділік, жылдамдық, күш, ептілік және иілгіштік секілді қимыл-қозғалыс сапалары дамытады;
- оқушылардың патриоттық сезімдерін, жалпыадамзаттық құндылықтарын, коммуникативтік дағдыларын тәрбиелейді және дамытады;
- оқушыларды салауатты өмір салтын сақтауға, бойға сіңірген дағдыларын болашақта қолдануға ынталандырады;
- оқушылардың бойында дене тәрбиесінің жалпы адамзаттық мәдениеттің бір бөлігі екендігі туралы түсінікті қалыптастырады [7].

Жалпы білім беретін мектепте дене тәрбиесін жүзеге асыруда «Дене шынықтыру» пәні оқытылады, оның мақсаты: оқушыларды өз денсаулықтары мен психикаларын нығайтуға ынталандыру болып табылады. Оқушылардың жасқа сай және дербес ерекшеліктерін ескеріп, бойда қалыптасқан арнайы спорттық дағдылар мен сапаларды қолданып, сол арқылы олардың денелік тұрғыдан дамуларына ықпал ету.

Баланың салауатты өмір салтын дене тәрбиесі арқылы қалыптастыруға көптеген ғалымдардың: В.К. Бальсевич, П.А. Виноградов, В.И. Жолдақ, Л.П. Матвеев, Л.И. Лубышева, А.В. Царик, Г.Д. Иванов, Л.И. Орехов, Б.К. Каражанов, А.В. Чоговадзе және т.б. еңбектері арналды. Салауатты өмір салтын қалыптастыруда бұл үдеріс педагогтар мен білім беру мекемелерінің барынша белсенді зерттеу үдерісі болды.

Дене мәдениеті және дене тәрбиесі мамандарының міндеті өскелең ұрпақ пен жастардың денсаулығын нығайтудың әдістері мен тәсілдерін зерттеу және жүзеге асыру. Осы бағытта жүргізіліп жатқан жұмыстарды және олардың жақсы нәтижелерін жоққа шығаруға болмайды. Сондай-ақ, еліміздің қалалық, ауылдық жерлерінде спорт кешендері, оқу-жаттығу орындары ашылуда.

Жеке тұлғаның дене тәрбиесі мен спорттағы психологиялық қалыптасуын педагогикалық тұрғыдан талдау болашақ спорт саңлақтарының, мамандардың, оқушылардың дұрыс дамуын, орта ықпалын айқындау үшін қажетті шарт. Өйткені спорттың кез келген түрінен белгілі бір нәтижеге жету үшін спортшының басқа дайындықтармен қатар олардың психологиялық жағдайлары бірқалыпты болуы тиіс.

Дене тәрбиесі мен спорттағы бірегей оқыту(үйрету) және тәрбиелеу үдерісі тек қана дағдыларды, іскерлікті, арнайы спорттық қабілеттерді дамытуға бағытталып қана қоймайды, сонымен бірге адамды жеке тұлға ретінде қалыптастырады. Оның қалыптасуы тәрбиенің барлық жүйесі, деңгейі арқылы қамтамасыз етіледі және адамның сан түрлі қызметі түрлерінде әлеуметтік айқын белсенділігі үдерісінде жүзеге асырылады.

Қазіргі күнде дене тәрбиесі пәндерінің өз алдына қойылған шешілмеген мәселелері мол. Егер балалардың арасында ауру көрсеткіші жоғары болса, онда қанағаттанарлық денсаулық деуге болмайды, ондай жағдайда денсаулық және еңбекке қабілеттілік деңгейін бағалаудың да қажеті жоқ. Бала денсаулығы білім сапасына тікелей байланысты екенін ескерсек, әрбір мұғалімнің оқушы денсаулығы туралы мәліметі жеткілікті болуы тиіс.

Жеке тұлғаның дене мәдениеті, баланың «өзіне», дамуына игі әсерін тигізсе, сонымен қатар, қоғамдық және кәсіптік әрекет арқылы «басқаға» игі әсері болады. Сол себепті де, білім беру жүйесіндегі тарихи кезеңдердегі зерттеулер бірқатар мәселелердің шешімдерін тапқанын көруге болады.

Жоғары оқу орындарында білім алушылар – болашақ дене шынықтыру мұғалімдері, оқытушы-жаттықтырушылар жалпы тәрбие мен дене тәрбиесі теориясына сүйене отырып, мыналарды оқып игереді:

- Білім беру мекемелерінде дене тәрбиесін ұйымдастыруды және оны жүзеге асыру тәсілдерін;

- дене тәрбиесінің жаратылыс-ғылыми негіздерін;
- дене мәдениеті мен спорттың гигиеналық негіздерін;
- дене мәдениеті мен спорттың әлеуметтік қызметін;
- кәсіби-қолданбалы дене тәрбиесі дайындығын;
- еңбекті ғылыми ұйымдастырудағы дене мәдениетін.

Сондай-ақ, оның негізгі түсініктері мен терминдерінің мәнін ұғынады, олар: тәрбие, дене тәрбиесі дайындығы, оқу сабағы, оқу-жаттығу сабағы, оқу бөлімдері (негізгі, спорттық, арнаулы), оқу топтары, медициналық топтар (негізгі дайындық, арнаулы), тұлғаны дамыту, дене тәрбиесі дайындығының дәрежесі, дене қабілеттерін жетілдіру, т.б.[8].

Жоғары оқу орындарындағы дене тәрбиесі үдерістерінің негізгі түрлері сабақ кезіндегі (практикалық, теориялық, жекелей) және сабақтан тыс кездегі (оқу күні режимі бойынша дене тәрбиесі жаттығулары, секцияларда жаттығу, өз бетінше жаттығу, жаппай сауықтырғыш, дене тәрбиесі спорттық шаралар) жаттығулар болып табылады. Жоғары оқу орындарындағы дене тәрбиесі - таңдаған мамандығына, болашақ кәсіби еңбегіне, әскери қызметіне өзінің функционалдық және тұлғалық жағдайына сай келетін, жеке адамның дене тәрбиесі дайындығын қалыптастыратын мамандандырылған педагогикалық үдеріс. Ол білім берудің басқа да құрылымдарымен сабақтастықта жүзеге асырылады.

Дене шынықтыру сабағының өзіндік құрылымы, тәсілдері бар және оған жалпы педагогикалық тәрбие мен жеке ерекше қызмет жүктеледі. Болашақ дене шынықтыру пән мұғалімінің осы бағыттағы даярлығы да қалыптастырылады. Мәселен, «Дене шынықтыру» пәні бағдарламасына «Дене шынықтыру» бойынша теориялық және практикалық сабақтарда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану (видео, ілеспелер, графиктер, кестелер, өсу динамикасы)енгізілген [7]. Бұл өз кезегінде арнайы дайындықты қамтамасыз ететін пәнді оқыту қажет етеді және оны жүзеге асыратын пән (АКТ) оқу жоспарында көрсетілген, сонымен қатар «Дене шынықтыру пәнін оқыту» әдістемесі пәнінде АКТ қолдану жағы нақтыланады. Дене шынықтыру пәні мұғалімдерін даярлау мазмұнында АКТ оқыту әдістемесі пәнінде оқытудың және білімді бақылаудың техникалық құралдары ретінде қолдану тұрғысынан қарастырылады.

Орта мектептегі «Дене шынықтыру» пәнінің бағдарламасы оқушылардың түрлі қимыл-қозғалыс әрекеттерін кең ауқымда қолдануды, сонымен қатар, техника қауіпсіздігі ережелерін сақтауды, жекебас гигиенасы, психикалық саулық, салауатты өмір салты қағидаларын зерттеу аспектілерін дамытуларына ықпал ететін алға дамытушы құжат екені белгілі.

Аталған құжатты мақсатты жүзеге асыру болашақ маманнан: пән мұғалімінен, оқытушы-жаттықтырушыдан арнайы дайындықты талап етеді. Оларды:

- оқыту мазмұнын (дене тәрбиесі және спорттың даму тарихын; негізгі дене сапаларын және оны жетілдіруді, арнайы спорттық біліктіліктер мен дағдыларды; түрлі дерек көздері арқылы ақпараттарды алуды, т.б.) меңгеруді;

- оқыту әдістемесін (дене шынықтыру пәнін оқыту әдіс-тәсілдерін, ұйымдастыру формаларын, т.б. жүзеге асыруды; коммуникативті дағдыларды дамытуды, т.б.) жүзеге асыруды;

- педагогикалық-психологиялық қарым-қатынасты меңгеру мен психологиялық қалыпты жағдай (адамгершілік-жігер сапаларын қалыптастыру міндеттерін шешуді, оқушылардың өзіндік шығармашылық, эмоциональдық-құндылық қатынастарын қалыптастыру т.б.) қалыптастыруды үйренеді.

Еліміздің егемендік алумен байланысты дене тәрбиесі мен дене шынықтыруда ұлттық ойындарға басымдық беріле бастағаны белгілі. Мектеп практикасын зерделеу және тәжірибелерді талдауда бірқатар кемшіліктердің орын алғаны анықталды (олар, тәрбиелік, дамытушылық мол мүмкіндіктері жоқ, ғылыми-негізделмеген ұлттық ойын түрлерін, жаттығуларды қолдануы, жүзеге асыруы, т.б.). Сол себепті де, болашақ дене шынықтыру пән мұғалімдерін даярлауда дене шынықтыру мен тәрбиелеуді оқу-жаттығу жұмыстарын, спорт құралдарын таңдауда төмендегідей талаптарды меңгеру оқыту үдерісіне енгізілді, олар:

1. Антропомериялық көрсеткіштерге;

2. Гигиеналық; физиологиялық және психофизиологиялық; психологиялық талаптарға;

3. Қауіпсіз оқу-жаттығуды жүзеге асыру талаптарына сәйкестілігін анықтауды қамтамасыз ету. Аталған талаптарды айқындау мен оны келешекте оқу-тәрбие үдерісінде қолдануды қамтамасыз ету мақсатында элективті курстар енгізілген.

Қазіргі кезеңде жоғары оқу орындарында болашақ «Дене шынықтыру пәні мұғалімдерін», оқытушы-жаттықтырушыларды даярлауда құзыреттілікке бағдарланған білім беру бағдарламасы әзірленуде. Жоғары оқу орындары базасында әзірленетін маман даярлаудағы білім беру бағдарламалары мазмұны Еуропалық, ұлттық біліктілік шеңберіндегі құзыреттерді, білім стандарттарындағы құзыреттерді, алдыңғы қатарлы тәжірибелерді, т.б. назарға алуда. Бұл заман талабы болып табылады және оқу орындарының білім беру бағдарламасын сапалы етіп әзірлеу мен маман даярлауды жетілдіруге бағытталады.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде болашақ дене шынықтыру және спорт мамандарын даярлауда 2013-2014 оқу жылынан қалыптастырылатын құзыреттерге басымдық берілуде, олар: жалпы мәдени, кәсіби және арнайы құзыреттер (жалпы саны 28 құзырет). 2014-2015 оқу жылынан бастап барлық құзыреттер метақұзыреттерге біріктірілді, олардың саны 4 бірлікті құрайды (бакалавриат деңгейінде):

1. Оқу-танымдық;

2. Жеке тұлғалық;

3. Коммуникативтік;

4. Кәсіби және арнайы құзыреттер.

Сәйкесінше, кейбір құзыреттер қажеттілікке байланысты қосылса, керісінше кейбіреулері білім беру бағдарламасы мазмұнынан алынып тасталды. Арнайы құзыреттер маманның даярлық бағытына сәйкес белгіленіп, оны қалыптастыру арнайы (спорттың дайындық бағыты және оны оқыту бойынша) пәндер мазмұны арқылы жүзеге асырылуда.

Қорыта айтқанда, мектептегі «дене шынықтыру» пәні мазмұны мен оқушылардың дене тәрбиесі және мектептің, спорт мектептерінің сұраныстары, талап-тілектері болашақ мамандарды даярлауда бағдар алатын бірден-бір фактор болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 История образования и педагогической мысли как учебная дисциплина. <https://studfiles.net/preview/4665573/page:3/>
- 2 Коменский Я.А. Великая дидактика, Избр. пед. соч. - М., 1955.
- 3 Крупская Н.К. О политехническом образовании, трудовом воспитании и обучении / Сост. и авт. примеч. Ф.С.Озерская. – М.: Просвещение, 1982. - 223с.
- 4 Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: в 2-х т. – М., 1974. - Т. 1. - С. 145-159.
- 5 Лесгафт П.Ф. Избранные труды. – М.: Физкультура и спорт, 1987. – 311 с.
- 6 Дүйсенов О.Қ. Болашақ дене шынықтыру мұғалімдерінің волейбол спортына кәсіби бейімділігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары (Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ материалдары негізінде). Пед. ғыл.канд. ... дисс. – Түркістан, 2006. - 133 б.
- 7 Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптары үшін «Дене шынықтыру» пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы. – Астана, 2016. - 33 б.
- 8 Выдрин В.М. Теория физической культуры. – Л.: Физкультура и спорт, 1988. – 145 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются мнения ученых, высказывающих педагогические идеи о важности занятий физической культурой детьми, а также излагаются основные направления подготовки преподавателей физической культуры.

RESUME

This article deals with the opinions of the scientists stating the pedagogical ideas on the need to be engaged in physical culture of children and also the main directions about training of teachers of physical culture are described.

Аннотация

Мақалада эссе жазу технологиясы қарастырылады. Эссенің негізгі ерекшеліктері анықталып, құрылымы көрсетіледі. Эссеге қойылатын талаптар, эссе жазуға қажетті нұсқаулық ұсынылады.

Түйін сөздер: оқу үрдісі, эссе жазу технологиясы, шығармашылық қабілет, эссе ерекшелігі.

Қ.Қ. Мұқанова

Семей қаласының
Шәкәрім атындағы
мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

М.Д. Жорокпаева

Семей қаласы мемлекеттік
медицина университеті,
пед. ғыл. канд.

Эссе жазу

ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Қазіргі таңдағы білім беру саясатының басты міндеттерінің бірі – жоғары сапалы білім беруге қол жеткізіп, өз ойын еркін жеткізе алатын, бәсекеге қабілетті, шығармашыл тұлға қалыптастыру. Ол үшін оқу үрдісі білім алушылардың ізденімпаздығын, танымдық белсенділігін арттырып, шығармашылық әлеуетін дамытуға жол ашуға бағытталуы қажет. Білім алушыны шығармашылық тұрғыдан дамыту, қызығушылығын арттыру, өздігінен білім алуға құштарлығын жетілдіруде эссе жұмысын жаздырудың маңызы зор.

Бүгінгі таңда эссе жаңа рөлге ие болып, білім беру саласында жаңа қызмет атқарады.

Эссе – соны пікірлерге көбірек мән беріліп, оқырманды ой теңізінде жүздіретін, таңдай қақтыратын, өзінше ойлап сезіну қажеттілігін туғызатын, қаныңды қыздырып, рухани әлемнен азық сыйлайтын, дүние құбылыстарын өткір қабылдаумен ерекшеленетін көркем туынды. Эссе табиғаты сыршыл сезімге, тіл бояуларының айрықша салтанатына, әшекейлі композицияға құрылады. Өзгеше бітімді бұл өнер туындысында эссеист интеллектуалдық байлығын, өмір саяхатындағы көрген-білгенін, сезінген-түйгенін тәжірибелерін жомарттықпен жайып салады. Эссе сипатында туған туындыларға батыл болжамдар мен өткір ұсыныстар, пікір жарыстырулар мен талас тудыратын жорамалдар, ойлар, көкейге қонымды, таным көкжиегін кеңейтуге қозғау салатын байламдар тән [1, 378].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Эссе - бір нәрсенің әсерінен, толғаныстан туған шағын әдеби шығарма» деген анықтама берілсе [2, 96], француз тілінде талпыныс, байқау, очерк, латын тілінде салмақтау деген мағыналарды береді [3, 18].

Эссе – білім алушының пәндік білімі мен білігін танытатын қорытынды жазба жұмыс түрі, яғни білім алушының тар шеңбердегі өзекті сұрақты шешуі. Эссенің басқа жұмыстардан өзгешелігі – берілген тақырыпты қысқа әрі нақты жеткізе білуінде.

Эссенің мақсаты – әртүрлі тезис, дәлелдер келтіре отырып берілген тақырыпты ашу, өз ойын жазбаша түрде жеткізу және өз бетімен шығармашылық ойлау дағдыларын дамыту.

Эссе – өздік шығармашылық жазба жұмысы болғандықтан білімалушының қандай да бір мәселені талдау-талқылауы іске асырылады, сондықтан онда сұрақ-жауап, сұраулы сөйлем, қыстырма сөздер, бірынғай мүшелер қолданылады.

Эссе жазудың дайын ережесі жоқ және болмайды да, бірақ эссе жазу дағдыларын жүзеге асыруға көмектесетін ережелер мен нұсқаулар бар. Ең алдымен өзінің хабарлайтын, жазатын, ой толғайтын, талқылайтын мәселе туралы анық білу керек. Эссе жазуға итермелеген не нәрсе, эссені кім оқитынын түсіну өте маңызды. Оқырманның назарын өзіне аудартатын, мүмкін болса қарсы жауап тудыратындай өз ойыңды, сезіміңді, көңіл-күйіңді жеткізу үшін мазмұнды, күшті сөздерді дұрыс таңдай білу, басқалардың сезіміне әсер ететіндей дәл, анық бейнелі етіп сабақтастыра жаза білу керек.

Эссенің негізгі ерекшеліктері:

- нақты тақырып немесе сұрақтың болуы;
- мәселені шешу мен талқылаудағы жеке көзқарастың болуы;
- эссе көлемі (шағын);
- эссе құрамы;
- баяндау қарапайымдылығы;
- мағына бірлігі;
- жеке көзқарасының еркін мазмұндалуы

Эссеге қойылатын талаптар:

1. Көлемі 250-500 сөзден аспау немесе 1-2 беттен аспау;
2. Мағыналық тұтастығы, тілдік байланысы, тізбектей жеткізілуі, идея нақты және түсінікті болу керек;
3. Қысқа және нақты жазылу керек. Эсседе өз көзқарасыңыз бен пікіріңізді ашуға қажетті ақпараттардан артық ештеңе болмау керек;
4. Эссенің әр абзацында бір ғана негізгі ой болу керек;
5. Ұсынылған тезистер сауатты дәлелдер арқылы қолдау табуы, түрлі көзқарастардың келтірілуі, проблеманы өзіндік бағалауы болу керек;
6. Эссе барысында автордың өз ойы анық көрініп тұруы қажет және автордың көтеріліп отырылған мәселе бойынша жан-жақты теориялық білімі, өзіндік идеялары бар екендігі байқалып тұру керек;
7. Автор эсседе көтерілген мәселе бойынша ұсынылған дәлелдемелеріне сенімді болу керек.

Эссе құрылымы

Эссе құрылымы эссеге қойлатын талаптарға сай анықталады:

- Эсседе көтерілген мәселе бойынша автордың ой-пікірі қысқа тезис түрінде беріледі (Т);
- Берілген әр пікірге дәлел болу керек, сондықтан әр тезистен кейін аргумент (А) беріледі.

Тезис – автордың пікірі, оны міндетті түрде дәлелдеу керек.

Аргумент – фактілер, қоғамдық өмірдегі құбылыстар, оқиғалар, өмірлік тәжірибе, ғылыми дәлелдер, ғалымдардың пікірлері және т.б. Әр тезиске екі аргумент берілгені дұрыс. Бір аргумент жеткіліксіз, үш аргумент мазмұны мен талабына нұсқан келтіруі мүмкін. Эссе бір-біріне байланысты шеңбер тәріздес құрылымға ие болады (тезис пен аргумент саны көтерілген тақырып пен мәселеге байланысты болады):

Кіріспе

Тезис, аргумент

Тезис, аргумент

Тезис, аргумент

Қорытынды

Сонымен, эссе құрылымын былай көрсетуге болады:

1. Кіріспе

2. Негізгі бөлім

3. Қорытынды.

Жоғарыда көрсетілген тезис, аргумент негізгі бөлімде қарастырылады.

Кіріспе бөлім - тақырыпты таңдау себебі мен мәні көрсетіледі және тақырып негізделеді. Бұл бөлімде шешімін табуға қажетті сұрақтың дұрыс қойылуы өте маңызды, өйткені оның шешімі мен жауабын өзіңіз бересіз және соны растайтын дәлелдер реттілігі қажет. Кіріспе бойынша жұмыс жасағанда мына сұрақтарға жауап көмектесуі мүмкін: «Эссе тақырыбында кездесетін терминдерге түсініктеме беру керек пе?», «Көтеріліп отырылған тақырып қазіргі кезде маңызды ма?», «Тақырыпты бірнеше шағын тақырыпшаларға бөлуге бола ма?».

Кіріспе бөлімі 2 ойдан тұрады: Жалпы пікір – оқырман көңілін аудару мақсатында жазылады және бірнеше сөйлемнен тұруы мүмкін (бұл жерде терминдерге т.б. түсінік берілуі мүмкін); тезистік пікір – эсседегі талқыланатын негізгі ойлардан тұрады және ол тақырыптық сөйлемге ұқсайды. Тезистік сөйлем нақты, түсінікті әрі оқырман қызығушылығын арттыру керек. Оқырманға эссе мазмұны туралы жалпы идеяны береді. Кіріспе эссенің қызықты әлде қызықсыз болатындығын көрсетеді. Бұл оқырманға эссе жайлы алғашқы пікір тудырады, сондықтан басынан бастап қызықтыруға тырысу керек.

Негізгі бөлім – қойылған сұрақтың немесе көтерілген мәселенің шешімін табу бөлімі. Негізгі бөлім кемінде 3 бөлімнен, яғни 3 абзацтан тұрады. Әр абзац тезистен, дәлелден тұрады, яғни бөлімдерге бөлінген тақырыпшалар дамытылады, ой талқыланып ашылады. Эссенің негізгі мазмұны осында. Сондықтан, маңыздысы тақырыпшалар олардың негізінде дәлелдемелердің жүйеленуі жүзеге асады, яғни ұсынылған пікірді негіздеу қажет. Қажет болған жерде талдаудың құралы ретінде кесте, сызба, диаграмма, сонымен қатар өз тәжірибені де пайдалануға болады.

Негізгі бөлімде міндетті түрде автордың көзқарасы болуы керек және оны дәлелдеу қажет.

Эссе жазу бойынша әдістемелік нұсқаулықта И.В. Кузина негізгі бөлімде аргументтерді ұсыну бойынша ПОПС формуласын ұсынады:

П- бекіту – Мен ... есептеймін

О – түсіндіру – Өйткені ...

П – мысал – Мысалы...

С – шешім (қорытынды) - Сонымен, ... [4].

Қорытынды бөлім – кіріспе бөлімде қойылған сұрақтың, көтерілген мәселенің шешімі қорытындыланып, негізгі идея ашылады. Негізгі бөлімде талқыланған мәселелерді қорытып, бір тұжырымға келген сөйлемдерден тұрады. Қорытынды бөлімде жаңа ой берілмейді.

Эссе құрылымында ескеруге тиісті мағлұматтар төмендегі кестеде көрсетіледі.

Кесте 1

	Кіріспе бөлім	Негізгі бөлім	Қорытынды бөлім
	- Тақырып және эссенің мақсаты	- Мағынасы бар. Логикалық, сендіретін дәлелдер мен тіл	- Негізгі идеяларды қорытындыла Жаңа мағлұмат енгізбе
	- Эссенің реттілігі	- Тақырыптан ауытқымау және қайталамау	- Негізгі идеялар оқырманға түсінікті
	- Оқырманды қызықтырады		

<ul style="list-style-type: none"> - Болжайды - Келіспеушілік – Қандай жолмен шешімге келесің? - Мәселе – көзқарасын дәлелдейді, талқылайды 	<ul style="list-style-type: none"> - Дәлелдер сенің пікіріңмен ұштасуы керек. Мысалдар (дәлелдер идеямен байланысатын) Орындылығы (неге?) Қысқаша қорытынды Келесі абзацпен байланыстыр 	<ul style="list-style-type: none"> болуы керек - Ұсыныс жасау, жауап беру, қолдау, бейнелеу, түсіндіру және маңыздылығын көрсету өте тиімді - Эссенің маңызы және одан алған мораль - Эссені аяқтайды
--	--	---

Эссе құрылымының пайыздық көрсеткіші

Кесте 2

Эссе құрылымы	Жалпы жұмыс көлемінің %
Кіріспе бөлім (эссе тақырыбының өзектілігін көрсету)	20 %
Негізгі бөлім Автордың жеке пікірін, көзқарасын көрсететін, дәлелдемелермен бекітілген тезис	60%
Қорытынды бөлім Мәселенің шешімі	20%

Эссе жазу барысында төмендегі нұсқаулықты ескеру де өте маңызды.

- Кіріспе бөлім мен қорытынды бөлімде қойылған мәселеге көңіл аударылады, яғни кіріспе бөлімде мәселе қойылады, қорытынды бөлімде сол мәселенің шешімі, түйіні көрсетіледі;
- Абзац, азат жол, абзацтардың логикалық байланысының болуы міндетті, сонда мағыналы біртұтас бір жұмыс шығады;
- Баяндау стиліне мән беру маңызды. Эсседе автор сезімі, көңіл-күйі беріледі, көркемдеуіш құралдар қолданылады.
- Эссе жазуда қысқа, айтылу мақсатына қарай жай сөйлем түрлерінің қолданылуы, сондай-ақ тыныс белгісі – сызықшаны қолдану эсседе өзіндік әсер береді.

Эссе жазу барысында төмендегілерді пайдалану да ұсынылады.

- *Эпиграф*, таңдап алынған эпиграф эссе тақырыбымен, онда көтерілген мәселемен сәйкес болу керек, негізгі ойды толықтырып, тереңдететіндей болу керек;
- *Мақал, мәтел, қанатты сөздер*, аталғандарды эсседе қолдану автор пікірін, көзқарасын, дәлелдемелерін нақтылай түседі;
- *Басқа ойшыл, ғалымдардың пікірлері*, олар да автор көзқарасының, пікірінің дұрыстығын дәлелдей түседі, оқырманды ойландырады, сендіреді.
- *Риторикалық сұрақ*

Эссе жазу барысында төмендегі тәртіпті негізге алуға болады.

1. Эссе тақырыбын мұқият оқып шығыңыз.
2. Эссе тақырыбының ерекшелігін анықтап алыңыз.
3. Эссе тақырыбының өзектілігін анықтаңыз.
4. Теориялық материалдар қарап шығыңыз.
5. Қандай теориялық ұғымдардың, ғылыми теорияның, терминдердің өз көзқарасыңызды дәлелдеуге негіз болатындығын анықтаңыз.
6. Негізгі ой, тезис, идеяны анықтап алыңыз және оны дәлелдеу қажет.

7. Ұсынған тезисіңізді дәлелдейтін аргумент іріктеп алыңыз. Оған мыналар жатады: логикалық дәлел, мысал, оқиға, өз өміріңізден немесе әдебиеттен алынған факті, ғұламалардың пікірлері, қанатты сөздері.
8. Іріктелініп алынған аргументті реттеңіз, яғни тезистік жоспар құрыңыз.
9. Кіріспе бөлімін жазыңыз, негізгі ой, идеяны, тезисті негізге алыңыз. Кіріспе бөлімін эссе тақырыбына сай риторикалық сұрақтан да бастауға болады.
10. Өз көзқарасыңызды дәлелдеп жазып шығыңыз.
11. Жалпы қорытынды жасаңыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 402 б.
- 2 Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 3 Методические рекомендации по написанию эссе. Государственный университет Высшая школа экономики Санкт-Петербургский филиал. – СПб., 2005.
- 4 Кузина И.В. Методические рекомендации по написанию эссе / И.В. Кузина [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pionerov.ru>.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается технология написания эссе. Определены особенности эссе, отображается структура эссе. Определены основные требования, даны методические указания по написанию эссе.

RESUME

This article is devoted to technology of writing an essay. The basic features of an essay are defined. The authors recommended basic requirements, guidelines on writing essays.

УДК 355.23

А.В. Никифоров

Национальный университет
обороны имени Первого
Президента Республики
Казахстан – Лидера Нации,
докторант PhD

**Исторические
предпосылки
развития системы
физической
подготовки
в Республике
Казахстан****Аннотация**

В статье рассматриваются основные этапы процесса становления и развития системы физической подготовки в Республике Казахстан в контексте военной истории периода 20-х – начала 90-х годов XX-го века.

Автор раскрывает сущность и взаимосвязь исторически значимых событий и специфики физической подготовки в вооруженных силах. В статье изложен анализ факторов, определяющих нормативы и характер физической подготовки в вооруженных силах на основе исторического опыта военного строительства.

Ключевые слова: вооруженные силы, физическая подготовка, военная история, РККА, Казахстан, САВО, ТуркВО.

История системы физической подготовки в Республике Казахстан, отражает хронологию и динамизм множества факторов, в основе возникновения которых лежит, с одной стороны, специфика внутренней и внешней обстановки в конкретно взятый временной промежуток, и, с другой стороны, целенаправленное формирование военной доктрины, как основного источника специфики военного строительства. Физическая подготовка является прикладным инструментом достижения цели и задач военной доктрины и военной стратегии, при этом, во многом ее эффективность предопределяет обороноспособность государства. В то же время, система физической подготовки формируется в контексте достижений передовой научной мысли. Так, интенсивное развитие познаний в области физиологии и анатомии человека в конце XIX-го века и далее предопределило и рост уровня физической подготовки, как целенаправленного процесса выработки определенных навыков и умений. Поэтому, рассматривая развитие системы физической подготовки, небезынтересно обратиться к историческим предпосылкам данного процесса, что может быть полезно для совершенствования физподготовки в современных вооруженных силах Республики Казахстан.

Когда речь идет о физической подготовке как системе, то подразумевается этап ее становления – начало XX-го века. Если в дореволюционный период физическая подготовка являла собой скорее процесс наложения специфических навыков и знаний, на уже имеющийся физический функционал бойцов, то в период 20-х годов, под влиянием развития общемировых тенденций в области систематизации физической подготовки, происходит трансформация последней в целенаправленный процесс выработки личностно-профессиональных качеств. Иными словами, сегодняшний личностно-ориентированный и компетентностный подходы имеют достаточно долгую историю развития в вопросе совершенствования подготовки личного состава вооруженных сил.

В 20-х годах XX-го века теснейшее переплетение задач физического и идейно-политического воспитания являлось спецификой того периода в целом.

Тем не менее, в отношении физической подготовки в регулярных частях продолжали использоваться дореволюционные стандарты, изложенные, в частности, в «Обучении штыковому бою» от 1907 года и «Наставлении для обучения войск гимнастике» от 1910 года [1]. Таким образом, система физической подготовки в частях РККА в начале 20-х годов XX-го века базировалась на комплексе гимнастических упражнений, направленных на формирование навыков преодоления препятствий, ловкости, силы и выносливости, а также специфических навыков ведения штыкового боя. Такой комплекс в основе физической подготовки был оправдан с точки зрения специфики технического оснащения армий и ведения боевых действий начала XX-го века. Тем не менее, уже в первой половине 20-х годов XX-го века, назревает необходимость, во-первых, в пересмотре принципов и содержания физической подготовки в меняющихся условиях, и, во-вторых, – в форсированной подготовке резервов.

В период 20-30 годов XX-го века была проведена широкомасштабная работа в отношении подготовки армейских резервов, сочетавшая одновременно несколько направлений:

1. Улучшение качественных показателей подготовленности;
2. Обеспечение полного охвата населения (обеспечение количественных показателей);
3. Формирование единой по своей структуре системы физической, спортивной и идеологической системы подготовки населения к несению военной службы.

Для реализации названных задач в 1918 году разрабатывается и реализуется программа Всеобуча, в начале – на территории РСФСР, а немного позднее – и на территории Союзных Республик.

На территории Казахской АССР программа всеобуча стартовала в 1921 году. Было создано Казахское Краевое Управление Всеобуча при Казахском Краевом Военном Комиссариате, координировавшее деятельность по осуществлению физической подготовки резервов Красной Армии на территории КазАССР [2].

Из анализа архивных данных можно сделать вывод, что в тот период работа по физической подготовке резервов проводилась в ускоренном режиме, для охвата как можно большей части боеспособного населения. Зачастую, предполагалось прохождение подготовки без отрыва от производства и учебы. Именно ускоренный формат подготовки, с отказом от казарменного порядка службы отличал систему физической подготовки в рядах Красной Армии [2].

Как отмечается в бюллетенях всеобуча, спорт и гимнастика для самых широких слоев населения, обеспечивал надежный фундамент военного строительства, вовлекая в это процесс ранее не задействованные слои населения.

На территории Советского Союза, несмотря на сложные социально-экономические условия, открываются спортивные кружки и клубы, активно комплектуемые всеми желающими. Активизируется и всячески поощряется спортивное движение и в

регулярных частях Красной Армии. Основным центром развертывания спортивной работы были красноармейские клубы, которые начали функционировать в 1918 году.

В программах подготовки резервов армии значительное место отводилось занятиям гимнастикой, использовалась как прикладная гимнастика, так и упражнения на снарядах, реализуемая в военно-спортивных центрах на всей территории СССР.

Распределение времени, отводимого на занятия по программе Всеобуча предусматривало специальные 4-х часовые занятия по полевой гимнастике и 2-х часовые занятия по рукопашному бою [3]. Для укомплектования программы инструкторским составом в г. Оренбург были открыты курсы молодежи.

На протяжении периода Гражданской войны, всеобучи и популяризация гимнастики внесла существенный вклад в формирование резервов и наращивание кадрового потенциала Красной Армии. Однако, уже к середине 20-х годов 20-го века, по мере затихания фронтов и укрепления советской власти на большей части территории, на первый план выходят новые задачи, предопределившие специфику военного строительства. В то время начинает актуализироваться задача по развитию физического функционала красноармейцев и резервов, специализация навыков и умений, которой раньше уделялось меньше внимания.

В 30-е годы, в условиях нарастания угрозы глобальных вооруженных конфликтов, рисков интервенции и прочих угроз безопасности страны, в соответствии с общемировой тенденцией основной чертой специфики физической подготовки стало культивирование спорта и физкультуры с упором на военно-прикладные виды спорта и целесообразные для дальнейшего развития военно-прикладных навыков. Данная тенденция была направлена, прежде всего, на повышение физического потенциала возможных резервов. Так, в 1931 году вводится комплекс ГТО с обязательной сдачей, развивается культ парашютного спорта, плавания, спортивного ориентирования и туризма.

Первый, а затем и второй комплекс ГТО включали в себя такие упражнения: бег на различные дистанции (от 25 до 100 метров), туристский поход, метание гранат, подтягивания на перекладине, прыжки в длину и высоту, лазание по канату и шесту, поднятие патронного ящика, плавание, умение ездить на велосипеде, мотоцикле, умение водить трактор, лыжи, верховая езда, движение в противогазе. Позднее в ГТО были добавлены: прыжки в воду с трамплина, прыжки на лыжах, преодоление военного городка. Таким образом, по мере нарастания программы всеобщей физической подготовки и нарастания внешних угроз, комплекс ГТО приобретал все более прикладные черты. Аналогом комплекса ГТО в регулярных войсках был - военно-спортивный комплекс, тем не менее, многие кадровые военные добровольно сдавали и ГТО, что всячески поощрялось, как самостоятельные занятия спортом и гимнастикой. В условиях сокращения численности армии, мероприятия по культивированию военно-спортивных занятий среди широких масс населения способствовали эффективному, разностороннему процессу подготовки армейских резервов, без отрыва населения от основной трудовой деятельности [4].

В конце 30-х годов, в условиях, когда неизбежность войны становится очевидной, (особенно с принятием всеобщей воинской обязанности) в 1939 году, немаловажную роль в вопросе физической подготовки сыграли так называемые общие сборы. Помимо реализации физической подготовки призывников, общие сборы были призваны повысить боеспособность населения, находящегося в резерве, а также непризывного возраста. Программа физической подготовки, в соответствии с КФП-37, НПРБ-38, была достаточно серьезной, и включала комплексное развитие таких навыков, как преодоление водных и наземных препятствий, метание гранат, штыковой бой, различные физические упражнения на укрепление силы, ловкости и выносливости. Стоит отметить, что программы общевойсковой подготовки и программы подготовки резервов в последние

предвоенные годы максимально сближаются по своим нормативным и содержательным характеристикам [5, 6].

Указанная выше широкомасштабная работа по подготовке населения в целом сыграла впоследствии немаловажную роль в эффективности подготовки РККА в период Великой Отечественной Войны. Как известно, с первых дней войны основными нормативными документами, регламентирующими физическую подготовку, становятся РПРБ-41, РПРБ-42, в ГТО в соответствии с реалиями военного времени вносятся соответствующие коррективы, приближающие стандарты комплекса к целесообразным навыкам, применяемым в бою:

- Изучение материальной части винтовки;
- Изучение топографии;
- Оказание санитарной помощи;
- Метание гранат.

Основной упор в РПРБ-41-42 также делался в подготовке бойцов с учетом необходимых в бою навыков, умений и знаний:

- Приемы боя винтовкой со штыком;
- Приемы боя винтовкой без штыка и подручными средствами (большая и малая лопата);
- Приемы боя невооруженного с вооруженным противником (револьвером, винтовкой, ножом);
- Преодоление препятствий (передвижение по бревну сидя и стоя, прыжки через препятствия, влезание и перелезание);
- Метание ручных гранат [7, 8].

При этом, развитие физического функционала было отодвинуто на второй план и задействовано в тот период лишь в программе подготовки допризывной молодежи.

Тем не менее, несмотря на сжатый характер физподготовки и военной подготовки в целом, проведенные в 30-х годах мероприятия всеобща позволили инструкторам в период Великой Отечественной войны работать с уже достаточно подготовленными резервами. Очевиден тот факт, что постепенная довоенная подготовка резервов и итоговый высокий уровень общей физической подготовленности внесли огромный вклад в повышение обороноспособности страны в период тяжелых испытаний. В общей сложности, ускоренные курсы на территории КазССР выпустили 80 000 специализированных бойцов, всего же в процессе военной подготовки от КазССР в разгром фашистской Германии внесло вклад более трети населения республики, то есть практически все население того времени, способное держать оружие в руках [9].

В первое послевоенное десятилетие в отношении системы физической подготовки действовали те же нормативные документы довоенного (КФП-37) и военного времени (РПРБ-41-42). Существенная часть боеспособного населения и кадрового состава Советской Армии обладала достаточным боевым опытом, который лег позднее в основу дальнейшей проработки и совершенствования процесса физической подготовки. Усложнение структуры войск, расширение боевых задач в виду усложнения условий ведения боевых действий и технологического совершенствования накладывают свой отпечаток и на специфику физической подготовки. В связи с необходимостью формирования определенного физического функционала бойцов, в НФП-48 вводится новый раздел - легкая атлетика. Для развития базовых критериев физподготовки допризывной молодежи разрабатываются и внедряются учебные планы по начальной военной подготовке в учебных заведениях.

В 50-е годы, в связи с изменениями в характере, стратегии и тактике ведения боевых действий, возникает необходимость в пересмотре и принципов физической подготовки бойцов. В 1955 году выходит НФП-55, в 1959 году - НФП-59 Советской Армии и военно-морских сил, предусматривающее введение еще одного раздела - «подготовка к

ускоренному передвижению». Таким образом, в период конца 40-х – середины 50-х годов происходит процесс унификации нормативно-правовой базы, регламентирующей основы физической подготовки в вооруженных силах. Происходит объединение некоторых методических аспектов подготовки сухопутных войск и флота, что нашло отражение и в содержании наставления [10,11].

Стремительное развитие новых типов вооружения, усложнение организационной структуры войск, широкий диапазон прикладных навыков предопределили и усложнение, усовершенствование физподготовки личного состава. Общей чертой физподготовки (НФП-55,59) в 50-е годы 20-го века в армии СССР стало разностороннее физическое развитие бойцов. В 1959 году наставление по физической подготовке было дополнено разграничением специальных задач физической подготовки по подразделениям.

В 60-е годы, в связи с обострением внешнеполитической обстановки и советско-китайских территориальных противоречий, назревает необходимость очередного пересмотра опыта ранее примененных на практике принципов физической подготовки. Внедряется НФП-66, в котором дана более детализированная система организации физподготовки в войсках.

В НФП-66 особенно важным нововведением являлось распределение ответственности за подготовку и организацию отдельных видов спорта в Вооруженных силах СССР, согласно вышедшего в 1963 году Приказа Министра Обороны №13[12]. В связи с усилением потенциальной угрозы и учащением конфликтов на приграничных территориях САВО, из нового наставления от 1966 года была исключена излишняя политизация и усилен содержательно-методический аспект в соответствии с возможными специфическими условиями ведения боевых действий. В НФП-66 и позднее вводится комплекс критериев, описывающих психофизическую выносливость.

Содержание процесса физподготовки в НФП-66 было ориентировано на создание условий для универсальной подготовки, продиктованной новыми условиями ведения боевых действий, с учетом специфики локальных конфликтов, в которых СССР в той или иной мере принимал участие [12].

Резкое обострение внешнеполитических условий с усилением локальных вооруженных конфликтов в глобальном пространстве, наличие угроз экстремизма и терроризма, а также необходимость в усложнении и расширении специализации материально-технического и кадрового обеспечения вооруженных сил способствовали очередному пересмотру порядка физической подготовки.

В 1978 году выходит НФП-78 Советской Армии и Военно-морского Флота, по своим структурно-содержательным характеристикам достаточно близкое к НФП-66, но отличающееся большей конструктивностью материала и ее прикладной целесообразностью. Так, были введены нормы проведения занятий в соответствии с температурой воздуха, диапазон которой предопределялся потенциальными локациями основных стратегических угроз (центрально-азиатский регион и, прежде всего, - Афганистан). Кроме того, содержательный компонент по своей структуре и форме подачи был приближен к формату инструкции, что облегчало процесс физической подготовки, как для обучающихся, так и для инструкторского состава [13].

Опыт боевых действий в Афганистане, нашел свое отражение в НФП-87[14]. Наставление от 1987 года отличает, как и предыдущее, достаточно четкая и лаконичная форма изложения принципов и содержания физической подготовки бойцов. Одной из отличительных особенностей является уделенное особое внимание горной подготовке [14].

Необходимо отметить, что все перечисленные принципы и форматы физической подготовки на протяжении XX века наряду с достоинствами имели и свои недостатки. Для периода 20-х годов характерно отсутствие систематизации процесса подготовки и слабая проработанность вопроса повышения физического функционала бойцов. В 30-е годы

достаточно мало уделялось внимания организационным вопросам процесса физической подготовки. Отдельно стоит рассматривать 40-е годы, когда отмеченные экспертами недостатки в РПРБ-41 были учтены в РПРБ-42, а сам характер подготовки и время на нее отводимое было продиктовано жесткими требованиями в скорейшей и широкомасштабной подготовке как можно большего количества бойцов. В 50-е годы, наряду с имеющимся опытом подготовки, обогащенным в период Великой Отечественной войны, прикладными знаниями и навыками, в качестве недостатка в целом можно отметить излишнюю политизацию нормативного и инструкторского материала. В 60-е годы - 70-е годы, на мой взгляд, были учтены и нивелированы ранее отмеченные недостатки, раскрыта методологическая основа проведения физподготовки и, при этом, в полной мере учтен прикладной характер системы физической подготовки. Позднее, в 80-е годы, ощущается потребность поиска нового формата физподготовки в условиях учащения локальных конфликтов, происходящих зачастую в специфической обстановке (например, густонаселенные объекты). Тем не менее, указания по физподготовке того времени отличает расширение малополезного, с прикладной точки зрения, теоретического аппарата, слабое оформление иллюстрационного материала, что создает впечатление, что процесс совершенствования физической подготовки в условиях нарастающих кризисных явлений в политической и военной среде постепенно отходил на второй план.

Резюмируя вышесказанное, стоит отметить, что вплоть до 1998 года, организация физической подготовки в Республике Казахстан проходила на принципах, изложенных в НФП-87, а введенное в 1998 году НФП-98 в части содержательного компонента не имело принципиальных отличий от НФП-87. Как бы там ни было, процесс развития и совершенствования физической подготовки на протяжении нескольких десятилетий основывался на полученном боевом опыте, расширялся и модифицировался в соответствии с актуальными задачами по повышению обороноспособности, и современный порядок физической подготовки являет собой итог долгого и сложного пути формирования оптимальной системы физической подготовки вооруженных сил.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Штурм Л.К. Архитектура воинская. Гипотетическая, и эклектическая... — М.: Московский Печатный двор, 1709. - 237 с.
- 2 Бюллетень всеобуча. - Оренбург Р.В.Ц., 1921.
- 3 Руководство физической подготовкой РККА и допризывной молодежи. - М.: Воениздат, 1924. - 47 с.
- 4 Истягина-Елисеева Е.А. История ГТО. - М.: Государственный музей спорта, 2015. - 48 с.
- 5 Курс Физической подготовки сухопутных войск РККА. - М.: Государственное военное издательство Наркомата Обороны Союза ССР, 1937. - 189 с.
- 6 Наставление по подготовке к рукопашному бою РККА. - М.: Государственное военное издательство Наркомата Обороны Союза ССР, 1937. - 78 с.
- 7 Руководство по подготовке к рукопашному бою Красной Армии. - М.: Воениздат МКО СССР, 1941. - 127 с.
- 8 Руководство по подготовке к рукопашному бою Красной Армии. - М.: Воениздат МКО СССР, 1942. - 126 с.
- 9 Алтынбаев М.К., Балакаев Т.Б., Белан П.С., Григорьев В.К., Козыбаев М.К., Нурмагамбетов С.К., Нурпеисов К.Н., Тасбулатов А.Б. Исторический опыт защиты Отечества /Учебное пособие для курсантов военных и студентов гражданских учебных заведений. - Алматы: национальная академия наук Республики Казахстан. Институт истории и этнологии Им. Ч.Ч. Уалиханова, 1999. – 356 с.

- 10 Наставление по физической подготовке Советской Армии и Военно-Морских Сил (НФП-55). - М.: Воениздат, 1955. - 217 с.
- 11 Наставление по физической подготовке Вооруженных Сил Союза ССР (НФП-59). - М.: Воениздат, 1959. - 447 с.
- 12 Наставление по физической подготовке Вооруженных Сил СССР (НФП-66). - М.: Воениздат, 1966. – 351 с.
- 13 Наставление по физической подготовке в Советской Армии и Военно-Морском Флоте (НФП-78). - М.: Воениздат, 1978. – 197 с.
- 14 Наставление по физической подготовке в Советской Армии и Военно-Морском Флоте (НФП-87). - М.: Воениздат, 1989. – 319 с.

ТҮЙІН

Мақалада ХХ ғасырдың 20–жылдардың басы мен 90-жылдар кезеңіндегі әскери тарихындағы Қазақстан Республикасының дене дайындығы жүйесінің қалыптасуы және даму процесінің негізгі кезеңдері қарастырылған.

Автор қарулы күштердің дене дайындығын тарихи маңызды оқиғалармен байланыстырып мәнін ашады. Мақалада әскери құрылыстағы әскери тәжірибе негізінде қарулы күштердегі дене дайындығының нормативін анықтайтын факторлар анализі жазылған.

RESUME

The main stages of formation of the process of physical training system development in the Republic of Kazakhstan in the context of military history in the period of the 20^s and the beginning of 90^s of the XXth century are discussed in this article.

The author considers the essence and interrelationship of historical significant events and some characteristics of physical training in the Armed Forces. The analysis of factors is developed which determines the standards and the character of physical training in the Armed Forces on the basis of historical experience of military building.

Аннотация

Мақалада ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың қазақ тілін оқытудағы маңызы қарастырылады. Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалану – педагогикалық іс-әрекеттердің мазмұны мен формасын толықтыру негізінде оқыту үрдісін жетілдірудің бірден бір жолы. Сондықтан да компьютерлік желілерді, интернет жүйесін, электрондық оқулықтарды, мультимедиялық технологияларды, қашықтан оқыту технологиясын пайдалану оқу орындарында ақпаратты-коммуникациялық технологиялар кеңістігін құруға жағдай жасап қана қоймайды, тіл үйренушілердің қазақ тілін оқып үйренуге, сөздік қорларын арттыруға, дұрыс сөйлем құрылысын құруға дағдыландырады.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, интерактивті тақта, қашықтықтан оқыту, электронды оқулық.

А.Б. Абилмажинова

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, оқытушы

С.Қ. Ережепова

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, фил. ғыл. канд., доцент

Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар арқылы оқытудың ерекшеліктері

Қазіргі кезде компьютер қоғамның барлық саласын толық қамтып, әр адамның өміріндегі қажетті құралға айналған. Сабақ өткізу барысында компьютерді пайдаланбайтын пән жоқ. Басқа пәндер сияқты қазақ тілі сабағында да компьютерді пайдалануға толық мүмкіндік бар. Компьютерді қолдана отырып, білім беру қазақ тілі пәнінің оқытылуын жаңаша құруға мүмкіндік береді. Пәнді компьютер арқылы оқыту үшін бізге көп ізденіс керек. Ақпараттық-коммуникациялық технология ақпараттық құралдармен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді қолдануға, қазақ тілінен электрондық оқулықтарды, интернет желісінде жұмыс істеуге, интерактивті тақтаны қолдануға, қашықтықтан оқытуға негізделеді. Компьютер арқылы оқытуда оқытушы-ның маңызы және рөлі ерекше. Өйткені, ол студенттерге қажетті білім береді, сол білімнің көмегімен студент өзінің нақты дайындық деңгейі негізінде компьютерді пайдалана отырып өзін-өзі дамыта алады. Бірақ, компьютер оқытушының орнын толық алмастыра алмайды, себебі ол оқу үрдісінің орталық тұлғасы бола тұра студентке тек бағыттаушы ретінде әсер етеді, оқу материалын дайындайды, көмек беру деңгейін анықтайды. Компьютер тек қана ақпарат беретін құрылғы ретінде қызмет атқарып қоймайды, компьютердің көмегімен біз ақпаратты енгізуге, жүйелеуге, сақтауға және беруге болады.

Оқу материалын өзге ұлт өкілдеріне саналы меңгерту принципін жүзеге асыруда компьютердің маңызы зор болғандықтан, компьютер суггесивті қайта оралу байланысын қамтамасыз ете алады. Суггесивті термині ағылшынша suggest – ұсыну, кеңес беру деген мағынаны береді. Компьютердің көмегімен тіл үйренуші өз жұмысын дер кезінде түзеп отыру мүмкіншілігі бар. Әрбір тапсырманы орындаған сайын, оның қандай деңгейде өтіп жатқандығы туралы мәлімет беріп отырады. Дұрыс нәтижеге өзі ойланып, еңбектеніп, қателерін түзей отырып жеткендіктен, тілдік материалдың саналы меңгеруін қамтамасыз етеді.

Компьютер оқытушыға техникалық және технологиялық жағынан көмек беріп, тіл үйренушімен байланысын өзара жақындастыратындай жолдармен жүргізуге мүмкіндік береді. Яғни, компьютер тіл үйренушінің қателігіне оперативті реакция көрсете отырып, оның білімін бағалау функциясының көп бөлігін өзіне алады. Барлық көрсетілген қателер есепке алынады. Сондай-ақ, білімді бағалау көрсеткіштері нақты, дәл болады. Оқытушы үшін компьютердің бұл жерде қызметі, маңызы ерекше екені сөзсіз. Компьютер тіл үйренушінің өз ритмінде, өз қарқынымен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Оқытушы топтағы оқушылардың материалды меңгеру деңгейін көріп, бағалап әрбір тіл үйренушімен оның қабілетіне қарай жеке жұмыс істеуге мүмкіндігі болады. Компьютермен өткізілген әрбір сабақтан соң студент тест, бақылау жұмыстары арқылы өз білімдерін бекітеді. Студент өз білімін өзі тексере алады. Студенттің өзінің өз бетінше оқуға қызығуы артады, өз білімін көтеруге тырысады. Белгілі бір тәсіл болмаса, оқыту мен тәрбиелеу үрдісінде қажетті нәтижеге жету, студенттердің танымдық іс-әрекетін дамыту мүмкін емес. Оқытушы мен студент белгілі нәтижеге жету үшін жүйелі жұмыс атқарса ғана оқыту және тәрбиелеу әдісі өз нәтижесін береді. Оқытудың барлық жүйелері бір-бірімен тығыз байланысты. Оқыту үрдісінде пайдаланған әдіс-тәсілдерін дамытуға тырысу керек. А.Қ. Омарова «Қазақ тілін оқытуда мультимедиа технологиясын қолдану» атты мақаласында тіл үйренушінің компьютерлік әдістемелік қызметін былай айқындап көрсетеді:

«1. Көмекші қызметі:

- қатысымдық – чат арқылы тілдесуге болады.
- ұйымдастырушылық-қызықтырушылық – қазіргі уақытта компьютер адамдарды қатты қызықтырады, осының өзі жағымды фактор болып саналады.

2. Негізгі қызметі:

- ақпарат берушілік – компьютердің ең тиімді жағы ақпаратты сақтауға және оны өңдеуге мүмкіндік беруі. Сондықтан компьютер тіл үйренуде ақпараттық жүйе ретінде пайдаланылады.

- жаттықтырушы – компьютер арқылы тіл үйренуде студенттің тілдік материалдары жаттап алуы үшін бірнеше рет қайталауына мүмкіндік болады.

- бақылаушылық – түзету – ағымдық және қорытынды бақылау жұмыстарын тексеруге, тексерудің объективті, яғни шынайы болуына, оқытушының бақылау жұмысын тексеруге уақытын бөлмеуге, бақылау жұмысының қорытындысын жасауға тиімді» - , дейді [1, 11].

С.Қ. Байтасова «Компьютерлік технология әдістерін практикалық сабақта қолдану» атты мақаласында, компьютерді қолдану арқылы студенттердің өз бетінше жұмыс істеулерін қамтамасыз ететін жаттығулар мен әдістемелік тәсілдерді ұсынады:

«1. Сұрақ-жауап диалогы. Студенттер сұраққа құрылған лексика-грамматикалық материалдар негізінде сұрақтарға жауап беруі керек.

2. Таңдамалы жауаптармен жүргізілетін тапсырма. Компьютерге жауап беру үшін студент ұсынылатын нұсқалардың бірін таңдауы қажет.

3. Еркін құрылған сөйлемдерді стильдік түзету.

4. Толықтыруды керек ететін жаттығулар. Компьютер толықтыруды керек ететін сөйлем жиынтықтары мен мәтіндерді ұсынады. Сөздерді аудару үшін көмекші құрал

ретінде беріледі, немесе компьютер ұсынған жауаптардың нұсқалары ішінен қажетті сөздер мен сөз тіркестермен толықтырылады.

5. Сөздікті меңгерудегі өзін-өзі бағалауға арналған жаттығулар. Бұл жаттығуларды орындау кезінде компьютер аударма үшін тізім ұсынады; компьютер сөздердің екі тізімін (қазақ тілі мен орыс тілінде) қалыптастырып, олардың екі тілдегі баламаларын ұсынады; сөздердің синонимдік пен антонимдік қатарын тауып алуға көмегін туғызады; грамматикадан әр түрлі жаттығулар беріледі» [2, 88].

Соның нәтижесінде тіл үйренуші компьютермен еркін жұмыс істей отырып, өз бетімен ойлануға дағдыланады, оқу қабілеті артып, білім нәтижесіне көз жеткізеді.

Компьютер арқылы электронды оқулықты орыс бөлімдерінде қазақ тілін оқыту үрдісінде жандандырып, сапасын арттыра түседі. Сондықтан да сабақта электрондық оқулықтарды қолдану арқылы монологтық айтылым, сұхбаттық айтылым, тыңдап түсіну, оқылым, жазылым сияқты айтылымның барлық түрін қамтитын жұмыстарды жүргізуге болады. Сол кезде тіл үйренуші өтілген материалдар негізінде белгілі бір лексикалық минимум көлемінде әңгіме жүргізе алуға және толыққанды хабар жасай ала білуге үйренуі қажет.

Қазіргі кезде компьютерді оқу үрдісінде пайдаланудың педагогикалық психология тұрғысынан тиімділігі жөнінде көп жазылып, айтылып жүр. Тіл үйренушілердің есту, көру, сөйлеу қабілеттерін дамытуда және электронды оқулықтағы көрнекіліктерді пайдалану мидың қабығында қосымша тітіркендіргіштердің пайда болуына әсер етеді. К.Ә Тілегенова «Орыс тілді аудиторыда қазақ тілін оқытуда компьютердің алатын орны» атты мақаласында компьютердің тілді оқыту барысында көру түйсіктері мен қабылдауларының алатын орны туралы: «...зерттеу жұмыстары көрсеткендей, көру жүйесі адам үшін доминант болып саналады: сырттан қабылданатын мәліметтің 90 пайызы көру мүшелері арқылы енеді. Ғалымдар көру тірегінің есту тірегіне қарағанда мықтырақ болатындығы дәлелденген. Олардың айтуы бойынша, хабарды тек қана есту арқылы қабылдау адамды тез шаршатады және мәлімет тез ұмтылады. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін көру техника құралы компьютерді қолдану өте тиімді», - дейді [3, 186].

Ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың мақсаты–тіл үйренушілерге ақпараттық білім бере отырып, олардың сөздік қорларын, ойлау қабілеттерін дамыту. Егер әрбір оқытушы сабақ барысында интерактивті тақтаға мультимедиалық проектор көмегімен көрнекі құралдарды пайдаланса, студенттердің тілді үйренуге ынта-жігері арта түсері анық. Интерактивті тақтамен және проектормен жұмыс кезінде бейне слайдтар және компьютерлік анимациялар жасауға мүмкіндік аламыз, сонымен қатар, тақта алдындағы жұмысыңыз бормен жұмыс істеп отырған секілді қарапайым да жеңіл болады.

«Интерактивті құралдардың көмегімен материалдарды беруде қандай мүмкіндіктерге қол жеткіземіз?

- тұсаукесер (презентация), баяндамашының өз баяндамасын толық жеткізуіне мүмкіндігі;
- оқу материалын көрсету, экран суреттермен қоса жазбаша мәліметтер бере алу мүмкіндігі;
- дәріс кезінде интерактивті тақтада берілген оқу материалын жазып алып, бірнеше рет пайдалана алу мүмкіндігі;
- интерактивті тақтаға жазылған барлық мәліметтерді сақтап, басып, электронды пошта арқылы жіберу мүмкіндігі.

Интерактивті тақтаның артықшылығына тоқталатын болсақ:

- арнайы бейнекамераларды пайдалана аламыз;
- мәтіндермен, объектілермен жұмыс істей аламыз, кез келген ақпараттарды сақтай Illuminate live бағдарламасы бойынша әлемнің әр мемлекеттеріндегі серіктестерге тұсаукесер өткізіп, өз жұмысымызға оңай және тез пікірлер ала аламыз;

- интерактивті тақтамен жұмыс істеу барысында тыңдаушылардың зейін аударуын жақсартады, оқу материалы ттттез меңгеріледі, нәтижесінде әр тыңдаушының оқу үлгерімдері артады;
- Activate көмегімен тест өткізіп, нәтижесін экранға шығарып оқушылар назарына ұсына аламыз» [4, 8].

Қазіргі кезде көптеген жоғары оқу орындарында қашықтықтан оқыту үрдісі пайдаланыла бастады. Қашықтықтан оқыту үрдісінде студент (тыңдаушы) оқу орнынан тыс болады, мұнда да сырттай оқу түріндегі сияқты студент пен білім алушының арасындағы байланыс құралдары әртүрлі: пошта, телефон, компьютер және т.б. Қашықтықтан оқыту экономикалық жағынан тиімді деп есептеледі. Әлемдік білім беру жүйесінің орташа есебі бойынша қашықтықтан оқыту дәстүрлі білім беру түрлеріне қарағанда 50% төмен екені анықталды. Қашықтықтан оқытуды жүзеге асырудың негізгі әдістері электронды оқулықтар мен «Қашықтықтан оқытудың жер серіктестігі» арнасы болып табылады [5, 56].

Электронды оқулықтың басты мақсаты – студенттердің білім сапасын арттыру, оқытушыларға ғылыми - әдістемелік көмек көрсету. Электронды оқулықтар барысында біз дәстүрлі сабақтың ауқымын кеңейтіп, ақпараттық ортаны едәуір жоғарылатып, білім беру үрдісін көру арқылы қабылдауын қамтамасыз етеміз, яғни бұл басты ерекшелігі және тиімділігі студент пен оқытушының арасындағы байланыс көзбен көру арқылы жүзеге асады [6, 53].

Қашықтықтан оқытудың әдістемелік ерекшелігі – тіл үйренуші қалай болғанда да, тапсырманы өз бетімен орындайды және кез келген сәтте оқытушыдан қажет көмегін ала алады. Оқытушы студенттерге қазақ тілінде шығатын газет-журналдардың сервер мекенжайларын ұсына алады.

Тапсырмалар мен жаттығулар оқытудың басты жұмыстарының бірі болып табылады. Оқу, жазу, тыңдау, сөйлеу сияқты элементтеріне сүйенеді. Орындалған тапсырманы тесті оқытушыға электронды пошта арқылы жіберіп отырады. Содан соң оқытушы тестіні тексергеннен кейін әр студентке шолу ақпаратын жібереді. Сол арқылы тіл үйренуші өзінің алған білім дәрежесін көріп, кемшіліктерін бағалап, бақылау жұмысын кейбір жағдайларда қайта жазуға мүмкіндік алады [7, 66].

Интернетте қазақ тілін оқу, қайталау түрінде ғана пайдалануға болмайды. Сонымен бірге түрлі жарнамалық қызметте де қолдануға болады. Мысалы, қазақ тілін тиімді және сапалы оқыту үшін жарық көрген ғылыми - әдістемелік еңбек пайда болса, оған жарнама жасау қызметінде немесе қазақ тілін өз бетімен үйренушілер үшін, қазақ тілін оқыту үшін әдістемелік нұсқаулар мен құралдарды тарату үшін интернеттің атқаратын рөлі ерекше [8, 118].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Омарова А.Қ. Қазақ тілін оқытуда мультимедиа технологиясын қолдану // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2006. – № 1 (91). – 117 б.
- 2 Байтасова С.Қ. Компьютер технология әдістерін практикалық сабақта қолдану // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2006. – № 1 (91). – 87 б.
- 3 Тілегенова К.Ә. Орыс тілді аудиторияда қазақ тілін оқытуда компьютердің алатын орны // Мемлекеттік тілді қолдану іс-жүзінде – государственный язык в действии, 1836.
- 4 Сұлтанова Ш. Интерактивті технологиялар – білім беру саласында // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. – 2010. – №6. – 7 б.
- 5 Ерменбаева Л. Қазақ тілін дүниежүзілік өрмек (Web) арқылы оқыту // Қазақстан мектебі. – 2004. - №10. - 55 б.

- 6 Кенже Мухлис. Компьютерлік технологияны оқыту процесінде қолданылу ерекшеліктері // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. – 2006. – №10 – 52 б.
- 7 Нұржанова Ә. Қашықтықтан оқытудың кейбір мәселелері // Қазақстан мектебі. – 2007. № 11 – 12. – 66 б.
- 8 Жамашева Ж. Қашықтықтан оқыту-ақпаратты тиімді таратудың жаңа нысандарының бірі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2007. – № 8. – 118 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значимость применения информационно-коммуникативной технологии при обучении языку, так как она помогает учащимся создавать свою базу знаний, улучшать их творчество и совершенствовать творческие способности. Важное значение имеет использование новых информационных технологий в преподавании казахского языка.

RESUME

This article helps to enrich student's knowledge, to increase activity level and to develop creative abilities through using informative – communicative technologies. It is very essential to use new technologies in teaching the Kazakh language.

А.М. Картаева

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

А.Қ. Сейпутанова

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы шығармашылық психология мәселесі

Аннотация

Мақалада М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы шығармашылық психология мәселесі қарастырылған. Әдебиеттану ғылымындағы шығармашылық психология мәселесінің теориялық анықтамасы беріліп, оның «Абай жолы» роман-эпопеясындағы көрінісі нақты мысалдармен дәлелденеді. Жазушының эпопеяны жазу барысында орыс, батыс әдебиетінің тарихи туындыларын саралап, О.Форш, Ю.Тынянов және басқалар тудырған шығармашыл тұлғалар туралы романдарының тәжірибесімен салыстырады. Эпопеядағы негізгі қаһарман тарихи тұлғаның ішкі жан дүниесін терең бейнелеу әдісіне, шығармашылық психологиясын ашу шеберлігіне талдау жасайды.

Түйін сөздер: әдеби шығармашылық, шығармашылық психология, әдебиеттану, тарихи роман, ақындық тұлға.

Әдебиеттану ғылымында шығарманың психология мәселесіне қазақ әдебиетінің энциклопедиялық анықтамалығында мынадай анықтама берілген: «Суреткерлік өмірді танудағы, мәдени байлықты жасаушы ретіндегі жеке психологиясы, жаңа бір туындының қиялда туғанынан бастап, оның аяқталуына дейінгі динамика, яғни көркем шығарма жасаудағы жалпы және жекелеген заңдылық процесі, шығармашылық психологияның ерекшелігін зерттейтін әдеби, ғылыми көзқарас. Шығарманың психологиясының жалпы психологиядан өзгешелігі жазушының шындықты бейнелеу процесін жете үйрену және оларды ерекше бір көркемдік түрде жүзеге асыра білуі, сондай-ақ жазу тәсілінде, психологиялық принципте тек психологиялық тұрғыдан ғана келмей, әдебиеттану, эстетика және басқа да іргелес қажетті пәндерді пайдалана білуде болса керек» [1, 560].

Әдеби шығармашылық – адам іс-әрекетінің бір түрі. Бұл мәселе ғылыми тұрғыда жеткілікті зерттелген. Кез келген іс-әрекеттің міндетті түрде екі кезеңі болады: мақсат қою және міндетті орындау, мақсатқа жету. Әдеби даму іс-әрекетте ой-қиялмен шығармашылыққа мақсат

кою ой-қиялмен болса, ал шығарма тудыру процесі – сол мақсатқа жетудің жолы болып табылады. Әдеби ой-қиялдар әр алуан болғанымен, іс-әрекетте олардың басқа түрлеріне қойылатын мақсаттарын ерекшелендіретін ортақ қасиеттері болады. Сондықтан әдеби туынды жазудың мақсаты туралы бұл жерде сөз болып отыр. “Бұл мақсат – шындық өмірдің эстетикалық аспектісін ашуға ұмтылу және туындысы арқылы адамдарға әсер ету. Әдебиет пен өнердегі әр түрлі ағымдардың өкілдері эстетикалық қасиетті қайдан тауып және оларға қандай эстетикалық қасиет құнды болып табылатынына байланысты бір-бірінен ерекшеленеді” [2, 97].

Жалпы «шығармашылық дегеніміз бұрын еш уақытта болмаған, тек тыңнан пайда болған, қайта қайталанбайтын сапалы өнер туындысы деп түсінсек, онда шығармашылықты үш түрлі аспектіде – психологиялық, философиялық және эстетикалық тұрғыда қарастырамыз», - дейді М.С. Оразбек [3, 3]. Соның ішінде, шығармашылық психология көркем шығарманың туу процесін, автордың шығарманы жазу кезіндегі психологиясын, яғни елестету, сезіну, түйсіну, қиялдау, меңзеу арқылы сюжеттік оқиғаларды туғызу мүмкіндігін зерттейді [3, 3]. “Психологиялық талдау, ішкі монолог, адам жанының диалектикасын көрсету жөнінен “Абай жолы” эпопеясы әлем әдебиетіндегі барлық ғасырларда барлық халықтар жасаған ең үздік шығармалармен қатар тұрды” [4, 246].

Шынымен-ақ, эпопея авторы ақынның, әрі ағартушының ішкі жан-дүниесіне, рухани әлеміне үңіле отырып, басты кейіпкер Абайдың сенім ұялататын көркем бейнесін жасады. Осындағы рухани әлем дегеніміздің өзі не? К. Оразбектің “Шығармашылық тұлға және авторлық позицияның арақатынасы” атты докторлық диссертациясында мынадай анықтама беріледі: “Рухани әлем – ол адамның жан дүниесіндегі рухани, моральдық құндылығы, адамгершілік парасаты” [3, 15]. Яғни ақын өзі сезініп-түйсінген, терең толғандырып ойлантқан өмірдегі белгілі бір оқиғаны іштей қорытып, рухани және көркемдік әлеміне астастыра отырып эстетикалық дүние тудырады.

Көркем шығармадағы образ жасау тәсілінің бірі – адамның күйініш-сүйінішін суреттеу деп алып, белгілі ғалым З.Қабдолов: “Адамның ішкі тұңғық тереңін, адам психологиясының көзге ілінбес нәзік қалтарыстарын, адамға тән құштарлықтың жан түсінбес қиын құпиясын жарқ еткізіп ашып, қопара көрсеткен осынау керемет зергерлік образ жасаудың тағы бір тамаша тәсілі – озғын үлгісі. Адамның сезімін, күйіну не сүйіну халін суреттеу деп осыны айтады. Бұл – орасан қиын тәсіл. Бұл тәсілді тек тарлан таланттар ғана игере алады”, - дейді [5, 117].

“Психология – адамның ішкі дүниесі, әрекет үстіндегі жан тебіренісі, ой толқындары, қуанышы, күйзелісі, сезімдердің алуан сапалы құбылуы, дамуы, өрістеуі. Бұл жалпы адам баласына тән психологиялық процестер” [6, 64]. Ал психологиялық талдау – шығармашылық өнерге күш беретін ең маңызды қасиеттің бірі. Өз кейіпкерінің шығармашылық психологиясын зор эмоционалдық күшпен ашуы, поэтикалық ойдың туындауының үздіксіз процесін жан-жақты көрсетуі Әуезов шеберлігінің үлкен жетістігі болып саналады.

Бұл жөнінде жазушының өзі былай дейді: “... ақынның өмірін, күресін, өскен ортасын өз басынан кешкен өмір тіршілігінің нақтылы деректері арқылы тарихи жағынан дәл, дұрыс суреттеп көрсету керек. Ондай деректердің ішінде қоғамдық мәні бар ірілері де, жеке басқа, семьяға ғана тән ұсақтары да болуы мүмкін, бірақ соның бәрі геройдың жан дүниесіне жиналып, оның ой-сезімінен, ақыл сарабынан өтуі шарт. Одан әрі соның бәрі ақынның шығармасында сәулеленіп, оның дәуірін бейнелеуге тиіс...” [7, 25].

М. Әуезовтің адамзат баласына тән табиғи және психологиялық құбылыстарды асқан шеберлікпен бейнелеудегі көркемдік жаңалығын таза теориялық тұрғыдан таныған жазушы З. Шашкин болды. Ол өзінің “Мұхтармен кездесулерім” атты мақаласында былай дейді: “...Мұхтар Әуезов қазақ прозасында бұрын ешкім баспаған тыңды игерді!... Адамның ішкі жан күйін, тебіреніс толқынын беру үшін жазушы айқын образдарды,

нақтылы дәлме-дәл сөздерді тапқыр қолданады. Бұл ретте Әуезов өзінің психологиялық суреттеудің нағыз шебері екенін танытты, қазақ прозасындағы психологиялық мектептің шын мәніндегі көш басшысы бола білді” [8, 222].

Ромэн Ролланның белгілі “Жан-Кристоф” шығармасында қоғамдық өмірмен кең қарым-қатынасқа түскен кейіпкердің туғаннан өмірінің соңғы кезеңіне дейінгі тарихы көрсетіледі. Әуезов Роллан кейіпкерінің жан-жақты, көп түрлі поэтикалық әлемі, данышпанның шығармашыл ізденімпаздығының психологиясы қызықтырғанын атап көрсетеді. М.Әуезов негізгі қаһарман ретінде зерделі тарихи тұлғаны таңдауы, оның ішкі жан дүниесіне терең талдау жасауы үлкен көркемдік батылдық болатын.

О.Форш, Ю.Тынянов және басқалар тудырған шығармашыл тұлғалар туралы романдар бұл мәселелерді жаңаша шешті. “Әуезов эпопеяны жазуға кіріскен уақытта, кеңес әдебиетінде бұқара халықтың күресі, халықтың шығармашыл даналары, оны тудырушы күш туралы шығармалар туындап жатты. 1936 жылы “Петр I”, “Пушкин” романдары жарық көрді. 1939 жылы Сергеев-Ценскийдің “Севастопольская страда” атты патриоттық эпопеясы шықты, А.Толстой “Хмурое утро” бойынша жұмысын бастады, В.Шишиков “Емельян Пугачев” және т.б. шығармаларды жазды. Совет әдебиетінде “халық – тарих қаһарманы” мәселесі тарихи роман жанрында көрініс тапты. Тарихшы – ақындар тарихқа терең бойлай енді, қазіргі кезеңнен алшақ кетпеді. А.Толстой “Он сегізінші жыл” шығармаларынан кейін “Петр I-нің” 2 бөлімін, бұдан кейін “Хмурое утроны” бітіріп, “Петр I-нің үшінші кітабына көшті” [9, 289].

Алғашында, жазушы айтқандай, оның өзінде Абайды көркем-жинақтық, барынша ойдан шығарылған халық ақыны образының прототипі қылу, оған жаңа есім беру ойы ұшқын еткен. Мұның өзі Абай шығармашылығының сол кезде көптеген анық, даулы, тарихи дәйексіз қырларының болғандығынан тәрізді.

Тынянов пен Әуезовтің тарихи деректерге қатынасы өте ұқсас болды, дегенмен Тынянов тарихи құжаттардың түпнұсқасымен, замандастар мемуарларымен, олардың хаттарымен, мемлекеттік архивпен жұмыс істеді, ал Әуезовте тек қана Абай шығармалары, тарихи таным, “хатқа түспеген” халық жадындағы Абайды білген, көзі тірі аз ғана куәгерлер болды. “Мен Абай туралы романды жазуға кіріскенде, уақытты жібергеніме, Абайды білген адамдардың аз қалғанына, олардың ол туралы аз есте сақтағандығына өкіндім”, - деп жазады Әуезов.

Романға байланысты жүргізілген жұмыс түрлеріне арналған бірқатар мақалаларында Әуезов өзінің, басқа романшылармен салыстырғанда, тарихи тұлғаны танытуда кездескен қиыншылықтары туралы айтады. Шынында да, мемуарлардың, басылған мағлұматтардың жоқтығын Абайды білген адамдардың естеліктері толықтырды. Бірақ мұның да өз қиындықтары болды.

“Абай” романының бастауында Абай поэзиясымен қатар замандастарының әңгімелері болды. Бұл эпопеяның өзіндік тарихилығының негізгі бір мезеттері. Ақын образы халық санасы арқылы сараланған күйде қабылданды.

Тынянов пен Әуезовтің жиналған деректерге қатысы көпшілік жағдайда ұқсас. Әуезов Абай замандастарының әңгімелеріне сыни тұрғыда қарады, өйткені олардың арасында оның қастары да бар еді. Бұдан басқа, әңгімелер “бір деректерді нақты хабарласа, екіншілерін аңыздық түрде суреттеді”.

Әуезов жиналған деректердің барынша дәйектісін сұрыптады, оларды Абай поэзиясымен “салыстыра”, “поэтикалық сезімталдық пен тарихи тәсілге” сүйене отырып, көпшілігіне сенімді түрде қарады, көпшілігін теріске шығарды.

Тынянов құжатқа қиялының шарықтауына, шығармашылық ойының, адам характерін психологиялық тұрғыдан қабылдауға негіз болатын тірек ретінде сүйенді. “Құжат аяқталған тұста – мен бастаймын, - деп жазды ол. Барлық өмірдің құжатталуы туралы елестету – ештеңеге негізделмеген: әйелі мен балаларының денсаулығы тіркеледі, ал адамның өзі көрінбейді. Және содан соң адамның өзі – ол қанша жасырса, кейде оның

хаттары асығыс жазбаларға ұқсас. Адам негізгісін айтпайды. Ол үшін айтуға, оның істерімен айналысуға тура келеді, ең аз құжаттармен шектелуге тура келеді. Мен құжаттардың негізгісін терең танымағанда немесе оларды иеленбегендігі түпкі негізге жетпеген кезімде арланамын. Сонымен қатар, Тыняновтың шығармашылық шешімі “Уәзір Мұхтарда” “тарих қаһарман психологиясының мазмұны ретінде” берілуіне әкелді. Және де “роман-биографияны роман-тарихқа дейін көтеру үшін” бұл көркем мәнерден шешімді түрде тарту керек болды.

«Әуезов “бұл кітаптың ең осал жері, Грибоедов онда халықтан қол үзген күйде беріледі” деп көрсетеді. Тынянов совет романшыларының ішінде бірінші болып жаңа жанрды тудырды. Роман-өмірбаянның әлемдік реалистік дәстүр тәжірибесі белгілі мөлшерде оған көмектесті және “біздің ойымызша, оның кейіпкерлері характерінің берілуін негіздеді.

Әуезов өзінен алдыңғылардың тәжірибесін жаңаша қарастыруға және өзінің шығармашылық ізденістеріне басқа бағыт беруді мақсат етті. Бұл жағдайда, “ақын және оның халықпен, тарихпен қарым-қатынасы” мәселесі оның ойында алдыңғы қатарлы орынды иеленді» [9, 291].

Әуезовтің тарихи романға көзқарасы “Абай” романын жазу үстінде және замандастар тәжірибесін шығармашылықпен меңгеру процесінде қалыптасты. Оларды өмірбаяндық деректерге қатынасы анықтады.

Абай поэзиясында XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақ халқының өмірі көрініс тапқан. Халық тарихын сол кездегі Қазақстанның Ресейге қосылуына, таптық күрестің өрістеуі мен патриархальды-феодалдық құрылыстың ыдырауына байланысты оқиғалар анықтады. Қазақ даласында қалың бұқараның таптық санасын қайраған меңіреу, жасырын күрес жүріп жатты.

Халық өмірінің осы кезеңін суреттеу нысанына алған романшы, оның рухани өміріндегі даланы толқытқан оқиғалар әсерінен болған өзгерістерді ашып көрсетуі керек еді. Халық өз тарихын сол кезде негізінен материалдық ескерткіштерде, қолжазбалар мен кітаптарда емес, өзінің үміті мен мақсатын көрсететін, ең құдіретті өнерде, ауызша поэтикалық сөз өнерінде сақтады. Және мұның өзі романда көрініс тапты. Жазушы психологиялық тұрғыдан ақын халқын басқаша көрсете алмады.

Ұлттық психологияның басты белгілерінің бірі – поэтикалық образдармен ойлау мәнері – эпопея жанрындағы Әуезов ұсынған жаңашыл дәстүрлерді анықтады. Эпикалық дәстүрдің жаңаруы, оның ұлттық поэтикалық мәнері, символдар, гипербола, аллегория көпшілік жағдайда және тарихилық сипаты ретінде “Абай жолында” айқындалаған.

“Абай жолы” роман-эпопеясындағы алуан түрлі образдардың жасалу сырына үңілген жайда ұлы жазушының өз кейіпкерінің жан толқынысын, сезім иірімін ашатын шеберліктің сан-алуан әдіс-үлгісін алдыға тартқанын көруге болады. Халық өмірінің өткен дәуірдегі жарты ғасырлық тарихынан сыр шерткенде, сол сан тарау әдістің үздік үлгісі етіп өнер мен өнерпаздар тұлғасын ерекше сомдай білуі арқылы жан сезімді қиял кеңістігінің алыс қиырына жетелеп, еріксіз баурап, тылсым күйіне батырады. М.Әуезов өлең образын, ақын тұлғасын бейнелегенде, оны халық өмірінің психологиясының, талант табиғатының көрінісі ретінде беруді мақсат тұтқан.

Автор Абайдың өмір құбылыстары мен нақтылы фактілерден үлкен мағына жинақтап, қорыта келіп, жанынан терең ойлар тудыра білгендігін шеберлікпен көрсете білген. Оқырманды Абай образы әлемнің рухани құндылықтарын терең түйсіне білген, сол құндылықтармен айналасындағы адамдарға күш-қайрат беретін адам ретінде таныстырады.

Жазушы алыстан көрінетін таудың биік шыңындай қатпар-қатпар, қалтарыс-бұлтарыстары көп, Абайдың күрделі рухани жан дүниесін, сыртқы портретін де дәуірдің саяси-әлеуметтік, тұрмыстық-этнографиялық, моральдық-этикалық ерекшелігіне сай айшықтап, өзінше ой түйеді. Сондықтан Абайдың дүниетанымы, Абай характері роман-

эпопеяда бөлімнен-бөлімге, кітаптан-кітапқа өсіп, бірте-бірте ұшталып, кемелдене түседі. Соған орай, қаламгер өз романында Абай портретіне тән сипаттар мен сапалық өзгерістерді, әлеуметтік-психологиялық жағдайды, топтар мен таптардың талас-тартысында әлсін-әлсін көрсетіп, шиеленісті оқиғаның даму барысында біртіндеп толықтырып отырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна LTD ЖШС, 2005. – 576 б.
- 2 Никифорова О.И. Исследования по психологии художественного творчества. – Москва: Московский университет, 1972. – 155 с.
- 3 Оразбек М.С. Көркем прозадағы шығармашылық тұлға мен авторлық позицияның арақатынасы. (1980–2000 жылдар әдебиеті бойынша): филол. ғыл.докт... автореф.: – Алматы, 2007. – 36 б.
- 4 Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана: Елорда, 2003. – 424 б.
- 5 Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. - Алматы: Жазушы, 1983. – 2 т. - 456б.
- 6 Мырзағалиев Қ. “Абай жолындағы” психологиялық иірімдер // Ақиқат. - №4. - 1996. – Б. 63-66.
- 7 Мырзахметов М. Патшалық Россияның ұлт аймақтағы саясаты // Қазақ әдебиеті. - 1990. – № 4. - Б.11.
- 8 Шашкин З. Мұхтармен кездесулерім / Кітапта: Біздің Мұхтар. – Алматы: Жазушы, 1976. - 432 б.
- 9 Лизунова Е. Современный казахский роман. – Алма-Ата: АН ССР, 1964. - 305 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема творческого психологизма в романе-эпопее «Путь Абая» М. Ауэзова. Дается теоретическое определение проблемы творческого психологизма в литературоведении и ее отражение в роман-эпопее «Путь Абая» доказана на конкретных примерах. Писатель в ходе написания эпопеи, изучив исторические произведения русской, западной литератур, сопоставляет их с опытом романов о творческих личностях, созданных О.Форшем, Ю.Тыняновым и другими писателями. Дает анализ методу глубокого отображения внутреннего духовного мира главного героя эпопеи - исторической личности, мастерству раскрытия творческой психологии.

RESUME

The authors of the article consider a problem of creative psychologism in M.Auezov's epic novel «The path of Abay». They theoretically define problems of creative psychologism in literary studies and the reflection of it is proved on certain examples in the novel. In the course of writing the epic novel, the writer studied historical compositions of Russian, western literature and juxtaposed it with an experience of novels written by O. Forsch, Y. Tynyanov and others. The analysis of the method of depicting the inner world of a protagonist, who is in fact a historical personality, as well as the skills of revelation of creative psychology are given.

Аннотация

Мақалада бүгінгі әдебиеттанудағы жаңа зерттеу нысаны болып табылатын метамәтінділік туралы тұжырымдар талданып, авыторлар тарапынан өзіндік пікірлер ұсынылады.

Метамәтіннің әдебиеттануда түсіндірілуі романтизм теоретиктерінің еңбектеріне орын алып, структуралистер мен постструктуралистер тұжырымдарында жалғасын тапқанына тоқтала келе, бүгінгі әдеби талдаулар үшін маңыздылығы туралы ой қорытылады.

Түйін сөздер: мәтін, метамәтін, интермәтін, романтизм, символика, метадикурс, протомәтін.

Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

С.Ш. Айтуғанова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., профессор

Әдебиеттану аспектісіндегі метамәтін түсініктемесі

Мәтіндер арасындағы байланыс бүгінгі әдебиеттану ғылымында жаңа зерттеу нысанына айналып отырғаны белгілі. Интермәтін ұғымынан туындайтын гипермәтін, архимәтін, метамәтін, парамәтін мәселелері өз алдына жекелей зерттеулерді қажет ететіні белгілі. Осы аталған ұғымдардың ішінде біз метамәтінді, яки метамәтінділікті қалай пайымдаймыз?

Метамәтін туралы семиотик, лингвист ғалымдар бірсыпыра тұжырымдарын ұсынып келеді. Сонымен бірге мифологияны зерттеушілер миф мотивтеріне негізделген шығармалар құрылымынан метамәтін белгілерін анықтай отырып, перимәтін және метамәтін деп бөле қарауды да ұсынды.

«Метамәтін» ұғымының әдебиеттанудағы түсіндірілуіне келейік. Бұл ұғымның бүгінгі күнде қабылдану мағынасына жуық келетін алғашқы тұжырымдарды ХІХ ғасырдағы еңбектерден табамыз. Атап көрсетсек, неміс романтизмінің теоретигі Фридрих Шлегель «поэзиядағы поэзия» терминін ұсынады. Ол бұл тіркесті трансцендентальді поэзияны сипаттау мақсатында қолданған екен.

«Бұл поэзия шығармашылық қабілеттің поэтикалық теориясына қазіргі ақындарда кездесетін, Пиндарда бар, гректің лирикалық фрагменттері мен ежелгі элегияда, сондай-ақ жаңа заман ақыны Гетеде кездесетін суреткер рефлексиясы мен өзіндік ғажайып бейнелену сияқты трансцендентальді материалдар мен алдына ала тәжірибелерді біріктіре отырып, өзін өзі бейнелеуі және барлық жағдайда поэзия бола отырып, бір мезгілде поэзиядағы поэзия бола алуы

керек» деп түсіндіреді Ф. Шлегель өз пайымын [1, 301-302].

Метамәтін ұғымының шеңберінде метапоэзия, металирика ұғымдары айқындалады. Қазіргі әдебиеттанудың өзекті бір мәселесі қатарында метапоэзияны айтуға болады. Жалпы метапоэзия туралы неміс зерттеушісі Армин Пауль Франктің «Теория в поэме и теории как поэма» («Theorie im Gedicht und Theorie als Gedicht») [2] және Е.Мюллер-Цеттельманнның «Лирика и металирика» («Lyrik und Metalyrik») [3] еңбектерінде қарастырылған. Армин Пауль Франк өлең туралы өлеңді сипаттайтын «поэтологиялық өлең» терминін ұсынады [2, 138]. Ал, Ева Мюллер-Цеттельманн лирикадағы метамәтінділік мәселесін нысанға ала отырып, металириканы «лириканың тақырып арқылы өзіндік бейнеленуі» дейді [3, 170]. Армин Пауль Франктің ұсынған бұл терминінің ғылыми айналымға енгені өте маңызды деп білеміз. Бұл ұғымға сәйкес талдау нысанына алынатын өлеңдер қазақ поэзиясында баршылық. XIX ғасыр ақыны Дулат Бабатайұлының «Жырымды менің сұрасаң // Тұманың тұнық суынан», «Жанымды шаң басқанда // Тұнық жырман жуынам» деп келетін толғау жолдары «поэтологиялық өлеңнің» сипатына жақын келеді деуге болады. XIX ғасырдың ақыны Кемпірбайдың әйгілі бақұлдасуында (Әсетен қоштасуы):

Әсетжан, осы аурудан өлем білем,
Алланың аманатын берем білем.
Кеудемнен көкала үйрек «қош» деп ұшты,
Сол шіркін кәрі жолдас өлең білем.

Басымда отырды өксіп, қимай, тоқтап,
Кете алмай бөтен жаққа айналсоқтап.
«Серігім, қош, аман бол, Кемпірбай! – деп,
Жылады бұрынғы өткен күнді жоқтап, -

деп сипатталатын өлең образына қатысты да поэтологиялық тұрғыдағы жаңа талдау қажет. Сондай-ақ, Абай Құнанбайұлының «Өлең сөздің патшасы», «Сылдырап өңкей келісім» өлеңдерін осы поэтологиялық өлең ұғымымен атап, түстей аламыз. Ұлы ақын шығармашылығынан өлеңге, оның табиғатына қатысты танымдық-поэтикалық пайымдаулар көптеп кездеседі.

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы бос қақпай елең-селең, -

деп, өлеңнің ұлттың рухани өмірінде алар маңызды орнын жырлаған ақын, сөздің құдыретін рухани болмыспен ажырамас бірлікте көрсетеді. Мұндай тақырыптағы өлеңдері тұтасымен «поэтологиялық өлең», «метапоэзия» ұғымдары аясында қарастыруға сұранып тұр. Мұқағали Мақатаевтің («Қалқам, мен Лермонтов, Пушкин де емен», «Өлең деген тумайды жайшылықта»), Фариза Оңғарсынованың («Өлең»), т.б. өлең туралы өлеңдер Франк айтып отырған «поэтологиялық өлең» топтамасына кірері анық. Аталған поэзиялық үлгілерді Е.Мюллер-Цеттельманнның «метапоэзия», «металирика» туралы концепциялары тұрғысынан да түсіндіріп, талдауға болады.

«Метамәтінділік немесе «мәтін туралы мәтін» конструкциясының табиғаты интермәтінділік байланыстың, дәйексөз, аллюзия, тақырып, эпиграф болсын, кез келген түрін сипаттайды. Бұлардың бәрі жекелеген мәтіннің «бөгде» мәнмәтінде көрсетілу қызметін анықтайды. Дегенмен, бұл төрт жағдайда біз имплицитті метамәтінділікпен жұмыс істеуімізге тура келеді. Олармен салыстырғанда, мазмұндап беру, вариация, бөгде мәтінді жазып аяқтау және премәтінмен интермәтінді ойын, премәтін туралы эксплицитті мәліметті немесе «мәтіндегі мәтін туралы мәтін» конструкциясын танытады», - дейді мәтіндер байланысын зерттеушілердің бірі Н.А. Фатеева [4, 142-143].

Пьеге-Гро Натали метамәтінділік туралы ойларын өзінің «Введение в теорию интертекстуальность» атты еңбегінде келтіреді. Ол Ж.Женнет тұжырымы негізінде, метамәтін көп жағдайда өз бойына дәйексөздерді жинақтайтынын айта отырып, мұндай жағдайда метамәтінділік пен интермәтінділік интерференциялық қарым-қатынаста болады деп көрсетеді [5, 55]. Сондай-ақ метамәтінділік пен интермәтінділіктің арасындағы жіктелу көркем шығармалардың өзара байланысы туралы ұқсас концепцияларды қайта қарау тенденциясын туындататынын айтады [5, 222]. Шындығында да, интермәтіннен туындады дегенімізбен, метамәтіннің өзіндік қызмет аясы, ерекшелігі бар екенін айғақтай түсетін дәлелдер баршылық. Бізге осы бағытта тереңірек талдаулар жасай отырып, метамәтін табиғатын айқындайтын белгілерді жүйелеп, нақты тұжырымдар жасау қажет.

«Метатмәтінділік (metatextuahle) – екі мәтінді біріктіруші түсініктеменің мәтіндермен өзара байланысы (туындаған мәтін метамәтін деп аталады) [5, 227]. Н. Пьеге-Гро аталмыш еңбегінің «Негізгі түсініктер» бөлімінде осы анықтаманы ұсынады.

«Метамәтін сөйлеушінің мәтінін бір жағынан дұрыс ұғынуға жәрдемдесе, екінші жағынан, мәтін бөліктерін өзара байланыстыруды қамтамасыз етеді», - дейді лингвист ғалым Н.Уәли [6, 52].

Метамәтін тек мәтіннің ішінде ғана әрекет етеді, оның дербес болуы мүмкін емес. Егер оны мәтіннен бөліп алса, түсініксіз болып қалады. Мәтін құрылымының мағыналық бөлшектері – базалық (түпкі, бастапқы) мәтін және метамәтін. Бұл екеуі бір-бірін толықтырып тұрады, әрі бір-бірімен байланысы бинарлық оппозициялық сипатта болуы да мүмкін.

«Лингвистер үшін метамәтін – гетерегонды (әртекті) компоненттерден тұратын қосмәтін; семиотиктер үшін – бастапқы, әуелгі тілдің мағынасын ашатын кілт; ал, әдебиеттануда метамәтін аясына тек мән-мағынаға бағытталған мәтін ғана емес, ол туралы автордың сөзі де кіреді. Мета айтылымның кәдімгі қос дауысты сөзден айырмашылығы – мұнда эстетикалық шекара автор мен қаһарманның емес, әуелгі автор мен «автор бейнесінің» ара жігін анықтайды. Метамәтіннің арқасында, әуелгі автор шығарманы тудырушыны меншікті образына айналдырады», – деп жазады мета мәтіннің теориялық тұжырымдарын ұсынып жүрген Ким Хен Ен [7, 205].

Метамәтін туралы сөз болғанда жалпы мәтін құрылымын анықтай түсу мақсат етіледі. Зерттеушілер әдеби аудармаға қатысты алғандағы мәтіндер арақатынасын анықтауда да метамәтін ұғымына соқпай өтпейді.

Өткен XX ғасырдың 60-70 жылдарында көркем аударма мәселелері тұрғысынан түпнұсқа және аударма мәтіндердің арақатынасына қатысты бірсыпыра зерттеулер жарық көрді. 70-жылдардан кейін де бұл мәселе жалғасын тауып, осы бағытта кең көлемдегі зерттеулер жазылды. Олардың ішінде чех зерттеушісі А. Поповичтің еңбегін атай аламыз. Аударма мәтін басқа әдеби мәтіндерге қатысты алғанда ерекше мәтін болып санала ма деген сауалға жауапты А.Попович «мета» ұғымы аясынан табады. Сөйтіп, мәтіндер арасындағы әртүрлі байланыс тәсілдері типологиясын анықтауды алдына міндет етіп қояды. Осылайша ол барлық мәтіндерді протомәтін және метамәтін деп жіктейді. Протомәтін, екінші сөзбен айтқанда, түпмәтін. Метамәтінді протомәтіннің моделі, екі мәтін арасындағы мәтінаралық инварианттың әрекет ету тәсілі, байланыс нәтижесі деп сипаттайды [8, 184]. Сөйтіп, екі мәтінді біріктіретін құрылым – *протомәтін мен метамәтін* – метамәтін типологиясын туындатады. Бұл құрылымды тек аударма мәтіндерге қатысты ғана емес, тұтастай мәтін құрылымын қарастырғанда негізге алған жөн деп білеміз.

Метамәтін туралы теориялық тұжырымдардың ішінде тек бір бағытта шектелмей, екінші бір тарапқа бастайтындары да кездеседі. Мәселен, В.А.Шаймиев «Метамәтін бе, әлде метадискурс па?» деген сауалды көлденең тартады [9, 563]. Метамәтін туралы анықтамаларды, оның талдамаларын (негізінен Вежбицкаяның) мысалға келтіре отырып,

ол мәтіннен гөрі дискурса назар аударады. Метамәтіндік құрылымға тоқтала келе «Бұл құрылымға ситуативті-прагматикалық мазмұн тән екендігі айқын дәлел. ...Сондықтан қарастырылып отырған құрылым пішіндік тұрғыда метамәтін болып табылады деу қисынды. Шартты түрде алғанда, ол шын мәтінде метамәтін. Ал, мазмұндық, яғни дискурстық тұрғыда, ситуативті-прагматикалық мәнін және мәтіннің дискурстық ерекшелігін ескергенде, бұл құрылым метадискурстық болады. Басқаша айтқанда, шифтерлерге (индикативтік символ) ұқсас мұндай құрылым сөз түсінуді мәтіндік деңгейден дискурстық деңгейге «аударды». Сондықтан да мұндай құрылымды мазмұны және қызметі жағынан метадикурс ретінде сипаттаған орынды» [9, 564] дейді. Ғалымның бұл айтқаны қисынға келеді. Ол мәтіннің метадикурсивті қызметі көпфункционалы деп, репрезентативті, мәтінтүзушілік және медиативті функцияларын атап көрсетеді [9, 564].

Метадикурс

- мифтік баяндардың символикалық мәнін түсіндіретін туынды мәтінге (мифті негігі мәтін деп алсақ);

- фольклорлық мұраларда жасырылған мағыналарға;

- ауыз әдебиеті үлгілеріндегі тұспал, ишарамен айтылған әңгімелердің кейінгі мәтіндерде түсіндірілуіне қатысты болып келеді. Мысалға би-шешендер, жыраулар толғауларындағы астарлы сөздерге түсініктеме беретін кейінгі мәтіндерді алуға болады.

Бұқар жырау Қалқаманұлының бір толғауының шығуы туралы аңыз М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында (729-бума, 3-дәптер. Жинаушы Тәшбаев Асылбек, 13.01.1971 тапсырылған) сақталған, сондай-ақ Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамса» еңбегінде кездеседі.

XV ғасырда өмір сүрген әйгілі Асан қайғы Жәнібек ханға толғауында былай дейді:

Әй, Жәнібек, қарасаң,

Қилы заман болмай ма,

Суда жүрген ақ шортан

Қарағай басын шалмай ма,

Мұны неге білмейсің?! [10, 121]

Мұндағы тұспалды сөздің мәнісі арада үш ғасыр уақыт өткенде, ХҮІІІ ғасырда, Абылай ханның сұрауына жауап ретінде Бұқар жырау тарапынан былай түсіндіріледі (мысал Қ.Халидтің «Тауарих хамса» еңбегінен алынды):

Қарағай судан қашып,

Суға біткен бір дарак.

Шортан суға шыдамсыз

Балықтан шыққан бір қарак.

Ойлама шортан ұшпас деп,

Қарағайға шықпас деп [11,110].

Қ.Халид еңбегінде Жәнібек ханға айтылған толғаудың тағы бір нұсқасы бар. Оны автор 1871 жылы Құдабай ақынмен кездескенін, оның Қойшан деген кісіден естігенім еді деп айтқанын келтіреді. Ол өлең мынадай:

Мұнан соң қилы-қилы заман болар,

Заман азып, заң түзіп жаман болар.

Қарағайдың басына шортан шығып,

Бабалардың дәурені тамам болар [11, 112].

Екінші нұсқада «қарағайдың басына шортанның шығуы» «ббалар дәуренінің тәмам болуы» деп түсіндіріледі. Екі нұсқада да «қилы заманның» сипаты қарағайдың басын шортанның шалуымен тұспалданады.

Келтірілген екі толғауда алдыңғы мәтіндегі ойға кейінгі мәтінде түсініктеме беріледі. Асан қайғының толғауы протомәтін (түпмәтін) болса, Бұқар жыраудың толғауы – метамәтін. Метамәтін мен метадикурсқа қатысты пікір-тұжырымдар тұрғысынан алғанда ауыз әдебиеті туындысы болып саналатын екі жыраудың толғауы осылай

сипатталады. Бұл мысалда гетергонды құрылымнан тұратын қосмәтінділік те, бастапқы мәтіннің тұспалын түсіндіру де, эстетикалық шекара да бар. Бұқар жыраудың Асан қайғы толғауына түсініктеме беруін, мазмұны және қызметі жағынан метадикурс (В.А.Шаймиев) ретінде де сипаттаған да орынды. Алайда, бұл ұғым біз үшін метамәтінділікпен тікелей байланысты, сол негізде туындап отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. В 2-х тт. Т 1. М.: Искусство, 1983. – 480 стр.
- 2 Armin P. Frank. Theorie im Gedicht und Theorie als Gedicht. Literaturwissenschaft zwischen Extremen: Aufsätze und Ansätze zu aktuellen Fragen einer unsicher gemachten Disziplin. - Berlin, New York, 1977, pp. 131-169.
- 3 Müller-Zettelmann E. Lyrik und Metalyrik. Theorie einer Gattung und einer Selbstbespiegelung anhand von Beispielen aus der englisch-und deutschsprachigen Dichtkunst (Heidelberg, 2000), p. 170.
- 4 Фатеева Н.А. Интертекст в мире текстов: Контрапункт интертекстуальности. Изд.3-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. – 280 с.
- 5 Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности: Пер. с фр. / Общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Коенкова. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 240 с.
- 6 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт...диссертацияның авторефераты: 10.02.02. - Алматы, 2007. – 60 б.
- 7 Ким Хён Ён. Теория метатекста и формы ее проявления в поэтике. // Acta Slavica Iaponica. Journal of Slavic Research Center. – Hokkaido, 2004. – № 21. – P. 202–213. Интернетресурс: <http://hdl.handle.net/2115/39437>.
- 8 Попович А. Проблемы художественного перевода. – М.: Высш. шк., 1980. – 199 стр.
- 9 Шаймиев В.А. Так метатекст или метадикурс? // Вестник Башкирского университета. 2012. Т. 17. Стр. 563-565.
- 10 Он ғасыр жырлайды. - Алматы: Дәуір, 2006. – 408 б.
- 11 Халид Қ. Тауарих хамса (Бес тарих). Ауд. Б.Төтенай, А.Жолдасов. - Алматы: Издат Маркет, 2006. – 296 б.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы выводы о метатексте, который является новым объектом исследования в литературоведении, а также изложены собственные мнения авторов.

Толкование метатекста в литературоведении изложено в трудах теоретиков романтизма, продолжаясь в выводах структуралистов и постструктуралистов, выделена важность литературного анализа на сегодняшний день.

RESUME

The authors of the article analyze the conclusions about the metatext, which is a new object of the research in literature studies and also offer their own views.

Explanation of the metatext in literary studies takes place in the works of romantic theorists and are reflected in the conclusions of structuralists and poststructuralists; the importance of nowadays literary analysis is highlighted.

Н.Г. Шаймердинова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
д-р филол. наук, профессор

Тюркские языки в формировании языковой ситуации в Республике Казахстан (коммуникативные интенции)

Аннотация

В статье рассматривается языковая ситуация в Республике Казахстан, в котором после обретения суверенитета кардинально изменилась языковая политика государства, направленная на развитие казахского языка как государственного, русского языка как межнационального, создание условий для развития языков других народов, проживающих в Казахстане. Дается лингвистический анализ письменной речи казахоязычных и русскоязычных респондентов.

Ключевые слова: языковая ситуация, полиязычие, тюркские языки, коммуникативная интенция, билингвизм, казахоязычные и русскоязычные респонденты.

С 2015 года языковая политика государства в Республике Казахстан приобрела новое направление, активно пропагандируется идея полиязычия, владение 3-мя языками: казахским, русским, английским. При этом казахский язык по-прежнему остается государственным языком, как отмечено в Конституции и Законе «О языках в РК» суверенного Казахстана с 1991 года. За 25 лет суверенитета выросло новое поколение людей, которые достаточно хорошо владеют казахским языком, 80-90% детских садов, школ, колледжей и вузов с государственным языком обучения. Казахский язык стал ведущим языком науки, здравоохранения, СМИ, сервиса, документации и законодательства, внутренней и внешней политики государства. Чтобы быть успешным в социальном и в карьерном росте русские, немцы, поляки, татары, киргизы, уйгуры и многие другие народы, живущие в Казахстане, изучают и владеют казахским языком, хорошо знают казахскую культуру.

О языковом строительстве, языковой ситуации в Республике Казахстан и функционировании русского и казахского языков в республике подтверждают и данные, полученные в результате исследований Международного проекта «Взаимодействие истории, культуры, языка тюркских народов в

постсоветском Казахстане», осуществляемого нами (кафедрой тюркологии ЕНУ им. Л.Н.Гумилева) совместно с учеными Берлинского Свободного университета и университета Франкфурт-на Майне им. Гёте. В рамках этого проекта были проведены специальные социокультурные исследования истории, культуры, языка тюркских народов, проживающих в Казахстане. Они сводились к следующему: полевые экспедиции в южные, восточные и северные регионы Казахстана, интервьюирование респондентов, запись и документирование разноязычных текстов, образцов устного народного творчества, анкетный опрос, на основании последнего созданы базы данных и специальный сайт [www.turki.weebly.com]. Применительно к нашим исследованиям по данным последней переписи населения 2009 г. всего тюркских народов в Республике Казахстан, включая коренной казахский народ, оказалось 25 [2]:

№	Национальность	Кол-во людей по переписи населения РК 2009г	Необходимое кол-во анкет
1	азербайджанцы	85.292	170
2	балкары	1.798	18
3	башкиры	17.263	100
4	хакасы	223	11
5	чуваши	7.301	73
6	долганы	3	0
7	гагаузы	493	25
8	якуты	119	6
9	караимы	231	12
10	каракалпаки	2.828	28
11	карачаевцы	995	50
12	киргизы	23.274	100
13	кырымчаки	35	7
14	кумыки	481	24
15	ногайцы	276	24
16	татары	204.229	200
17	крымские татары	1.532	15
18	шорцы	96	5
19	тувинцы	37	7
20	турки	97.015	194
21	туркмены	2.234	22
22	узбеки	456.997	200
24	уйгуры	224.713	200

Важным составляющим анкетного опроса проекта является языковой блок, в котором в качестве ключевых вопросов рассматривались вопросы образования, владение родным языком, изучение его в дошкольных, школьных и вузовских программах, использование родного языка, владение казахским и русским языками, отношение к ним и их использование.

Башкирский язык. Башкиры, проживающие в РК, также в основном образование получают на русском языке:

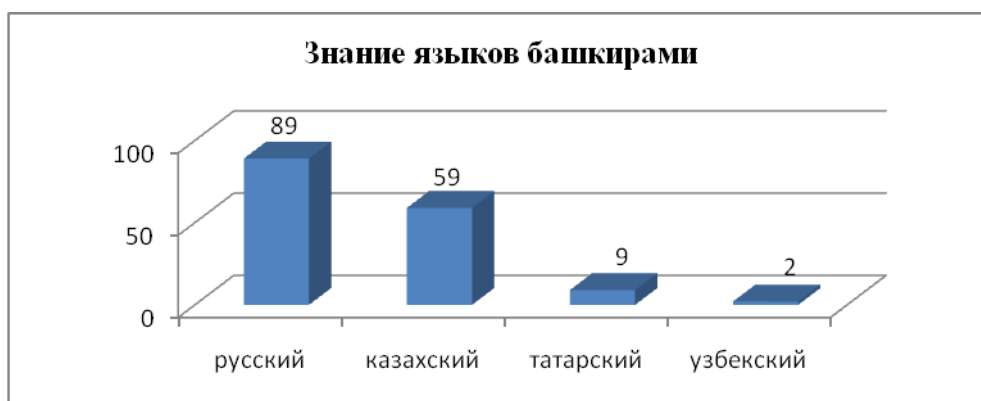

Язык	Образование						
	Начальное		Среднее		Высшее		
	Дошко- льное	Началь- ное	Неокончен- ное среднее (техникум, колледж)	Сред- нее	Неокон- ченное высшее	Высшее (бакалав- риат, магистра- тура)	После- вузовское (аспиран- тура, док- торантура)
Рус.	40 чел.	46 чел.	31 чел.	31 чел.	11 чел.	13 чел.	1 чел.
Каз.	3 чел.	3 чел.	-	1 чел.	1 чел.	-	-
Другое	15 чел.	15 чел.	9 чел.	16 чел.	1 чел.	2 чел.	-
Нет данных	34 чел.	28 чел.	52 чел.	44 чел.	79 чел.	72 чел.	91 чел.

Но в то же время из 92 опрошенных информантов 86 человек считают своим родным языком башкирский язык (но 77 информанта признались, что при разговоре на родном языке они смешивают казахский и русский языки) и только 6 человек в качестве родного указали либо казахский, либо русский, либо татарский языки [3, с.209].

Башкиры, меньше чем татары владеют государственным казахским языком - 59 человек (64%) и русским языком - 89 человек (97%), 9 человек знают татарский, 2 человека знают узбекский язык (см. диаграмму)

Коммуникативная компетенция башкир имеет смешанный характер: 24 информанта активно говорят и пишут на башкирском, 26 человек - на русском, 6 человек - на казахском языках. Имеет место также билингвизм 14 чел. - на русском и казахском, 11 чел. - на башкирском и русском; 3 чел. на башкирском и казахском языках (см. диаграмму).

Подобный анализ по употреблению русского и казахского языков, владению родного языка был осуществлен автором и с гагаузами, проживающими в Республике Казахстан [4, с. 278-285].

Для выявления более четкой картины языковой ситуации в Республике Казахстан мы подвергли анализу не только коммуникативные компетенции тюркских народов республики, но и компетенции коренных жителей казахов. В эксперименте приняли участие студенты кафедры тюркологии Евразийского национального университета им. Л.Гумилева специальности: 5В021200 – «Тюркология», всего 75 респондентов, из которых 46 студентов обучаются в группах с государственным языком обучения, что составляет 61,3% и 29 человек - в русских, что составляет 38,7%.

Казахоязычных студентов на 22,6% оказалось больше, чем русскоязычных, что подтверждает тезис: за годы суверенного Казахстана в разы увеличилось казахоязычное дошкольное, школьное и вузовское образование. Вместе с тем определилась характерная РК языковая ситуация, когда казахоязычные коммуниканты хорошо владеют письменной и устной русской речью. Из 46 казахоязычных студентов-тюркологов только 9 студентов в устной коммуникации допустили коммуникативные сбои, а в письменной речи допустили ошибки в языковой системе русского языка, а 30 респондентов, что составляет 65% казахоязычных студентов, достаточно хорошо владеют устной и письменной русской речью. Семь человек из общего числа казахоязычных студентов (46 чел.) являются активными билингвами, обладают свободным переключением кодов с казахского на русский язык, с русского на казахский язык во всех сферах деятельности. Их письменная речь на русском языке грамотна и не нарушает норм русского языка.

Коммуникативные сбои в русской речи казахских информантов наблюдаются в морфолого-синтаксической системе: в употреблении падежно-предложных конструкций имени существительного (непонимание коммуникантами многозначности русских падежей и многообразия их средств выражений), форм числа, употреблении предлогов и родовых форм (в силу отсутствия предлогов и категории рода в казахском языке), видо-временных форм (в силу отсутствия категории вида в казахском языке). Приведем некоторые иллюстрации из текстов студенческих работ (*примечание: коммуникативные нарушения подчеркнуты*):

1. Этот эссе будет незаконченным, потому что мой дверь вдохновений, еще не закрылось (Абдешева Айнур, 2 курс) - ошибки в употреблении рода.
2. В этом мире можно вдохновиться многим у турков, например, ихне кухней, ихне литературой, ихне одеждой (Абдешева Айнур, 2 курс) - грамматические ошибки в употреблении местоимения, орфографические и стилистические ошибки.
3. Пообедав я иду в курс английского. После этого пойду в общежитие (Болыс Аида, 1 курс) - неправильный выбор предлога и формы настоящего времени.

4. Утром я проснусь в 7 часов, позанимаюсь утренней гимнастикой, позавтракаю, выйду из дома и пойду в университет (Мейрбек Арман, 3 курс) - употребление форм будущего времени, вместо форм настоящего времени.
5. Вступать в различные, развивающиеся группы молодых людей, в молодежную политику. Ставить перед собой цели и стремиться достигнуть и включить, внести вклад в свою родину (Толегенова Анар, 2 курс) - смысловые, стилистические ошибки.

Следует отметить, что подобные коммуникативные сбои в устной и письменной речи можно наблюдать на рынках, в сфере сервиса, в учреждениях образования, здравоохранения, культуры, когда из-за переноса столицы из Алматы в Астану казахи из южных, юго-западного, юго-восточных регионов, жители сельской местности мигрировали в новую столицу, а также в северные, центральные области республики.

Русские в Республике Казахстан и казахи с русским языком обучения демонстрируют владение казахским языком намного хуже, чем казахоязычные информанты, что также подтверждает эксперимент со студентами тюркологами.

При освоении казахского языка у русскоговорящих коммуникантов наблюдаются типичные коммуникативные неудачи фонетического, лексического, грамматического характера. В фонетико-фонологической системе коммуникативные сбои обусловлены различием артикуляционных баз казахского и русского языков. Так, фонетические ошибки наблюдаются при произношении специфических звуков казахского языка. В речевой деятельности русскоязычных коммуникантов нарушается краткость гласных [ы], [і] в словах, типа Атырау [Атрау], сабын [сабн] и т.д. В казахской речи русскоязычного коммуниканта гласная [о] редуцируется по аналогии с русской фонемой, что приводит к семантическим искажениям, поэтому отан (родина), звучит как [атан], орман (лес) как [арман], антропонимы Олжас и Шолпан звучат как [Алжас] [Шалпан], что ведет к семантическим искажениям или к нарушениям смысла («атан» означает «кастрированного верблюда»; «арман» - «мечту»). В грамматической системе ошибки наблюдаются в употреблении падежных форм, залоговых и притяжательных форм (например, сопряженность значения обладания родительного падежа с аффиксами притяжательности -ымыз/-іміз/-сы/-сі. Для русской языковой картины мира неприемлемо значение «двойного обладания», поэтому и происходят коммуникативные нарушения в изафетных конструкциях казахского слова: «біздің ауылымыз» звучит как «біздің ауыл» и т.д. Подобные ошибки установлены в письменной речи студентов-тюркологов (*примечание - слова с ошибками подчеркнуты, в скобках даны правильные формы*):

1. ...екіншілер әлемді көру, немесе бықытты отбасына құру (Жаныбек Сымбат, 4 курс) - ошибка в притяжательно-падежной форме.
2. ... әр бала (ның) дені сау болсындығын (болгандығын), ата-анасы да жақын сүйген болсындығын (Жаныбек Сымбат, 4 курс) - ошибка в употреблении Род.п.; болсындығын - неверное образование причастной формы на -ған.
3. Әкесі (әкем) Палодар қаласыңда туыды (туылды), апам Алматыдан болады (Аубакирова Гульдана, 3 курс) - 1) ошибка в употреблении 1 лица притяжательной формы; 2) туыды - неверное употребление страдательного залога.
4. Кешке асты жанұямен бірге қабылдаймын "Вечером вместе с семей принимаю ужин" (Глеубай Айғаным, 2 курс) - семантико-синтагматическая ошибка қабылдау "принимать", можно қонақты қабылдау "принимать гостей".

Ошибки русскоязычных респондентов обусловлены в целом типологической особенностью тюркских языков, в т.ч. казахского языка.

Анализ носителей языков тюркских народов Казахстана, казахского и русского языков показал, что языковая ситуация в Республике складывается из знания носителями языка государственного казахского, межкультурного русского и языков этносов, проживающих в стране, в т.ч. тюркских этносов. Коммуникативная активность жителей Республики Казахстан складывается из владения родного языка, казахского и русского

языков. Тем не менее наблюдаются различные степени владения указанными языками. Русскоязычные респонденты делают гораздо больше коммуникативных нарушений в устной и особенно в письменной казахской речи, чем казахоязычные респонденты. Однако степень владения русским языком далеко не одинаков в разных регионах страны: в северных и центральных, северо-восточных, северо-западных достаточно высокий, напротив, в южных, юго-восточных, юго-западных - невысокий. Казахоязычные коммуниканты в большей степени владеют двумя, тремя языками. С новой языковой политикой государства растет необходимость владения и английским языком, жители Казахстана, в т.ч. казахоязычные коммуниканты могут владеть и четырьмя языками.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Сайт www.tuyrki.weebly.com.
- 2 Сайт www.stat.gov.kz.
- 3 Шаймердинова Н.Г. Татарская диаспора Казахстана: социокультурные аспекты// Материалы международной научно-практической конференции "Литература и худ.культура тюркских народов в контексте Восток-Запад" - Казань, КФУ, 2015. - С.590-601.
- 4 Невская И.А., Тажибаева С.Ж., Шаймердинова Н.Г., Шенинг К., Тусупов Ж. Тюркский мир Казахстана: исследование языков и создание базы данных Global-Turk//International Journal for Information and Analytics. - Astana, International Turkic Academy, 2016. - 105-116 S.

ТҮЙІН

Мақалада еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы қазақ тілінің мемлекеттік тіл, орыс тілінің ұлтаралық тіл ретінде дамуына және Қазақстанда тұратын басқа этнос тілдерінің дамуы үшін жағдай жасауға бағытталған жаңа тілдік саясат негізіндегі Қазақстан Республикасындағы тілдік жағдаят қарастырылады. Қазақ тілді және орыс тілді респонденттердің жазбаша сөйленім әрекеттеріне лингвистикалық талдау жасалынады.

RESUME

The article examines the language situation in the Republic of Kazakhstan, which, after gaining sovereignty, radically changed the language policy of the state aimed at the development of the Kazakh language as a state language, and the Russian language as an interethnic language, creating conditions for the development of the languages of other ethnics living in Kazakhstan. Linguistic analysis of the written speech of Kazakh-speaking and Russian-speaking respondents is given.

Аннотация

Бұл мақалада Павлодар-Ертіс өңірінен шыққан М.Әлімбаев, И.Байзақов, С.Торайғыров сынды қаламгерлердің шығармаларында кездесетін кірме сөздер арнайы сөз болады. Авторлар ақындар тіліндегі араб-парсы тілінен енген кірме сөздерді іштей тақырыптық топтарға жіктеп көрсетеді.

Түйін сөздер: тарих, мәдениет, қарым-қатынас, құбылыс, кірме сөздер, араб-парсы сөздері, мағына, қаламгер, шығарма, лексикалық бірліктер

Ғ.Қ. Резуанова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, филол. ғыл. канд., доцент

В.А. Шнайдер

Инновациялық Еуразия университеті, филол. ғыл. канд., доцент

Павлодар Ертіс өңірі қаламгерлерінің шығармаларындағы араб-парсы тілдерінен енген сөздер

Тіл адам баласының қатынас құралы болуымен қатар, халықтың мәдениетін, өркениетін, әлеуметтік күйін, дүниетанымын бейнелеуде маңызды рөл атқарады.

Көркем шығарма ұлттық болмысқа қатысты мәселелерді жинақтайтын күрделі құбылыс, біртұтас дүние ретінде әр ұлттың өзіне тән мәдениетінен, мінезінен, жан-дүниесінен хабар береді және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді.

Мол әдеби мұрасымен, ақындығымен тәнті еткен қаламгерлер қатарында Павлодар-Ертіс өңірінен шыққан М.Әлімбаев, И.Байзақов, С.Торайғыровтарды да айтуымызға болады. Олар – қазақ ұлттық мәдениетінің аса белгілі қайраткерлері. Мәселен, Иса Байзақов суырып салма ақындығымен қатар сазгер, театр қайраткері. Ол жай ақын емес, М.Әуезовше айтқандай, «желпініп, үзілмей соққан сар даланың желі сияқты, сол даладай кең, мол ақындықтың иесі». Иса Байзақовтың тілінде халықтың мәдени өмірі мен тарихы, мындаған жылдар бойы жинақтаған танымы мен білімінің көрінісі жатыр.

Бұл қаламгерлер поэзиясының тілдік табиғатын халқымыздың тарихымен, таным-түсінігімен байланыста қарастыру қазақ тіл білімінде ұлттық танымға негізделген жаңа үрдістегі зерттеудің мәнін ғылыми тұрғыдан байытары сөзсіз. Біз бұл ақындардың шығармаларында қолданылған кірме сөздерді лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан қарасты-

руды мақсат еттік. Себебі қай қаламгерлердің тілінде болмасын, кірме сөздердің қолданысы назар аударып, ерекше сөз етуді қажет етеді. Жалпы, өзге тілдерден сөз қабылдау – тілдердің бәріне де тән құбылыс. Қазақ халқы да өзінің ұзақ даму тарихында бірсыпыра елдермен араласып, қарым-қатынаста болған. Осы аралас-құраластықтың, қарым-қатынастың нәтижесін тіліміздің лексикалық қабаттарынан байқаймыз. Сөздік қорымызға енген кейбір сөздердің әбден сіңісіп кеткені соншалық, кейде олардың кірме сөздер екенін де аңғармаймыз. Олар күнделікті тұрмыста, ғылым салаларында, көркем әдебиетте белсенді қолданысқа енген. Қазақ тіліндегі кірме сөздердің басым бөлігін араб, парсы, монғол, орыс сөздері құрайды. Араб және парсылық сөздердің дыбыстық тұлғасы қазақ тілі заңдылықтарына бағынып, тіліміздегі төл сөздер қатарына қосылып кеткен. Лингвистер болмаса, көпшілік ажырата да қоймайды. Павлодар-Ертіс өңірінен шыққан қаламгерлер туындыларын зерттей отырып, олардың тілінде қолданылған бөгде тілдік элементтердің дені – араб, иран, орыс сөздері екенін байқадық. Мәселен, *Мұнартып көңілдің хошын; Көпке куә әріден Бабам көзі – самырсын!; Құлайды емен тік тұрып; Шайқастарда шыдап бақтық қайыспай, Жай түсіріп дұшпанға; Сағынған солдат көңілі хабар күтті, Ынтығып күнді санап, апта санап* («Ақмандайлым»). М.Әлімбаевтың «Ақмандайлым» туындысынан алынған бұл жолдардағы қарамен белгіленген сөздердің қай тілден енгені және олардың білдіретін мағынасын «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» бойынша айқындалық. Мұндағы *хош* [иран] – көңілдің жан сүйсінерліктей жай-күйі, ықылас-зауқы. *Куә* [иран] – болған істің ақиқатын растаушы, шындығына айғақ болушы. *Дұшпан* [иран] – қас жау, қара жақ. *Хабар* [араб] – болған іс, оқиға, сондай-ақ біреулердің хал-жайы жөнінде білдірілген қысқаша мәлімет. *Апта* [иран] – ұзақтығы жеті күн тәулігіне тең уақыт өлшемі. Сол сияқты бұл жолдарды самырсын және емен деген өсімдік атаулары да кездеседі. «Самырсын» – өте биік өсетін қылқан жапырақты ағаш; қарағайдың бір түрі болса, «емен» – шамшат тұқымдасына жататын жалпақ жапырақты көп жылдық ірі ағаш.

И. Байзақовтың «Аспандағы аққуға ән қосайын» өлеңінде де кірме сөздер кездеседі.

Мысалы:

*Қырандай көз айырмай Дауыл қақты,
Көк найзам күл-күл болды неміс сапты.
Ол салды айбалтамен, мен сермедім,
Сынығын найзасының аспанға атты.*

Мұндағы *найза* [иран] – ұшы істік, ағаш сабы бар соғыс құралы. Ал «Клеопатра» өлеңінде де кірме сөздер молынан ұшырасады. Мәселен,

*Ырзамын өміріме көп жасаған,
Қимайды қу тірлікті итжанды адам.
Ең соңғы ләззәтімді татып өлем –
Қойныңды аш, сұлу патшам, енді маған.*

Осы өлең жолдарында қарамен берілген сөздерге тоқталсақ, *патша* [иран] – төңкеріске дейінгі Ресей монархиясының титулы, билік иесінің атағы. Ал «ырза» араб тілінен енген *разы* сөзінің варианты. Л.З. Рүстемовтің «Араб-иран кірме сөздерінің қазақ-орыс түсіндірме сөздігінде» *разы* сөзі екі түрлі мағына беретіндігі айтылған: 1) қанағаттанған, көңілі жай; 2) сүйкімді – келіскен, көңілі жай тапқан [1, 238]. *Ләззат* - араб сөзі. Бұл сөздің беретін мағынасы жан рақаты, сүйсінгендік [2, 444].

*Ақбөпе диуанамен қалды оңаша,
Қорықпаңыз үшкіремін жас құдаша.
Ұсынды Әмірқанның сақинасын,
Шырағым, жазыласың, бек тамаша* («Ақбөпе»).

Осындағы «диуана» сөзі иран тілінен енген. Қазіргі тілде ол ырзығын көптен тілеп кәсіпсіз жүретін діндар, тақуа адам деген мағынада қабылданады. Ал негізінен келгенде, ол иранның «див» - *қатыгез рух* және «-ане» деген сын есім мен үстеу жасайтын

қосымшасы арқылы жасалған. Иран тілінде бұл сөз екі түрлі мағынада жұмсалады: 1) таңғажайып, біраз түсініксіз; 2) қайыршы, сұрамсақ [1, 94].

И.Байзақовтың шығармаларында *пенде, баба, мейман, дарига, мерурет* және т.б. иран сөздері де кездеседі. Кірме сөздердің енді бір тобы араб сөздері болып табылады. Ол сөздерді лексика-семантикалық тұрғыдан жіктегенде жиі қолданылғаны дінге, имандылыққа байланысты лексикалық бірліктер. Мысалы:

Діннен біз нені білуші ек:

Сәресін ішсе үлкендер.

Сәресі – таңертең, күн шығып келе жатқан кез дегенді білдіретін араб сөзі, қазақ тілінде ораза кезінде аузы берік адамның ауыз бекіту үшін таң алдында ішіп-жейтін асы деген мағынада жұмсалып жүр.

«Жаным!» десе, жәбірлеп алатындай,

Жәбірлесе, айрылып қалатындай,- деген жолдардағы «жәбірлеу» сөзі арабтың – зорлық-зомбылық, қиянат, қорлық дегенді білдіретін сөзі.

Ал аязға не дауа?

Өн бойыңа он мың ине сұққасын?!

Мұндағы дауа [араб] – ем, шипа.

Ал ояну қиямет боп шықпасын?! дегендегі «қиямет» сөзі де арабтың сөзі. Ол – ислам дініндегі о дүние туралы ұғым дегенді білдіреді.

Аузынан шыққан соңғы арыз:

- Мойнында деген мол парыз!

Бұл жерде қарамен көрсетілген екі сөз бар: «арыз» және «парыз». Арыз [араб] – өтініш, шағым. Бұл жерде, яки өлең жолында, мұң-мұқтаж, тілек мағынасында жұмсалып тұр. Арабтың «парыз» сөзі сол тілде бес түрлі мағынада қолданылады екен. Ол: 1) болжам; 2) міндет, парыз; 3) талап; 4) салық салу; 5) кесім. Демек, қазақ тілінде парыз сөзі өзінің екінші мағынасында ғана – мұсылманның міндетті түрде өтейтін борышы түрінде қолданылады.

Қарай алмай, жолай алмай аруға,

Кете бардым әдеп сақтап, тыйылып деген жолдарда кездесетін «әдеп» сөзі де төл тілінде екі түрлі мағынада жұмсалса, қазақ тілінде соның екінші мағынасында – адамдар қарым-қатынасындағы ізгілік нормаларының мүлтіксіз орындалуын білдіретін, қауымдасып өмір сүрудің дәнекері болып табылатын ахлақ ережелерінің жиынтығы мағынасында қолданылады.

Алғы шепте көрдім мен

Ақ қайыңды азап шеккен жастайын.

Азап [араб] – қайғы, мұң. Қазақ тілінде көбіне шарифат заңдары бойынша істеген күнәсі үшін берілетін жаза ретінде қабылданады.

Ертіс өңірі қаламгерлерінің шығармаларында араб, иран сөздері едәуір кездеседі. С.Торайғыров шығармаларында әдеби тілімізге енгендерімен қатар, қазақ тіліне тереңдеп енбеген, көпшілік халыққа түсініксіз сөздер де қолданыс тапқан. Әдеби тілге енбеген, түрлі стильдік мақсатта қолданылған С.Торайғыров тіліндегі араб, иран сөздеріне тоқталатын болсақ:

Талип (арабша) – шәкірт, оқушы, тәлімгер деген ұғымды білдіреді. Ақынның өлеңінің өзі осылай «Талиптарға» деп аталады.

Милеттің кел майданға, талиптары,

Дерті бар, дәрмені жоқ, гарыптары!

Оқыған жастарының арқасында,

Көз ашты көрші жұрттың халықтары.

Сондай-ақ мантық (арабша) – сөз, логика деген ұғымды білдіреді, жазушы қолданысында – «кітап аты».

Қаниша жыл Хашия мен Мантық шайнап,

Керілдесін шатуға («Оқуда мақсат не?»).

Сол сияқты *хатымкер, мұрит, таунық* т.с.с. сөздер де ұшырасады. Енді осы сөздердің мағыналарына келейік: «хатымгер» (арабша) – белгілі бір оқу орнын бітірген адам. «Мұрит» (арабша) – пірге қол тапсырған адам. «Таунықты» (арабша) – нәрсенің анық-қанығына жеткен кісі; бақытты. Өлең жолдарынан мысалдар келтіретін болсақ:

Көп жатып, «хатымкер» атын алып,

Елге апарып сатуға?

Ә! Бұлай болса керек енді:

Сәлде, шапан киюге;

Мұрит болып ишанға бас июге,

Жас басымнан таунықты сопы болып,

Сол есімнен тоқты-торым жиюға («Оқуда мақсат не?»).

Бұдан басқа С.Торайғыров шығармаларында діни сөздер де көптеп ұшырасады. Мысалы: *алхам, жадит, хадим, сүре, дұға* сөздері. Мәселен,

Бұлардың бар тапқаны көзін сату;

Кім өліп, кім жеткенін аңдып жату,

Біlmесе де алхамның гибарасын,

Жемтік көрсе молдамын, - деп тістей қату («Оқуда мақсат не?»). Мұнда алхамның гибарасын білмеу деп тұрғаны «кұранның қарасын танымау» деген мағынада.

Ал «Анау-мынау» деген шығармасының мынау бір өлең жолдарында *хадим, жадит* сөздері қиюластырылған. Мәселен, *Мынау жерде хадим тұр, Қарқарада жаны тұр. Ілініп-салынып әлі тұр. Бірер күндік халі тұр. Анау жерде жадиттер, Одан біздер үміткер, Олардан тәлім алмасаң, Көрген күнің болар тар.* Мұндағы «хадим» деген араб сөзі – ескі оқу, ал «жадит» – жаңаша, төте оқу дегенді білдіреді.

Сұлтанмахмұттың «Қамар сұлу» романында да «*рушді сыныф*», «*игдади сыныф*» сияқты сирек кездесетін кірме сөздер көптеп кездеседі. Шығармадан үзінді келтірелік: «*Мұсылманша оқуды екеуі сабақтас болып оқып рушді сыныфтарын бітіріп, онан соң, ауылнай шkolда оқып тәмамдаған соң Қасенді әкесі гиназияға енгізіп, Ахмет қолының қысқалығынан онан артық ұзай алмай қалғандығына бірсыпыра жыл болып еді. Ахмет одан соң да тағы талпынып оқып, игдади сыныфтарын бітірді*». Мұндағы «рушді сыныф» (араб сөзі) – 5-7 сыныптар көлеміндегі оқу да, «игдади сыныф» (араб сөзі) – 10 класс көлеміндегі оқу. Ал «школа», «гимназия» орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген кірме сөздер.

Шығармада сондай-ақ *шаһыбаз, түкказибан* сияқты кірме сөздер де қолданыс тапқан. Мәселен,

Оқумен ойы жеткен шаһыбаздары

Тұрады-ау атқан оққа көкірек керіп.

Мұндағы «шаһыбаз» – сабаз деген мағынадағы парсы сөзі. Жоғары санаттағы кісі дегенді білдіреді.

Қаламгер шығармасынан үзінді келтіре отырып, қолданысқа енбеген тағы біраз кірме сөздерді кездестірдік. Мәселен: «*Әне, бір мезгілде Бәйтек молда ұшып тұра келіп, киіз боқшасының ішінен шеттерін тышқан кеміріп тастаған алба-жұлба «Құласітіл масаилін» атты, көзілдірігін киіп:*

Қане! Дастархан, неке... су, күміс салу керек... куә, - деп белсеніп, сыбанып жұмыла бастады. Тез бір-екі жануарды өкіл сайлап, ауызбен: «алды, берді, тигізді, сүйгізді...» және «Сонда Қамар әйтеуір ақ үстінен қара тани ма деген адам еді деп, бір жағы жұртына шаққандай қып, қапасын бөліп ұжмақ шиммасының тамшысындай сап мөлдіреген көзінің күйікті жасын тырс-тырс өксіп төгіп отырып, мынаны айтты...» («Қамар сұлу»). Мұндағы «шишма» – бұлақ, бастау деген татар сөзі.

Қорыта келгенде, мысалдардан көріп отырғанымыздай, Павлодар Ертіс өңірі ақын-жазушыларының тілінде әдеби тілімізге енген араб, иран сөздері молынан кездеседі. Сөз

соңында әдеби тілге енген араб, иран сөздері мен әдеби қолданысқа тереңдеп енбеген, сирек қолданыстағы сөздерді бірнеше тақырыптық, мағыналық топтарға жіктеп көрсетуді жөн көрдік:

1. Ислам дініне байланысты діни терминдер: дін (*наным, сенім, илану*), ислам (*VII ғасырда Аравияда Мұхаммед «пайғамбар» негізін салған дін, мұсылмандар діні*), аллах (*құдай*). Құран 1) оқу; 2) ислам дініндегілердің ең басты, қасиетті кітабы); иман 1) наным, сенім; 2) діни. ақ ниеттілік, парасаттылық (қазақ тілінде: арлы, дінге берік (*мәселен: иманды адам екен*); имам 1) алда тұрушы, басшы, бастық, көсем; 2) діни. рухани басшы, намаз басқарушы, жетекші (қазақ тілінде: ислам дінін уағыздаушы, мешіт қызметкері немесе молда); құрбан 1) діни. құрбан шалу, тасаттық; 2) күнәдан тазару; 3) ауысп. жан қию (қазақ тілінде бірінші мағынасында жұмсалады); махшар 1) діни. жиын, топ; 2) діни. ақыр заманда қайтадан тірілген адамдардың жиналатын, олардың күнәсін тексеретін орны, гарасат майданы; дұға 1) жәрдемге шақыру; 2) жалыну, тілеу, өтініш; 3) намаз; 4) қарғыс, қарғау; 5) ауысп. сиқырлы оқу (*жадылық*); шарифат 1) заң ережелері; 2) діни. ислам дінінің Құранға негізделген заңы; шейіт 1) дін жолында, дін үшін соғыста құрбан болған, өлген, қайтыс болған; 2) құрбан, азап шеккен; мінажат 1) діни. құпия намазда құдайға мұңын айтып жалыну, оны мақтау; 2) діни. гимн; 3) құпия әңгіме, құпия кеңес; сәжде 1) діни. тәжім, сәлем, бас ию; 2) бас ұру, тәжім ету; күпір 1) құдайсыздық, дінге сенбеу; құдайды сөгу; 2) рақметі жоқтық; құтпа 1) сөз сөйлеу; 2) уағыз, насихат; уағыз 1) ұқтыру; 2) діни. үгіт, насихат т.б.

2. Атақ-лауазым мен кәсіпке байланысты сөздер: имам – *рухани басшы, намаз басқарушы, жетекші*; халифе 1) ұстаның шәкірті; 2) тарих. медреселердегі аға шәкірт, молдалардың көмекшісі; 3) діни. діннің жолына түскен, ишанның шәкірті, діни жетекші, оған берілетін атақ; зікірші - *зікір салушы*; әскер - *қол, армия*; шайыр 1) ақын; 2) әңгіме айтушы;

3. Әлеуметтік-қоғамдық және саяси атаулар: насихат - *ақыл, кеңес*; арыз I. 1) ұсыныс (*алып-сату жөнінде*); 2) демонстрация, көрсету; 3) баяндау, айтып беру. II арыз – ауысп. өтініш. III арыз – ауысп. шагым. IV арыз - ауысп. мұң, зар; қызмет 1) қызмет ету; 2) жұмыс; 3) лауазым, мансап; 4) көмек; хабар 1) мәлімет; 2) жаңалық; 3) ұзынқұлақ т.б.

4. Ғылым-білімге байланысты сөздер: кітаб – *кітап*; ғылым 1) білім (*жаратылыстың, қоғамның, ойланудың даму заңдылығын білу жүйесі*); 2) теория; ілім - *құбылыстың белгілі бір саласы туралы теориялық қағидалардың жиынтығы*; медіресе - *діни. жоғарғы оқу орны* т.б.

5. Адамның мінез-құлқына байланысты сөздер: хауас – *сезім*; зәки 1) зерек, көреген; 2) ақылды, қабілетті; мұнафиқ - *монтаны, екі жүзді*; изәтлү - *абыройлы, қадірлі*; залым – *залым*; садық - *шынышыл, сенімді*; фасық - *пасық, азғын*; салих - *діндар, салихалы*; құлық 1) мінез, табиғат; 2) көңіл, көңілді күй; 3) ашу, ыза, қаһар; 4) ауысп. әдеп, үлгі, өнеге, жүріс-тұрыс; 5) ауысп. пейіл, ниет; қиянатты - *опасыз, залым*; қайырсыз - *қайыры жоқ, рақымсыз*; қайырымды - *рақымды, мейірімді*; ғибратты – *өнегелі*; момын 1) ислам дінін жақтаушы, мұсылман, дінишіл, діндар; 2) ауысп. бойұсынғыш, жуас, көнгіш, мүләйім т.б.

6. Жақсы қасиеттер мен түрлі сезімдерге байланысты сөздер: һәмма – *қамқорлық*, мәһир – *шебер, маман, әмбебап*; рахым – *ерекше мейірімді*; разы – *разы*; ихлас – *ықылас*; беркет – *берекет*; сәләм – *сәлем, амандық*; шәфақат – *шапқат, мейірім*; ғибадат 1) мәпелеу, қадірлеу, сыйлау; 2) қызмет ету, бас ұру, тәжім ету, табыну т.б.

7. Жаман қасиеттер мен жағымсыз сезімдерге байланысты сөздер: ғайбет - *ғайбат, өсек*; шәрр – *жамандық*; зейінсіздік - *ақылсыздық, ессіздік, санасыздық*; зән 1) *неке бұзар*; 2) ауысп. оңбаған, тұрақсыз; зинашы - *тұрақсыз, бұзық, азғын, бұзылған*; залым 1) *әділсіз, мейірімсіз, қайырымсыз*; 2) *қысымшыл, езуші*; 3) *аса қатал* т.б.

8. Мезгіл-уақытты білдіретін сөздер мен өлшем бірліктерді білдіретін сөздер: тамам - *тәмам, толық*; зерре - *кішкентай* т.б.

Павлодар Ертіс өңірі ақын-жазушыларының тіліндегі иран сөздерін төмендегідей мағыналық топтарға жіктеуге болады:

1. Тұрмыстық зат атаулары: тәбәр – *балта*; шілтер 1) *тор*; 2) *шашақ, әшекей*; шыны – *пияла, фарфордан жасалған кесе*; мақта 1) *мақта тазаланған*; 2) *түрлі маталар тоқитын мақтаның талшығы*; таразы 1) *өлшеуіш*; 2) *ауысп. әділдік, әділсіздіктің шешушісі, сынның сарабы*; бөстек *теріден істелген төсеніш* т.б.

2. Сауда-саттыққа қатысты атаулар: керуен – *көлік пен жүк тасу кәсібі*; базар 1) *сауда-саттық орыны*; 2) *ауысп. қуаныш, қызық, думан*; сауда – *тауар айырбасы, алып сату, затты сату, алу айналымына байланысты әрекет*; баға – *нарық, құн*; пұл – *ақша, теңге*; құн 1) *ауысп. тауар өндіруге жұмсалатын еңбектің мөлшері*; 2) *ауысп. төлем – өлтірілген кісі үшін төленетін айып*; ашраф – *ақша*; харыж – *қарыз* т.б.

3. Кәсіби терминдер: базарған – *базаршы*; саудагер – *алыпсатар, көпес, пайдақор*; саяткер 1) *саятшы, аңшы, сонаршы*; 2) *ауысп. өнері асқан сыншыл, білгіш, ысылған*; кетпенші – *кетпенмен жұмыс істеуші*; пехлеван, табиб, бәдечілер – *сиқыршылар*; дуагер – *дұғалаушы, сиқыршы* т.б.

4. Атақ-дәрежеге байланысты атаулар: фарман – *қолбасшы*; мырза – (парсының задә және арабтың эмир деген сөздерінің қысқарып біріккен түрі) 1) *іс жүргізуші, хатшы*; 2) *бектің баласы, бектен туған бала*; 3) *тарих. ертеде сыпайылықты құрметтеуді білдіру үшін сауатты, білімді кісілердің атына қосып айтылған*; 4) *ауысп. қолы ашық, жомарт*), падшах т.б.

5. Діни терминдер: құдай, пайғамбар, ораза (мұсылман дінінше құдай үшін отыз күн ораза тұту, күндіз тамаққа сабырлық ету); намаз – *діндарлардың құдай алдында күніне бес уақыт өтейтін құлшылық әрекеті*; намазшам – *кешкі намаз уақыты*; намаздыгер – *кешке таман, күн батар алдында оқылатын үшінші намаз*; бейіш – *жұмақ, жаннат*; пері 1) *ертегілердегі сиқыршы әйел*; 2) *ауысп. сұлу* т.б.

6. Туыстық атаулар мен сезімге байланысты атаулар: фәрзәнд – *перзент, бала*; нәбире – *немере*; бәрәдар – *ағайын мағынасын береді*; тамиг – *ашкөздік*; ғани – *разы болу*, т.б.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Рүстемов Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. - Алма-Ата: «Мектеп», 1989.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы, 2004.
- 3 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581б.
- 4 Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: 2006. – 264 б.
- 5 Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 469 б.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена заимствованным арабским и персидским словам в произведениях писателей и поэтов Павлодарского Прииртышья, в частности, С.Торайгырова, И.Байзакова, М. Алимбаева. Авторы раскрывают историю заимствования иностранных языковых элементов и подразделяют их на несколько тематических групп.

RESUME

The article is dedicated to the borrowed Arabic and Persian loan-words in the works of writers and poets of Pavlodar Preirtishye, in particular S. Toraighyrov, and I. Bayzakov, M. Alimbayev. The authors expose the history of borrowing of the Arabic and Persian and foreign language elements and subdivide them into a few thematic groups.

А.А. Жалмырза

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева
канд. филол. наук, доцент

Анализ по анкетированию социолингвистической ситуации каракалпаков, проживающих в Казахстане

Аннотация

В этой статье рассматривается краткая история каракалпаков, причина их переселения на казахскую землю, их культура, религия и язык, письменность и литература, а также сохранение данных ценностей в кругу каракалпакской диаспоры, профессия и вопросы сохранения традиций, также подводятся итоги анкетирования международного проекта, проведённого совместно с немецкими и казахстанскими учеными “Взаимодействие тюркских языков и культур в постсоветском Казахстане” и анализируются аудио материалы.

Ключевые слова: каракалпаки, диаспора, социолингвистический анализ, анализ по анкетированию, краткая история каракалпаков.

Каракалпаки – это тюркоязычный народ, проживающий в Каракалпакской Республике, находящейся в составе Узбекистана, а также один из 25 тюркских народов, проживающих на территории Республики Казахстан. По мнению исследователей, предками каракалпаков являются племена, кочевавшие от берегов Арыса до берегов реки Жайык, а также заселявшие обширную территорию Северного Кавказа и Долины Дешти Кыпшак. В 16 веке из Большой Ногайской орды отделились 3 народа: казахи, каракалпаки и ногайцы. Со времён этногеографического формирования казахский и каракалпакский народы имели очень тесную связь друг с другом, развиваясь во взаимной поддержке в политико-социальном, экономическом, а также языковом плане между собой. К примеру, в 1723 году после Джунгарского нашествия, во время исторически тяжелого периода для народа “Ақтабан Шубырынды”, каракалпаки, как и казахи, перекочевали во внутренние районы Малой Азии и за пределы границ России,

а также, сплотившись силой с Младшим жузом, оттолкнули калмыков за берега рек Жайык и Жем. Таким образом, они обосновались на территории, которую занимают и по сей день. Каракалпаки наиболее компактно проживают в Мангыстауской, Южно-Казахстанской, Жамбылской областях. То есть в областях, граничащих с Каракалпакской Республикой.

Невозможно точно ответить на вопрос, когда и зачем каракалпаки начали перекочевывать на территорию Казахстана. Этнолингвистическая связь между родственными казахским и каракалпакским народами прослеживается длительное время.

Согласно историческим источникам, люди на территории Каракалпакстана проживали уже в эпоху неолита. На надгробиях могилы Дария I, относящихся к V веку до н.э., сказано, что на территории Приаралья и низовьев Сырдарьи проживали “саки тиграхауда” (саки в остроконечных шапках).

Во II-VI веках н.э. произошла миграция тюркских племен с территории Алтая и Восточного Туркестана. Произошла ассимиляция кочевых тюркских и коренного сакского населения, в результате чего появились две новые этнические общности печенеги и огузы. Именно племена печенегов легли в основу этнического формирования каракалпаков. В исторических источниках племена печенегов в X в. перекочевали с территории современной Каракалпакии в Южно-Русские из-за нового нашествия тюркских племён с Востока. Там они входили в состав Ногайского ханства до его распада. Печенеги возвращаются в родные степи и с этого момента они упоминаются как каракалпаки.

Одна из распространённых версий, основывающаяся на истории названий родов (шесть арысов – Муйтен, Конграт, Кытай, Кыпшак, Кенегес, Мангыт), относит начало формирования каракалпакского этноса к выделению из Ногайской Орды после 1556 года Алтыульской Орды, крайнего юго-восточного участка владений Ногайской Орды, граничившей со Средней Азией во главе с Шейх Мамай-бием. В начале XVII века, каракалпаки предприняли попытку навязать свою политику в Туркестане, захватили ряд городов, в том числе город Ташкент, но правитель каракалпаков по имени Аб-Дал Гаффар был объявлен лжечингизидом и через несколько лет убит казахскими ханами, в результате наибольшая часть каракалпаков попала под власть казахских ханов. Во второй половине XVII века, каракалпаки, населявшие среднее и нижнее течение Сырдарьи приняли подданство одного из потомков Сибирского хана Кучума. Правление династий Кучумовых в среде каракалпаков длилось до второй половины XVIII века, известны имена - Кучук, Жангир, Ишим Мухамед, Каип, Шайбак и др.

В 1723 году началось вторжение джунгар, разгромивших каракалпаков и разоривших их владения, что привело к разделению народа на Верхних и Нижних. Верхние попали в зависимость от джунгар, Нижние сохранили свою независимость, но из-за противостояния с казахскими ханами отошли к берегам Жанадарьи. К концу XVIII века каракалпаки покинули и этот район расселения, и переселились в хивинские владения и дельту Амударьи.

В XVII-XVIII вв. каракалпаки принимали активное участие в политической и военной деятельности Бухарского, Казахского, Хивинского ханств, а также Сибирского ханства, принимали участие в башкирских восстаниях. Главная борьба каракалпаков за независимость происходила в хивинском ханстве. Отмечаются несколько крупных восстаний каракалпаков под предводительством Айдос би в 1827 году, Ерназар Алакоз - 1855-56 гг., Мухаммед Фена - 1858-59 гг. В 1873 году каракалпаки (арыс онторт ру), населявшие правый берег Амударьи, вошли в состав Российской империи, каракалпаки левого берега (арыс конграт) остались в составе хивинского ханства, вновь объединены только в годы советской власти.

Каракалпакская автономная область была образована в 1924 году и вошла в состав Казахской ССР, а в 1930 году – в состав РСФСР. В 1932 году область была преобразована в Каракалпакскую автономную республику, вошедшую в 1936 году в состав Узбекистана.

С 1992 года страна получает название Республика Каракалпакстан. 14 декабря 1990 года сессия Верховного Совета Каракалпакской АССР приняла Декларацию о государственном суверенитете, что предполагает полную независимость государства. Но спустя два года, а именно 9 января 1992 года, Республика Каракалпакстан вошла в состав Узбекистана как автономия.

Каракалпаки относятся к среднеазиатским расовым группам с сильной монголоидной примесью. Наиболее обширные материалы по антропологии современных каракалпаков были собраны А.И. Ярхо. Им исследованы каракалпаки на территории собственно Кара-Калпакии (305 мужчин) и группа каракалпаков, позднее переселившихся в Ферганскую долину (100 мужчин) в 1928 г. [1, 585]. В 1946 г., по поручению Института истории и археологии АН УзССР кандидат наук В.Я. Зезенкова исследовала обе группы каракалпаков (86 мужчин, 139 женщин на территории собственно Кара-Калпакии и 85 мужчин и 115 женщин в Ферганской долине) [2, 21]. Каракалпаки и кипчаки занимают промежуточное положение между соседними монголоидными казахами и слабо монголизованными европеоидами Хорезма – узбеками по ряду таксономически важных признаков; развитию эпикантуса, бороды (материалы Ярхо), горизонтальному профилю лица, высоте корня и крыльев носа, скуловому диаметру, высоте лица морфологической (материалы Ярхо) и поперечному диаметру головы.

На сегодняшний день все представители данного народа являются суннитскими мусульманами, придерживающиеся секты ханафи. Каракалпаки первыми среди тюркских народов приняли исламскую религию, сохранив при этом в обычаях и традициях отголоски огнепоклонничества, зороастризма. Среди участников в международном опросе 86,5% заявили, что проповедуют ислам, придерживаются всех религиозных традиций и заключают браки только с мусульманами [3]. На вопрос о выполнении религиозных обычаев из 45 респондентов ответили следующее: “не придерживаюсь” - 9 человек (20%), “праздную айт, держу пост ораза, даю садака” - 7 человек (15%); придерживаются религиозных праздников - 4 человека (8,8%); читают намаз - 3 человека (6,6%), читают Коран - 3 человека (6,6%); выполняют пять обязанностей - 2 человека (4,4%); редко придерживающиеся - 1 человек (2,2%); информация об ответах оставшихся 16 (35,5%) человек не указана. В этом анализе мы видим, что помимо тех людей, которые не указали информацию о себе, 20 человек (44,4%) выполняют мусульманский долг и придерживаются исламских традиций. На вопрос: “Как происходит обучение служителей Вашей религии (или служителей культа)?” 42 респондента ответили следующее: “не знаю” - 8 человек (19%); “в определенных местах, таких как медресе” - 6 человек (14,2%); “хорошо” - 2 человека (4,7%); “при помощи книг и походов в мечеть” - 2 человека (4,7%); при помощи чтения Корана - 1 человек (2,3%); “не читаю” - 1 человек (2,3%); 22 (52,3%) человека, участвовавшие в опросе не указали свои ответы. Таким образом, отталкиваясь от ответов респондентов на данные вопросы, мы имеем представление о религиозной грамотности только 26% из них.

Каракалпакстан – суверенное государство в составе Республики Узбекистан. Каракалпаки наиболее компактно проживают в Мангыстауской, Южно-Казахстанской, Жамбылской областях. В Мангыстауской области около двух тысяч представителей каракалпакского этноса. Динамика численности населения каракалпакской диаспоры Казахстана по результатам переписи населения: 1970 г. – 463 чел; 1979г. – 620 чел; 1989 г. – 1358 чел; 1999 г. – 1497 чел; 2009 г. – 2828 чел. Согласно материалам агентства по статистике Республики Казахстан, численность каракалпакской диаспоры растёт. При сравнении информации о переписи населения каракалпаков 1970 и 2009 годов, можно увидеть, что их численность возросла на 2365 человек. По данным проведенного социолингвистического исследования, каракалпаки наиболее активно стали выезжать на постоянное жительство в Казахстан, начиная с 1989 г. по 2006 годы. В числе причин, связанных с переездом в Казахстан, респонденты указывают следующие: “учеба”, “в

поисках работы”, “в связи со здоровьем”, “возвращение на родину”. В открытом опросе международного проекта на вопрос: “Когда произошло переселение?” из 42 респондентов 2,38% ответили, что в 1989 году, 2,38% в 1990 году, 2,38% в 1992 году, 7,1% в 2000 году, 9,5% в 2002 году, 2,38% в 2004 году, 2,38% в 2006 году и 4,7% ответили “не помню”, остальные 66,6% участвовавших не указали свои ответы. В настоящее время около трёх тысяч каракалпаков проживают в западных и южных районах Казахстана. 42 респондента, участвовавшие в опросе отметили, что являются жителями следующих областей: 12 человек (32,4%) – Актюбинской области, 11 человек (29,7%) – Жамбылской области, 3 человека (8,1%) – Атырауской области, 2 человека (5,4%) – Карагандинской области, 2 человека (5,4%) – Кызылординской области, 1 человек (2,7%) – Алматинской области, 1 человек (2,7%) – Мангистауской области, 1 человек (2,7%) – города Астана, 1 человек (2,1%) – Акмолинской области, 3 человека (8,1%) – не указали данной информации. Об указанном месте рождения каракалпаков: 17 человек (45,9%) заявили – в Каракалпакстане, 10 человек (27%) – в Узбекистане, 2 человека (5,4%) – в Казахстане, 1 человек (2,7%) – в Кыргызстане, 7 человек (18,9%) – не предоставили информацию. Таким образом, можно сказать, что каракалпаки, как мы и указывали выше, переселились на казахскую землю во времена независимости, и с того времени являются обосновавшимися представителями своей диаспоры.

В Мангистауской области работает каракалпакское этнокультурное объединение “Аллар жолы», которое было создано в 1999 году. С 2001 года в Южном Казахстане функционирует Общественное Объединение “Южно-Казахстанский областной Каракалпакский культурный центр” и с 2004 года в городе Шымкент работает Общественное Объединение “Каракалпакский национально-культурный центр”. Все члены данных объединений активно участвуют в общественной жизни республики. Чтобы познакомить с жизнью каракалпаков в Мангистауской области издавалась газета “Айдын жол” (“Счастливый путь”) на каракалпакском, казахском и русском языках. Все права каракалпакского народа, как и ряда других этнических групп, проживающих на территории нашей страны, защищены. Анализируя следующий вопрос анкетирования: “Какие традиции характерны для Вашего этноса?”, можно выявить следующие результаты: 20 человек (47,6%) ответили - “характерные казахскому этносу»; 4 человека (9,5%) - “празднование Патия»; 3 человека (7,1%) “схожие с казахами и узбеками»; 3 человека (7,1%) - “характерные мусульманам»; 3 человека (7,1%) - “не знаю»; 2 человека (4,7%) – “есть множество традиций, из них я знаю свадебные»; 1 человек (2,3%) – “приготовление национальных блюд»; 1 человек (2,3%) – “все»; ответы 16 человек остались неопределенными. По итогам опроса, множество традиций каракалпакской диаспоры схожи с традициями других среднеазиатских народов, к примеру из бытовых бешик той/кыркынан шагару, шилдеhana, тусау кесер, сүндет той, патия туй, бет ашар, из общенародных праздников – Наурыз, Новый год. Однако у каракалпакской диаспоры также имеется и другие особенности в традициях. Например, у каракалпаков существуют особые обычаи и правила поведения на семейных и общественных трапезах, которые строго соблюдаются до сих пор. Как и большинство восточных народов, каракалпаки едят пищу, по традиции, сидя на полу вокруг скатерти или дастархана. Густую пищу едят руками, бульон подают отдельно, в пиале или чашке. Перед едой полагается полить воду на руки, после чего дают воде стечь с рук. Не полагается стряхивать с рук воду после умывания, так как брызги могут попасть в пищу. По обычаю, первым есть начинает старший по возрасту или положению член семьи или гость. Когда в дом приезжал гость, его обязательно поили кислым молоком или айраном. Обычай пить чай стал распространяться в Каракалпакии, как и во всей Средней Азии только к началу XIX века [4]. На вопрос: “Какие изменения традиций обусловлены влиянием соседних этносов?” были получены следующие ответы: “не знаю” - 21 человек (50%); “в основном повлияли казахские традиции” - 4 человека (9,5%); “никаких изменений нет” - 3 человека (7,1%);

“какие-либо местные” - 1 человек (2,3%); “влияние узбекских традиций” - 1 человек (2,3%); 12 (28,5%) человек оставили данный вопрос без внимания. По данным показателям и подготовленных в ходе научного проекта аудиозаписей, было замечено, что представители каракалпакской диаспоры считают казахов очень близким (почти одним) этносом. По этой причине и не наблюдается больших различий между традициями казахов и каракалпаков. Ответы на вопрос: “Какие возможности предоставляются Вашему этносу соблюдать свои традиции?»: “дано очень много возможностей” - 9 человек (24,4%); “не знаю” - 9 человек (24,4%); “даны все возможности” - 6 человек (14,2%); “выделение выходных дней” - 2 человека (4,7%); “затрудняюсь ответить” - 2 человека (4,7%); “сохранение зависит лично от каждого” - 1 человек (2,3%) и 13 (30,9%) человек не определили свои ответы.

Каракалпакский язык – государственный язык Республики Каракалпакстан, экзогенный язык каракалпакской диаспоры Казахстана. 1 декабря 1989 г. принят «Закон о государственном языке Республики Каракалпакстан». Известный знаток тюркских языков Н.А.Баскаков, сравнивая каракалпакский и ногайский языки и сопоставляя родовой состав, доказывает этническую общность этих народов. Профессор отнёс каракалпакский язык к кыпчакской группе языков. Наиболее близок он к казахскому и ногайскому. Эти три языка Н.А. Баскаков объединяет в особую кыпчакско-ногайскую подгруппу и считает, что он формировался в составе большой ногайской Орды. С другой стороны, в языке есть элементы ираноязычного населения Средней Азии, в частности, хорезмийского языка [5].

Каракалпакский язык используется в таких этнокультурных центрах областей нашей страны как Актюбинской, Жамбылской и Южно-Казахстанской, а также в общественных объединениях и семьях с представителями каракалпакской диаспоры.

В качестве результатов исследования можно определить следующее:

- политико-социальная, экономическая и языковая интеграция между казахами и каракалпаками берет свое начало с давних времен;
- большинство ученых рассматривают историю, религию, культуру, антропологию и язык казахского, каракалпакского и ногайского этносов как очень близкое и похожее явление;
- представители каракалпакской диаспоры в Казахстане расположены на территории Мангистауской, Жамбылской областях, а также на территории центрального Казахстана. Около 50% их них родились в Каракалпакстане.

Население каракалпакской диаспоры в Казахстане с 1970 года до 2009 возросло в шесть раз. Было замечено большое поточное переселение каракалпаков на казахскую землю в 1989-2006 годах по разным причинам. Начиная с 2001 года, в Казахстане ведут деятельность множество каракалпакских объединений. Традиции и обычаи каракалпаков во многом схожи с казахскими, поэтому наблюдается полное сохранение и продолжение многих из них.

Каракалпакский язык является государственным языком Каракалпакской Республики, а также этногенезным языком казахстанских каракалпаков. В каракалпакском языке имеется 2 диалекта. Представители диаспоры свободно владеют казахским языком, который является государственным.

В Казахстане отсутствуют какие-либо ограничения для смешанных браков, поэтому браки среди данных двух народов, являются часто встречающимся явлением. При этом они живут без каких-либо межэтнических столкновений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ярхо А.И. Антропологический тип каракалпаков // Труды Хорезмской экспедиции. - М., 1952. Т. 1. - С. 585-609.

- 2 Ошанин Л.В., Зезенкова В.Я. Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. – Ташкент: Акад. наук УзССР, 1953. - 201 с.
- 3 Сайт проекта <http://tyurki.weebly.com/1056107710791091108311001090107210901099.html>
- 4 Рязанцева Л. https://www.lada.kz/in_details/33991-v-gostyah-u-karakalpakov
- 5 Баскаков Н.А. (ред.). Каракалпакский язык. Т.П. Фонетика и морфология. - М., 1952.

ТҮЙІН

Мақалада қарақалпақтардың қысқаша тарихы, қазақ жеріне келу себептері, діні, тілі және бұл құндылықтардың қарақалпақ диаспорасы шеңберінде сақталуы секілді мәселелер қарастырылып, қазақстандық және неміс ғалымдарының бірігіп жүргізген «Пост-кеңестік Қазақстандағы түркі халықтарының тілі мен мәдениетінің арақатынасы» атты халықаралық жобасының сауалнама қорытындылары, аудио материалдары талданды.

RESUME

This article is devoted to the short history of Qaraqalpaks and why they came to Kazakhstan and their cultures, religion, language are described. The author also describes his view how Qaraqalpak diaspora could save these values, customs and traditions. The author gives project of international questionnaire's conclusions and audio materials titled "Language and Cultures in the Post-Soviet Kazakhstan" made by Kazakhstani and German scientists.

Г. Жиёмбаева

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

Ш. Ибраев

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Түркі халықтарының мифтері мен эпостарындағы кеңістік ұғымдарының түзілісі

Аннотация

Аталған мақалада түркі халықтарының мифтері мен эпостарындағы кеңістік ұғымдарының түзілісі жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: миф, эпос, кеңістік, уақыт, структуралық құрылым.

Қазіргі фольклористика ғылымында миф пен эпос арасындағы типологиялық байланыстардың ерекшеліктерін зерттеудің екі түрлі бағыты айрықша орын алып келеді. Біріншісі – мағыналық өрісті (поле) қамтитын сюжет, мотив, кейіпкер, тақырып және идеялық мазмұнды әлеуметтік, эстетикалық, көркемдік аспектіде зерттеу; екіншісі – мәтіннің структуралық өрісіне тиесілі композиция, уақыт және кеңістік өлшемдері, таңба, символ, семантикалық-құрылымдық ұғымдардың жүйесін анықтауға бағытталған ізденістер тобы.

Сырттай қарағанда, бір-біріне тікелей қатысы жоқ сияқты көрінетін екі бағыттың да зерттеу әдістері мен тәсілдері іс жүзінде бір-біріне ауысып, бірін-бірі толықтырып отыратынын аңғару қиын емес. Себебі мазмұндық ұғымға жататын сюжет пен мотивтің, оқиғалардың әлеуметтік мән-маңызын құрылымдық ұғымға қатысты композициялық және структуралық пландағы ұғымдармен тоқайластырмайынша, немесе, керісінше, композицияның құрылымдық жүйесі сюжеттің уақыт және кеңістік өлшемдеріне жіктеліп, құрамдас бөліктерінің орын тәртібі синхрондық және диахрондық, парадигматикалық және синтагматикалық аспектіде анықталмайынша зерттеу мен нысана (мәтін), объект пен субъект бір-біріне үйлеспейді.

Алайда іс жүзінде мазмұндық талдау бағытындағы зерттеулердің көбі құрылымдық ұғымдар мен өрістерді елемей-ақ «үлкен» қорытындыларға бара беретінін іс жүзінде көріп отырмыз. Бұл осы бағыттағы зерттеулердің басты кемшілігі. Нәтижелерін әрі жүйелі, әрі түбегейлі деп айтуға келмейді. Ары барғанда олар мәтіндердің мазмұнын жинақтау ғана болып шығады.

Бұған қарағанда, структуралық бағыттағы зерттеулердің форма арқылы мазмұннан

туындайтын бірыңғай құбылыстарды жинақтауға ұмтылысы айтарлықтай нәтиже беруде. Структурашылар бір-бірінің «формализмге» бой алдыруын сынға алғанымен, түптеп келгенде, олардың мазмұндық өріске шығуға ұмтылысын байқамау мүмкін емес.

В.Я.Пропттың «Ертегі морфологиясын» сынға алған француз структуралисі Клод Леви-Стростың: «мифтің болмысын стиль де емес, баяндау формасы да емес, синтаксис те емес, ондағы айтылған тарих анықтайды» [1, 187] деген тұжырымы мазмұнның маңыздылығын көрсетсе керек. Мәселе сол мазмұнды қалай қалай сипаттауда ғой.

Структурализмнің бастау негізінде тұрған екі ғалымның да құрылымдық жүйені анықтау мен сипаттау тұғырында (подход) елеулі айырмашылықтардың болғанына қарамастан, түпкі мақсаты эмпирикалық жинақтаудан тарихи мазмұнға, структуралық бірліктерден (структурные единицы) үйлесімді тұтастыққа немесе қарым-қатынас шоғырына бару (большая составляющая единица или пучок отношения) екенін көреміз. Себебі баяндауға негізделген кез келген мазмұнның көрінісі форма (немесе структура) арқылы жүзеге асады. Бұл жағдайды миф, ертегі, эпос сияқты жанрлардан байқау ғана емес, сонымен бірге олардағы түрленген, өзгерген, трансформацияланған, нәтижесінде детерминациялық өндеуге ұшыраған мазмұнның (немесе мазмұн тобының) бірыңғай структуралық құрылым (структурное образование) арқылы көрініс тапқанын ғалымдар жеткілікті түрде дәлелдеп шықты.

Осы тұрғыдан келгенде, структуралық сипаттағы ізденістердің түпкі мақсаты мазмұндық өріске шығу, мазмұннан туындайтын тұрақты және тұрақсыз өлшемдерді анықтау екені дау тудырмаса керек. Сондықтан да В.Я.Пропттың қиял-ғажайып ертегілерінің материалында «көптеген сюжеттердің астарында бір ғана композиция, немесе керісінше, бір ғана композицияның негізінде көптеген сюжет жатуы мүмкін» деген қорытындыға келді. Ғалымның дәлелдеуінше, композиция тұрақты, ал сюжет өзгермелі фактор [2, 143].

Түркі халықтарының мифтері мен қаһармандық эпостарын типологиялық аспектіде қарастыруда тұрақты сипаты басым структуралық құрылым тұрғысынан зерттеудің маңызы зор. Себебі белгілі бір құрылым аясында көрініс тапқан сюжеттердің мифтен эпосқа ауысу барысындағы трансформациясы мен детерминациялық түзілісін анықтауға мұндай тұғыр (подход) аса қажет. Бұл жағдай, түптеп келгенде, бөлшектің (элементтің) бүгінмен арақатысы, динамикалық және статикалық белгілері, мәтіннің уақыт және кеңістік өлшемдеріндегі түзілісі сияқты ұғымдарды біртұтас құрылымдық жүйе аясында қарауға мүмкіндік береді.

Осы орайда В.Я.Пропттың чукоттардың шамандық мифтері мен гиляктардың (нивхылардың) ең алғашқы эпос түріне жақын жырларын («настунд») композициялық құрылымы бойынша салыстырып қараған еңбегінде эпостың шамандық мифтен өрбігендігі туралы пікірі бұл мәселені тарихи типологиялық тұрғыдан зерттеуге қозғау салады [2, 300]. Эпостың пайда болуын және оның тарихи дәуірлердегі өзгерісін тұтастай бір бағытта салыстыру үшін чукот мифтерінің В.Я.Пропт келтірген композициялық құрылымын алып қарайық.

Бұл мифтердің барлық оқиғасы чукоттардың дүниетанымы мен сеніміне негізделген екі әлем туралы түсінігіне құрылады. Бірі шаманның өз әлемі (адамдар ортасы), екіншісі бөтендер әлемі (аспан мен жер асты дүниесі). Қаһарман рөліндегі шаман белгілі бір себептермен, көбіне үйлену немесе ұрланған қалыңдығын қайтару мақсатында өз әлемінен өзге әлемге сапарға шығады. Сапар фантастикалық та (арқанмен, түстінмен, даңғарамен көкке көтерілу, су иірімімен төменге түсу т.б.) жол жүру түрінде де сипаттала береді. Жолда ол шалға (кейде жан-жануарларға) кездеседі. Одан кедергілерді жеңетін зат алады, тосқауылдарды еңсеретін ақыл-кеңес алады. Бұл кейіпкердің қызметіне В.Я.Пропт «сый тартушы» («даритель») деген атау береді. Қаһарман өзінің шамандық күшімен (әрекетімен) және сыйға алған заттың көмегімен өзге әлемге барады. Онда қалыңдықтың әкесімен немесе бәсекелес құбыжықтармен (чудовище) сынға түседі, қарсылыққа

ұшырайды. Бұл текетіресте шаман жеңіске жетіп, қалыңдықты алып өз мекеніне қайтады. Кейде артынан қуғыншы шығып, одан да шамандық әрекетінің арқасында құтылып кетеді [2, 301].

Шамандық наным-сенімдерге негізделген бұл мифтердің құрылымындағы маңызды мәселелердің бірі шаманның қалыңдықты басқа дүниеден (рухтар әлемінен) іздейтіндігі. Шаман шырғалаңға (камлание) түсіп, рухтар әлеміне сапар шеккен кезде оның рух-әйелмен кездесетіні және оған қосылатыны Қиыр Шығыс, Сібір және Орталық Азия халықтарының шамандық түсініктерінде кездесетін құбылыс [3, 42]. Бір қызығы, басқа әлемдегі «қалыңдық» шаманмен келісімге келіп, табысқаннан кейін ол басқа да рухтардың иесі (покровитель) қызметін атқарады.

Мифтердегі осы оқиғалардың құрылымдық тәртібі мен қаңқасы (схемасы) белгілі бір мағыналық өзгерістермен гилыт эпостарында да қайталаанады. Ары қарай бұл құрылым Қиыр Шығыс пен Сібір халықтарының архаикалық қаһармандық жырларында да түрлі мағыналық өзгерістермен қолданылады.

В.Я. Пропптың бұл еңбегінің біз үшін маңыздылығы мифтік сюжет қаңқасының эпосқа өтуін дәлелдеуінде. Мұндағы басты мәселе шаманды эпикалық қаһарман алмастырып, рухтар әлемін елес арқылы (воображение) елестететін шамандық түсініктің адамдарды қоршаған кеңістікке түсірілгені. Әрине, бұл кеңістік реалды шындықтың баламасы болудан әлі алыс еді.

Бұл жерде назар аударатын басты мәселе К.Леви-Стросстың зерттеген бір-біріне симметриялық қатынастағы ұғымдардың мифте ғана емес, эпоста да структуралық құрылым ретінде сақталғандығы. Мифтік ойлау жүйесінің толып жатқан бинарлық оппозиция ұғымдарына сүйене отырып жүзеге асатыны фольклорлық мәтіннің табиғатына да тиесі екендігі белгілі болды [4, 467].

Осыдан келіп бинарлық оппозиция ұғымдарын семантикалық өрістерге (семантические поля) жіктеп қарау миф моделі мен эпос сюжетін құрылымы жағынан түрлі өрістерге және қатынастарға (отношение) таратып талдауға мүмкіндік беретіні байқалады. Ондай өрістер мен қатынастарды Т.В.Цивьян космогониялық, кеңістік (пространство), уақыт (время), кейіпкерлер (персонажи), заттық (предметное) т.б. топтарға бөледі [5, 191].

Жоғарыда келтірілген шамандық миф пен эпостың семантикалық өрістерге жіктелуі ең алдымен кеңістік және уақыт категорияларының тұтастығымен сипатталады. Универсалдық мәні бар семиотикалық оппозиция өзіндікі/бөтендікі шаманның (қаһарманның) өз елінен (үйінен, мекенінен, адамдар ортасынан) бөтен жерге барып және қайтуы түріндегі кеңістікте орын алады. Уақыт түзілісі шаманның (қаһарманның) алғашқы сапарда күшін сынауы немесе шамандық шырғалаңы әйел алып, еліне қайтуы сияқты өмірбаяндық (биографиялық) планда көрінеді. Оқиға бірінен бірі туындап, уақыт жағынан бірінен кейін бірі болуы тиіс, хронологиялық тәртібі бойынша бір сызықтың (линейность) бойына орналасады.

Мұндай структуралық құрылым іс жүзінде түркілердің архаикалық және классикалық қаһармандық эпостарының көбіне тән. Бұл қатарда якуттардың қаһармандық эпосы олонхо көнелігі жағынан алғашқы орындарда тұр. Қаһарман сапары бөтен әлемдегі мифтік құбыжықтармен (чудовище «абаасы») күресіне арналады. «Нүргүн-Боотур Екпенді» олонхосындағы абаасы Тимир Ыйысты Хара (Темір Жұтқыш Қара) мен «Қайсар Құлын Құлұстұұр» олонхосындағы абаасы Қытыгырас Баранча келе жатқанда солтүстіктен дауыл тұрып, аспан-жер алай-дүлей болып, от пен су (немесе қар) араласып, даланы өрт шалады немесе сиыр мүйісінен келетін қар басып қалады [6, 28].

Жауды құбыжық етіп бейнелеу Сібірдегі түркі-монғол эпосының ең көне белгілерінен саналады. Алтай, хакас, тыва, шор халықтарының тарихи өмірі мен әлеуметтік қарым-қатысының ары қарай дамуы жау бейнесін мифтен арылтуға (демифологизация) ұласты. Құбыжықтың орнын озбыр хан, зорлықшыл адам (наильник)

т.б. алмастырды [6, 26]. Осы тұрғыдан келгенде, тываның «Алдай-Буучу» эпосындағы Қара-Бұла бейнесін құбыжықтан («мангыс») адамға айналудың («очеловечивания») аралық үлгісі ретінде қарауға болады. Ол – аса қорқынышты, мүйізді құбыжық. Жеңілгеннен кейін адам қалпына түсіп, оның одақтасына айналады [6, 28].

Сібір және Орталық Азия түркілерінің эпосында жау «адамдық бейнеге» түсірілсе де оның іс-әрекетінде, табиғатты тітіреткен жүріс-тұрысында, жойқын күшінде мифтік түсініктердің детерминациялық түзіліске түскен өзгерісін байқаймыз. Бұған жаудың тірі жан кіре алмайтын қамалын, маңайында құбыжықтар, мыстан кемпір (жалмауыз кемпір), ғажайып заттар мен мифтік жануарлардың болуын қосуға болады.

Бұл тұста Сібір түркілерінің эпостық жырларында жау бейнесінің мифтік құбыжықтармен, мифтік ұғымдағы іс-әрекеттермен байланысы анық және бұл эпостар Орталық Азия түркілерінің фольклоры мен ежелгі дәуірлердегі түркілердің мифтік дүниетанымының ортасында аралық жағдайда тұрғанын көреміз. Алтайдың «Маадай-Қара» эпосында Кара-Құла каан (хан) келе жатқанда аяқ астында жатқаншөмшек бұтақтардыңсапырылысқанынан дауыл тұрады, тыныс алғанынан ағаштарды құлатқан аяз катады [7, 985-1008; 1034-1043].

Бұған салыстырып қарағанда, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек эпостарында жау бейнесі тарихи шындыққа, реалды адами қасиеттерге жақындата түседі. Әрине, мұнда да олардың түр-түсін, күшін, батырлығын суреттеуде ерекше ұлғайтып көрсететін гипербола, синекдоха сияқты көркемдік тәсілдер қолданылады. Жау мен эпос қаһарманының күші бір-біріне тең келіп жатады.

Бинарлық оппозицияның өзіндікі сыңарынан мифтен эпосқа өткен және эпикалық дәстүрдің ары қарай даму кезеңдерінде біртіндеп алмастырылған өзгерістерді де көруге болады.

Мифтегі бас кейіпкер шаман, ілкі ата (первопредок), мәдени қаһарман, демиург типтерін біртіндеп мифтен басқа жанрларға және тарихи-қоғамдық өзгерістерге қарай ойысқанда аңшы, мерген, батыр, әділетті қаһарман хан алмастырғаны баяндауға құрылған ертегі және эпос материалында зерттелді [8, 23]. Әрине өзіндікі ұғымы мифтік дүниетанымнан тарихи санаға қарай өткенде әлеуметтік ортаның көріністерімен, аңшылық және көшпелі өмір салтының, моралдық-этикалық норманың, өз елін сыртқы жаудан қорғау сезімінің мазмұндалған белгілерімен көмкеріліп отырғаны анық.

Якут, алтай, тыва халықтарының ертегілері мен қаһармандық эпостарының басты кейіпкерінің бірінің есімі немесе анықтаушы мерген (мэргэн, берген, миргэн) болып келеді. Бұл есім немесе эпитет Орталық Азия түркілерінің де көне саналатын фольклорлық үлгілерінде (миф, ертегі, көне эпос) жиі кездеседі. Аңшылықпен күн көрген мифтік мергеннің эпостық жырда жауға қарсы шабатын қаһарман мергенге айналуы іс жүзінде фольклорлық дәстүрдің үзілмей келе жатқан сабақтастығын айғақтайды [9, 261]. Қырғыздың көне эпосы «Қожашаш», қазақтардың «Құламерген, Жоямерген», «Дотан батыр» эпостары мен «Еділ-Жайық» ертегісінде мергеннің аңшылықпен және батырлықпен көрінетін екі жақты сипаты қатар жүреді.

Сонымен өзіндікі/бөтендікі бинарлық оппозициядағы тел ұғымдар мифтен өтіп эпостың түрлі даму сатыларында да бір-бірімен тығыз байланыста тарихи-әлеуметтік контексте және жанрлық жіктелуде жаңаша мазмұндалып отырды.

Бұған мифтің де, эпостың да сакралдық сипатта болуы өз ерекшелігін енгізіп отырды. Басқаша айтқанда мифті де, эпосты да тудырған орта екеуінде де баяндалған оқиғаларды қандай да бір қияли мазмұнына қарамастан шындық деп қабылдады. Сол үшін де миф моделі эпоста сақталғанымен мазмұны танымастай өзгерді. Тарихи даму өз дәуірінің шындығын енгізді.

Мұнымен салыстырғанда ертегі жанры құрылымымен бірге мазмұндық өрісін де біршама мифке жақын түрде сақтады [10, 442]. Себебі, миф оқиғасына сенбейтін басқа дәуір келгенде ертегі ол оқиғаны болмаған, бірақ қызықты қиял-ғажайып сипаттағы

әңгіме статусына ауыстырды. Бұл жағдай мифтің ертегі жанрында біршама толығырақ сақталуына және миф моделін жалғастыруына мүмкіндік тудырады [2, 149].

Ал эпосқа келетін болсақ, миф мазмұны біртіндеп тарихи шындыққа қарай бет бұрды. Сондықтан да екеуінің баяндауға құрылған табиғи генетикалық байланысы негізінен структуралық құрылымында сақталып қалды.

Миф пен эпос құрылымындағы өзімдікі/басқаныкі оппозициясының тағы бір өзгешілігі, екеуінде де бұл ұғымдардың арасын әрқашан шекара бөлетінін көруге болады. Шекара шетсіз-шексіз теңіз, көл, өзен, су, асқар тау, биік шың, шөл дала, бұйрат-бұйрат құм, сыңсыған орман т.б. табиғи кедергілерден тұрады. Екеуінің де шекара көрінісін жинақтай келе, бинарлық оппозиция жоғары/төмен кеңістіктеріне жүйеленетіні байқалады. Бұлар бірыңғай биік (тау), бірыңғай ойпаң (немесе жазық) ұғымдарына, ал кейде жеке-жеке бір-бірімен кезектесіп отырады. Олардың жинақталған типтік көрінісін қазақтың қаһармандық эпосындағы тұрақты формулалық тіркеспен сипаттайық:

Асқар-асқар таулардан,
Айдын шалқар көлдерден [9, 261].

Мифте шаман елес дүниесіндегі осындай кедергілерден данғарасының (бубен) көмегімен өтеді, оның аспабы мініп ұшатын көліктің қызметін атқарса, эпоста бұл міндет тұлпар атқа жүктеледі.

Мифтік кеңістіктегі жылдамдықтың қызметін эпоста ұшатын жүйрік тұлпар атқарады. Аттың мифтік мінездемесі эпоста айқын көрініс тапқан. Эпоста жол сипаты мен мөлшері мифтік қашықтықпен өлшенетіндіктен, оны жаратылысы «ғашықтық», ұшатын тұлпар ғана еңсере алады. «Якут және алтай эпостарында аттар күн, ай, бұлт, т.б. аспан көрінісінің ерекшеліктерімен бейнеленеді. Тұлпардың ұзындығы күндік жер, көлденеңі шақырым болатын аса үлкен. Қаһарман мифтегі кеңістік аспан әлемін де, жер астын да осындай тұлпармен аралайды. Қазақтың бақсылық мифінде Қойлыбай бақсы тұлпарлар бәйгесіне қобызын қосып, қобыз бәрінен озып келеді» [11, 95]. Алтайдың «Алып-Манаш» жырында қаһарман уақытша өлген кезде аты аспанға барып, жұлдызға айналады. Батыр тірілген кезде ол жұлдыз қайтадан тұлпар болады [12, 249].

Сонымен, мифтен классикалық қаһармандық эпосқа дейінгі даму жолында структуралық құрылымның кеңістік өрісіндегі сипаттамасында біртұтас типологиялық ортақ жүйенің орын алғанына көз жеткізу мақсатында қысқа шолу жасауға әрекеттендік. Алда мұндай бағыттағы ізденістердің нәтижесін тұрақты ету үшін эпос қатарын молайтып, оларды түрлі семантикалық өріске салып шығуға көлемді зерттеулер жүргізілуі қажет екені даусыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Леви-Стросс К. Структурная антропология. - М.: Наука, 1985. – 512 с.
- 2 Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. - Москва: Наука, 1976. – 233 с.
- 3 Басилов В.Н. Избранники духов. - Москва: Политиздат, 1984. – 208 с.
- 4 Мелетинский Е.М. Мифология и фольклор в трудах К.Леви-Стросса // Леви-Стросс. Структурная антропология. – М.: Наука, 1985. – 512 с.
- 5 Цивьян Т.В. К семантике пространственных элементов в волшебной сказке//Типологические исследования по фольклору. - М: Наука, 1975. - 203 с.
- 6 Пухов И.В. Героический эпос тюрко-монгольских народов Сибири. Общность, сходства, различия // Типология народного эпоса. - М.: Наука, 1975.
- 7 Маадай-Кара. Алтайское героическое сказание. Перевод и комментарий С.С.Суразакова. Подготовка тома, вступительная статья И.В.Пухова. - М.: Наука, 1973.- 474 с.

- 8 Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпос. - М.: Наука, 1963. – 462 с.; Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. - М.: Наука, 1976; Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. - М., 1986. – 318 с.
- 9 Ибраев Ш. Түркі эпосының типологиясы. - Астана: «Сарыарқа», 2012. - 336 б.
- 10 Мелетинский Е.М. и др. Проблемы структурного описания волшебной сказки//Труды по знаковым системам. IV. Тарту, 1969; Мелетинский Е.М. Структурно-типологическое изучение сказки // Пропп В.Я. Морфология сказки. Исторические корни волшебной сказки. - М.: Лабиринт, 1998. – 512 с.
- 11 Қазақ бақсы-балгерлері. - Алматы: Ана тілі, 1993.
- 12 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. - Л:Наука, 1974. – 727 с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются понятия пространства в мифах и эпосах тюркских народов.

RESUME

This article deals with the concept of space in the myths and epics of the Turkic peoples.

Аннотация

Данная статья посвящена одному из аспектов сравнительной фразеологии – пословицам концептов «дружба, друг» немецкого и казахского языков. Пословицы двух языков рассматриваются с точки зрения смыслового, структурно - семантического, лексического, структурно – синтаксического и грамматического соответствия.

Ключевые слова: пословицы, концепт, менталитет, словосочетание, соответствие.

Г.И. Кусаинова

Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, канд. филол. наук, старший преподаватель

Немецкие и казахские пословицы концептов «дружба, друг»

В немецком и казахском языках, как и в любом другом языке, имеются пословицы, в том числе пословицы концептов «дружба, друг».

В лингвистической литературе имеется много определений пословиц. По определению из словаря-справочника лингвистических терминов Розенталь Д.Э., Теленкова М.А., пословица – «образное законченное изречение, имеющее назидательный смысл, обычно характеризующееся особым ритмо-интонационным и фонетическим оформлением (параллелизм построения, стихотворный размер, звуковые повторы, рифма и т.п.)» [1, с. 222]. Автор одного из ранних сборников немецких пословиц Фридрих Зейлер характеризует пословицы как «Im Volksmund umlaufende, in sich geschlossene Sprüche von lehrhafter Tendenz und gehobener Form» [2, с. 143]. В книге «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» пословица интерпретируется как «Үлгі-өнеге ретінде айтылатын, әрі қысқа әрі нұсқа нақыл сөз» [3, с. 577].

Резюмирующей дефиницией вышеприведенных определений является: «Пословица – малая форма народного поэтического творчества, облаченная в краткое, ритмизованное изречение, несущее обобщенную мысль, вывод, иносказание с дидактическим уклоном» [4].

Пословицы любого языка раскрывают душу народа-носителя, показывают его менталитет и мы полностью солидаризуемся с тезисом: «Через пословицы ... можно приблизиться к пониманию мышления народа, к его восприятию тех или иных исторических моментов, заглянуть, если

можно так выразиться, в душу народа» [5]. Последняя цитата по смыслу соотносится с известным тезисом крупнейшего лингвиста-теоретика в мировой науке Вильгельма фон Гумбольдта о связи языка и ментальности народа: «Язык есть как бы внешнее проявление духа народов: язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык» [6, с. 88-89].

Пословицы концептов «дружба, друг» рассматриваемых языков раскрывают менталитет немецкого и казахского народов в данной сфере.

В понимании термина «концепт» нами принимаются определения В.З. Демьянкова и И.Ю. Никишиной: «Концепт – это содержательная сторона словесного знака ... , за которой стоит понятие ..., принадлежащее умственной, духовной или жизненно важной материальной сфере существования человека, выработанное и закрепленное общественным опытом народа, имеющее в его жизни исторические корни, социально и субъективно осмысляемое и – через ступень такого осмысления – соотносимое с другими понятиями, ближайше с ним связанными или, во многих случаях, ему противопоставляемыми» [7, с. 606]; «Концепты - мыслительные образы, стоящие за языковыми знаками, означаемые языковых знаков» [8, с. 5].

Языковыми знаками рассматриваемых нами концептов в немецком и казахском языках являются лексемы «достык/татулық – Freundschaft (дружба)» и «дос/жолдас/тамыр – Freund (друг/товарищ)». Данные лексемы трактуются следующим образом: «Дружба — бескорыстные личные взаимоотношения между людьми, основанные на любви, доверии, искренности, взаимных симпатиях, общих интересах и увлечениях. Людей, связанных между собой дружбой, называют друзьями» [9].

В обоих языках имеется довольно много пословиц, репрезентирующих концепты «дружба» и «друг». Их большое количество свидетельствует о значимости понятий «дружба», «друг» для носителей немецкого и казахского языков. Эти понятия значимы и важны вообще для человека, ибо человек помимо близких по крови людей для общения должен иметь друзей, т.е. людей, которые понимают его лучше и с которыми он желает общаться в силу общности интересов и увлечений. В немецком и в казахском языках имеется пословица, которая своим содержанием подчеркивает необходимость иметь друга в жизни: *Ohne Bruder kann man leben, nicht ohne Freund. Жаман туганың болғанша, жақсы жолдасың болсын.*

Пословицы обоих языков рассматриваемых концептов носят антропоцентрический характер, т.к. они, выражая отношения между людьми и имея назидательный характер, обращены к человеку и своим содержанием привлекают его внимание к жизненным моментам, непосредственно касающихся сферы дружбы, друзей, а именно, к тому, кого можно считать другом и как следует относиться к друзьям. Здесь уместно привести слова А. Д. Райхштейна: «Пословица в обобщенном виде констатирует свойства людей ... (‘вот так бывает’), дает им оценку ‘то хорошо, а это плохо’) или предписывает образ действий (‘следует или не следует поступать так-то’)» [10, с. 40 - 41].

В немецком языке пословицы концептов «дружба, друг» нередко дают толкование того, каким бывает хороший/настоящий друг (*Ein wahrer Freund ist jemand, der alles stehen und liegen lässt, wenn du ihn brauchst. Ein wahrer Freund ist jemand, der dich auch verteidigt, wenn du nicht anwesend bist. Die besten Freunde sind die, welche einem ein Lächeln ins Gesicht zaubern, sobald man an sie denkt. Ein wahrer Freund ist ein Mensch, der zwar dein Lachen sieht, aber spürt, dass deine Seele weint*), а в казахском языке пословицы концептов «дружба, друг» содержат часто описание действий друга и следствие/результат его действий (*Жолдасын тастаған – жолда қалар. Досыңды мақтағаның - өзіңді жақтағаның. Ерегескен ел болмайды, есептескен дос болмайды*).

Полных соответствий по смыслу среди немецких и казахских пословиц концептов «дружба» и «друг» также не обнаруживается. В качестве исключения стоит лишь назвать близкую по смыслу пословицу в немецком и в казахском языках, где отмечается, что

хорошо иметь давнего друг: *Alte Freunde und alter Wein sind am besten. Заттың жаңасы жақсы, достың ескісі жақсы.*

Среди немецких и казахских пословиц концептов «дружба, друг» не обнаруживается одинаковых структурно-семантических соответствий, т.е. пословиц, имеющих одинаковую структурно-синтаксическое оформление и одинаковую лексико-семантическую наполняемость (подобно немецким и русским пословицам: *Es ist nicht alles Gold, was glänzt/ Не всё то золото, что блестит. Besser spät als nie/ Лучшее поздно чем никогда. Im gesunden Körper gesunder Geist – В здоровом теле здоровый дух).*

Общим лексическим соответствием пословиц рассматриваемого вида немецкого и казахского языков является наличие в них субстантивных лексем, обозначающих понятия «дружба» и «друг». Данные лексемы могут вступать в валентные связи с атрибутом. В ряде случаев в немецких пословицах обнаруживаются валентные атрибутивные сочетания „ein guter Freund“, «ein wahrer Freund»:

Ein guter Freund lässt dich dumme Sachen nie alleine machen! Ein guter Freund sagt hinter deinem Rücken nette Dinge über dich. Ein guter Freund ist mehr wert als hundert Verwandte. Auf gute Freunde kann man bauen, und ihnen alles anvertrauen и др. *Ein wahrer Freund in deiner Welt ist mehr wert als ein Haufen Geld. Ein wahrer Freund ist jemand, der alles stehen und liegen lässt, wenn du ihn brauchst.*

В казахских пословицах такие валентные атрибутивные сочетаемости нами не выявлены. Другие валентные атрибутивные сочетаемости внутри немецких и казахских пословиц концептов «дружба, друг» иллюстрируются такими примерами как

Echte Freundschaft kann man mit Geld nicht kaufen, deshalb lass mich dir meine schenken. Zu ungleiche Freunde sind wie Hund und Herr. Geflickte Freundschaft wird selten wieder ganz. Große Freundschaft und Geschlecht machen krumme Sachen recht.

Жаман жолдастан жақсы дұшпан артық. Қимас досың сұраса, қимасыңды бересің. Айрылар дос ердің артқы қасын сұрайды. Айрылмастай досыңа қайрылмастай сөз айтна.

Основываясь на наш фактический материал, заметим, что валентные атрибутивные сочетаемости чаще встречаются внутри немецких пословиц, чем внутри казахских пословиц.

В основе построения немецких пословиц концептов «дружба, друг» может лежать сравнение или сравнительная конструкция. Данный факт демонстрируют следующие немецкие пословицы:

Freundschaft ist wie Geld - leichter zu erwerben als zu behalten. Die Freundschaft ist wie eine Tür zwischen Menschen, die mal knarrt oder klemmt, die aber nie verschlossen ist. Freundschaft ist wie ein Netz, es fängt dich auf, wenn du mal die Balance verlierst. Freundschaften sind wie Porzellanschüsseln: Lässt du sie fallen, zerbrechen sie. Freundschaften sind wie alte Brücken, die uns mit all ihrer Kraft über die Höhen und Tiefen des Lebens tragen.

Казахских пословиц концептов «друг», «дружба», содержащих сравнения, среди нашего материала не обнаружено.

Крайне редкими являются случаи, когда помимо лексем «Freundschaft/достық» или «Freund/дос» в пословицах обоих языков используются другие одинаковые субстантивные лексемы. Такими лексемами являются немецкие слова «Salz», «Baum» и их казахские соответствия «тұз», «ағаш» в пословицах:

Freundschaft ist des Lebens Salz и *Досы жоқ адам – тұзы жоқ тағам. Freunde sind wie Bäume... Es ist nicht von Bedeutung, wie viele man hat, sondern wie tief ihre Wurzeln sind. Freundschaft ist wie ein Baum! Es kommt nicht drauf an, wie hoch er ist, sondern wie tief die Wurzeln sind* и *Ағаш тамырымен, адам досымен мықты.*

В рамках одной пословицы немецкого и казахского языков имеет место использование антонимических слов или слов-противопоставлений, антитез: Каз. *Дұшпан күлдіріп айтады, дос жылатып айтады. Жаман дос жауыңмен бірге шабады. Жаман*

жолдастан, жақсы дұшпан артық. Дос егіз, дұшпан сегіз. Дос басқа қарайды, дұшпан аяққа қарайды. Екі жақсы қосылса, өлгенінше дос болады, екі жаман қосылса, өлгенінше қас болады. Қасың менен досыңды қас-қабағың танытар.

Нем. *Mit solchen Freunden braucht man keine Feinde mehr. Willfahren macht Freunde, Wahrsagen Feinde. Meines Freundes Feind ist oft mein bester Freund. Viel Freunde und wenig Nothelfer. Neuem Freund und altem Haus ist nicht viel zu trauen. Weit beherret und nah befreundet.*

Использование синонимических слов в рамках одной пословицы обнаруживается в казахском языке, однако это крайне редкий случай: Дос — ажарың, жолдас — базарың. Примером подобного рода в немецком языке мы не располагаем.

В пословице казахского языка «*Айрылғысы келген дос аяулыңды сұрайды. Айрылар дос ердің артқы қасын сұрайды*» встречается словосочетание «*артқы қас (заднее веко)*», которое обозначает несуществующий в природе факт. Понятие, стоящее за данным словосочетанием, используется в казахском языке, как мы полагаем, для выражения чего-то невозможного. Подобный факт не обнаруживается в немецком языке.

Нередко в пословицах рассматриваемых концептов в обоих языках можно наблюдать повтор одного и того же слова, что используется для создания рифмы:

Каз. *Көргенді кісі көргенін айтар, көргенсіз кісі бергенін айтар. Дос сыртыңнан мақтар, дұшпан көзіңе мақтар. Дұшпан күлдіріп айтады, дос жылатып айтады. Ай көрмесең туысың жат, жыл көрмесең жолдасың жат. Досы көпті жау алмайды, ақылы көпті дау алмайды.*

Нем. *Freundes Stimme, Gottes Stimme. Alte Wege und alte Freunde soll man in Würden halten. Viel Geld, viel Freunde. Was Fliegen lockt, das lockt auch Freunde.*

Ein Winter ohne Schnee, ein Frühling ohne Klee, ein Sommer ohne Wespenstich - das wäre eine Freundschaft ohne dich!

Однако отметим, что повторы слов чаще встречаются в казахском языке, нежели в немецком языке.

Для пословиц концептов «дружба, друг» обоих языков характерна рифма, которая разделяет их отдельные части и благодаря созвучию соединяет их. Примеры:

Каз. *Достың орны - төр, дұшпанның орны – көр. Босқа бергенше досқа бер. Дос болсаң берік бол, досыңа серік бол. Тектімен достас, тексіз доспен қоштас. Дос көтерер көңілді, мал көтерер өлімді. Айырылмас досыңа қайырылмас сөз айтпа. Досыңа ат берме, ат берсең, ақырын жүр деме.*

Нем. *Will ein Freund borgen, vertröst ihn nicht auf morgen. Freundes Gebrechen soll man kennen und tragen, nicht aber nennen und nagen.*

Заметим, что рифма особенно часто встречается в казахских пословицах концептов «дружба, друг».

Относительно синтаксической структуры пословиц, в том числе пословиц концептов «друг», «дружба» немецкого и казахского языков следует сказать, что они, поскольку являются завершёнными высказываниями, представляют собой предикативные образования, предложения. Среди них встречаются как простые, так и сложные предложения. Простые предложения при этом имеют вид распространённого предложения:

Нем. *In der Not erkennt man den Freund. Der Lohn der Freundschaft ist sie selbst. Beim Geld hört die Freundschaft auf. Kleine Geschenke erhalten die Freundschaft.*

Freundschaft ist keine Dienstleistung. Ein Freund zeigt dir deine Fehler und hat dich trotzdem gern. Ein wahrer Freund in deiner Welt, ist mehr wert als ein Haufen Geld.

Каз. *Татулық табылмас бақыт. Жолдасты жол айырады. Жолдастының жолы кең. Жалған достан жау артық. Жақсы досқа жақсы мал бер. Досың ұрса аңқылда. Досыңның пышағымен мүйіз кес.*

Пословицы в виде сложных предложений могут быть, как видно из нижестоящих примеров, сложносочиненными и сложноподчиненными. Примеры сложносочиненных предложений:

Нем. *Glück macht Freunde, aber Not bewährt sie. Echte Freundschaft kann man mit Geld nicht kaufen, deshalb lass mich dir meine schenken.*

Каз. *Дос жылатып айтар, дұшпан күлдіріп айтар. Дос басқа қарайды, дұшпан аяққа қарайды. Досыңа өтірік айтпа, дұшпаныңа сырыңды айтпа.*

Дос сыртыңнан мақтар, дұшпан көзіңе мақтар.

Нем. *Die Wunde, die ein Freund schlägt, heilt nie. Ein Freund ist ein Mensch, vor dem man laut denken kann. Ein Freund ist immer da, wenn ein falscher Freund nicht da ist. Dem es wohl ergeht, der hat manchen Freund. Wer vor der Hölle wohnt, muß den Teufel zum Freunde haben. Wer zwischen zwei Freunden Richter ist, verliert den einen.*

Каз. *Жаңа дос келгенде, ескі достың көзінен жас шығады. Жолдасың соқыр болса, сен де бір көзіңді қысып қой. Қадіріңді білгің келсе, көршіңнен қарыз сұра. Дос көбейсе дұшпан аяқ астында.*

По цели высказывания предложения бывают повествовательными, вопросительными, побудительными. Подавляющее большинство пословиц концептов «друг», «дружба» немецкого и казахского языков повествовательные предложения. Встречаются в обоих языках побудительные предложения, где глагол стоит в повелительном наклонении. Примеры:

Stecke dich nicht zwischen Vettern und Freunde, sonst klemmst du dich.

Lach mich an, gib mich hin, ist des falschen Freundes Sinn.

Досың дос болғанға шаттан, дұшпанмен дос болудан сақтан. Досы көппен сыйлас, досы азбен сырлас. Досыңа өтірік айтпа, дұшпаныңа сырыңды айтпа. Дұшпаныңнан бір сақтан, жаман достан мың сақтан. Қадіріңді білгің келсе, көршіңнен қарыз сұра. Күлме досыңа, келер басыңа. Досыңа ат берме, ат берсең, ақырын жүр деме.

Отметим, что пословиц в виде побудительных предложений больше встречается в казахском языке.

На основании наших наблюдений над пословицами концептов «дружба, друг» в немецком и казахском языках делаются следующие выводы.

Пословицы концептов «дружба, друг» составляют большую группу во фразеологии немецкого и казахского языков. Они характеризуются лишь отдельными интегральными соответствиями на лексическом, структурно-синтаксическом уровнях.

К соответствию, затрагивающему лексический уровень, относится наличие в составе немецких и казахских пословиц лексем «Freund - дос, Freundschaft - достык». Общим лексическим моментом пословиц концептов «дружба, друг» немецкого и казахского языков можно считать частое употребление анатомических пар слов «Freund – дос и Feind – жау/қас» внутри одной пословицы.

К соответствию структурно-синтаксического плана пословиц рассматриваемого вида обоих языков относится наличие в обоих языках пословиц в виде повествовательных и побудительных предложений и отсутствие пословиц в виде вопросительных предложений. Пословицы обоих языков бывают как простыми предложениями, так и сложными. Простые повествовательные предложения пословиц имеют вид распространенного предложения. Сложные предложения пословиц концептов «дружба, друг» немецкого и казахского языков представлены обеими разновидностями – сложносочиненным предложением и сложноподчиненным предложением.

Что касается других грамматических моментов пословиц концептов «дружба, друг» обоих языков едва ли можно найти какое-либо сходство, что обусловлено принадлежностью немецкого и казахского языков к разным типам языков, а именно, немецкого языка – к флективному типу, а казахского языка – к агглютинативному.

Относительно семантики пословиц рассматриваемых концептов обоих языков, следует подчеркнуть, что абсолютно тождественные и частично тождественные соответствия в немецком и казахском языках отсутствуют, что можно объяснить разным менталитетом носителей данных языков.

Рассматриваемые пословицы немецкого и казахского языков на всех языковых уровнях имеют больше различий, чем совпадений. Данное высказывание находит логическое подтверждение в словах автора первой монографии по сопоставительной немецкой и казахской фразеологии М.Т. Сабитовой о том, что между пословицами немецкого и казахского языков «превалирует различие над сходством» [11, с. 145]. А это значит, что видение мира у немецкого и казахского этносов, в том числе взгляды относительно концептов «дружба», «друг», у них разнятся, не совпадают.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. - Москва «Просвещение», 1985. - 400 с.
- 2 Friedrich Seiler. Deutsche Sprichwörterkunde. München, 1922, S.1-5, 11-18//A.Iskos, A. Lenkova. Lesestoffe zur deutschen Lexikologie. Хрестоматия лексикологии немецкого языка. - Ленинград «Просвещение», 1975. - 280 с.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. - 967 с.
- 4 Пословица. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Пословица>
- 5 Казахские пословицы и поговорки на казахском языке с переводом на русский язык. Режим доступа: http://www.bilu.kz/poslovicy_pogovorky.php
- 6 Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода(извлечения)//Избранные труды по языкознанию / Пер. Г.В.Рамишвили. - М.: Прогресс, 1984. - 400 с. Режим доступа: <http://philologos.narod.ru/classics/humboldt.htm#dif>.
- 7 Демьянков В.З.. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры // Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика Н.Ю. Шведовой. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2007. - С. 606–622. Режим доступа: http://www.infolex.ru/FOR_SHV.HTM
- 8 Никишина И.Ю. Понятие «концепт» в когнитивной лингвистике. С. 5-7// Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. - М.: МАКС Пресс, 2002. - Вып. 21. - 184 с.
- 9 Значение слов «дружба, друзья». Режим доступа: <https://ru.wikiquote.org/wiki/Дружба>
- 10 Райхштейн А.Д. Немецкие устойчивые фразы. Пособие по лексикологии немецкого языка для студентов старших курсов педагогических институтов. Ленинград, 1971. – 184 с.
- 11 Сабитова М.Т. Основы немецкой и казахской сопоставительной фразеологии. - Алматы, 1999. - 184 с.

ТҮЙІН

Мақала салыстырмалы фразеология аспектісіне арналған. Неміс және қазақ тілдеріндегі «достық, дос» концепт мақалдары сипатталады. Бұл мақалдар семантикалық, лексикалық, грамматикалық-құрылымдық сәйкестілік тұрғысынан қарастырылады.

RESUME

This article is dedicated to the interesting aspect of phraseology – to the proverbs concepted on “friendship”, “friend” in German and Kazak languages. The proverbs are considered from semantic, lexical, structured and grammatical accordance point of view.

ӘОЖ 82.08:159.9

Аннотация

Мақалада ұлттық прозада тұңғыш рет өзіндік даралық стиль қалыптастырып, психологиялық прозаның күрделенген, өсіп өркендеген классикалық үлгісін жасаған М.Әуезовтің суреткерлік шеберлігі айтылады. Әдебиеттану ғылымындағы психологизм мәселесі қарастырылып, М.Әуезовтің көркемдік әдісті қолданудағы ерекшелігіне талдау жасайды. Жазушының «Абай жолы» роман-эпопеясында психологизмнің шебер үлгісін жасап, әлем әдебиетінің қымбат қазынасына үлкен үлес қосқанын дәлелдейді.

Түйін сөздер: психологизм, роман-эпопея, психологиялық проза, жазушы, ақын, кейіпкер.

А.М. Картаева

С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан мемлекеттік
университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

І. Нұратаева

С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан мемлекеттік
университеті, магистрант

М. Әуезов шығармашылы- ғындағы психологизмнің классикалық үлгілері

Әдеби шығарманың көркемдік құрылымына тән қасиет - психологизм. Ұлттық прозада тұңғыш рет өзіндік даралық стиль қалыптастырып, психологиялық прозаның күрделенген, өсіп өркендеген классикалық үлгісін жасаған суреткер. М.Әуезов өзінің 20-30 жылдары жазған әңгімелерінде психологизмді дамытты. Оның алғашқы туындыларының өзі ұлттық әдебиетте шындықты тану мен көркемдік бейнелеудегі өзгеше беталысты белгіледі.

«М.Әуезовтің алғашқы кезде жазылған әңгімелерінен бастап қазіргі қазақ прозасы психологизмді жеке мәселе етіп қарауға, зерттеуге мүмкіндік беріп отыр» [1, 1].

«Адамның жан дүниесін бейнелеу, психологизм, әрине, бір ғана жанрдың, психологиялық романның шеңберімен шектелмейді... Кең мағынадағы психологизм көптеген шығармалардан табылады. М.Ю.Лермонтов Печорин бейнесін мүсіндеуі психологизмнің үздік үлгісі дей аламыз. Қазақ әдебиетіне көз салсақ, «Абай жолы» тарихи роман, «Қан мен тер» әлеуметтік роман дей отырып, М.Әуезов пен Ә.Нұрпейісов адамның психологиясын, әр алуан көңіл күйін мейлінше нанымды, әсерлі бейнелейтініне сүйсінбей қала алмаймыз» [2, 280].

Көркем проза адам психологиясының ішкі иірімдері, күрделі де терең ойлау жүйесі, сана мен сезімдегі жанды қозғалыстарды ашу арқылы идеялық-эстетикалық ізденістердің жаңа жолдарын

ашты. Т.Жұртбаев «Ұлы қаламгердің қилы кезеңі» атты еңбегінде М.Әуезовтің мына пікірін ұсынады: «... Орыс жазушыларында анық сүйетінім: Толстой, Достоевский. Адам жанын соларша қойма ақтарғандай ақтармаған соң, жазушылықтың мәні де жоқ. Прозаға психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы» [3, 132]. Көркем шығарманың табиғатын түсіну үшін оған терең психологизм қажет. Жазушының көрсеткелі отырған идеясының, суреттеп отырған оқиғасының, кейіпкер бейнесін сомдауының түп негізі психологизммен өріле беріліп, оқырманға әсер ете білуі қажет. Ал оны оқып отырған оқырманның жіті психологиялық қабылдауы, әсіресе, биік талғамы болуы керек.

Белгілі орыс әдебиет зерттеушісі Л.С.Выготскийдің дәлелдегеніндей, шығарма мазмұны өз ой-санаңнан, жан дүниенен өткізіп, терең сезінбей оны түсініп білу, яғни, психологиясыз тану екіталай [4, 23].

Қазақ романдарындағы психологизм мәселесін арнайы зерттеген ғалым Б.Майтановтың еңбегінде былай делінген: «Көркем әдебиеттегі психологизм табиғаты – ғылыми, әдеби мәні мол күрделі мәселе. Ол туралы арнайы зерттеу сипатты пікір Н.Г.Чернышевский, Л.Н.Толстой шығармашылығына қатысты нәзік топшылау тұжырымдарынан басталатын тәрізді. Сыншы тұңғыш рет осынау көркемдік-эстетикалық принциптің мазмұны мен ішкі бағдары туралы терең байламдар түйген еді. Біраз уақыт тасада қалған психологизм бағдары қазіргі таңда, қоғамдық ойдың жаңа белесінде қайта көтеріліп, өмірлік-эстетикалық мағына алып, әдеби процесте қайта өрістеп отыр» [5, 3].

М.Әуезовтің басты шығармасы - «Абай жолы» эпопеясын парақтаған сайын әр беттен осындай сындарлы сымбатқа кезігесің. Психологиялық құбылыстарға келгенде, М.Әуезов адамның қимыл әрекетін, мінез құлықтарын көз алдыға сол қалпынша жайып салады.

М.Әуезов эпопеяда Абай мен Тоғжанның ыстық кездесуіндегі іңкәр жастардың құштарлықта тұрған сәтін Абай өлеңіндегідей шынайы суреттейді. Әсіресе Абай өлеңіндегі «қызарып», «сұрланып», «лүпілдеп жүрегі», «ісініп», «суынып», «қысылып», «құбылып», «сүйісіп», «мас болып» тағы басқа көптеген синтаксистік қайталамалар арқылы жасалған етістіктің бұл түрі адам баласының бойындағы неше алуан мың құбылған сезімдерді жандандырып айқындап тұрғандай. Жазушы ақын өлеңіндегі осы сөздерді екі ғашықтың кездесу сәтіне орайластырып, ғашықтық құмарлықта тұрған жастардың психологиялық сезіміне дөп басады.

М.Әуезов «Абай жолында» Тоғжанды сипаттай келіп, былай дейді: «Әлденеден, белгісіз себептен Тоғжан пішіні қызара түсіп сұрланады. Толқып қайтып тұрған ұяңдық па, басқа ма? Әйтеуір өзінше, өзгеше тыныс алып, лүпіл қағып тұрған бір сезім бар» [6, 109].

Тоғжанның аппақ жүзі, үлкен қара көздері, қырлы мұрны, қалың өрілген қос бұрымы тағы басқа әр алуан қыз бойындағы эмоционалдық толқу мезеттері шеберлікпен өріле беріледі.

Абайдың ақындық шеберлігіне академик Қ.Жұмалиев мынадай баға береді. «... өз сезімінің ұшын көрсетпей, басқа адамдардың ішкі сезімдеріндегі психологиялық моменттерді, сырттан ғана бақылап, сырттан ғана суреттеуші болып көрінуі және сол қаһармандарының басында болған халдерге оқушыларын бой сұндырып, солардай сезіндіре білуі Абайдың үлкен психолог, «жан жүйесінің инженері» екендігін айқындайтын негізгі мәселенің және бірі деуге болады» [7, 312].

Басты психологиялық құбылыс – Абай мен Тоғжанның бір-бірін өз жүрегіндегі отты сезімге лайық биіктен көруге ұмтылысы, ғашық көңілдерін қапысыз тануға ниет қоюы. Сүйіспеншілік сырын Абай ашық түрде, Тоғжан сыпайы, ұяң түрде жеткізеді. Абай өлеңіндегі қос ғашықтың психологиялық сезімдерін жазушы эпопеяда қарасөзбен былай деп өрнектейді. «Абай бұл кезде Тоғжанның жанына қалай жеткенін білген жоқ. Екеуі қалың ағаштың арасында, ай сәулесі үзіліп түсіп тұрған бір алаңқайда кездесті. Бір-біріне

ұмтылып келгенде, Тоғжан жылап жіберіп, Абайдың құшағына кіре берді. Жасқа толған көздерін сүйген жігітінің төсіне басып тұрып қапты. Екі иығы шошынып қысылғандай, дір-дір етті» [7, 213].

Жазушы Тоғжан сымбаты, жүзіндегі қимыл-қозғалысындағы жан сүйсіндіргендей нәзік, таза сұлулық пен осы сұлулықтың жас Абайға әсерін, ол әсермен Абайдың жан дүниесін осынша тереңнен қозғап, табындырып алған сұлулық сырын егіз алып суреттейді. Қаламгер Тоғжанның періштедей таза көркінен Абайдың ішкі толғанысына, ол толғаныстан қайтадан Тоғжанға ауысып отырады, тіпті кей тұстарда бұл екі жайды қатар егіз, бір сәттің аясында алдырып бейнелейді. Оның үстіне осы бір кереметтей сұлулық пен сол сұлулықты танып, сол сұлулыққа табынған жүрек табиғат тамашасы үн қосқанда, кейіпкердің жан дүниесі ерекше көркейе түседі. Махаббат лирикалары Абайдың психолог ақын екендігін дәлелдейді. Ғашықтар келбеті, жан дүниелері, күй-жайы, іс-әрекеттері, сезім толқыныстары мен жүрек соғыстары соншама бір сезімталдық, көрегендікпен айнымай беріледі. Ардан, ұяттан әлі арыла қоймаған саф алтындай таза сезімдер «лүпілдеп жүрегі», «жүрекпен алысып», «жүрегі елжіреп», «жүрекке құйылар», «өргенген жүрек» деген психологиялық образды сөздер арқылы кестеленеді. Мысалы, «Желсіз түнде жарық ай» өлеңін алайық. Желсіз түн. Нұрын төккен жарық ай. Күркіреп тасыған терең сай, дем ала алмай шошып елең қаққан екі жас, дүрсілдеген жүректер. Табиғат сұлулығы, махаббат сұлулығы. Ғажап бір үйлесіммен тоғысып жатқан жоқ па? Жан дүниесі күнәдан пәк, алғашқы махаббат иелерінің ғана жүрегі гүрілдеп аққан өзенге қосыла дүрсілдеп тұр емес пе? Шынайы ғашықтар сезімін ақын дүрсілдеп соққан жүрек лебімен осылай береді.

Абай мен Тоғжанның соңғы айырылысар шақтағы кездесуін эпопеяда: «Абайдың көз алдында Тоғжанмен ең соңғы айырылысар шағын соншалық ап-ашық айдай айқын боп келеді. Қақ қасында тұрғандай, жаңа ғана болып өткен хал сияқты.

Тоғжан сол бір желсіз, тұнық кеште, жым-жырт сайда ымырт жабылар шақта Абайды өзі іздеп келді. «Жетсін!» деп шақыртқан да өзі болатын», - деп жазушы суреттейді [7, 240].

М.Әуезов «Абай жолы» эпопеясында Абайдың басындағы осы күйді ішкі сыры ретінде былай деп береді:

- ... Мен өз өмірімнің, қабірге кіргенше ұмытылмас шағын айтсам ол – сүюден кешкен зарым еді. Өлі күнге жадымнан бірде-бір сәт көмескі тартып, ұмытылмайтын, жүрек таңым бар еді. Ол азғантай ғана дәурен сүрген қос ынтызар тірлігі болатын. Ай батқандай жоғалған, маған бұйырмастан кеткен ынтығым! Шын ғашығым – Тоғжан еді. Айрылғаным көп заман болды, бірақ осы күнге шейін кішкентай бір езу тартқан күлкісіне шейін көз алдымда [7, 423].

Сүюден, ұмытудан жалықпаған ақын әңгімесінен оның зарыққан, сағынышты күй кешіп жүрген өкінішті күйін көреміз. Арманы алыста екенін айтып, шарқ ұрған ақынның жан толғанысын жазушы осылай бейнелейді.

Абайдың сүйікті ұлы Әбдірахман мен Мағрипа арасындағы махаббат та эпопеяда аянышты баяндалады. Екі ғашықтың өмірі де трагедиямен аяқталады. Екеуінің арасындағы үлкен қасірет, алдарынан күтіп тұрған сұм ажал бар. Ажалдан қорықпайтын, махаббаты үшін өмірін қиған Мағыштың образы жүрек тебіренерлік қайғылы болып көрінген. «Абай жолы» эпопеясындағы Мағыштың сөзіне көз жіберсек:

- ... Тіршілік шын сүйген жанмен жаныңды қызыққа да, қауіпке де түгел қосқан күні шын жақсы тірлік болса керек. Мен Абай ағамның кітабынан ұққаным рас болса, осылай еді. Жан қиысқан достықты іздеймін. Сіздің басыңызға не келсе, соны бірге көтеріп, өмір кешіп өтсем арманым жоқ! [8, 224].

Әбіштің басындағы бар тауқыметті бірге көруге әзір. Тағдырдың талқысын мойындамаған жүректі қыздың жан қиысқан достықты іздейтініне көзіміз жетеді.

«Абай жолы» эпопеясында М.Әуезов кейіпкердің терең жан азабын былай деп суреттейді: «... Бұл сәтте де шерден туған қасірет өлеңі оралып, құралады. Ол күрсінуден,

жалынудан... шарасыз сенделуден туған күй... сөзбен шыққан жан жалыны. Жүректен атылған, сол жүректің ыстық қаны. ...Әйтеуір тынымсыз да толассыз бір қауіп шошыған жүректі қатал тұяқпен қатты сығымдап алған. Шеңгелдеп қысып, сәт сайын зәр-зарын төктіреді. ... Бірақ Әбіштің жайын ойласа осылайша оңаша, құпия сыбырлап, күйлі шер шертпеске шарасы жоқ» [8, 415].

«Абай жолы» эпопеясындағы Әбдірахманның өмірден қайтар алдындағы әкесі мен жарына жазған хаты жан тебіренерлік аянышты еді. «Мағаштың арабша жазуға көзі түсіп еді, «Аға, қош! Арманым – тілегінді ақтай алмадым... Барымды бере алмай кеттім! Тағы арманым - Мағыш! Қызығым едің!... Ғашық жарым!» [8, 436]. Жазушы суреттеген кейіпкердің психологиялық аянышты күйі хат арқылы бізге танылады. Әбіштің жазған хатынан кейіпкер психологиясының терең жақтарын түсінгендей боламыз.

М.Әуезов эпопеяда Әбіш жайын айтқанда, үнемі кейіпкер жан дүниесіндегі психологиялық әр алуан сезімдердің астаса келуін көрсетеді. «Абай жолы» эпопеясындағы «Қарашығын», «Қапада» тарауларында Әбіштің ауыр сырқаты баяндалып, оның өмірден өтуі аянышты суреттеледі. Әбіш өліміне қайғырған әке зарын, оның қайғыға салынғанын, жұбаныш еткенін, болашақтан үміт күткенін, өзіне тоқтау салғанын, көңіл айтқанын - әр түрлі психологиялық сезімдердің осындай тоғысқан жерін жазушы шебер келтіреді.

Сонымен, М.Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясында психологизмнің шебер үлгісін жасап, әлем әдебиетінің қымбат қазынасына үлкен үлес қосты. Қазақ әдебиетіндегі прозада тұңғыш рет өзіндік даралық стиль қалыптастырып, психологиялық прозаның күрделенген, өсіп-өркендеген классикалық үлгісін жасады. Сондай-ақ М.Әуезов кейінгі әдебиетте, соның ішінде, қазіргі қазақ прозасында психологизм мәселесінің озық дәстүрін қалыптастырды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ержанова Г.Б. Қазіргі қазақ повестеріндегі психологизм мәселелері (70-80 жылдар): Канд. дис. - Алматы, 1994. - 126 б.
- 2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. - Алматы: Ана тілі, 1998. - 384 б.
- 3 Жұртбаев Т. Ұлы қаламгердің қилы кезеңі // Жұлдыз. - 1991. - №10. - Б.129-149.
- 4 Выготский Л.С. Психология искусства. - Москва: Педагогика, 1987. - 341 с.
- 5 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. - Алматы: Санат, 1996. - 336б.
- 6 Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. I т. - Алматы: Жазушы, 1989. - 608 б.
- 7 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2 т. - Алматы: ҚМКӘБ, 1960. - 364 б.
- 8 Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. 2 т. – Алматы: Жазушы, 1989. - 616 б.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о художественном мастерстве М.Ауэзова, создавшего классический образец осложненной развивающей психологической прозы, впервые сформировавшей в национальной прозе своеобразный индивидуальный стиль. Рассматривается проблема психологизма в литературоведении, дается анализ своеобразного использования М. Ауэзовым художественного метода. Раскрывается то, что писатель мастерски создал пример психологизма в романе-эпопее «Путь Абая», внес огромный вклад в богатую сокровищницу мировой литературы.

RESUME

The article deals with the artistic skill of M.Auezov, who created an iconic piece of complicated, developing psychological prose and formed an individual style in national prose. The issue of psychologism in literary studies is considered. Also, the usage of artistic methods is analysed. Moreover, it is revealed that the poet skillfully created an example of psychologism in the epic novel «The path of Abay» and noted that the poet made a huge contribution to the world's golden treasure of literature.

Аннотация

Бұл жұмыста авторлар Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларынан мысалдар келтіре отырып, кейіпкер портреті мен мінездеме-портретті арнайы қарастырады. Сол мысалдар арқылы С.Торайғыровтың портрет жасаудың ерекше шебері екендігін көрсетеді. Басқа ақын-жазушылар әйелді сұлу етіп суреттейтін болса, С.Торайғыров, керісінше, «жылтырағанның бәрі алтын емес» дегенге саяды.

Түйін сөздер: портрет, мінездеме-портрет, кейіпкер, мінез-құлық, сипаттау, авторлық баяндау.

Ж.Қ. Балтабаева

Инновациялық Еуразия университетінің колледжі, филол. ғыл. магистрі, оқытушы

Ғ.Қ. Резуанова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, филол. ғыл. канд., доцент

С. Торайғыров қолданысындағы кейіпкер бейнесін беруші тілдік-стильдік тәсіл

Көркем шығарманы талдауда кейіпкерге қатысты айтылып, қатар жүретін термин – портрет. Портрет көркем шығарманың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Портреттің мазмұндық және формалық түрлері, яғни көлемі шағын және көлемдісі болады. Талдау барысында портреттің сөздік құрамын қарастырудың да маңызы бар. Өйткені кейіпкер туралы жан-жақты мәлімет тілдік құралдардың сұрыпталуы мен қолданылуына қарай анықталады. Автордың портрет жасаудағы ерекшелігі кейіпкерді суреттеуде адамға қатысты қандай ерекшеліктерді қамтығанынан байқалады. Мәтіндегі портретте, автор әдетте адамның денесі мен оның мүшелерін, киген киімін, бет өзгерісі мен дене қимылын, тұрған тұрысын сөз етеді. Бұлар портрет компоненттері болып табылады. Әрбір компонентті суреттейтін, сипаттайтын сөздер іріктеледі. Ол сөздер адамның бүкіл сырт тұрпатынан бастап, ішкі сезім, жай-күйлеріне дейін сипаттап шығады. Г.Смағұлова «адамның сыртқы тұрпатын, яғни дене мүшелерін суреттеуде дене мүшелерінің атаулары, яғни соматикалық (грек сөзі – дене) атаулар (соматема) сипаттаса, ал киген киімін вестиалды (латынша – киім-кешек) сөздер (вестема) суреттейді. Қимыл-қозғалысын кинетикалық (грек сөзі – қозғалыс) сөздер (кинетема) тобы суреттейді» дейді [1,72]. Сонымен, портрет – көркем шығарманың тұрақты құрамдас бөліктерінің бірі ретінде

кейіпкердің кескін-келбетін, жүріс-тұрысын, киім киісін суреттеу арқылы толыққанды бейне, кейіпкер мінездемесін жасаушы амалдардың бірі.

Мінездеме-портрет – қаламгерлер шығармаларында жиі кездесетін портрет түрі. Мінездеме-портрет – кейіпкердің сырт тұлғасы мен мінезінің қатар суреттелген түрі. Тұлға мен мінез сәйкестігі – портрет-мінездеменің негізгі белгісі.

Портрет мазмұнының ғана емес, оның құрамының да кейіпкер мінезін беруде үлесі бар. Көркем шығармадағы портреттік суреттеулердің құрамы негізгі үш құрамдас бөліктен (компоненттен) тұрады:

1. адам денесі мен оның мүшелері;
2. киген киімі;
3. бет өзгерісі (мимика), қимылы (жест), дене тұрысы (поза).

Портрет құрамындағы компоненттер жеке қолданылмайды, олардың алдынан компоненттерді түрлі белгілері жағынан айқындайтын сөздер жүреді. Портрет компоненттерінің белгілерін атайтын сөздер сипаттаушы сөздер деп аталады. Сипаттаушы сөздер кейіпкерлердің кескін-келбетін, киген киімін анықтай, түстей танытады. Олар компоненттерді түрлі қырынан айқындап, дәлдейді. Сипаттаушы сөздер екі түрлі белгіні атап көрсете алады:

1) портрет компоненттерінің сыртқы физикалық белгілері (ұзын көйлек, тостаған көз). Бұл топтағы белгілерді «сыртқы белгілер» деп атаймыз.

2) адамның интеллектуалдық, психикалық, эмоциялық белгілері (мейірлі көз, ісмер саусақ, жылы жүз, т.б.). Бұл «ішкі белгілер» деп аталады.

Сонымен кейіпкердің сезімін, күйіну не сүйіну халін түсінуге оның көркем сөзбен жасалған сыртқы пішіні, кескін-кейпі (портрет), мінез-құлқы, наным-сенімі (мінездеу), ішкі ойы (монолог), басқа адамдармен қарым-қатынасы (диалог) көмектеседі [2].

Айтқанымыз түсінікті болу үшін қазақтың біртуар қаламгері С.Торайғыров шығармаларындағы кейіпкерлер бейнесін қарастырайық. Кейіпкерлер жеке тағдырларымен, өзіндік сөз саптауларымен ғана емес, ешкімге ұқсамайтын кескін-келбеттерімен, киім-киістерімен, жүріс-тұрыстарымен де есте қалатынын аңғаруға болады. Автор өз кейіпкерлерінің бейнесін жасауда олардың портретін, киім-киісін, жүріс-тұрысын суреттеуге айрықша көңіл бөледі. Мәселен, *«Жіңішке сымға тартқан әні қандай. Балауыз балбыраған тәні қандай. Ақыл, ой, мінез, көрік түгел келіп, Толықсып толып тұрған сәні қандай. Ертікен іші-баурыңды көзі қандай, Бал тамған майда бұлбұл сөзі қандай. Жұп-жұмсақ, бып-биязы ішке кіріп, Жайтаңдап жан күйдірген көзі қандай! Күлгенде көзіңді алып кірсіз тісі, Қайнамас оны көріп кімнің іші? Алмас қылыш жүзінде аударылған, Сүйгізіп көлеңкесі әрбір ісі. Нұрлы жүз жан-жағына сәуле шашып, Бойының мінсіздігі онан асып. Өзгеден сып-сыпайы һәм сүйкімді, Ең арты жүрсе-дағы аяқ басып. Толған ай шілдедегі жалт-жұлт еткен Мүбәда көрген кісі қиыр шеттен. Көлеңкесі күйдіріп күні-түні, Есінен екі-үш айда әрең кеткен»* [3].

Жоғарыдағы мысалдан көргеніміздей Сұлтанмахмұт кейіпкер портретін берудің асқан шебері. С.Торайғыров шығармаларында ерекше көзге түсер тәсілдің бірі, көркемдік компоненттерден ерекше көзге түсетіні де осы – портрет екендігін айтуымызға болады. Қаламгер әр қаһарманының, эпизодтық тұлғасының қайталанбас кескінін немесе әр тұстағы жан толқуымен тамырлас жаңа өрнектерін шебер кестелей біледі. Мәселен, «Қамар сұлу» романындағы Жорға Нұрымның портреті: *«Нұрымның зұлымдығы мен атағы болмаса, әліпті таяқ деп білмейтін надан, пішіні де жаман, аузы толған боғауыз бен былш-былш насыбай, ішпей мас, әрі нас елу шамасында жасы бар, қой сақтардың басындай басы бар, жай форманың өзі сұп-суық бүйі секілді түксиген, бұқа мойын, өгіз құрсақ, алақан көз, жайын ауыз, добыра сақал, тоқпақ мұрын, бір түрлі нысаналы жануар еді»* [3].

Бұдан ары қарай Нұрымның бейнесі былайша ашыла түседі: *«Бұл өзі жеті атасынан бері уызы арылмаған, бағы таймаған, қолынан ұры кетпеген, бір жақсылық*

етпеген, басы сәждеге тимеген, жамандықтан басқаны сүймеген, бірді-бірге атыстырып, елін қан жылатумен шынжыр балақ, шұбар төс, қанды ауыз атанған бір жауыз еді» [3].

Демек, С.Торайғыров кейіпкерлердің сырт бейнесін, бет-әлпетін суреттегенде соған қоса кейіпкерлерінің киімін, мінезін, тіпті қасына ерген адамдарына дейін бүге-шігесін қалдырмай жан-жақты сипаттап береді және осындай суреттеу оның шығармаларында жиі кездеседі.

«Қамар сұлу» романындағы Жорға Нұрымның портреті көбіне қарапайым сөздер арқылы жасалады. Нұрым портретінің қарапайым сөздермен берілуі оның мінезі мен бейнесіне байланысты болып тұр. Өзі надан жауыз адамды әсем сөздермен сипаттау еш мүмкін емес. Романда қарапайым сөз арқылы Нұрымның бейнесі аша отырып, автор өзінің оны жақтырмайтын көзқарасын мысқылмен қоса өрбітеді: *“Бұл өзі жеті атасынан бері уызы арылмаған, бағы таймаған, қолынан ұры кетпеген, бір жақсылық етпеген, басы сәждеге тимеген, жамандықтан басқаны сүймеген, бірді-бірге атыстырып, елін қан жылатумен шынжыр балақ, шұбар төс, қанды ауыз атанған бір жауыз еді. Белгілі: қазақта ондай залым адамдардың өзіне қауіптілеу орынды күзеттіріп, сорпа-сумен алдап қоятын иттері болатын. Сол арсылдатып қойған иттерінің ең басты төбеті - біздің Оспан би еді. Сол кезде бұл екеуінің залымдығына бір өлеңшінің айтқаны есімде қалыпты:*

Халқыңды қан жылаттың Жорға Нұрым.

Болдың гой заманымда сорға Нұрым!

Оспан деген жұтқышы тағы шықты,

Бара-бара қайтерсің, қайран күнім!.. [3]

деп, әрі қарай Нұрымның зұлымдығын әшкерелей түседі.

Портрет кейіпкер бейнесін беруде маңызды қызмет атқарады. Ғалымдар көркем әдебиеттегі портретті екіге бөледі: ситуациялық және жалпы портрет. Жалпы портретте көркем бейненің өзіне тән үнемі болып тұратын сипат белгілері суреттелсе, ситуациялық портрет кейіпкердің бір сәттік эмоциялық кейпін береді. Мәселен, *«Басы репетейсіз үлкен, мойны қылдырықтай, шибұт, қамытаяқ, не әкесі сияқты қойкөз аққұба емес, не шешесі сияқты қараторы емес. Қоңқақ мұрын, мойыл көз жалпақ сары» [3]. Немесе «Бұл – мұрнының ұшы қылыштан кетіліп, танауы сәңірейген, көсе, жасы елудің жуан ішіндегі, жалпақ бет, селдір бурыл мұртты қарт адам еді» [3].*

Сұлтанмахмұттың тағы бір ерекшелігі оған дейінгі ақындар тек жаман әйелдерді шығармаларына арқау етсе, Сұлтанмахмұт «қыз күнінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады» деген сұрауға жаман қыз бейнесін жасау арқылы жауап береді. «Бүгінгі жаман қыз – ертеңгі жаман әйел» деген қорытынды шығарады.

Сұлтанмахмұттың бұл тақырыптағы өлеңдері мыналар: «Қайқы құйрық, шұбар қыз, істік мұрын» (1907), «Сымбатты сұлуға» (1914). Ақын шығармасын зерттеген А. Еспенбетов былай дейді: «Махмұттың 1907 жылы жазғандарынан бізге жеткені екі шығарма: «Қайқы құйрық шұбар қыз, істік мұрын» және «Таңқы мұрын, быртиған, қара бұжыр». Бірінші өлеңде «Бұлғақтаған ерке-шолжың бай қызының» өрескел мінезі мен келіссіз «сыртқы форымын» сынаса, мал-басының байлығына сеніп жас қызды әйелдікке алмақшы болған «Таңқы мұрын, быртиған, қара бұжыр» бір дәулетті адамды сықақ етеді. Мысалы: *«Қайқы құйрық шұбар қыз, істік мұрын, Кім білсін, қандай екен ішкі сырың. Әдепсіз, молда алдында тасыраят, Біле алмай отыруды әнтек қырын. Бай қызы бұлғақтаған, ерке-шолжың, Күңге лайық кескін мен сыртқы формың, Жібек, торғын жапқанмен көрініп тұр, Жүндеген түйедей боп, қара қайыс».*

Осындағы құйрық, шұбар, істік деген сөздердің өзі тосын қолданыс. Шернияздағы *шот желке, шолақ айдар, күң дер едім* деген сөздер *күңге лайық кескін мен сыртқы формың* деген жолмен бірдей.

«Сымбатты сұлуға» өлеңі С.Торайғыровтың 1933 жылғы жинағында жарық көрген. «Сымбатты сұлуға»: *«Сүйдірген сені маған қыли көзін, Томардай кедір-бұдыр топас сөзің... Сымбатты сұлу, тамашам, Шашыңнан жұлып сабасам! Сүйдірген сені маған ешкі басың, Қол жумай обырланып жеген асың, Қояр ма сүйдірмеске ықтиярға, Ұйпалақ ит жүніндей желке шашың. Сымбатты сұлу тамашам, Құсқым келер қарасам! Сүйдірген сені маған шошақ мұрның, Кішігірім бір үйге ошақ мұрның. Жіберіп анда-санда тартып алып, Жылтылдатып тұратын қос ат мұрның. Сасып кеткен маңайың, Мұрнымды басып жабайын!* [4, 97] деген мінездеме-портрет жасайды. Мұндай портрет адамда жиіркеніш сезімін туғызады. Сұлтанмахмұттан кейінгі әдебиет ақындарында ұнамсыз, көріксіз қыз бейнесі кездеспейді. Сонымен, ұнамсыз қыз портреті Шернияздан бастау алып, Сұлтанмахмұтпен аяқталады.

Көркем әдебиетте, әдетте ақындар сұлу қызды суреттеуге бар шеберліктерін жұмсаса, Сұлтанмахмұт елден ерек әдемілікке қарама-қарсы сиықсыздық, ұсқынсыздықты сипаттауда шеберлігін танытты. Өмір бірыңғай әдеміліктен ғана тұрмайтынын, әйел затының да ауыспалы мағынадағы «сұлулары» болатынын дәлелдеп кетті.

Қаламгерлер кейіпкер бейнесін беруде, оның ішкі жан сарайын, мінез-құлқын ашуда портрет, диалог, монолог тәсілдерін шеберлікпен қолдана білген. Авторлық баяндауда көлемді портреттер жиі кездеседі. Портреттің жұптық, топтық түрлері де орын алған. Жазушы қолданысында портреттің психологиялық портрет және мінездеме портрет түрлері жиі қолданылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. Филол.ғыл.канд...дисс. - Алматы, 1998. - 130 б.
- 2 Кәрімов Х. Қанатты тіл. - Алматы, 1995. – 144 б.
- 3 Торайғыров С. Сарыарқаның жаңбыры. Өлеңдері мен дастандары. /құрастырған Е.Дүйсенбайұлы. - Алматы: «Раритет», 2007. - 208 б. – «Алтын қор» кітапханасы.
- 4 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1993.
- 5 Сәрсекке Г.Р. Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкерлерді мінездеуші тілдік-стильдік тәсілдер. Фил.ғыл.канд...дисс: - Алматы, 1999. - 130 б.
- 6 Пірәлиева Г. Ішкі монологтың кейіпкер психологиясын ашудағы көркемдік қызметі. - Алматы, 1994. - 138 б.

РЕЗЮМЕ

В данной работе автор показывает, что такое портрет и портрет-характеристика, приводя примеры из произведений Султанмахмута Торайгырова. Через примеры доказывает, что С.Торайгыров – необычайный поэт. Если другие поэты и писатели описывают женскую красоту, то С.Торайгыров, наоборот, показывает, «что не все золото, что блестит».

RESUME

In this paper shows the author what a portrait and portrait-characteristic are, giving examples from the production of Sultanmakhmud Toraighyrov. Through examples, it proves that S. Toraighyrov is an extraordinary poet. What if other poets and writers describe female beauty, then S. Toraighyrov, on the contrary, shows "all that glitters is not gold".

Н.К. Кажекенова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, канд. пед. наук, доцент

К.К. Елубаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, старший преподаватель.

Факторы, влияющие на функционирование языков в постсоветском пространстве (на материале русского языка)

Аннотация

В данной статье авторы рассматривают актуальные вопросы функционирования языков в целом и русского языка в Казахстане, в частности. В эпоху глобализации и информатизации мировые языки практически поглощают малые национальные языки, потому жизнеспособность особенно государственных языков в настоящее время актуальна.

Ключевые слова: мировой язык, национальный и государственный язык, полиэтнические страны, факторы (политический, демографический, функциональный, этнокультурный, эмоциональный), полиязычие, социальная, коммуникативная функция.

Язык – это единственная сущность, отличающая нас от других живых существ на земле. Хотя бы именно поэтому любой национальный язык обязан сохранить свои историю и нравы, чтобы успешно передать подрастающему поколению. Особенно актуальна эта тема о языках сейчас, когда в лингвистике появился термин витальность, т.е. смертность языка. В эпоху глобализации и информатизации мировые языки поглощают малые, и, естественно, национальный язык – это объект заботы каждого народа.

Способность языка выживать и устойчиво развиваться в полиэтнических странах зависит от многих факторов, в том числе:

- 1) политический;
- 2) демографический;
- 3) лингвистический;
- 4) функциональный;
- 5) этнокультурный;
- 6) эмоциональный [1].

Политический фактор связан с тем, что государство директивно и законодательно поддерживает формы образования и сферы применения языка. Демографический фактор связан с количеством пользователей этим языком внутри и межэтнической коммуникации. Существование литературной,

разговорной, просторечной форм языка связано с лингвистическим фактором. Сферы использования языка в деятельности различных социальных коллективов – основа функционального фактора. Трактовка языка в контексте национальной культуры является этнокультурным фактором. И, наконец, когда языки наделяются идеологическими оценочными характеристиками «свой» и «чужой», имеет место быть эмоциональный фактор.

Данные факторы в отдельности или в комплексе оказывают существенное воздействие на существование языка, на его жизнеспособность, поэтому задача позитивного регулирования языковой жизни (политика, регулирование и планирование) заключается в сбалансированной заботе и развитии социальных этнокоммуникативных функций языков народов, населяющих государство. Безусловно, необходимо проявлять повышенное внимание к языку государственного этноса, но вместе с тем внедрять принцип софункционирования языков разной функциональной нагрузки через дву- и полиязычие к языкам межнационального и мирового общения.

Все прошлые и современные достижения в социальной, политической и культурной жизни стали возможными благодаря усвоению полиэтническим населением русского языка на уровне репродуктивного, продуктивного и функционального применения в социально-бытовой и производственной деятельности людей. Для большинства казахстанцев русский язык не иностранный, а язык межнационального общения, без которого сузились бы горизонты познаний, языковая палитра страны. Но этот факт истории имел и отрицательный момент: определенная часть населения не знает родной язык; это поколение, искусственно оторванное от своей истории, языка...

Но мир изменился, и в современном обществе актуально полиязычие, что целенаправленно и планомерно внедряется в Казахстане.

Отличительными признаками русского языка как мирового, по социально-коммуникативной роли, можно считать:

- локальная распространенность в мире;
- ценностный вклад в развитие мировой цивилизации: это носитель одной из величайших литератур, жизненно важной технологической информации;
- высокая коммуникативная разрешимость;
- полная исследованность всех языковых систем и структур;
- развитые социально-коммуникативные функции.

И это далеко не полный перечень признаков русского языка, которые делают его привлекательным для выражения, фиксации и хранения максимального числа глобально значимой научно-технической, общественно-гуманитарной информации.

В странах Содружества витальность русского языка появляется и поддерживается в особенностях его усвоения:

- 1) через семью - от поколения к поколению (русское население);
- 2) путем школьного и вузовского обучения молодежи - согласно требованиям учебной программы образовательного стандарта;
- 3) инновационного обогащения учебной и научно-методической базы его преподавания как средства межнационального и мирового общения;
- 4) путем исследовательских разысканий в области русистики.

Последний пункт означает целенаправленное исследование коммуникативного и этнокультурного состояния русского языка, что означает:

- интенсификацию контрастивных и когнитивных описаний взаимодействия русского и титульных языков на различных ярусах их структуры;
- социолингвистические изыскания форм существования и сфер применения русского языка в поли- или моноэтнической среде в контексте государственного и других языков в общей языковой ситуации в стране.

- разработка программы дву- и многоязычного образования с компонентом «русский язык», подготовка двуязычных специалистов для школ и вузов;

- творческое использование российских и западных образовательных стандартов, дальнейшее совершенствование методики и инновационных технологий в преподавании русского языка и литературы в национальной аудитории.

Вышеуказанные усилия направлены на изучение функционирования русского языка и его преподавания в иноэтнической среде; укрепление позиций и сохранение социального назначения русского языка как средства межнационального и мирового общения.

После распада Советского Союза в странах СНГ, как мы отметили ранее, произошли значительные изменения в политической, экономической и национально-ценностной ориентации, которая непосредственным образом отразилась на языковой ситуации. Положение и судьба русского языка в Казахстане мало изменились в условиях независимости: он свободно функционирует наравне с государственным, сохраняет весь объем функций, по-прежнему является средством и объектом дошкольного, среднего и высшего образования, составной частью духовных ценностей казахстанского многонационального общества. Удовлетворение языковых прав и потребностей всех казахстанцев – это эффективная политическая мера предотвращения языковых и этнических столкновений и условие для успешной интеграции и консолидации казахстанского общества.

Но вместе с тем, методисты и теоретики русского языка не должны забывать о словах А.Байтурсынова о том, что «теория предмета – его мозг, а методика – сердце». Никакие новейшие информационные технологии не могут заменить профессионализм преподавателя, его творческий подход к каждой изучаемой теме.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы. Қазақ университеті, 2005.
- 2 Вахтин Н.Б., Головкин Е.В. Социоллингвистика и социология языка. Учебное пособие. – СПб, 2004. – 201 с.
- 3 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996.
- 4 Иевлева З.Н. Методика преподавания грамматики в практическом курсе русского языка для иностранцев. – М., 1981.

ТҮЙІН

Мақалада авторлар Қазақстандағы тілдердің және орыс тілінің қолдануының жалпы мәселелерін қарастырады. Жаһандандыру дәуірінде және әлемдік тілдерді ақпараттандыруда іс жүзінде аз ұлттық тілдер жұтылып кетеді, сондықтан әсіресе мемлекеттік тілдің қазіргі уақыттағы өміршеңдігі өзекті.

RESUME

The authors of the article consider urgent issues of functioning the languages as a whole and the Russian language in Kazakhstan, in particular. In the epoch of globalization and information the world languages practically absorb small national languages, that is why the vitality of state languages at present is urgent.

УДК 811.111'1

Ж.Е. Бекжанова

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, PhD, старший преподаватель

Коммуникативная дистанция как дискурсообразующее измерение**Аннотация**

Статья посвящена анализу коммуникативной дистанции как одной из дискурсообразующих величин, которые влияют на типизацию дискурса. Автор уточняет понимание коммуникативной дистанции в лингвистической науке и делится результатами собственного исследования дискурса различных возрастных групп. Таким образом, автор выдвигает положение о том, что уточнение коммуникативной дистанции с помощью языковых выражений может стать ключевым этапом для определения видов/жанров дискурса как на уровне возрастных групп, так и в различных лингвокультурах.

Ключевые слова: дискурс, коммуникативная дистанция, молодежный дискурс, межпоколенческий дискурс, лингвокультура.

Исследования в области дискурса актуализируют проблему социальных отношений и их выражений в коммуникации, в том числе и статусные характеристики, роли и взаимоотношения между коммуникантами, вопросы вежливости и интимизации в общении. Выражения данных характеристик в использовании языка бесспорно, и в этом аспекте важно выделение коммуникативной дистанции, как величины отражающей их. Коммуникативная дистанция – это «показатель территориальности в общении, передаваемый с помощью языка, невербальных средств и коммуникативных стратегий» [1, с.384]. Термин «коммуникативная дистанция» рассматривается с различных сторон в лингвистических исследованиях, и чаще всего, сопряжен с трендом поворота лингвистической науки с гуманитарной в разряд точных наук, с чем и связано внедрение количественных измерений в терминологический оборот.

Л.Г. Ефанова выделяет обращения как основной способ выражения геометрической дистанции в общении. Так, переход на «ты» в русском языке является явным эксплицитным проявлением сокращения дистанции, а

обращения по имени и отчеству характеризуется отдалением [2]. Существуют и наиболее подробные описания дистанции в общении, нежели классификации на сокращенные и отдаленные. Так, изначально данная величина обозначается антропологами и социологами как «геометрическая» или «социальная», и выделяются следующие ее виды: интимные дистанции (здесь приемлемо использование и невербального общения, в том числе и тактильные средства); 2) личные дистанции, которые ограничивают в значительной степени тактильные контакты; 3) дистанции социальных отношений, где неприемлем переход на личные темы; 4) дистанция публичная, которая предполагает обращение к массе коммуникантов одновременно [2, с. 5-6].

Научно обоснованы и вариации дистанции в зависимости от лингвокультурной принадлежности участников коммуникации. Например, если в русской лингвокультуре переход на «ты» является признаком интимизации отношений, то в корейской культуре есть множество нюансов, связанных с обращением. При вступлении в официальный брак супруги, как правило, наоборот, начинают обращаться друг в другу в более вежливой форме, что свидетельствует о более близких взаимоотношениях. Также после рождения ребенка корейским супружеским парам свойственно обращение «мама/папа такого-то ребенка», что является интересным способом изменения геометрических дистанций [3, с.142]. В китайской лингвокультуре, как и в казахской, в кругу семьи существует дистанция по возрастному признаку. Отдаленная дистанция соблюдается к старшим по возрасту, так как возраст в китайской культуре воспринимается как священная категория [4]. Подобные разграничения коммуникативной дистанции в семейных отношениях подтолкнули нас к сопоставительному исследованию данной величины на примере различных возрастных категорий, а также на примере казахской, английской и русской лингвокультур. Более того, исследование показало, насколько важно определение степени дистанции для типизации того или иного вида дискурса.

Исследования в области молодежного дискурса показали, что сокращенная дистанция и умеренные этикетные нормы – характерные черты для молодежного дискурса. Высокий этикет является важной составляющей дискурсов зрелых людей. В этом случае дистанция начинает варьировать в зависимости от социальных статусов коммуникантов и от того, к какому социальному слою они причисляют себя и собеседника, от близости их знакомства. Дистанция может сближаться по мере близости знакомства, в то время как в молодежном дискурсе дистанция бывает сокращенная даже между малознакомыми или незнакомыми людьми [5]. В молодежном дискурсе происходит быстрый переход с обращения *Вы* на *ты*, а часто этап обращения на «Вы» и вовсе опускается. В англоязычной лингвокультуре ввиду отсутствия вежливой формы личного местоимения второго лица, сразу переходят на *ты*. Причем у взрослых даже если используется *you*, то обороты в предложении, модальность высказываний предполагает вежливое обращение: “*Could you help with my bags, please?*”. Вежливая форма модального глагола *Could*, слово *please* несут в себе форму вежливости. В русском молодежном дискурсе можно наблюдать интересный пример из повседневной речи. В следующей ситуации производится проверка билетов пассажиров контролером автобуса. Молодой человек физически не может дотянуться до кармана брюк в переполненном транспорте и просит незнакомого соседа помочь ему:

- ...Достань-ка билет, а, братишка?
- Да, без проблем...

Пожалуйста в данной ситуации считается лексически неэкономным вариантом. А для смягчения требования используется наиболее краткая модальная частица смягчения требования «-ка». И хвост «а» для подтверждения своей просьбы. Смягчение также реализуется с помощью подходящей интонации просьбы, восходящим тоном. Дистанция минимальная, звучит так, как если бы участники общения были знакомы давно и понимали друг друга с полуслова. Обращение *братишка* также минимизирует дистанцию,

сближает с собеседником. Наблюдается максимальная искренность со стороны участников дискурса и спонтанность самого диалога. Искренность и спонтанность реакций – также неотделимая черта в молодежной разговорной практике.

Наблюдается абсолютное непринятие светского общения среди современной молодежи, отдаленной дистанции и соблюдения субординации. Если и соблюдается такая форма дистанции, то в комичной тональности, для высмеивания или пародирования общения взрослых. Высокая стилистика в повседневном общении, соблюдение этических норм в молодежном дискурсе носит театрализованный характер, сопровождающийся подобающей юмористической тональностью, с ироническим преувеличением. Как правило, с резкой сменой регистра.

Если для молодежи вообще присуща сокращенная дистанция в общении, то представители единых субкультур находятся на одной волне, на еще более сокращенной дистанции, понимая друг друга с полуслова. В общении внутри этих группировок, объединенных общими интересами и ценностями, выражена близость и сплоченность.

- ...Ну, давай уже скрафтим домик.

- Да без б... Лови кирку

(из диалога геймеров, фанатов игры «Майнкрафт»)

Таким образом, использование формул сокращенной коммуникативной дистанции наряду с обилием сленгов и специфических кодовых лексических единиц может свидетельствовать о том, что перед нами молодежный дискурс либо дискурс специфической субкультуры/группы по интересам. Это говорит о том, что выявление коммуникативной дистанции значительно сужает и помогает определить тип дискурса и приблизительную лингвокультуру участников общения.

Конечно же, выявление сугубо молодежных речевых формул невозможно без сравнения с другими видами дискурса по возрасту. В этой связи, мы провели анализ дискурса смешанных возрастных групп, где помимо молодежи, присутствовали и старшие.

Исследования речевых корпусов межвозрастных групп показали, что молодые люди при общении со взрослыми адаптируются в коммуникации к их речевому поведению. То же самое происходит и в речевом поведении взрослых, которые также пытаются быть понятыми и воспринятыми более молодыми собеседниками. Данное явление можно объяснить теорией коммуникативной адаптации (Communication Accommodation Theory) Х.Гайлса, Н.Коупланда и Дж.Коупланда, когда приспособление друг к другу идет на подсознательном уровне [6]. Доказательны в этом плане обращения к молодежи из повседневной казахской речи: *батыр* (каз. – богатырь), *балам* (каз. – дитя мое), *жігіт* (каз. – парень). Молодые люди на подсознательном уровне обращаются к незнакомым людям *дядя*, *тетя*, *ана* (каз. – бабушка, тетя), *тәте* (каз. – тетя), изначально чувствуя разницу в возрасте и приблизительную степень субординации, которой нужно придерживаться. В любом случае, данная адаптация иногда носит тяжелый характер, сопровождается напряженностью и трудностями во взаимопонимании, что чувствуется в отдаленной социально-психологической дистанции.

В академическом дискурсе коммуникативная дистанция отдалается и в связи со статусом преподавателя, и в связи с азиатским стилем восприятия человека старшего по возрасту (внешнее уважение, почтение и пассивность в проявлении эмоций). Статус является серьезным поводом для сохранения должной субординации, максимально формальных и нейтральных выражений в речи, недопустимость сленга. Такие статусные различия отсутствуют в семейных отношениях, между родителями и детьми. Если рассматривать отношения внутри семьи, записи, сделанные молодыми людьми дома, подтверждают иное речевое поведение, нежели с ровесниками. В исследованиях по речи подростков Англии можно заметить, что в западной культуре межпоколенческие отношения внутри семьи варьируют в зависимости от социального статуса семьи. В

частности, сравниваются ученики старших классов среднего и низшего социальных классов. В результате анализа выявлено, что дискурс подростков среднего класса отличается вежливостью в разговоре с родителями. Даже при натянутых отношениях и воспитательных беседах дети редко переходят на грубости в общении со старшими. В семьях низшего класса наблюдается противоположная картина. В связи с такой разницей в воспитании, тинейджеры среднего класса сталкиваются с проблемами в коммуникативном поведении в уличной жизни. Они часто оказываются неспособными дать словесный отпор обидчикам, постоять за себя, и доходят до слез при самых слабых атаках [7, с.58-60]. Но данные материалы ограничиваются подростковым возрастом.

Следует отметить, что в западном мире, как только подросток достигает совершеннолетия, сохраняется тенденция отказа от родительской опеки, стремление к самостоятельной жизни отдельно от родителей. Со старшими по возрасту людьми англичане обращаются практически на равных, называя по имени, не подчеркивая особого уважения по возрасту. То, что недавно было присуще низшим слоям общества, становится общепринятым [8, с.63]. Отношения в семье складываются иначе и в русской и казахской коммуникативных культурах. В русской лингвокультуре принято поддерживать отношения с родителями, даже живя отдельно. Приветствуется материальная поддержка, регулярное общение, но на бытовом уровне замечается некоторая степень грубого обращения с родителями, что недопустимо с другими представителями старшего поколения [9, с.112]. Обычным обращением к родителям можно считать обращение на *ты*. В казахской лингвокультуре взаимоотношения с родителями также различны. Это зависит, прежде всего, от условно-географического деления народа на «южан», «северян», «восточных» и «западных» казахов. Наиболее исконно-казахским во всех отношениях, в том числе и семейных, считается Южный Казахстан. Здесь отношения между детьми и родителями очень близки к традиционным, когда соблюдается определенная дистанция в общении. Родители редко в таких отношениях выступают как друзья, скорее, как наставники и старейшины общины. Если ребенок старший в семье, он традиционно считается ребенком бабушки и дедушки со стороны отца, которые морально намного ближе ему в процессе воспитания. Дети же помладше находят моральную поддержку со стороны старших детей, делятся секретами, спрашивают совета.

Таким образом, роль самих родителей условно ограничена материальной поддержкой. Это чувствуется и по обращению к родителям на *Вы*, что придерживается с самого младшего возраста. Часто старшие дети, воспитанные бабушкой и дедушкой, чувствуют дистанцию с родителями настолько, что называют их по имени как старших братьев и сестер или обращаются *тәте* («Тетя/сестра») или *аға* («Дядя/брат»). Разговоры с родителями почтительны и редко носят откровенный характер. Такие отношения менее отчетливы в западной казахской культуре, хотя прослеживаются ближе к юго-западной территории Казахстана. В северной и восточной части страны культура казахов считается очень подверженной влиянию русской культуры. Соответственно, очень редко можно наблюдать отдаленность от родителей. Обращение в основном на *ты*, а семьи по возможности нуклеарны. Здесь заметны близкие отношения с родителями, повышенный тон при разговоре и открытость.

Таким образом, в связи с глобализацией в мире коммуникативная дистанция в межпоколенческом дискурсе становится относительно нестабильной категорией, варьируют в зависимости от вестернизации той или иной семьи/педагогической среды. Тем не менее, определенные языковые выражения, указывающие на величину дистанции (*тәте*, *аға*, *жігітім*, *батырым*, *балақай* и т.д.), однозначно указывают на то, что данный дискурс включает в себя представителей нескольких возрастных групп.

Результаты нашего исследования показали, как коммуникативная дистанция может варьировать в зависимости от возрастных различий участников дискурса. Так, было выявлено, что в сугубо молодежной среде данная величина преимущественно

минимальна. Даже если на первых этапах коммуникации придерживаются определенных правил этикета, субординации, сближение дистанции проходит быстрее и безболезненнее, нежели в смешанных возрастных группах, либо в группах старшего возраста. В смешанных группах идет адаптация молодого поколения к старшему и наоборот, что выражается в речевых формулах. Имеют значение также и лингвокультурные особенности коммуникантов. Так, в западных группах общение на межпоколенческом уровне характеризуется гораздо менее выраженной степенью субординации, когда в казахской и русской лингвокультурах эта черта особо важна и явна. Установление коммуникативной дистанции может сказать многое, если не решающее, о том, насколько коммуникативная группа разнообразна в возрастном плане и какой тип дискурса перед нами.

Выделение коммуникативной дистанции как ведущей величины в измерении статусных взаимоотношений коммуникантов имеет перспективы выведения изучения дискурса на новый исследовательский уровень. Эта отправная точка может, бесспорно, послужить новым тенденциям в рассмотрении дискурса, прежде всего, как социокультурного явления, более того, явления аксиологического. На первый план выходят такие аспекты речевой коммуникации, как статус коммуниканта, оценочный аспект в общении, ролевые модели и их отражение в языке и т.д. Впереди интересные перспективы определения разновидностей дискурсов на основе определения коммуникативной дистанции (мужской, женский, политический, юридический, медицинский и т.д.). Это в очередной раз подчеркивает значимость перехода языкознания на уровень антропоцентрической научной парадигмы, где язык – объект исследования с точки зрения его отношения к человеку и для человека.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Леонтович О.А. Россия и США: введение в межкультурную коммуникацию. – Волгоград: Перемена, 2003. – 398 с.
- 2 Ефанова Л.Г. Коммуникативная дистанция как норма речевого взаимодействия (на примере использования некоторых русских местоимений) // Вестник Томского государственного университета. Филология. - 2011. - №2 (14).
- 3 Хан Н.Ч. Речевые стереотипы обращения в реализации категории вежливости в разноструктурных языках: дис...доктора философии (PhD).–Алматы, 2016. – 185 с.
- 4 Соколова А.В. Выражение коммуникативной дистанции в китайском семейном общении: автореф. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2012. – 22 с.
- 5 Бекжанова Ж.Е. Молодежный дискурс: сущность, функции, форматы. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2017. – 277 с.
- 6 Giles H., Coupland N., Coupland J. Accommodation theory: communication, context and consequence // Contexts of accommodation: developments of applied sociolinguistics. – the USA, 1991. – P. 1-68.
- 7 Stenström A.B., Andersen G., Hasund I.K. Trends in Teenage Talk. Corpus compilation, analysis and findings. – Amsterdam; Philadelphia University of Bergen, 1996. – 229 p.
- 8 Стернин И.А. Проблемы описания национального коммуникативного поведения // Американское коммуникативное поведение: Научное издание / под ред. И.А. Стернина и М.А. Стерниной. - Воронеж: ВГУ; МИОН, 2001. - 224 с.
- 9 Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русские: коммуникативное поведение. – М.: изд-во «Флинта», 2006. – 193 с.

ТҮЙІН

Мақалада коммуникативтік дистанция дискурстың түрін айқындаушы фактор ретінде қарастырылады. Жастар дискурсы және аралас жастағы топтар арасындағы қарым-қатынас материалында жүргізілген зерттеу нәтижелері баяндалады.

RESUME

The author of the article considers communicative distance as a discourse forming factor. The author provides a description of her own research results based on the materials of youth discourse and intergenerational discourse.

Аннотация

Мақалада мәтінаралық байланыс түрлерлі нысанға алынып, соның ішінде метамәтін мәселесі сөз болады. Метамәтін ұғымын семиотик, лингвист ғалымдардың қалай түсіндіретіні зерттеу еңбектердегі тұжырымдарға негізделе отырып қарастырылады. Филологиялық аспектідегі метамәтіннің түсіндірілуі тілдік талдаулардан бастау алып, метатіл ұғымы аясына жинақталды. Метатіл туралы ұғым мифологиямен байланыста қарауды қажет ететінін ғалымдар тұжырымдары дәйектей түседі. Осы мәселелер мақаланың өзегіне алынып, метамәтін, метатіл сияқты терминдік ұғымдардың байланысы мен ерекшеліктері көрсетіледі.

Түйін сөздер: филология, семиотика, лингвистика, метамәтін, метатіл.

Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Қ.Қ. Саркенова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Мәтінаралық байланыс және метамәтіннің лингвистикалық, семиотикалық мәні

Мәтінаралық байланыс туралы мәселе М.Бахтиннің «Әдеби-көркем шығармашылықтағы мазмұн, материал және пішін мәселесі» («Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве») атты 1924 жылы жарық көрген мақаласынан бастау алғаны белгілі.

1966 жылы Роллан Барттың Бахтин шығармашылығына арналған семинарында Ю.Кристева «Бахтин, сөз, диалог және роман» тақырыбында баяндама жасап, алғаш рет интермәтінділік терминін қолданысқа енгізді. Мәтіндер арасындағы байланысты бұл терминмен шектеп қоймай, тағы да бірнеше түрлері мен тәсілдерін көрсету осы кезеңдегі филологиялық зерттеулерден көрініс тапты.

Р.Барт «Мәтін атаулы басқа мәтінге қатысты алғанда аралық мәтін болып табылмақ» деп пайымдайды [1, б.418]. Яғни, кез келген мәтін құрылымынан өзінен бұрынғы мәтін элементтерін түрлі сипатта кездестіруіміз заңдылық. Мифолог әрі семиотик ғалымның метамәтінге қатысты тұжырымдарын метатіл туралы зерттеулерімен байланыстыра қарауымыз керек. Ол «Мифология» кітабында және «Әдебиет және метатіл» атты очеркінде метатіл мәселесіне ерекше назар аударады. «Мифологияның теоретигі әрі практигі»

(С.Зенкин) ретінде Барт метатіл мәселесін әуелі мифпен байланыстырады. Семиологияда екі – танытатын және танылатын – элементтің негізге алынатынын ескерте отырып, ол: «мифте бірі екіншісіне байланыста ығысатын екі семиологиялық жүйе бар. Бірінші, бұл әрі қарай мен «тіл – объект» деп атайтын лингвистикалық жүйе, табиғи тіл немесе оған ұқсас ұғым тәсілі, себебі бұл тілмен миф өзінің дербес жүйесін меңгереді; екінші, мифтің өзі, ары қарай мен оны «метатіл» деп атаймын, өйткені ол өзін бастапқы тіл туралы айтатын қайталама тіл ретінде танытады», – дейді [2, б. 272]. Мифологиялық мектеп өкілдерінің миф пен тілге қатысты тұжырымдарын «Мифтанудағы лингвистикалық тәсіл ұстанымдары» атты мақаламызда келтіре отырып, М.Мюллер, А.Кун, Дж.Вико, Э.Кассиер, т.б. ғалымдардың бұл бағыттағы көзқарастарын жүйелеп көрсеткен едік [3, 9-12]. Ғалымдардың бұл бағыттағы зерттеулерінде әуелі миф пен тілдің қайсысы біріншілік сипатқа ие деген сауалға назар аударылып, танымдық тұрғыда зерделенеді. Миф пен тілдің өзара байланысы, олардың «алғашқылық-кейінгілік» орны туралы мәселелер мәтінді зерттеуде де маңызға ие. Олардың байланысы біз қарастырып отырған метамәтінге де тікелей қатысты болып табылады. Біз мифтік баяндарды мәтіндік қалыпта қабылағанда, өнер атаулының қайнар көзі ретінде ол түпмәтін қызметіне ие. Осы мифтік танымнан туындаған мотивтер ертегілерде, эпостарда, өнер туындыларында көрініс тауып, метамәтінге тән сипаттарымен айқындалды. Әуелгі танымнан туындаған қарапайым баян енді көркемдік мәнге ие болды. Бұл аралықтағы байланыстан, яғни, танымнан метафораға ұласқан ұғым мен бейнелеудің байланысынан метамәтін бой көрсетеді.

Мәтіндер байланысының түрлері филологиялық аспектіде бірнеше қырынан қарастырылды.

Ж.Женнет өзінің «Палимпсесты: литература во второй степени» аты кітабында мәтіндер байланысының түрлерін былайша жіктеп береді:

1) интермәтінділік: бір мәтінде бірнеше мәтін элементтерінің тоғысуы (дәйексөз, аллюзия, т.б.)

2) парамәтінділік: мәтіндердің атауы, эпиграфы, соңғы сөзіне басқа мәтіндерден үзінділердің алынуы;

3) метамәтінділік: түпмәтінге комментарий, яғни түсініктеме, немесе кейде сыни сілтеме жасау;

4) гипермәтінділік: бір мәтін арқылы екінші бір мәтінді сықақтау, пародиялау;

5) архимәтінділік: мәтіндердің жанрлық негіздегі өзара байланыстары [4, б. 79-83].

Метамәтін ұғымын ғалымдар лингвистикалық, семиотикалық және әдебиеттанушылық аспектіде қарастырған. Бұл ұғымның ғылыми айналымда кеңірек қолданысқа түскенін ХХ ғасырдың 70 жылдарымен межелуге болады.

Польшалық әрі австриялық лингвист Анна Вежбицкая 1978 жылы жарық көрген «Мәтіндегі метамәтін» («Метатекст в тексте») атты мақаласында метамәтінді тілдік аспектіде талқылайды. Ол метамәтінді «негізінен алғанда, қыстырма сөздер және семантикалық «сөйлеу» элементімен байланысты тәсіл» [5, б. 406] түрінде айқындап, оның қызметін «негізгі мәтіннің «семантикалық өрнегін» ашу» деп көрсетеді [5, б. 421]. Тағы бір ізденуші Н.Рябцева «Метамәтін – өзінің табиғатынан мәтінге мәліметті бағыттаушы, мәтіннің құрылымдылығын және қисындылығын ұйымдастырушы коммуникативті «дейксис»... Метамәтін баяндау мазмұнындағы сөйлеушінің ақпарат берушілік әрекетін сипаттайды» деп тұжырымдайды [6, б.121]. Дейксис мағыналық нұсқау немесе лексико-грамматикалық құралдар арқылы білдірілетін тілдік бірліктің қызметі ретінде түсіндіріледі.

Лингвистикалық аспектіде бірсыпыра еңбектерге арқау болған метамәтін мәселесі семиотикалық зерттеулердің де нысанына алынды. Бұл бағыттағы зерттеулер сөз болғанда әуелі Мәскеу-Тарту семиотикалық мектебі өкілдерінің 1981 жылы жарық көрген «Таңбалық жүйе туралы еңбектер» («Труды по знаковым системам») атты жинағының

XIY шығарылымын айтуға болады. Бұл жинаққа топтастырылған зерттеушілердің мақалалары екі бағытты қамтиды. Олар: метамәтінділік және интермәтінділік. Осы жинақтағы «Мәтіндегі мәтін» («Текст в тексте») атты мақаласында Ю.Лотман: «мәтіннің спецификалық, риторикалық түзілімінің әр бөлігіндегі кодталу айырмашылығы мәтінді авторлық түзілімдегі және оқырман қабылдауындағы анықталған факторға айналдырады» деп түсіндіре отырып, «мәтіндегі мәтін» мәтіннің семиотикалық танудың бір жүйесінен екінші бір қалыпқа, яғни ішкі құрылымдық шегін тануға ұласуынан көрінеді» дейді [7, б.13]. Тарту мектебі өкілдерінің бірі П.Тороптың түсіндіруінше: «Метамәтін – өнердің жекелеген спецификалық тілін интерсемиотикалық тұрғыда меңгеру» [8, б.14] немесе «Өзінің әйтеуір бір бөлшегімен басқа мәтінде көрінетін мәтін осы қалпымен сипаттаушы мәтін, яғни метамәтін болып табылады» [8, б.19]. Ол мәтін элементтеріндегі кез келген қатынас актісін метакоммуникация деп қарауды ұсынады. Бұл үдеріс барысында метамәтін туындайды, яғни бастапқы мәтін өзінен жаңа мәтін туындататын протомәтін ретінде көрінеді. Тороп былай деп анықтай түседі: «Басқа мәтінде бір бөлшегі ғана ұсынылған мәтін осылайша сипаттаушы мәтінге айналады», яғни «метамәтін» болады» [8, б.14]. Тороп, сондай-ақ авторлық метамәтіндерді былайша жіктейді: 1) автометамәтін; 2) басқа автордан дәйексөз; 3) квазиметамәтіндер. Басқаша айтқанда, ол «метамәтін» ұғымын «инмәтін» терминінің аясына кіргізеді [8, б.37].

Семиотикалық аспектіде әдебиет таңбалар жүйесі ретінде түсіндірілетіні белгілі. Оның көмегімен «жолдаушы» (мәтін теориясы тұрғысынан: автор) «қабылдаушыға» (мәтін теориясы тұрғысынан: оқырман) сәйкестендірілген кодын жоя алатын «хабарлама» жібереді. Бұл жерде кодты ақпаратты сақтаушы және жолдаушы қызметіндегі техникалық құрал ретінде түсінген жөн. Осы жерде Ю.Лотман тұжырымына да назар аудару керек. Ю.Лотман «метатіл» терминін «табиғи және жасанды тілдерді сипаттау үшін қолданылатын тіл, оған ғылымның жасанды түрде туындатқан тілі жатады» деп көрсетеді [9, 373]. Басқаша айтсақ, семиотиктер үшін метамәтін – алғашқы тілді түсіну, тану қызметіндегі тетік болып табылмақ.

Метатілге қатысты Р.Барттың тұжырымдары мифологиямен сабақтастықта қарастырылады. «Біз мифтің қос жүйелі екенін үнемі естен шығармауымыз керек, ол кезбелік әрекетке ие – мағына таусылған жерде бірден миф басталады. Кеңістіктік метафораға қайта айналып соға отырып, мифтің мәні біресе мағынаға, біресе пішінге, біресе объект-тілге, біресе метатілге, бірде таза таңбалық мәнге айналатын өзгермелі сипатқа ие екенін айтуға болады» [2, 281] деп көрсетіп, оны ерекше интеллектуалды-бейнелі, еркін-табиғи амбивалентті танытушы ретінде пайдаланылатынын атап айтады. «Мифтің қашан да метатілге тиесілі» екенін ескерте отырып [2, 306], Барт «Метатіл миф үшін нақты түрде негізгі қор болатынын, адамдар мифтің ақиқаттығына емес, қолдануға қолайлылығына қызығатынын» ескертеді [2, 307]. Семиотик әрі мифолог ғалымның бұл тұжырымы мәтін құрылымындағы мифтік негізді тануға бағыттайды.

Қазіргі лингвистикаға антропоцентристік тұрғыдан келушілердің пікірінше, зерттеудің негізгі нысанында сөйлеушінің (баяншының) мәтіндік құзыреттілігі тұрады. Метамәтін призмасы арқылы мәтін категорияларының түзілімі, тізбесі нақтыланып, мәтіннің түпкі, негізгі және одан туындаған кейінгі түрлерінің арасындағы шекара анықталады. Метамәтінді модустық категория ретінде танытқан антропоцентристік және жүйелі талдау әдістерінің тоғысуы негізінде оған мынадай сипаттамалар беріледі: метамәтін – ментальді модус; метамәтін – шыншылдық; метамәтін – сақтық; оған белгілі дәрежеде тілдік және ситуативті прагматикалық компоненттер жинақталады.

Метамәтін өзінің бір бөлшегін өзге мәтінде көрсете отырып, сипаттаушылық, түсіндірушілік, танытушылық қызметтерін атқарады. Метамәтін туралы ой-тұжырымдар айқын түрде метатіл ұғымымен сабақтастықта болады. Сондай-ақ ол түпкі мағынаны түсіну, протомәтінді таныту мақсатында мәтін құрылымынан орын алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Барт Р. От произведения к тесту. В книге: Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. Пер. с французского. - М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
- 2 Барт Р. Мифологии..Перевод с фр., вступ. ст. и коммент. С.Зенкина. – 3-е изд. – М.: Академический проект, 2014. – 351 с.
- 3 Аймұхамбет Ж. Мифтанудағы лингвистикалық тәсіл ұстанымдары. //«Қазақ лингвофольклортануы бүгінгі мен болашағы» атты республикалық конференция материалдары. - Астана, 2016. - 9-13 бб.
- 4 Genette G. Palimpsestes. La litterature au second degree. – Paris: Editions du Seuil, 1982. – 467 p.
- 5 Вежбицкая А. Метатекст в тексте. В книге: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Лингвистика текста. - М., 1978. – 477 с.
- 6 Рябцева Н. Коммуникативный модус и метаречь. В книге: Логический анализ языка. Язык речевых действий. - М.: Наука, 1994. – 188 с.
- 7 Лотман Ю.М. Текст в тексте. В сборнике: Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 567. Труды по знаковым системам. XIV. Текст в тексте. - Тарту. 1981. – 195 с.
- 8 Тороп П.Х. Проблемы интекста. В сборнике: Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 567. Труды по знаковым системам. XIV. Текст в тексте. - Тарту. 1981. – 195 с.
- 9 Литературный энциклопедический словарь. - М.,1987. – 752 с.

РЕЗЮМЕ

В статье в качестве объекта взята взаимосвязь текстов, в том числе рассматривается метатекст. Понятие метатекст изучается на основании исследований ученых, выводов лингвистов и семиотиков. Изучение метатекста в филологическом аспекте берет начало с языкового анализа и суммируется в понятие метаязык. Необходимость рассмотрения понятия метаязык с мифологией доказывают выводы ученых. Такие вопросы как взаимосвязь терминов метатекст, метаязык и их особенности взяты как основа этой статьи.

RESUME

In the article the interrelation of texts are taken as an object, including metatext. The concept of metatext is based on the research of scientists, the conclusions of linguists and semiotics. The study of metatext in the philological aspect takes the beginning with language analysis and is summarized in the concept of metalanguage. The need to consider the concept of metalanguage with mythology proves the conclusions of scientists. Such issues as interrelation of terms, the metatext, metalanguage and their features are taken as the basis of this article.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ**СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**

- Абилмажинова А.Б. Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті қазақ және орыс тілдері кафедрасының оқытушысы
- Акманова Ғ.Р. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті филология кафедрасының доценті м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Алисов Е.А. профессор департамента педагогика ГАОУ ВО «Московский городской педагогический университет», доктор педагогических наук
- Алиясова В.Н. начальник управления науки Павлодарского государственного педагогического института, кандидат культурологии
- Альжаппарова Б.К. доцент кафедры истории Казахстана ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, кандидат исторических наук
- Амрина М.С. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының аға оқытушы, тарих ғылымдарының кандидаты
- Ахметова К.К. заведующая кафедрой психолого-педагогического сопровождения образовательного процесса филиала АО «НЦПК «Өрлеу» «Институт повышения квалификации педагогических работников по городу Астана», кандидат педагогических наук
- Аймұхамбет Ж.Ә. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Айтуғанова С.Ш. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Әлімқұлова Э.Ж. С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ-дың физика және химия кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
- Әшірбекова А.Қ. С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ-дың физика және химия кафедрасының аға оқытушысы, химия магистрі
- Балтабаева Ж.Қ. Инновациялық Еуразия университетінің колледжі оқытушысы, филология ғылымдарының магистрі
- Бекжанова Ж.Е. старший преподаватель кафедры иностранной филологии ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, PhD
- Ботин Д.М. докторант PhD кафедры военной истории и права Национального университета обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации
- Габдулина А.Ж. старший преподаватель кафедры истории Казахстана КазАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат исторических наук
- Галиев Т.Т. С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ-дың кәсіптік білім беру кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы
- Дукенбаева З.О. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы
- Елубаева К.К. старший преподаватель кафедры русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Ережепова С.Қ. Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті қазақ және орыс тілдері кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Есенбаева Ә. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қазақ филологиясы және журналистика кафедрасының PhD докторанты
- Жалмырза А.А. доцент кафедры тюркологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат филологических наук
- Желдыбаева Б.С. и.о. доцента кафедры физики Государственного университета имени Шакарима г. Семей, кандидат педагогических наук
- Жиембаева Г.Т. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың түркітану кафедрасының PhD докторанты

- Жорокпаева М.Д. Семей қаласы мемлекеттік медицина университеті қазақ және латын тілдері кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Ибраев Ш. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың түркітану кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Ильясова А.С. доцент кафедрасы истории Казахстана и зарубежных стран Павлодарского государственного педагогического института, кандидат исторических наук
- Исакова Г.О. С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ-дың кәсіптік білім беру кафедрасының PhD докторанты
- Исеналинов А.Р. преподаватель колледжа Казахского национального университета искусств
- Исмаилова А.С. декан экономического факультета КазАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат экономических наук, доцент
- Кажекенова Н.К. доцент кафедры русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат педагогических наук
- Каженова Г.Т. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың археология және этнология кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Картаева А.М. С.Аманжолов атындағы ШҚМУ-дың қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Колумбаева З.Е. «Тұран-Астана» университеті әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты
- Курманбаев Б.М. старший научный сотрудник отдела Истории социально-экономического развития Казахстана Института истории государства КН МОН РК, кандидат юридических наук, доцент
- Кусаинова Г.И. старший преподаватель кафедры иностранных языков КазАТУ имени С. Сейфуллина, кандидат филологических наук
- Мелешенко Н.Н. заведующая кафедрой экономики КазАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат экономических наук, доцент
- Молдабекова С.К. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының PhD докторанты
- Мукашев Ж.Б. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті педагогика, психология және әлеуметтік жұмыс кафедрасының магистранты
- Мукушев С.Б. старший преподаватель кафедры экономической теории и права КазАТУ им.С.Сейфуллина, кандидат педагогических наук
- Мұқанова Қ.Қ. Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті қазақ тілінің теориясы мен әдістемесі кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
- Никифоров А.В. докторант PhD кафедрасы военной истории и права Национального университета обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации
- Ныгыманова Н.Т. и.о. профессора кафедры педагогики Евразийского гуманитарного института, кандидат педагогических наук
- Нукешева А.Ж. заведующая кафедрой менеджмента КазАТУ им. С. Сейфуллина, кандидат экономических наук, доцент
- Нәби Л. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті педагогика, психология және әлеуметтік жұмыс кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
- Нұратаева І. С.Аманжолов атындағы ШҚМУ-дың қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының магистранты
- Омаров Б.С. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Спорт клубының директоры, PhD, қауымдастырылған профессор
- Оспанова Я.Н. проректор по воспитательной работе Евразийского гуманитарного института, кандидат педагогических наук, и.о. профессора

- Ортаев Б.Т. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті білім технологиялары кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы
- Райсова Г.Қ. С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ-дың физика және химия кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі
- Рахметуллина Ш.Ж. докторант PhD Международного Университета Кыргызстана
- Резуанова Ғ.Қ. С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ-дың қазақ және орыс тілдері кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Саипов А. М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті кәсіпке баулу кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы
- Сарекенова Қ.Қ. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Сарсекеев Б.С. заведующий кафедрой педагогики Евразийского гуманитарного института, доктор педагогических наук, профессор
- Сейпутанова А.Қ. С.Аманжолов атындағы ШҚМУ қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Талпакова М. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің магистранты
- Трубников В.П. докторант PhD кафедры общей и прикладной психологии КазНУ имени аль-Фараби
- Хамзина Ш.Ш. профессор департамента промышленного инжиниринга и дизайна Инновационного Евразийского университета, кандидат педагогических наук
- Шабамбаева А.Г. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың PhD докторанты
- Шаймердинова Н.Г. профессор кафедры тюркологии ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, доктор филологических наук
- Шапкенов А.А. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті Отан тарихы және Қазақстан халқы ассамблеясы кафедрасының аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі
- Шнайдер В.А. Инновациялық Еуразия университетінің әлеуметтік және жастар саясаты жөніндегі проректоры, филология ғылымдарының кандидаты, доцент